

Əməkdar elm xadimi, pedaqoqi elmlər doktoru, professor
Kazimov Nuraəddin Muxtafa oğlu
1926-çı ildə Kəncədə anadan olmuşdur.
O, 370-dən artıq əsərin: monoqrafiyalara-
rın, kitab və kitabçaların, dərslik və
dərs vəsaitlərinin, jurnal və qəzet məqa-
lələrinin müəllifidir.

Kazimov Nuraəddin əsas üç institutda iş-
ləmişdir:

1957-1973-çü illərdə Azərbaycan
DETPİ-də elmi işlər üzrə direktor
müavini, 1973-1976-çı illərdə direktor,
1976-1982-çi illərdə V.İ. Lenin adına

elmi işlər üzrə prorektor vəzifə-lərində çalışmış, 1982-
dən Azərbaycan Dövlət Dillər institutunda pedaqoqiqa kafedra-
müdiri. O, pedaqoqikanın mövzusuna, təlim, tərbiyə və təh-
egoriyalarının mahiyyətinə, onların qarşılıqlı əlaqəsinə
qi prosesi, qanuna uyğunluqlarına, prinsiplərinə, mərhələlə-
suullarına, pedaqoqiqa kursunun strukturu və s. məsələlərə
iji jəniliklərə, ümumbəşəri pedaqoqi fikirlərin dəyərləndi-
ində milli dəyərlərə üstünlük verməklə əslində jəni pedaqoqiqa
i pedaqoqiqa jəratmışdır.

Nuraəddin Kazimov 100-ə qədər elmi konfranslarda məruzəçi,
iə etmiş 25 aspirant və dissertantın elmi rəhbəri, 30 doktor-
namizədlik dissertasiyası üzrə rəsmi oponent, 90 dissertasiya-
jçisi olmuşdur. Onun əsərləri və şəxsiyyəti barədə 50-dən artıq
də rəj yazılmışdır.

Nuraəddin Kazimov respublikamızın ictimai-siyasi həyatında
iştirak edir. O, məsələn, 1968-çi ildən "Azərbaycan məktəbi"
tı redaksiya həjətinin üzvüdür, 1972-çi ildən Azərbaycan
əji Çəmiyyətinin sədridir, 1994-çü ildən Azərbaycan Ali
asiya komissiyasında pedaqoqiqa və psixolojiqa elmləri üzrə
it şurasının üzvüdür; 1970-1980-çı illərdə SSRİ-də pedaqoqi və
toqi tədqiqatları əlaqələndirmə şurasının üzvü, 1970-1976-çı
də Azərbaycan pedaqoqi və psixoloji tədqiqatları
təndirmə şurasının sədri, 1976-1993-çü illərdə Maarif və Xalq
li nazirliklərində pedaqoqiqa və psixolojiqa üzrə elmi metodik
ın sədri, 1978-1991-çi illərdə Tbilisi Universiteti nəzəndə
lug dissertasiyası üzrə ixtisaslaşmış müdafiə şurasının
lunmuşdur.

Bunlarla yanaşı, H.M. Kazimov Ermənistan-Azərbaycan və Rusiya-
ajcan münasibətlərinə dair fəal vətəndaş mövqeyini öz xüsusi
arında dənə-dənə nümayiş etdirmişdir.

Нурәддин Казымов

Али мәктәб педагогикасы

НУРӘДДИН КАЗЫМОВ

АЛИ МӘКТӘБ ПЕДАГОГИКАСЫ

«НИЧАТ» НӘШРИЯТЫ
БАКЫ—1999

миз дирчелир. Демази, Азербайчанда милли педагогика язмал

учун инди мувафигт сияси шараят жаранимышдыр.

Сорушмал олар: Азербайчан халт педагогикасыннын олдуру

бир шараятда милли педагогика жаратмаг ештигя вармы? Белл,

богук ештигя вар! Милли педагогика анлагышынын халт педаго-

гикасы анлагышы иле ешилдирик олмаз. Малум олдугу ки-

ми, халт педагогикасы жалнын шифаг халт жарайчылыгы ну-

муленеринде теглим, тарбия ва тегсил халтгында согуленимши-ф-

кирлериде системел богулмуштардыр. Шифаг халт жарайчы-

лыгыны улмуленеринде еске олунмуш шифаг кирилер милли педагогик-

ка учун ачыг мандоулардыр бирдир.

Миллигини улмуленеринде етди ги халтгы ки али мактеб пе-

дагогикасы тек егиле мактебде етди ирелеринде етди, али ва одта

мактебде улмуленеринде, валигиле етди ва етди етди етди етди

еде кереклидир.

Демази, Азербайчана халтгынын кеученимшинде ва бу киулуи

лидаланган, ону маанефеги аниг халтгы еде кереклидир педагогик

шифакридерде бирикме енгиле етди; педагогика киулуи мокем кок

салмыш еде структуруну ва еде аниглышларын магийле-

нини тегиле етди кеученимши, кеученимши охулу кулаленимши

туган, педагогика педагогик просеси ва педагогик еде

милли кеученимши аниглышларын кеученимши педагогика мак-

теб педагогикасы еде милли педагогика еде едир.

Эменим ки, бу китаб Азербайчанда теглим, тарбия, тегсил ва

психологик шифаг тарбияг комак еде кереклидир.

Чам китаб Азербайчана Республикасы Тегсил Назариягини

тедиле етмиш тарбияг сиринде тарбияг там учуш тарбияг

зылыгында тарбияг киимини тарбияг еде кереклидир.

Китаб халтгында ва тегиле етди ва тарбияг еде кереклидир

жолшарг берг башдан тарбиягын тарбияг еде кереклидир.

Азербайжан Республикасынын тадрис мюессиселеринде та'лим,
табиплар, буиунла жанашы, Азербайжанда педагожи елимлерде
машгул олан хейли алим фаалийет кестерир. Онларын мухталиф
проблемлар узра тадрисат асерлерин чап олунмушдур.
Муасир педагожи фикрин чох галим кеклерин вар. Низамин
Каняви, Харани, Ширвани, Насиралдин Туси, Эва-
ли, Насимин ва с. ва и. а. кими кюркамли алим ва ширлерин зан-
кин педагожи ирсинден, табеле Азербайжан шифаи халг жара-
лычылыгында ифад олунмуш педагожи ийичилерден бечерлен-

Азербайжанда али мектеб педагожикасы бу дорд асас манбаји
умумлашмиш шекилде өзунде акс етдирир.
Али мектеб педагожикасы Азербайжан чарчывасинда галайыб
галмыр. О, башери педагожи фикирлерден гетижен итгина ет-
галмыр. Европа ва рус педагожи фикри ила жанашы, ширт елкала-
ринин педагожи фикринин де литет марказинда сахлайыр.
Али мектеб педагожикасы педагожика курсуанда дорин кек сал-
мыш структурун ва асас анлагышларын маһийетини таниди су-
ретла назардан кечирир ва јениликлерин елми чепатден асаслан-
дыр.

ССРИ шраитинда милли педагожика јаратмат олмазды. Чун-
ки Совет дөврүнде бизим ватенимиз јалгыз Азербайжан һесаб
едилмирди. ССРИ-нин таркибиндеки бутун муттафит республика-
лар, о чумладен де Азербайжан республикасы һамымызын ватени
сахлайдыр. Итисадинјат—совет итисадинјаты, елим, маданинјет,
тарих—совет елим, маданинјетин, тарихи олдуру кими, идеоложија
да ваһид иди—совет идеоложијасы. Бела бир шраитде милли
педагожика јаратмат фикринин думшак миллиетчилик дамгасы
алмат демеж оларды. Бу себебден де истер Русијада, истерсе де
кечмиш диктар муттафит республикаларда јалгыз «Педагожика»—
бутун республикалар учун умуми олан педагожика јарайдырды.
Бас бу чур умуми сепкиде педагожиканын неји Азербайжан
учун там јарай олмуру? Умуми сечинје дашыла педагожика-
да Русија реаллыгына устунылык верилрди; Европа елкалеринин
педагожи фикри табары назара алындырды; ширт елкалеринин
о чумладен не ислам ва турк дунјасы елкалерининин, хусусен Азер-
байжанын педагожи фикринин, демеж олар ки, мейле гоюлмуруду.
Инди шраит дејишмишдир. Азербайжан республикасы муста-
тил дөвлетдир. Онун идеоложијасы формалашыр, милли манлик
шууру баш галдырыр, тарихимиз ачылыр, адет ва неһенлерини

УЧУН
ОД

БИРИНЧИ БӨЛМӨ

ПЕДАГОГИКАНЫ ИЭЗЭРИ-МЕТОДОЛОЖИ МЭСЭЛЭЛЭРИ

I ФЭСИЛ

ПЕДАГОГИКАНЫ МӨВЗУСУ, ЭСАС КАТЕГОРИЈАЛАРЫ, ИЧТИМАИ НЭЈАТДА РОЛУ

1. ПЕДАГОЖИ ЕЛМ ВЭ ПЕДАГОЖИ ПРОСЕС; ОИЛАРЫН ГАРШЫЛЫГЛЫ ЭЛАГЭСИ

Педагожи елм вэ педагожи просес һаггында илкин анлајыш. Педагогика ики јунан (пајда вэ рогос) сөзүнүн бирлэшмәсиндән әмәлә кәлмишидир. Лүгәти мә'насы ушаг өтүрән демәкдир. Гәдим Јунаиыстанда варлыларын ушагларыны мәктәбә мүшәјәт едән шәхси пајдагогос адландырмашлар.

Заман кечдикчә һәмин сөзүн мә'насы дәјишмишидир: педагогика тәрбијә һаггында елмә чеврилмишидир.

Һазырда милли педагогика педагожи просес һаггында, педагожи просесин ганунаујгунлуғлары һаггында елмдир.

Педагожи просес дејәндә тә'лим, тәрбијә, тәһсил вэ психоложи инкишафын вәһдәти нәзәрдә тутулур. Башга сөзлә, педагожи просес тә'лим, тәрбијә, тәһсил вэ психоложи инкишаф формасында чәрәјан едир.

Бәшәријјәт инкишаф етдикчә онун вачиб функцијаларындан бири олаи педагожи просес дә инкишаф едәрәк тәкмилләшмишидир. Ибтидаи ичма дөврүндә педагожи просес адәт вә ән'әнәләрин, әмәк вәрдишләринин мәишәтдә, билаваситә иш заманы ушағлара ашыланмасы формасында баш вермишидир. О заман педагожи просеслә мәшғул олан хүсуси шәхсләр вә мәктәбләр олмамышдыр. Педагожи просес һаггында фикир вә ја нәзәријјә дә мејдана кәлмәмишидир.

Сонралар халг педагожи просесә, тә'лим, тәрбијә вә тәһсилә аид өз фикирләрини аталар сөзләриндә, иағылларда, тапмачаларда, рәвәјәтләрдә, даस्ताиларда ифадә етмишидир: «Бөјүјүн борчу демәк, кичијин борчу динләмәкдир», «Ата еви тәрбијә очағыдыр», «Нәсиһәт ачы олса да, фәјдалыдыр», «Бөјүјүн төкдүјүнү кичикләр јығышдырар» вә с.

Чәмијјәтин сонрақы инкишафында педагожи просеслә, јә'ни кәнч нәслин тә'лим, тәрбијә вә тәһсили илә хүсуси сәришдәли шәхсләр мәшғул олмуш, мәктәбләр ачылмышдыр.

Мәктәбин мејдана кәлмәси, педагожи просесин ичтимаи фәа.

лијјет нөвүнә чеврилмәси мәктәб һаггында, мүәллим вә шакирд-ләрин әмәји барәдә фикирләрин, нәзәријјәләрин јаранмасына сәбәб олмушдур.

Тә'лим, тәрбијә, тәһсил вә инкишаф һаггында ајры-ајры көр-кәмли шәхсләр мүхтәлиф дөврләрдә хејли фәјдалы фикирләр сөј-ләмишләр. Онларын арасында Аристотел (384—322), Платон (427—347), Әбу Әли Ибн Сина (980—1037), Бәһмәнјар (?—1065), Низамн Кәнчәви (1141—1209), Әфсәләддин Хагани Ширвани (1126—1199), Нәсирәддин Туси (1201—1274), Марағалы Әвһәди (1274—1338), Фәзлуллаһ Нәими (1339—1394), Јан Амос Ко-менски (1592—1670), К. Д. Ушински (1824—1871) дә вардыр.

Педагогиканын елм кими формалашмасында Ј. А. Коменски-нии хүсуси фәалијјәти олмушдур. О педагожи һадисәләри илк дөфә елми зәминдә изаһ етмәјә, әсасландырмаға тәшәббүс көс-тәрмишдир. Тәбиәтварилик идејасына әсасланан Коменски, мә-сәлән, јазырды ки, биликләри ушаглара дәриндән вә мөһкәм мәнимсәтмәк лазымдыр, чүнки тәбиәттә көкләри торпаға дәрин ишләјән ағачлар мөһкәм олуր.

Педагожи елмин мөвзусу барәдә фикир ајрылығы. Әсаслары-на көрә фикирләр ики група ајрылыр: педагожи елмин мөвзу-суну јаш һүдудларына көрә мүәјјәнләшдирмәјә чәһд едәнләр вә шәхсијјәтә тә'сир көстәрән амилләрини һүдудларына көрә мүәј-јәнләшдирмәк истәјәнләр.

Биринчи группа фикирләр фәргләнир. Педагоглардан бә'зи-ләри белә һесаб едирләр ки, педагогика **ушагларын** тәрбијә мә-сәләләрини өјрәнир. Һәмин група аид олан дикәр педагоглар бир гәдәр ирәли кедәрәк дејирләр ки, педагогика **кәнч нәслин** тәр-бијәси һаггында елмдир.

Икинчи група аид олан педагогларын бир гисми исбат етмәјә чалышыр ки, шәхсијјәтә бүтүн социал-игтисади амилләр тә'сир көстәрир. Лакин онлар бу дүзкүн фикирдән сәһв нәтичә чыхара-раг, инсан шәхсијјәтини социал-игтисади тә'сирләри дә тәрбијәјә аид едирләр. Бу сәбәбдән дә дүшүнүрләр ки, педагогика инсана һәм педагожи, һәм дә гејри-педагожи тә'сирләр системини өјрәи-мәлидир. Педагогларын башга группу тәдрис мүәссисәләриндән кәнарларда (мәсәлән, истеһсалатда) тәрбијә просесинин варлы-ғыны гәбул едир, лакин, тәәссүф ки, тәрбијәнин һәмин саһәләри-ни педагогиканын тәдгигат мөвзусундан кәнарда гојур.

Милли педагогиканын мөвзусу. Азәрбајҹанда милли педаго-гика сәчијјәләндирилән фикирләрин һеч бирини ајрылыгда мәг-бул һесаб етмир. Чүнки, онлар биртәрәфлидир. Милли педагоги-ка тәдгигат мөвзусуну јалныз кәнч нәсиллә, јахуд јалныз тәдрис мүәссисәләри илә мөһдудлашдырмыр, тәрбијә јашлыларла да әлағәдар, мәдәни-маариф мүәссисәләриндә дә чәрәјән едир.

Педагогиканын тэдгигат мөвзусу илэ баглы башга ики чөһөт дэ диггэт јетирилмэлidir. Биринчи чөһөт: бүтүн дэрс вэсаит-лариндэ педагогиканын мөвзусу тәрбијә аилајышы илэ мәнду-лашдырылыр, тәлим вә тәһсил аилајышлары көлкөдә галыр, вә тәрбијә аилајышыны мазмунуна анд едилir. Икинчи чөһөт: пе-дагожи елм мөвзусунун шәрһиндә тәлимдән, тәрбијә вә тәһсил-дән ажрылмаз олан вә даима оилары мүшайјәт едән психоложи инкишаф проблеминә мәнәл гојулмур. Милли педагогика һәм би-ринчи, һәм дә икинчи чөһәти, јәни тәлим, тәһсил вә тәрбијә аи-лајышлары илэ јанашы психоложи инкишафы да педагогиканын мөвзусуна ид едир. Чүнки һәмин дөрд категорија вәһдәт һалын-да ваһид педагожи просеса эмәлә кәтирir.

Дејиләнләрә әсасән милли педагогиканын тэдгигат мөвзусуну дегиг ифадә етмәк олар: адамларын тәлими тәрбијәси тәһсили вә психоложи инкишафы, јәни бүтөвлүкдә педагожи просеса милли педагогиканын тэдгигат мөвзусудур. Бу аилајыш милли ән'әнәни дә нәзәрә алыр. Дүнја шөһрәтли Үзејир һачыбәјов (1885—1948) төвсијә едирди ки, «...мүәллимләримиз ушаглара тәрбијә верән кими, үмуми чамаатымыза дәхи кәрәк тәрбијә версинләр»¹.

Тәрбијәнин һамы үчүн вачиблијини гејд едән бөјүк Туси адам-ларын тәрбијәсини һәтта социал-игтисади вәзијәтләринә кәрә апармағы мүнәсиб һесаб едирди. О. адамлары ашағыдакы тәбә-гәләрә ајырырды: әһли-гәләм (зијалылар), әһли-шәмшир (һәрб-чиләр), әһли-мүәмилә (тачир вә алверчиләр) вә әһли-мәзријә вә һирфәт (әкинчи вә сәнәткарлар).

Педагожи елмин вә педагожи просесин гаршылыглы әлағә шәрәитиндә инкишаф етмәси. Педагожи елм педагожи просесин сәмәрәлијини артырыр; педагожи просеса дә өз нөвбәсиндә педа-гожи елми гыдаландырыр. Демәли, педагожи елм вә педагожи просеса арасында гаршылыглы әлағә мөвчуддур. «Кәлилә вә Дим-нә» адлы тарихи абидәдә көзәл дејилиб: «Нәзәријә тәчрүбәсиз... достлуг сәдагәтсиз фәјда верә билмәз»².

Тәлим, тәрбијә, тәһсил вә психоложи инкишаф, јәни педаго-жи просеса адамларын истәк вә арзуларында асылы олмајан об-јектив просесдир: өјрәдән вә өјрәнәнләр арасында, тәрбијәчи илэ тәрбијә олунанлар арасында баш верир; шәхсијәтин формалаш-масына јөнәлир.

Педагожи елмин вә педагожи просесин дашыјычылары баш-га-башга шәхсләрdir: биричи илэ әсасән педагог алимләр, икин-чи илэ әсасән мүәллимләр вә диқәр тәрбијәчиләр мәшғул олу-
рулар.

¹ Үзејир һачыбәјов. Сечилмиш әсәрләри. Бақы, «Јазычы», 1985, с. 59.

² Кәлилә вә Димнә. Бақы, АДУ-нун нәшријаты, 1961, с. 100.

лар. Педагог алимләр арасында елми тәдгигат иши илә јанашы, тә'лим-тәрбијә иши апаранлар да вар. Мүәллимләр вә диқәр тәрбијәчиләрдән елми тәдгигат иши илә мәшғул оланлар да олур. Беләлери, адәтән, һәр ики саһәдә чоһ мүвәффәғијјәт газанырлар.

Мүәллимләр вә диқәр тәрбијәчиләр әсасән тә'лим-тәрбијә вә истәһсалат мүәссисәләриндә, педагог алимләр исә әсасән Педагожи Елмләр Академијасында, Республика Елми Тәдгигат Педагожи Елмләр Институтунда вә али мәктәбләрин мүвафиг кафедраларында фәалијјәт көстәрирләр.

Беләликлә, милли педагогика педагожи просес мәсәләләрини, јә'ни тә'лим, тәрбијә, тәһсил вә психоложи инкишаф мәсәләләрини өјрәнир. Олун башлыча мәғсәди педагожи просесин ганунаујғунлуғларыны ашкара чыхармагдан вә елми әсасларда мәсләһәтләр вермәкдән ибарәтдир. Үзејир һачыбәјов бу мә'нада дүзкүн оларағ јазырды: «Дәрди таныјыб да тәдависини билмәмиш дәрдин дәф вә рәф'ини һасил етмәк олмаз»³.

Али мәктәб педагогикасынын тәдгигат объекти исә институтларда, университетләрдә вә али тәһсил верән диқәр тәдрис мүәссисәләриндә тә'лим, тәһсил, тәрбијә вә психоложи инкишаф мәсәләләридир, јә'ни али мәктәбдә педагожи просесдир.

2. СОСИАЛ-ИГТИСАДИ ҺӘЈАТДА МИЛЛИ ПЕДАГОГИКАНЫН РОЛУ

Азәрбајҗанын социал-игтисади вә мә'нәви-сијаси һәјатында милли педагогиканын әһәмијјәти бөјүкдүр. О, ушағ бағчаларында, мүхтәлиф типли мәктәбләрдә, мәктәбдәнкәнар ушағ мүәссисәләриндә вә башға ичтиман јерләрдә педагожи просесин мәзмунуну, үсулларыны, тәшкили формаларыны, принципләрини мүәјјәнләшдирир, мүәллимләри вә диқәр тәрбијәчиләри елми педагожи билик вә бачарығларла силаһландырыр. Сејид Әзим Ширвани (1835—1870) бу һәғигәти хејли вахт бундан әввәл дујмуш вә поетик шәкилдә дәғиг ифадә етмишдир:

«Елмдир әһли сәнәтин һүнәри,
Елмсиз сәнәтин нәдир сәмәри»⁴.

Азәрбајҗан аиләләриндә ушағ тәрбијәси тәчрүбәсини өјрәниб үмумиләшдирән, бу саһәдә уғурларын вә јол верилән нәғсанларын сәбәбләрини өјрәнән милли педагогика дүзкүн истигамәт көтүрмәкдә валидејнләрә көмәк көстәрир.

³ Үзејир һачыбәјов. Сечилмиш әсәрләри. Бақы, «Јазычы», 1985, с. 57.

⁴ Сејид Әзим Ширвани. Өјүд: Мәнзүм мәктүблар, мәнзүм һекајәләр, гәзәлләр, Бақы, «Кәңчлик», 1989, с. 118.

Милли педагогика мәдәни-маариф мұәссисәләриндә күтләви тәрбијә ишләринин сәмәрәлијини үзә чыхармагда һәмин мұәссисәләрин ишчиләринә јардым едир.

Педагожи елмин әһәмијјәти истеһсалат мұәссисәләриндә һәјата кечирилән тәрбијә ишинин сәмәрәсиндә дә өзүнү көстәрир. Тәрбијәнин әсасландырылмыш педагожи төвсијјәләрә ујғун гурулдуғу мұәссисәләрдә адамларын әсәбләри кәркинләшмир, шән әһвал-руһијјә олур, әмәк мәһсулдарлығы артыр. Ичтимаи һәјатын диқәр саһәләриндә дә беләдир.

Демократијанын кенишләндији индики шәраитдә ичтимаи-сијаси тәшкилатларын фәалијјәтиндә милли педагогиканын ролу хејли артыр. Инзибати амирлик үслубу өз јерини инандырмаја верир. Көзәл дејилиб: «Јахшы тәрбијә ән јахшы мирасдыр».

Һәрби һиссәләрдә педагожи просесин спесифик хусусијјәтләрини тәдгиг едән һәрби педагогика хејли фәјдалы иш көрүр.

Көрүндүјү кими, милли педагогика ичтимаи һәјатын әксәр-саһәләринә нүфуз едир, һәјата кечирилән тә'лим, тәрбијә, тәһсил проблемләрини өјрәнир, әсасландырылмыш төвсијјәләр верир, бу јолла адамларын мәдәнијјәтини артырыр, мәнәвијјәтини зән-кинләшдирир, чәмијјәтин сонракы инкишафыны сүр'әтләндирмәјә көмәклик көстәрир. Н. Нәриманов (1870—1925) тәрбијә ишиндә елмин ролуну хусуси гејд етмишди: «Тәрбијә дәхи анчаг елмин күчүнә олар»⁵.

Тә'лим, тәрбијә, тәһсил вә инкишаф саһәсиндә иш тәчрүбәләрини өјрәнмәк, үмүмиләшдирмәк вә бу әсасда мұәллимләр, диқәр тәрбијәчиләр арасында кениш јаймаг вәзифәси дә әсасән милли педагогиканын өһдәсинә дүшүр.

Психолокијада, физиолокијада, фәлсәфәдә, мәнтиг вә башга елм саһәләриндә, бәди и әдәбијјатда, шифаһи халг јарадычылығында, мәдәнијјәт вә инчәсәнәтдә милли вә бәшәри дәјәрләри сечмәк вә онлардан адамларын тә'лими, тәрбијәси, тәһсили вә инкишафы үчүн истифадәнин јолларыны көстәрмәк милли педагогиканын әсас вәзифәләриндәндир.

Педагожи биликләрин халг арасында, кениш әһали арасында тәблиғи әсасән педагожи елм иүмәјәндәләринини гајғысыдыр.

Мәһәммәд пејғәмбәрин (570—632) елмлә әлагәдар сөјләмиш олдуғу бир кәлам бурада јада дүшүр: «Инсанлар елә бир сәдәгә верә билмәзләр ки, өјрәнилән, јайылан елмдән үстүн ола»⁶.

⁵ Нәриман Нәриманов. Сечилмиш әсәрләри. Бақы, «Азәрнәшр», 1985, с. 229.

⁶ 101 һәдис. Бақы, «Кәнчлик», 1990, с. 6.

3. ПЕДАГОГИКАНЫН ЭСАС КАТЕГОРИЈАЛАРЫ: ПЕДАГОЖИ ПРОСЕС, ТӘЛИМ, ТӘРБИЈӘ, ТӘҢСИЛ ВӘ ПСИХОЛОЖИ ИНКИШАФ

Педагожи просесин мәгсәди— милли вә үмумбәшәри дәјәрләрә јијәләнмәк јолу илә Азәрбајҗанын дәвләт мүстәғиллијини, сәрһәдләринин тохунулмазлығыны, әрази бүтөвлүјүнү горумаға, республикамызы инкишаф етмиш демократик дәвләтләр сәвијјәсинә галдырмаға гәдир олан адамлар јетишдирмәјә көмәклик кәстәрмәкдән ибарәтдир.

Азәрбајҗан халгынын индики дурумунда республикамызын дәвләт мүстәғиллијини, әрази бүтөвлүјүнү, сәрһәдләринин тохунулмазлығыны горумаға, Азәрбајҗаны дүнјанын инкишаф етмиш өлкәләриндән биринә чевирмәјә хидмәт едәчәк билик, бачарыг вә вәрдишләр, һабелә мә'нәви кәјфијјәтләр милли вә бәшәри дәјәрләрин мәзмунуну тәшкил едир.

Педагожи просес категоријасыны маһијјәти. Јухарыда дејилдији кими, тә'лим, тәрбијә, тәһсил вә психоложи инкишаф педагожи просесин тәркиб һиссәләридир. Тә'лим, тәрбијә, тәһсил вә психоложи инкишаф категоријаларында фәргә нисбәтән охшарлыг үстүнлүк тәшкил едир. Бу сәбәбдән дә онлар даһа үмуми олан педагожи просес категоријасында бирләшмишләр.

Тә'лим, тәрбијә, тәһсил үчүн охшар олан чәһәтләр: һәр үчүндә ики тәрәф иштирак едир (өјрәдән вә өјрәнән, тәрбијәләндирән вә тәрбијә олуған); һәр үч һалда кәстәрилән тә'сир педагожи-психоложи сәчијјә дашыјыр; һәр үч һалда педагожи-психоложи тә'сир мәгсәдјөнлү, планлы вә мүтәшәккил олур, һәр үч һалда педагожи-психоложи тә'сирин мәзмунуну бәшәри вә милли дәјәрләр, јә'ни халг үчүн фәјдалы биликләр, бачарыг вә вәрдишләр, һабелә мә'нәви кәјфијјәтләр тәшкил едир. Демәли, Азәрбајҗаида милли вә бәшәри дәјәрләрә адамларын мәгсәдјөнлү, планлы вә мүтәшәккил јијәләимәләрп просеси педагожи просесдир.

Педагожи просесин ичтимаи сәчијјәси. Педагожи просес бәшәр чәмијјәтинин бүтүн мәрһәләләринин зәрури функцијаларындан бири олмушдур. Ичтимаи-игтисади формасијаларын илк мәрһәләсиндә дә, сонрақы мәрһәләләриндә дә јашлылар әхлаги, физики, мә'нәви, естетик вә с. дәјәрләри бу вә ја диқәр формаларда кәнч нәслә өјрәтмәјә чалышмышлар. Педагожи просес чәмијјәтин инкишаф мәрһәләләринин ајрылмаз функцијасы олдуғундан ичтимаи сәчијјә дашыјыр.

Педагожи просесин тарихилији. Педагожи просес чәмијјәтин јаранмасы вә инкишафы илә бирликдә јаранмыш вә инкишаф етмишдир. Тәрбијә даим чәрәјан едән зәрури просесдир. Н. Туси һағлы оларағ јазырды ки, тәрбијә инсанла јаранмыш, инсанла давам едир вә һәр бир шәхс өлдүкдә о да јекунлашыр. Чәмијјә-

тин ештијачларына ујгун олараг педагожи просесин мазмуну, тәшкили формалары, үсуллары вә принципләри дәјишир. Мәсәлән, ибтидаи ичма заманы гәбиләләр һалында јашајан адамлар өз сосиал тәчрүбәләрини балыг тутанда, ов едәндә, мејвә јығанда, әмәјин диқәр нөвләриндә ушағлара өјрәтмишләр. Гулдарлыг дөврүндә мәктәбләр ачылмыш, педагожи ишлә мәшғул олан хүсуси шәхсләр мејдана кәлмишдир. Демәли, педагожи просесин мазмуну, тәшкили формалары, үсуллары ичтимаи-игтисади формасијалардан асылы олараг дәјишдијиндән тарихи сәчијјә дашыјыр.

Педагожи просесин синфилији. Синифли чәмијјәтдә педагожи просес синфи характер дашыјыр. Синифли чәмијјәтдә адамлар әсасән ики бөјүк група парчаланыр: физики әмәк адамлары вә зәһни әмәк адамлары. Бу фәрг педагожи просесдә дә өзүнү көстәрир. Варлыларын ушағлары әсасән зәһни әмәјә истигамәтләнир.

Сосиализм шәраитиндә педагожи просес үмумхалг сәчијјәли олмушдур. Инди Азәрбајҗанда педагожи просесин үмумхалг сәчијјәси дашымасына, бүтүн синифләрин вә тәбәғәләрин мәнәфәјинә хидмәт етмәсинә сәј көстәрилир. Бунунла јанашы, Азәрбајҗанда педагожи просесдә синфилик әламәтләри дә көрүнүр.

Демәли, мадди имкан үзүндән ушағларын фәргли тәһсилә истигамәтләnmәләри педагожи просесин синфи сәчијјә дашыдығыны көстәрир.

4. ТӘЛИМ, ТӘРБИЈӘ ВӘ ТӘҲСИЛ КАТЕГОРИЈАЛАРЫНЫН ӘДӘБИЈАТДА ВӘЗИЈӘТИ

Тә'лим ишинин, тәһсил ишинин сәмәрәли тәшкилиндә һәммин анлајышлары дүзкүн баша дүшмәјин әһәмијјәти аз дејил. Тә'лим вә тәһсил анлајышларынын маһијјәти мәсәләси нәзәријјә мәсәләсидир. Нәзәријјә әмәлијјә истигамәт верә билир. Нәзәријјә нә гәдәр дүзкүн олурса, әмәли иш дә она ујгун гурулур. Ләкин, тәәсүф ки, педагожи әдәбијатда тә'лим, тәрбијә вә тәһсил анлајышларынын шәрһиндә бир сыра гүсурлар галмагдадыр. Каһ тә'лим вә тәрбијә анлајышлары гарышдырылыр, онлара фәрг гојулмур, каһ тәһсил тәрбијә илә ејниләшдирилир, каһ тәһсинин бир чәһәти, каһ да диқәр чәһәти он плана чәкилир, диқәрләри унутулур вә с.

Азәрбајҗанда чап олунмуш педагожи мәнбәләрдә фикирләр әсасән рус мәнбәләриндәки фикирләрә ујгун кәлир. Бу сәбәбдән дә Русијада нәшр едилән мәнбәләрин тәһлили илә кифәјәтләнирик.

Мәнбәләрин бәзиләриндә тәлим⁷, бәзиләриндә тәһсил⁸ анлајышынын маһијәтинә тохуулмадығындан, јығчам тәриф дә верилмир.

Елә мәнбәләр дә вар ки, тәһсил анлајышы каһ ушагларла⁹, каһ шакирдләрлә¹⁰, каһ да адамла¹¹ мәһдудлашдырылыр.

Бәзи мәнбәләрдә тәһсил вә ја тәлим анлајышынын јалныз бир әләмәти өн плана чәкилир вә анлајыш онунла мәһдудлашдырылыр. Мәсәлән, китаблардан бириндә охујуруг: «Тәһсил де-дикдә системләшдирилмиш биликләр, бачарыг вә вәрдишләр нәзәрдә тутулур»¹².

Нәзәрә чарпан вә кениш јаылан чидди нөгсанлардан бири тәлим вә тәһсил анлајышларыны ејниләшдирмәк мејлидир. Мәсәлән, Ч. Куписевич тәһсил аилајышыны изаһ едәрәк јазыр: «Тәлим просесинин нәтичәси, һәр шејдәи әввәл... мүүјјәи биликләрин вә бачарыгларын шакирдләр тәрәфиндән мәнимсәнилмәсидир»¹³.

Суал олунур: әкәр биликләрин вә бачарыгларын шакирдләр тәрәфиндән мәнимсәнилмәси тәлимин нәтичәсидирсә, тәлимин өзү нәдән ибарәтдир? Әкәр кәтирилән фикир тәлим кими тәбул едиләрсә, бәс тәһсил анлајышыны нечә баша дүшмәлијик? Бу чүр суаллара китабда чаваб верилмәдијиндән, белә бир нәтичәјә кәлмәк олур ки, дидактика әсәринин мүүллифи тәлим вә тәһсил анлајышларына фәрг гојмур.

Тәһсил вә тәлим анлајышларынын ејниләшдирилдијинә башга әсәрләрдә дә раст кәлмәк олур. Мәсәлән, педагогиканын ән көркәмли нүмајәндәләриндән бири олан академик Ф. Ф. Королјов јазыр: «Тәһсил анлајышы тәбиәт, чәмијјәт вә тәфәккүр һағында үмүмиләшмиш биликләри инсан тәрәфиндән мәнимсәнилмәси просеси демәкдир»¹⁴. Тәһсил аилајышы белә баша дүшүлүрсә сорушмаг олмазмы: бәс тәлим анлајышынын маһијәти нәдән ибарәт олмалыдыр?

Королјовун тәһсилә вердији тәрифлә Куписевичин јухарыдакы фикрини тутушдурсаг белә бир нәтичәјә кәләрик: Королјовун тәһсил анлајышына вердији тәриф вә Куписевичин тәлим анлајышына вердији тәриф маһијәтчә ејнидир. Әкәр һәммин нәтичә доғрудурса, формал мәнтигә көрә, тәрифләрдән бири дүзкүн,

⁷ Проблемы социалистической педагогики. Москва, изд-во «Педагогика», 1973.

⁸ Педагогика школы. Москва, «Просвещение», 1977, с. 252.

⁹ Педагогика. Баки, «Азәртәдриснәшр», 1964, с. 6.

¹⁰ Педагогика. Москва, «Физкультура и спорт», 1972, с. 11.

¹¹ Основы вузовской педагогики. Изд-во Лен-ского ун-та, 1972, с. 13.

¹² Педагогика. Москва, «Прозвещение», 1972, с. 12.

¹³ Основы общей дидактики. Москва, «Высшая школа», 1980, с. 27.

¹⁴ Педагогика. Москва, «Просвещение» 1968, с. 25.

дикәри исә жанлыш олмалыдыр. Бурада формал мәнтигә дејил, диалектик мәнтигә сөјкәнмәк лазым кәлир. Чүнки, јухарыда дејилдији кими, һәмин тә'рифләр маһијјәтчә ејнијјәт тәшкил едир. Одур ки, ики мүхтәлиф анлајыша ејни мәзмунлу тә'рифләр верилирсә, ја тә'лим вә тәһсил анлајышлары ејнијјәт тәшкил етмәлидир, јахуд да һәмин тә'рифләрин икиси дә анлајышлардан јалныз биринин маһијјәтини дүзкүн ачмаға јөнәлир.

Әслиндә, тә'лим вә тәһсил анлајышлары бир-бири илә сых гаршылыглы әлагәдә олсалар да, башга-башга анлајышлардыр. Буна көрә дә икинчи еһтимал гүввәдә галыр. Вә ортаја суал чыхыр: ејни мәзмунлу һәмин тә'рифләр тә'лимин, јохса тәһсилин маһијјәтини даһа дүзкүн баша дүшмәјә имкан верир? Биз дејәрдик ки, тә'лими! Бу фикирлә разылашылса тәһсилә верилән тә'рифин жанлыш олдуғуну е'тираф етмәлијик.

Тә'лим вә тәһсил анлајышларынын ејниләшдирилмәси һалларына бир сыра башга мәнбәләрдә дә раст кәлмәк олур¹⁵.

Чохларыны тәһсил вә тәрбијә анлајышлары да чашбаш салмышдыр. Икичә фикирә нәзәр салаг. Мәсәлән, мәшһур дидактика мүтәхәссиси В. С. Ледневин фундаментал әсәрләриндән бириндә охујуруг: «Онтोकенез чәһәтдән шәхсијјәтин биососојологи формалашмасы просеси кими социал маһијјәтли тәчрүбәнин әввәлки нәсл тәрәфиндән сонракы нәсилләрә мүтәшәккил вә нормалашдырылмыш шәкилдә верилмәси просеси тәһсилдир»¹⁶. Инди дә тәрбијә анлајышына даир Ф. Ф. Королјовун фикринә диггәт јетирәк: «Тәрбијә-ушагларын физики вә мә'нәви гүввәләринин инкишаф етдирмәк мәгсәдилә јашлыларын онлара мүтәшәккил мәгсәдјөнлү тә'сиридир»¹⁷.

Бу ики тә'рифи тутушдурмаздан әввәл Ледневин фикриндәки биринчи һиссә илә икинчи һиссәнин маһијјәтинә диггәт јетирәк. Көрүндүјү кими, онлар мә'начә ејнијјәт тәшкил едир. Бу сәбәбдән дә фикрә хәләл кәлмәдән икинчи һиссәни Королјовун фикри илә тутушдура биләрик. Әввәла, фикирләрдән бириндә «әввәлки нәсл вә сонракы нәсл», дикәриндә исә «ушаглар вә јашлылар» ифадәләри ишләдилир. Демәли, һәмин ифадәләрдә мә'на фәрги јохдур. Икинчиси, Ледневин фикриндә сөһбәт «социал маһијјәтли тәчрүбәдән», Королјовун фикриндә исә—«физикин вә мә'нәви гүввәләрдән» кедир. Бурада да елә бир чидди фәрг јохдур, чүнки, «физики вә мә'нәви гүввәләрә» елә «социал маһијјәтли тәчрүбә»дә демәк олар. Үчүнчүсү, Ледневин фикриндә социал ма-

¹⁵ Бах: Педагогика. Москва, «Просвещение», 1967, с. 6. Введение в педагогику. Москва, «Просвещение», 1975, с. 22.

¹⁶ Содержание образования. Москва, «Высшая школа», 1989. с. 52

¹⁷ Педагогика. Москва, «Просвещение», 1968, с. 23.

һијјәтли тәчрүбәнин» мütәшәккил вә нормалашдырылмыш шәкилдә верилмәси, Королјовун фикриндә исә «јашлыларын ушаг-лара мütәшәккил вә мәгсәдјөнлү тәсири» нәзәрдә тутулур. Бу ифадәләрдә азачыг да олса фәрг вар. Чүнки, бириндә тәчрүбәнин «верилмәсиндән», диқәриндә—«тәсириндән» данышылыр, фәрг бириндә тәчрүбәнин, мütәшәккилликлә јанашы, «нормалашдырылмыш» шәкилдә», диқәриндә исә, мütәшәккилликлә јанашы, «мәгсәдјөнлү» шәкилдә ифадәси ишләдилір. Демәлијик ки, тәчрүбәнин јени нәслә верилмәсинин нормалашдырылмасы елә мәгсәдјөнлүјү нәзәрдә тутур; бурада ики башга-башга сөзләр ејни мәнаны ифадә едир. Тәчрүбәнин верилмәси вә шәхсә тәсир кәстәрилмәси ифадәләринә кәлдикдә демәлијик ки, бурада фәрг бөјүкдүр. Бунунла јанашы бир мәғамы гејд етмәк зәруридир. Ахы, социал тәчрүбәнин кәнч нәслә верилмәси онун һиссијатына, шүуруна, мәнәвијјатына тәсирсиз гала билмәз. Јахуд, јашлылар кәнч нәслә үмумијјәтлә дејил, социал маһијјәтли дәјәрләрин мәнимсәдилмәси јолу илә тәсир кәстәрилр.

Тәһсил вә тәрбијә анлајышларына даир тәһлил етдијимиз ики фикир ачыг-ајдын кәстәрилр ки, һәмин анлајышлары фәргләндирмәјә чәһд едилір, лакин нәинки фәрг ачылмыр, һәтта, әслиндә, тәһсил тәрбијә кими, тәрбијә исә тәһсил кими тәгдим едилір.

Сорушмағ олар: Нә үчүн һәмин ики фикир үзәриндә бир гәдәр әтрафлы дајанырыг? Әсас сәбәб будур ки, индијәдәк педагожи әдәбијјатда тәһсил вә тәрбијә анлајышларынын охшарлығы илә јанашы фәргләрини ајдын кәстәрән тәрифләр вермәк мүмкүн олмамышдыр.

Фикримизчә, тәһсил, тәрбијә вә тәлим анлајышларынын һәрәсинә әсас олан спесифик чәһәтләри ача билмәмәјин, нәтичә олараг, онлары ејилләшдирмәјин ики башлыча сәбәби вардыр. Бириси будур ки, һәмин анлајышларда фәргә нисбәтән охшарлыг үстүндүк тәшкил едир: белә бир охшарлыгда фәрги сезмәк чәтинләшир. Икинчи сәбәб будур ки, һәмин анлајышларда диалектиканын сдугуна, онларын бир-биринә чеврилмәк имканы олдуғуна диггәт јетирилмир. Милли педагогика бу вәзијјәтлә разылаша билмәз. О, һәмин категоријалары ајрылыгда да нәзәрән кечирмәли, охшарлыглары илә јанашы фәргләрини дә ајдын шәкилдә кәстәрмәлидир.

5. ТӘРБИЈӘ КАТЕГОРИЈАСЫ

Тәрбијә сөзүнүн әнәнәви елми анлајышы халг анламына јахындыр. Бәсләјиб јетишдирмәк, гидаландырыб бөјүтмәк, өјрәдиб алышдырмағ халг анламынын маһијјәтини тәшкил едир.

Башга сөзлө, тә'лим дә, тәһсил дә тәрбијә анлајышынын мәзму-
нунда нәзәрдә тутулур. Тәрбијәнин ән'әнәви елми анлајышы бу
фикирдән узаға кетмир: бир тәрәфдән тәрбијә педагогиканын
мөвзусу е'лан едилир вә тә'лим дә, тәһсил дә тәрбијә анлајышы
чәрчивәсинә салыныр, диқәр тәрәфдән тә'лим, тәрбијә вә тәһсил
бир-бириндән кәскин шәкилдә араландырылыр, бир-бириндән
әлагәсиз сәчијјәләндирилир, һәрәсинин өзүнә мәхсус принциплә-
ри, үсуллары, тәшкили формалары, ганунаујғунлуғлары олдуғу
иддиа едилир.

Тәрбијәдә даир ән'әнәви елми анлајышдакы бу зиддијјәтли
фикрин дәрин көкләри вардыр. Мәсәлә бурасыидадыр ки, ән'әнә-
ви анлајыш тә'лим, тәрбијә, тәһсил вә инкишафы донмуш һалда
нәзәрдән кечирир, буна көрә дә онлары механики шәкилдә кәһ
бирләшдирмәјә, кәһ да ајырмаға мәчбур олур. Һалбуки, реал һә-
јатда тә'лим, тәрбијә, тәһсил вә инкишаф һадисәләри бир-бирини
шәртләндирир, бири диқәринә чеврилә билир, гәјнајыб гары-
шыр вә бу сәбәбдән дә ваһид педагожи просес јараныр.

Тә'лим, тәрбијә, тәһсил вә инкишафын ән диалектик һадисә-
ләр олдуғуну јадда сахламағ лазымдыр¹⁸. Бу исә маһијјәт мә-
сәләси, ағачлар архасында мешәни көрмәк мәсәләсидир. Һадисә-
ләрин маһијјәтинә диғгәт јетирмәји зәрурилијини хејли мүддәт
бундан әввәл бөјүк Чами поетик шәкилдә белә ифадә етмишдир:

«Сурәт минләрләдир, мә'на бир анчаг,
Сурәт сәјанлардан узаг гач, узаг»¹⁹.

Лакин һәмин анлајышларын бир-биринә чеврилә билмәси, он-
ларда хејли үмуми әламәтләрин мөвчудлуғу. Һәрәсинә хас олаи
сиесифик чәһәтләрин варлығыны инкар етмир. Мәһз бу мә'нада
тәрбијә кәатегоријасынын хүсусијјәтләрини көстәрәк: тәрбијә
едәнлә тәрбијә олуналар арасында мә'нәви педагожи үнсијјәтин
олмасы, биринчинин икинчиләрә тә'сир көстәрмәјә чалышмасы,
тә'сирин тәрбијә олуналарда әсасән милли вә бәшәри дәјәрләрлә
әлагәдар олан давраһыша, мә'нәвијјата үнванланмасы, тә'сирин
һәр дәфә конкрет мәгсәд күдмәси, планлы вә мүтәшәккил ол-
масы.

Көстәрилән хүсусијјәтләрини нәзәрә алараг тәрбијәдә белә
тә'риф вермәк олар: **Милли вә бәшәри дәјәрләрлә әлагәдар дав-
раныш вә мә'нәви кејфијјәтләрин адамлара мәгсәдјөнлү, планлы
вә мүтәшәккил ашыланмасы просеси тәрбијәдир.**

¹⁸ Бу барәдә сонралар бир гәдәр әтрафлы узаһат вериләчәк.

¹⁹ Әбдүррәһман Чамин. Јусиф вә Зүләјха. Бакы, «Азәрнәшр», 1965, с. 85.

Шәхсијјәтә тәрбијәнин тә'сириндә вә мүнһитин тә'сириндә фәргә олур. Мүнһит амилләринин инсана тә'сириндә мәгсәдјәнлүк, планлылыг, мүтәшәккиллик јох дәрәчәсиндәдир. Белә көстәрчиләр исә тәкчә тәрбијә үчүн дејил, бүтөвлүкдә педагожи просес үчүн сәһијјәвидир, онун маһијјәтини тәшкил едәи көстәрчиләрдән биридир. Маһијјәт исә үздә олан һадисәләрдән үстүн тутулур. Бу мә'нада Әссар Тәбризинин (1325—1390) фикрини хатырламаг да јеринә дүшәрди:

«Ким сурәтә валәһ өлүб дәрк етмәсә мәзмуну,
Һеч бир заман бу мә наһы дәрк етмәз, бил буну»²⁰.

Тәрбијә үмумиләшмиш анлајышдыр. Онун диқәр сәһәләри дә вар: јенидәнтәрбијә вә өзүнүтәрбијә.

Јенидәнтәрбијә аилајышы. Јенидәнтәрбијә тәрбијәјә нисбәтән чәтиндир. Чүнки, јенидәнтәрбијә заманы тәрбијәчи ики әсас истигамәтдә иш апармалы олур. О, бир тәрәфдән ушағын шүүрунда һәкк олунмуш јанлыш әхлаги вә ја диқәр мә'нәви кејфијјәтин јанлышлығыны исбат етмәли, ону инандырмалы вә арадан галдырмага чалышмалы олур. Диқәр тәрәфдән дә тәрбијәчи дәф етдији гүсурлу хүсусијјәтин әвәзиндә чәмијјәт үчүн фәјдалы олан кејфијјәтләри ушага ашыламалыдыр.

Јанлыш вә зәрәрли мә'нәви кејфијјәтләр ушағын шүүрундан давраһышына сүзүлдүкдә тәрбијәчинин иши даһа да чәтиндәшир. О, ушағын нәинки мә'нәви аләмнинә, һәм дә әмәлинә, давраһын тәрзинә тә'сир көстәрмәли олур. Олур ки, ушағын тәрбијәсини лап чағалыг дөврүидән, һәтта ана бәтниндән дүзкүн гурмаг зәруридир. Белә олдугда соиралар һансыса хошакәлмәз мә'нәви кејфијјәтләри дәф етмәјә, јәни јенидәнтәрбијәјә еһтијаж галмыр.

Көркәмли педагог алим Нәсирәддин Туси һәлә XIII әсрдә јазырды ки, инсанын тәрбијәси јаша долдугдан, өзүнү анладығы вахтдан дејил, һәлә рүшәјм һалында оландан башламалыдыр, рүшәјм һалында верилән тәрбијә һисс едилмир, бә'зән ата-ана бу ишә лагәјд олур. Лакин һәр нечә олса да буна диғгәт верилмәли вә јери кәлдикчә, инсанын гәбул етдији тәам да көтүр-гој едилмәлидир.

Даһијанә дејилмиш фикирди. Инди тибб елминдә дөнә-дөнә исбат олунмушдур ки, һамилә гадынын нә једији, нә ичдији, папираса вә диқәр наркотик маддәләрә алудә олуб-олмадығы, әһәтә олундуғу мә'нәви-психоложи мүнһит кәләчәк көрпәнин сәһһәтинә күчлү тә'сир көстәрир.

²⁰ Әссар Тәбризи. Мәһр вә Мүштәри. Бақы, «Азәрнәшр», 1988, с. 131.

Адамын шүүрунда вэ ја давранышында көк салмыш зэрэрли эламэтлэрин мэгсэджөнлү, планлы вэ мүтэшэкил сурэтдэ лэгви вэ оиларын эвэзиндэ ичтимаи эһемијјэт кэсб едэн кејфијјэтлэрин она ашыланмасы јенидэнтэрбијэдир.

Өзүнүтэрбијэ аялајышы. Тэрбијэ дэ, јенидэнтэрбијэ дэ өзүнүтэрбијэ илэ нэтичэлэнмэлдир. Тэрбијэ вэ јенидэнтэрбијэ заманы адама өзүнүтэрбијэ бачарыгы ашыланыр. Бэ'зэн ушаглар вэ јенијетмэлэр валидејилэринин, мүэллимлэринини вэ диқэр тэрбијэчилэрин билаваситэ нэзарэти олмајан шэраитдэ дүзкүн дүшүнэ вэ дүзкүн һэрэкэт едэ билмирлэр. Белэ ушаглары тэрбијэчилэрин тэлэблэринэ ујғун шэкилдэ дүшүнмэјэ вэ давранмаға алышдырмаг лазым кэлир. Тэрбијэчинин билаваситэ нэзарэти олмадан, лакин онун мэслэһэтлэринэ ујғун шэкилдэ ушаглар нэ гэдэр тез фэалијјэт көстэрсэлэр, бир о гэдэр аилэ үчүн, чэмијјэт үчүн фајдалыдыр. Бу, тэрбијэ ишинин мүвэффэгијјэтли кетдијини көстөрөн эсас ме'јарлардан бириди. Демэли, валидејилэрин, мүэллимлэрин вэ диқэр тэрбијэчилэрини нэзарэти олмадыгы шэраитдэ оиларын вердији истигамэтэ ујғун адамларын дүшүнмэјэ вэ давранмаға алышмалары просеси өзүнүтэрбијэдир.

Тэрбијэнин тэркиб һиссэлэри. Тэрбијэнин үмуми категорија олдуғуну онун тэркиб һиссэлэриндэн дэ көрмөк мүмкүндүр. Тэрбијэнин тэркиб һиссэлэри бунлардыр: дүнјакөрүшүнүн формалашдырылмасы, эмэк тэрбијэси, эхлаг тэрбијэси, физики тэрбијэ, естетик тэрбијэ, игтисади тэрбијэ, еколожи тэрбијэ, ағыл тэрбијэси, һүгүг тэрбијэси.

Көрүндүјү кими, тэрбијэ аялајышы давраныш вэ мә'нэвијјатын бүтүн саһэлэри илэ сых элагадардыр.

Тэрбијэнин һэр бир тэркиб һиссэсинин бир сыра голлары вардыр. Мэсэлэн, достлуг вэ јолдашлыг тэрбијэси, һалаллыг тэрбијэси, дүзлүк вэ доғручулуг тэрбијэси, салигэлилик тэрбијэси, садэлик вэ тэвазөкарлыг тэрбијэси вэ с. эхлаг тэрбијэсинин голларыдыр. Тэрбијэнин диқэр тэркиб һиссэлэриндэ дэ белэди.

Тэрбијэнин мээмуну. Һэр бир шэхсэ ашыланан вэ ашыланмасы арзу олунан мә'нэви кејфијјэтлэр тэрбијэнин мээмунуну тэшкил едир. Мэсэлэн, ишкүзарлыг, аличэнаблыг, меһрибанлыг, вэ-тэһпэрвэрлик, тэмкинлилик, гэнаэтчиллик, көзүтохлуг, садагэтлилик, никбинлик кими мә'нэви кејфијјэтлэрэ аид тэрбијэ заманы верилэн мә'луматлар, кэтирилэн фактлар тэрбијэ ишинин мээмунуна чеврилир.

Тэрбијэ заманы истифадэ олунан үсүл вэ васитэлэрин дэ мээмуна дэхли вардыр. Мэсэлэн, дүзлүк вэ доғручулуг тэрбијэси илэ машғул олаң мүэллим (тэрбијэчи) «Дүз јаша—јүз јаша».

«Бәрәкәт ондур, ону да—дүзлүк» кими аталар сөзләриндән истифаде едирсә тәрбијенин мәзмунуна һопур.

Јенидәнтәрбијәдә дә беләдир. Гысганчлыг, ловғалыг, ачкөзлүк, бәдхәһлыг, тәнбәллик, хәсислик, инсафсызлыг кими зәрәрли кејфијјәтләр арадан галдырылан заман ишә салынан фикирләр јенидән тәрбијенин мәзмунуна аид олур. Мәсәлән, вичдансызлыг, инсафсызлыг дәф едиләркән мүәллимин (тәрбијәчинин) Нәввабдан (1833—1918) кәтирдиди бу фикир тәрбијенин мәзмунунда мүәјјән јер тутур: «Вичданын мүәличәси чанын мүәличәсиндән үстүндүр»²¹.

Тәрбијә заманы истифаде олуан тәшбәһләр, бәнзәтмәләр, анарылан мүгајисәләр дә онун мәзмунуна сүзүлүр. Мәсәлән, ирадәли олмағын вачиблији өн плана чәкиләркән ирадәсизликлә гаршылашдырылыр. Низамидән белә бир фикир нүмајиш етдирилир:

«Ирадәсиз олма, ирадәсизләр,
Ајагсыз гурд кими јердә сүрүнәр»²².

Тәрбијенин мәгсәди. Тәрбијә гаршысында гојулан мәгсәд ујдурулмур. Һәр өлкәнин социал игтисади еһтијачларына ујғун тәрбијә мәгсәди мүәјјәнләшдирилир. Джон Дјуијә көрә тәрбијә адамлары демократијаја алышдырмалыдыр. Тәрбијенин мәгсәдини христиан идеологлары Иисус Христоса охшамагда, ислам үләмалары—Аллаһа ситајиш едәрәк она говушмагда көрүрләр.

Кечмиш ССРИ мөканында, о чүмләдән Азәрбајҗанда шәхсијјәтин һәртәрәфли вә аһәнкдар инкишафыны тәмин етмәк, фәал коммунизм гуручулары јетишдирмәк тәрбијенин мәгсәди һесаб едилди.

Инди тәрбијенин мәгсәди Азәрбајҗан халгынын еһтијачларына хидмәт едир вә етмәлидир. Мүстәгил Азәрбајҗан Республикасында тәрбијенин мәгсәди белә ифаде олунур: Милли вә үмүмбәшәри дәјәрләрлә әлағәдар даврамыш вә мәнәви кејфијјәтләрин мәнимсәилмәси јолу илә Азәрбајҗанын дәвләт мүстәгиллијини, сәрһәдләринин тохунулмазлыгыны, эрази бүтөвлүјүнү горумаға, республикамызы инкишаф етмиш демократик дәвләтләр сәвијјәсинә галдырмаға гадир олан адамлар јетишдирмәјә јардым етмәк тәрбијенин мәгсәдидир.

²¹ Мир Мөһсүн Нәвваб. Нәсиһәтнамә. Бақы, «Јазычы», 1987, с. 46

²² Низами Кәчәви. Ләјли вә Мәчнун. Бақы, «Јазычы», 1982, с. 104.

Тәрбијәнин мәгсәдинә аид бу фикир Азәрбајҗанын көркәмли шәхсләринин истәкләрини дә нәзәрә алыр. Мәсәлән, бөјүк Үзәјир Начыбәјов төвсијә едирди: «Кәнч нәслин тәрбијәләри о нөвлә ичра олунсун ки, ахырда... мәктәбдән чыхыб милләтә хидмәт етмәји өзләринә борч билсинләр»²³.

6. ТӘ'ЛИМ КАТЕГОРИЈАСЫ

Тә'лимин маһијјәти. Мүхтәлиф мәнбәләрдә тә'лим анлајышына фәрилән тә'рифләр әсасән үст-үстә дүшүр²⁴. «Педагогика школы» адлы китабда верилән тә'риф бүтүн фикирләрин, о чүмләдән Азәрбајҗанда чап олунмуш китаблардакы фикирләрини әксәријјәти үчүн сәчијјәвидир: «Тә'лим просеси мүәллим фәалијјәтинин вә шакирд фәалијјәтинини мүрәккәб вәһдәтидир ки, үмуми мәгсәд—шакирдләрин биликләрлә, бачарыг вә вәрдишләрлә силаһланмаларына, онларын инкишафына вә тәрбијәсинә јөнәлир».

Бу чүр анламда бир сыра кәсирләр вар. Әввәлә, тә'лим мүәллим вә шакирдләрин фәалијјәти илә мәнһудлашдырылыр. Һалбу ки, тә'лимдә уста да, тәләбә дә, әскәр дә, диқәр јашлылар да иштирак едир; икинчиси, тә'лим заманы өјрәдәнин вә өјрәнәнләрин башлыча функцијалары ајдын ифадә олунмур; үчүнчүсү, шакирдләрин билик вә бачарыгла силаһланмалары, тәрбијә олунмалары вә инкишаф етмәләри мәгсәд дејил, просесдир, тә'лим просесинини өзүдүр; нәһајәт, белә чыхыр ки, мәгсәдјөнлүк, планлылыг вә мүтәшәккиллик тә'лимә хас дејил. Һалбу ки, бу хүсусијјәтләр дә тә'лим просеси үчүн сәчијјәвидир вә тәрбијәдән, тәһсилдән ајрылмаз олдуғуну көстәрир.

Милли педагогика тә'лим категоријасына даир мөвчуд анламлардакы кәсир чәһәтләри арадан галдырмалыдыр. Реал һәјәтда тә'лим просеси үчүн сәчијјәви хүсусијјәтләр бунлардыр: тә'лимдә ики тәрәфин—өјрәдән вә өјрәнәнләрин иштирак етмәләри, өјрәдәнләрин мүәллим, тәрбијәчи, забит, уста, диқәр мүтәхәссис вә с.-ин, өјрәнәнләрин шакирд, тәләбә, әскәр, ушаг, курсант, тәкмилләшән шәхс вә с.-ин олмалары; тә'лим заманы өјрәдәнлә өјрәнәнләр арасында педагожи үнсијјәтин јаранмасы; бу үнсијјәтә милли вә бәшәри дәјәрләр иһәзәрдә тутан биликләрин, бачарыг вә вәрдишләрин имкан вермәси, тә'лимдә өјрәдәнин башлыча функцијасынын нәзәрдә тугулан билик, бачарыг вә вәрдишләрин өјрәнәнләр

²³ Үзәјир Начыбәјов. Сечилмиш әсәрләр. Бақы, «Јазычы», 1981, с. 59.

²⁴ Бах: Педагогический словарь. Т. II., Москва, изд. АПН, 1960, с. 17; Ф. Ф. Корольов. Педагогика. Москва, «Просвещение», 1968, с. 26.; И. А. Уркили. Основы вузовской педагогики. Изд-во Ленинградского ун-та, 1972, с. 13.

²⁵ Педагогика школы. Москва, «Просвещение», 1977, с. 252.

тәрәфиндән мәнимсәнилмәсини тәшкил етмәсіндән, мәнимсәмә просесинә рәһбәрлик етмәсіндән, истигамәт вермәсіндән, јери кәлдикчә изаһатла көмәклик көстәрмәсіндән ибарәт олмасы; өј-рәнәнләрин әсас вәзифәләринин өјрәдәнин гојдуғу проблемләр, вердији суаллар әтрафында дүшүнмәләриндән, тапшырығлары үзәриндә чалышмаларындан ибарәт олмасы, тә’лим просесинин бүтөвлүкдә үч башлыча вәзифә: тәһсилләндиричи, тәрбијәләндиричи вә инкишафетдиричи вәзифәләр јеринә јетирмәси; тә’лимин һәм тәрбијәдән, һәм дә тәһсилдән ајрылмаз олмасы; јә’ни педагожи просесин тәркиб һиссәси олмасы, тә’лимин дә мәгсәдјөнлү, планлы вә мүтәшәккил олмасы.

Садаланан хүсусијјәтләринә көрә тә’лим анлајышына белә тә’риф вермәк олар:—**Өјрәдәнин мәгсәдјөнлү вә планлы рәһбәрлији алтында милли вә үмүмбәшәри дәјәрләрлә әлағәдар олан биликләрин, бачарыг вә вәрдишләрин өјрәнәнәр тәрәфиндән мүтәшәккил мәнимсәнилмәси вә бу заман онларын тәрбијә олунмалары вә инкишаф етмәләри просеси тә’лимдир.**

Демәли, әсасән тәһсил функцијаларыны јеринә јетирән тә’лим тәрбијә вәзифәләринин вә психоложи инкишаф вәзифәләринин һәлліндән кәнарда ғалмыр вә ғала да билмәз.

Тә’лим өјрәнәнләри јалныз мәнимсәнилән биликләрлә, бачарыг вә вәрдишләрлә тәрбијә етмир. Тә’лимин бүтүн чәһәтләри, тәтбиғ едилән үсул вә тәрзләр, ишин тәшкили формалары, мәшғәлә заманы өјрәдән вә өјрәнәнләр арасындакы мүнәсибәти, өјрәдәнин шәхси кејфијјәтләри, оиун көркәми, нитги, дүшүнмә тәрзи вә с. вә и. а. чәһәтләр өјрәнәнләрә бу вә ја дикәр шәкилдә күчлү тәрбијәви тә’сир көстәрир. Јалныз билик өјрәтмәклә кифајәтләнән, тәрбијә имканларыны реаллашдырмајан тә’лимин сәмәрәси сон дәрәчә аз олур.

Тә’лимин мәгсәди. Тә’лим педагожи просесин тәркиб һиссәси олдуғундан онларын мәгсәдләри, демәк олар ки, үст-үстә дүшүр. Тә’лимин мәгсәди дә тәрбијәнин мәгсәдинә ујғун кәлир: милли вә бәшәри дәјәрләрлә әлағәдар олаи биликләрин, бачарыг вә вәрдишләрин мәнимсәнилмәси јолу илә Азәрбајчанын дөвләт мүстәғиллијини, сәрһәдләринин тохунулмазлығыны, әрази бүтөвлүјүнү горумаға, республикамызы инкишаф етмиш демократик дөвләтләр сәвијјәсинә ғалдырмаға ғадир олан адамлар јетишдирилмәсинә көмәклик көстәрмәк тә’лимин мәгсәдидир. Фәрг орасында. дыр ки, тә’лим заманы шәхсијјәтә педагожи вә психоложи тә’сирләр әсасән тәбиәт вә чәмијјәтлә әлағәдар олан биликләр, бачарыг вә вәрдишләр васитәси илә һәјата кечириллр; тәрбијәдә исә бир ғәдәр фәрглидир: шәхсијјәтә үнванланан педагожи—психоложи тә’сирин мәзмунуну әсасән давранышла әлағәдар олан мә’нәви кејфијјәтләр тәшкил едир.

Тә'лим вә елми идрак. Тә'лим вә елми идрак арасында охшарлыг вар: һәр икиси фәалијјәтин нөвләридир. Һәр икиси харичи аләми дәрк етмәјә јөнәлир; һәр икиси мәгсәдјәнлү вә планлы фәалијјәтдир; тә'лимин дә, елми идракын да мәрһәләләри әсасән үјүгүн кәлир: елми идракын илк мәрһәләси мүшәһидәдир, тә'лим дә мүшәһидәдән башлајыр. Елми идракын икинчи мәрһәләси анлајышлар сәвијјәсиндә чәрәјән едир, тә'лимин дә икинчи мәрһәләсиндә мәфһумларын маһијјәтинә нүфуз едилир. Елми идракын сон—үчүнчү мәрһәләси тәчрүбәдир, сынагдыр. Тә'лимин дә үчүнчү мәрһәләси биликләрин тәчрүбәдә мөһкәмләндирилмәси илә сәчијјәләнир.

Тә'лим вә елми идрак арасында фәргли чәһәтләр дә вар. Башлычасы будур ки, тә'лимдә сонунчу мәрһәлә билик вә бачарыгларын јохланмасы вә гијмәтләндирилмәсидир.

Унутмајаг ки, елми идракын хүсусијјәтләрини билиб иәзәрә алмаг тә'лимдә мүвәффегијјәтин шәртләриндән биридир.

7. ТӘҢСИЛ ВӘ ПСИХОЛОЖИ ИНҚИШАФ КАТЕГОРИЈАЛАРЫ

Тәһсил категоријасы. Тәһсил анлајышынын баша дүшүлмәсин дә дә фикир бирлији јохдур. Мәсәлән, Ф. Ф. Королјов јазыр: «Тәһсил—тәбиәт, чәмијјәт вә тәфәккүр һаггындакы елмләрдә үмумиләшдирилмиш мүәјјән биликләр системини инсан тәрәфиндән мәнимсәнилмәси просесидир»²⁶. Јахуд, И. А. Уркин тәһсил анлајышыны белә баша дүшүр: «Тәһсил—хүсуси сечилмиш, системә салынмыш вә тәшкил олунмуш билик васитәси илә вә адамларын идрак фәалијјәтләринин нөвләри васитәси илә адама көстәрилән тәрбијәви тә'сирдир»²⁷.

Дикәр педагожи мәнбәләрдә тәһсил аилајышына аид фикирләр истинад етдијимиз мө'тәбәр мәнбәләрдән принципчә фәргләнмир. Мөвчуд анламлар үчүн сәчијјәви олан гүсурлар јох дејил. Кәтирилән вә кәтирилмәјән мәнбәләрдә тәһсил анлајышы нәинки тә'лим анлајышы илә, һәтта тәрбијә анлајышы илә ејниләшдирил²⁸. Бу, чидди нөгсан һесаб едилмәлидир.

Тәһсил анлајышына дүзкүн, әсаслы тә'риф вермәк үчүн ону сәчијјәләндирән башлыча хүсусијјәтләри көстәрмәк лазымдыр: тәһсил анлајышы милли вә бәшәри дәјәрләрлә бағлы олан биликләр, бачарыг вә вәрдишләр системини нәзәрдә тутур; тәһсил мувафиг тәдрис мүәссисәсиндә тәшкил едилир; тәһсил мүәјјән

²⁶ Педагогика. Москва, «Просвещение», 1968, с. 23.

²⁷ Основы вузовской педагогики. Изд-во Ленинградского ун-та, 1972, с. 13.

²⁸ Вах: В. С. Леднев. Содержание образования. М. «Высшая школа», 1989, с. 52.

мүддәтдә һәјата кечирилир; тәһсил һәрәкәтә кәтириләнә гәдәр тәһлимин әсасында дуруп, тәһсил һәрәкәтә кәтирилдикдә тәһлим просесинә чеврилир; сон мәрһәләдә исә тәһлимин нәтичәси олур; тәһсил һәм тәрбијә, һәм дә инкишаф имканларына маликдир; тәһсил халг тәсәррүфатынын тәркиб һиссәләриндән биридир.

Бу реал хусусијјәтләринә көрә тәһсилә белә тәһриф вермәк олар: халг тәсәррүфатынын тәркиб һиссәси кими, тәһсил-мүвафиг тәдрис мүәссисәсиндә мүәјјән мүддәтә мәгсәдјөнлү, плаилы вә мүтәшәккил өјрәдилән, тәрбијә вә психоложи инкишаф имканлары олан, тәһлимин һәм зәрури шәрти, һәм дә нәтичәсн кими өзүнү көстәрәи, милли вә үмүмбәшәри дәјәрләрлә бағлы олан биликләр, бачарыг вә вәрдишләр системидир.

Тәһсилин мәгсәди—милли вә үмүмбәшәри дәјәрләрлә әлағәдар олан биликләрин, бачарыг вә вәрдишләрин мәнимсәнилмәси јолу илә Азәрбајҗаңын дәвләт мүстәгиллијини, әрази бүтөвлүјүнү, сәрһәдләринин тохунулмазлыгыны горумаға, республикамызы инкишаф етмиш демократик дәвләтләр сәвијјәсинә галдырмаға гадир олан адамлар јетишдирмәјә көмәклик көстәрмәкдән ибарәтдир.

Психоложи инкишаф категоријасы. Инкишаф фәлсәфәси анлајышдыр, тәбиәт, чәмијјәт вә тәфәккүр һадисәләринә, бүтөвлүкдә дүнја просесләринә хас олан башлыча кејфијјәт көстәричиләриндән биридир.

Бурада биз инкишаф дејәндә педагожи мәһнада јалныз гаврајыш, тәсәввүр, тәхәјјүл, тәфәккүр, диггәт, ирадә, һафизә кими психоложи кејфијјәт вә хусусијјәтләрин инкишафыны нәзәрдә тутуруп.

Тәһлим, тәрбијә вә тәһсил психоложи инкишафдан ајрылмаздыр. Тәһлимин, тәрбијә вә тәһсилин һәр бир аны тәрбијә олунанларын вә тәһсил аланларын психикасына бу вә ја диҗәр сәвијјәдә тәһсир көстәрир. Педагожи просесдә тәрбијә олунанлара нәләрин нечә тәһсир көстәрдијини билән мүәллим (тәрбијәчи) бу чәһәти нәзәрә алдыгда тәһлимин (тәрбијәнин) сәвијјәси хејли јүксәлир. Сәвијјәси артан психоложи кејфијјәтләр тәһлимин сонракы мүвәфғәнијјәти үчүн зәрури шәртә чеврилир.

Тәһлим, тәрбијә вә тәһсилин психоложи инкишаф имканларына малик олдуғуну билмәјән вә бу сәбәбдән дә һәмин имканлардан истифадә етмәјән мүәллимин (тәрбијәчинин) тәһлим-тәрбијә вердији ушагларда, шакирдләрдә (тәләбәләрдә) психоложи функцијаларын инкишафы чох ләнк кедир. Бир сыра тәдгигатларда бу һәгигәт дәнә-дәнә исбат едилмишдир²⁹.

²⁹ Бах: Л. В. Занков. Развитие школьников в процессе обучения. Москва, «Просвещение», 1967; Л. В. Занков. Обучение и развитие. Москва, «Педагогика», 1975.

Тә'лимдә, тәһсилдә вә тәрбијәдә психоложи имканларын реаллашдығы шәраитдә тә'лимин дә, тәһсилин дә, тәрбијәнин дә сәвијјәсинин хејли јүксәлдији, онларын ваһид педагожи просесдә бирләшмәсинин зәрурилијинә әләвә сүбүтдур.

Милли педагожиканын эзәмәтли бинасы тә'лим, тәрбијә, тәһсил вә психоложи инкишаф анлајышларыны өзүндә бирләшдирән педагожи просес зәмининдә учалыр. Бу анлајышларын маһијәти вә мәзмунуну, һабелә онларын гаршылыглы әләгә хүсусијәтләрини ајдын баша дүшән шәхс педагожи елмин зирвәләринә доғру чәсарәтлә ирәлиләмәк имканы тапмыш олур. Аталар көзәл дејиб: «Елм ағылын чырағыдыр».

СУАЛ ВӘ ТАПШЫРЫГЛАР.

1. Педагожи елм вә педагожи просес анлајышлары арасындакы гаршылыглы әләгәни ачын.
2. Педагожи елмин мөвзусу барәдә фикир ајрылыгы нәдән ибарәтдир. Һансы фикри дүзкүн һесаб едирсиниз? Нә үчүн?
3. Тә'лим, тәрбијә вә тәһсил категоријаларынын изаһында јеңилкләр нәдән ибарәтдир?
4. Тә'лим, тәрбијә, тәһсил вә психоложи инкишаф категоријаларыны даһа үмуми категоријада—педагожи просес категоријасында бирләшдирмәк нә үчүн зәруридир?
5. Сосиал-игтисади һәјатда педагожиканын әһәмијјәти нәдән ибарәтдир?
6. Психоложи инкишаф нә үчүн педагожи категорија һесаб едилир?
7. Милли педагожиканын хүсусијәтләрини көстәрин.

II ФӘСИЛ

ПЕДАГОЖИ ЕЛМИИ САҢҖЭЛЭРИ, ДИКӘР ЕЛМЛӘРЛӘ ЭЛАГӘСИ, МӘНБЭЛЭРИ, ТӘДГИГАТ ҮСУЛЛАРЫ ВӘ ПЕДАГОЖИ ЧӘРӘҖАЙЛАР

1. ПЕДАГОЖИ ЕЛМИН САҢҖЭЛЭРИ

Педагожи елм сүр'әтлә инкишаф едир. 1964-чү илдә Бақыда чап олунмуш «Педагогика» адлы китабда бу елмин доггуз саһәсини ады чәкилирди. Инди онун он бешдән артыг саһәси фәалијјәт көстәрир:

Көрпәлик педагогикасы. Үч јашынадәк олан ушагларын физики вә психоложи инкишафына гајғы вә диггәт мәсәләләри илә мәшғулдур.

Мәктәбгәдәр тәрбијә педагогикасы. Бағча јашлы ушагларын тәрбијәси, тәлими вә психоложи инкишафы мәсәләләрини тәдгиг едир вә тәрбијәчиләр үчүн әсасландырылмыш төвсијәләр һазырлајыр.

Мәктәб педагогикасы. Ибтидаи, натамам орта вә орта үмум-тәһсил мәктәбләриндә, литсејләрдә, кимназијаларда тәлим, тәрбијә, тәһсил вә психоложи инкишаф мәсәләләрини арашдырыр, мүүллимләрә вә үмуми тәһсиллә мәшғул олан дикәр тәрбијәчиләрә елми әсасларда истигамәт верир.

Техники пешә мәктәби педагогикасы. Мүхтәлиф типли техники пешә мәктәбләриндә педагожи просесин спесифик мәсәләләрини өјрәнир, мүүллимләрә вә усталара әсасландырылмыш мәсләһәтләр верир.

Орта пхтисас мәктәби педагогикасы. Мүхтәлиф типли техникумларда, коллечләрдә педагожи просесин спесифик проблемләри илә мәшғул олур вә онлара елми педагожи көмәклик көстәрир.

Хүсуси педагогика. Көрмә, ешитмә вә нитг органларында чидди гүсурлары, һабелә психикасында мүүјјән позунтулары олан ушагларын тәлим, тәрбијә, тәһсил вә психоложи инкишаф проблемләрини өјрәнир. Хүсуси педагогика өзү бир нечә шахәјә ајрылыр: кар вә лал ушагларын тәлим, тәрбијә, тәһсил вә психоложи инкишаф мәсәләләрини сурдопедагогика, кор ушагларын—тифлопедагогика, әгли чәһәтдән кери галаи ушагларын—олигофренопедагогика өјрәнир.

Али мәктәб педагогикасы. Мүхтәлиф типли институтларда, университетләрдә, академијаларда вә али тәһсил верән дикәр тәд-

рис мүүссисэлэриндэ педагожи просесин спесифик мәсэлэлэрини тэдгиг едир вэ эсасландырылмыш мәсләһәтләр һазырлајыр.

Һәрби педагогика. Һәрби һиссәләрдә, һабелә һәрби вә полис тәдрис мүүссисэлэриндә кәнчләрии тә'лим, тәрбијә, тәһсил вә психоложи инкишаф мәсәлэлэрини арашдырыр.

Әмәк ислаһ педагогикасы. Һүгүг ғајдаларыны позан шәхсләрин сахландығы јерләрдә кәнчләрин тә'лим, тәрбијә, тәһсил вә психоложи инкишаф проблемләрини тэдгиг едир.

Истеһсалат педагогикасы. Фабрикләрдә, заводларда, идарә вә тәшкилатларда апарылан тәрбијә ишләрини өјрәнир вә үмүмиләшдирир.

Мәдәни-маариф иши педагогикасы. Мәдәнијјәт сарајларынын, клубларын, музејләрин, театрларын, китабханаларын, концерт залларынын халг күтләләри арасында апардығы тәрбијә тәдбирләрини тэдгиг едир.

Фәнләрин тәдриси методикасы. Ајры-ајры фәнләрин, мәсәлән, чоғрафијанын, јахуд кимјанын тәдриси мәсәлэлэрини нәзәрдән кечирир вә мұвафиг фәнн мұәллимләринә тутарлы мәсләһәтләр верир.

Педагогика тарихи. Азәрбајчанда, һабелә харичи өлкәләрдә мәктәбин вә педагожи фикрин инкишафы мәсәлэлэрини арашдырыр.

Аилә педагогикасы. Ушаг тәрбијәсиндә валидејн-валидејн, валидејн—өвлад, өвлад—өвлад мұнасибәтләрини вә диқәр амилләрин ролуну арашдырыр.

Азәрбајчан халг педагогикасы. Нағылларда вә дастанларда, аталар сөзләри вә зәрб мәсәлләрдә, тапмача вә бајатыларда, шиһаһи халг јарадычылығынын диқәр нөвләриндә тә'лимә, тәрбијә вә тәһсилә аид фикирләри өјрәнир вә тәблиғ едир.

Милли педагогика. Азәрбајчанда педагожи просесин бүтүн саһәләри үчүн сәчијјәви олан чәһәтләри үмүмиләшмиш шәкилдә ифадә едир.

Аспирантура педагогикасы, докторантура педагогикасы, ихтисасартырма педагогикасы, мәктәбдәнкәнар тәрбијә педагогикасы да формалашмагдадыр.

Педагожи елмин бә'зи саһәләри өз нөвбәсиндә инкишаф едәрәк шаһәләнир. Мәсәлән, јалныз мәктәб педагогикасынын инкишафы сәјәсиндә тәрбијә ишини методикасы, дидактика, мәктәбшүнәслыг, тәһсилин игтисадијјаты вә с. кими нисби мұстәгил саһәләр јаранмышдыр.

2. ПЕДАГОЖИ ЕЛМИН ДИКЭР ЕЛМЛЭРЛЭ ЭЛАГЭСИ

Бүтүн елм саһэлэри илэ педагогиканын элагэси вар. Педагогика илэ элагэсинин характеринэ көрө елмлэри ики группа аҕырмаг олар: педагогика илэ билаваситэ элагэси олан елмлэр вэ билаваситэ элагэси олмаҕан елмлэр. Биринчи группа аид олан елмлэрдэн фэлсэфэни, физиолокијаны вэ психолокијаны көс-төрмөк олар.

Педагогиканын **фэлсэфэ** илэ элагэси. Мөвчүд эдэбијјаты нэ-зэрдэн кечирэрэк милли педагогика белэ нэтичэјэ кэлир ки, педагогика вэ фэлсэфэ арасында элагэјэ даир дөрд мөвгө вардыр. Бэ'зилэри (П. Натран, Г. Кершенштейнер, С. Волфсон вэ б) педагогиканы тэтбиги фэлсэфэ адландырырлар. Онларын фикринчэ фэлсэфэнин саһэлэри олан етика, естетика, мәнтиг вэ с. тә'лим вэ тәрбијэ саһэлэринэ дэ сирајет едир; бу сәбәбдэн дэ фэлсэфэ тәрбијэнин мәгсәдини, педагогика исэ ону һәјата кечирмәјин јолларыны мүөјјәнләшдирир.

Белэ чыхыр ки, тә'лим вэ тәрбијэнин әсасларыны вэ гануна-ујғунлугларыны фэлсэфәдә ахтармаг лазымдыр.

Башга групп мүтәхәссисләрә (Фрејд, С. Һолл, Е. Мејман, П. Блонски, А. Пинкевич вэ б.) көрө фэлсэфэ илэ педагогиканын элагэси олмамалыдыр. Оплар сүбүт етмәјэ чалышмышлар ки, педагогика јалныз психолокијаја истинад етмәлидир.

Үчүнчү групп мүтәхәссисләр (Н. К. Гончаров, Ш. Ф. Корол-јов, Б. П. Јесипов, Е. И. Моносзон вэ б.) һағлы олараг педагогика вэ фэлсэфэ арасында элагэнин зәрурилијини гәбул едирләр. Лакин онлар, тәәссуф ки, фэлсәфи мүддәалары механики шәкилдә педагожи һадисәләрә тәтбиг етмәјэ чалышырлар.

Милли педагогика һәмин мөвгеләрин ајрылыгда һеч бири илэ разылаша билмәз. Чүнки, биринчиси, мүстәгил елм кими педагогиканын өз тәдгигат саһәси вар—педагожи просес. Буна көрө дэ педагожи просесин бүтүн мәсәләләрини, о чүмләдән тәрбијэнин вэ ја тәһсилини мәгсәдини, ганунаујғунлугларыны педагогика өзү мүөјјәнләшдирмәлидир. Лакин бу, о демәк дејил ки, милли педагогика фэлсэфэ илэ элагәни кәсмәлидир. Икинчиси, педагогика элагәсини јалныз фэлсэфэ илэ вэ ја психолокија илэ мәһдудлашдыра билмәз. Үчүнчүсү, милли педагогика фэлсәфи мүддәаларын механики шәкилдә педагожи һадисәләрә тәтбигини дүзкүн һесаб етмир, педагожи һадисәләрин спесифик хүсусијјәтләрини нәзәрә алмағы вачиб билир.

Милли педагогика фэлсэфәдә диалектик материалзмә үстүн-лүк верир. Буна көрө дэ милли педагогика педагожи просес проблемләрини конкрет шәрантлә элагәдар нәзәрдән кечирир. Мәсәлән, милли педагогикаја көрө ејни тә'лим үсулу мүхтәлиф шә-

райтдә фәргли нәтичә верир. Милли педагогика педагожи просеси инкишафда өjrәнир; бу сәбәбдән дә онуи өз төвсијәләри һәммин инкишаф сәвијјәсини нәзәрә алыр, педагожи просесин һәрәкәтверици гүввәләрини вә ганунаујғунлуғларыны онун (педагожи просесин) өзүндә ахтарыр, һәр педагожи нәзәријјә вә ја фикрә жарандығы шәраитлә әлағәдар гijмәт верир.

Педагогиканын физиолокија илә әлағәси. Педагогиканын физиолокијаја мүнәсибәтинә даир әдәбијатдан көрүнүр ки, бурада бир-биринә зидд олан ики мөвгә вардыр. Биринчи мөвгәјә көрә тә'лим, тәрбијә вә тәһсил мәсәләләри јалныз биоложи, хүсусән физиоложи амилләр әсасында гурулмалыдыр: рефлексолокија педагогиканын әсасыны тәшкил етмәлидир. Бу, о демәкдир ки, бүтүн педагожи һадисәләр «стимул-реаксија» формулуна ујғун изаһ олунмалыдыр, педагогиканын вәзифәси ушағын фәалијјәтини идарә едән стимуллар системини ишләјиб һазырламалыдыр. Белә бир систем исә ушағ фәалијјәтиндә шүүрлулуғ үнсүрләрини мөһдудлашдыр.

Икинчи мөвгә рефлексоложи јанашманы инкар едир. Бу мөвгәјә көрә биолокијанын, о чүмләдән физиолокијанын педагогикаја һеч бир дәхли јохдур, педагогика өз ишини биоложи биликләрә истинад етмәдән гурмалыдыр.

Милли педагогика һәммин мөвгеләрин һеч бирини гәбул етмир; чүнки онлар биртәрәфлидир. Инсан һәм биоложи вә һәм дә сосиоложи хүсусијјәтләрә маликдир. Бу сәбәбдән дә онун тә'лими, тәрбијәси, тәһсили вә инкишафы мәсәләләриндә физиоложи амилләр дә, сосиоложи амилләр дә нәзәрә алынмалыдыр.

Һәгигәтдир ки, инсанын, о чүмләдән ушағын али синир системинин фәалијјәти әсасән харици аләмни чисим вә һадисәләринин тә'сири илә шәртләнир. Педагогика бу һәгигәти нәзәрә алмалыдыр. О да һәгигәтдир ки, баш бејин габығында әмәлә кәлән ојанма вә ләнкимә һадисәләринин интенсивлији гычыглајычыларын характериндән дә асылыдыр. Мәсәлән, ејни объектләрин мүгајисәси гаврајыш сәвијјәсиндә апарылдыгда баш бејин габығында ојанманын интенсивлији мүгајисәсинин тәсәввүр сәвијјәсиндә әмәлә кәтирдији ојанма интенсивлијиндән артыг олур. Бу чүр физиоложи ганунаујғунлуғлары тә'лим-тәрбијә ишиндә нәзәрә алмағын әһәмијјәти бөјүкдүр. Башга бир мисал: физиолокијада исбат олунмушдур ки, ејни гычыгландырычынын организмә дәнәдәнә тәкрат тә'сири онун фәргләндирилмәсиндә аз сәмәрә верир; һәммин гычыгландырычы она јахын олан башга гычыгландырычы илә гаршылашдырылдыгда сәмәрә хејли артыр. Дикәр ганунаујғунлуға нәзәр салаг: мүгајисә бир-бириндән даһа чох сечилән гычыгландырычылардан аз сечилән гычыгландырычылара доғру кетдикдә фәргләндирмә даһа мүвәфғәгijјәтли олур. Бу физио-

ложи гану пау јунлуғу нәзәрә алан мұәллим тә'лим заманы мұга-
јисәни бир-биринә даһа јахын олан объектләрдән дејил, даһа чох
фәртләнән объектләрдән баишламалы олур; сонра, тәдричән, даһа
чох охшар олан объектләрин мұгајисәсинә кечир.

Педагогиканын психолокија илә әлагәси. Педагогиканы пси-
холокија илә јахынлашдыран инсан психикасыдыр. Бу емләрин
мүнасибәтини баша дүшмәкдә үч әсас мөвге формалашмышдыр.

Бәзиләринә көрә психика анадан кәлмәдир; буна көрә дә пе-
дагогиканын вәзифәси фитри психоложи хүсусијјәтләри үзә чы-
хармагдан ибарәт олмалыдыр.

Икинчи груп мұтәхәссисләр белә һесаб едирләр ки, инсан пси-
хикасы фәрди һәјатда формалашыр; бу сәбәбдән дә тә'лим-тәр-
бијәниң, сосиал мүнһитин ролу е'тираф олунур.

Мұтәхәссисләрин башга бир группу исбат едир ки, хүсуси тәш-
кил едилмиш тә'лим вә тәрбијә вәситәсилә ушагларда психика-
нын, габилитетләрин икишәф сүр'әтиниң артырмаг мүмкүндүр.

Милли педагогика биринчи вә икинчи груна аид олан мұтә-
хәссисләрин фикри илә разылаша билмәз. Чүнки, әввәлә, пси-
хика, о чүмләдән бүтүн психоложи хүсусијјәтләр фитри һесаб
едилә билмәз; фәрди һәјатда формалашан психоложи хүсусијјәт-
ләр аз дејил. Икинчи, психиканы башдан-баша мүнһитин, тә'лим
вә тәрбијәнин мөһсулу һесаб едәнләрлә дә разылашмаг чәтиндир.
Чүнки, психиканын тәзаһүр формалары вар ки, онларын мөв-
чудлуғуну јалиыз мүнһитлә, тә'лим-тәрбијә илә изаһ етмәк мүм-
күн дејил. Јашын психоложи хүсусијјәтләри буна мисал ола би-
ләр.

Милли педагогика үчүнчү груп мұтәхәссисләрин фикрини да-
һа һәјати һесаб едир. Чүнки бу мұтәхәссисләр әтраф мүнһитин ин'-
икасындан ибарәт олан психиканы баш бејинин әләмәти кими
тијмәтләндирмәклә јанашы, ону дәјишдирмәјин вә икишәф ет-
дирмәјин мүмкүнлүјүнү дә гәбул едир. Мүасир психолокијада
мүәјјәнләшдирилмишдир ки, өјрәнилән материала адамын мұ-
насибәти јаддагалма мүддәтинә тә'сир көстәрир: материала ла-
гәјдлик онун тез унутулмасына, материала узун мүддәт јадда
сахламаг арзусу исә һафизәнин мөһкәмләnmәсинә сәбәб олур.
Һафизәнин бу чүр хүсусијјәтләрини мұәллимин билмәси тә'лим
иши үчүн аз әһәмијјәтли дејил.

Тәфәккүрүн хүсусијјәтләринә мұәллимин бәләд олмасы вә
тә'лим заманы онлары нәзәрә алмасы да тә'лимин мүвәфғәијјә-
тинә тә'сир көстәрән амилләрдән биридир. Елмдә мә'лумдур ки,
мәнтиги тәфәккүр бир сыра хүсусијјәтләри илә фәртләнир: мұгаји-
сәләр апармаг, материаллары системләшдирмәк, үмумиләшдир-
мәк, өз фикринин һәгигилијини сүбута јетирмәк, фикирләрә тән-
гиди јанашмаг вә с. Һәмин хүсусијјәтләри билән вә өзүндә фор-

малашдыран мўаллим шакирдләриндә дә мәнтиги тәфәккүрүн инкишафына наил олур. Дејиләнләр и нәзәрә алараг милли педагогика психолокијада ушагларын фәрди вә јаш хусусијјәтләринә, онларын сабилијјәтләринә даир фикирләри өјрәнир, фәалијјәт нөвләри васитәсилә һәмин хусусијјәтләрини тәкмилләшдирмәјин, лазым кәлдикдә исә дәјишдирмәјин јолларыны мүәјјәнләшдирмәјә чалышыр.

Педагогика психоложи биликләрә истинад етдији кими, психолокија да педагожи биликләрдән бәһрәләнир. Ушаг психолокијасына әсасланмајан педагогика «ушагсыз» олдуғу кими, тәлим, тәрбијә вә тәһсил просесиндән кәнар фәалијјәт кәстәрән психолокија да бәһрәсиз ағача бәнзәјир.

Педагогиканын фәлсәфә, физиолокија вә психолокија илә тәмасда фәалијјәт кәстәрмәси о демәк дејилдир ки, куја педагожи биликләри вә онларын көкләрини фәлсәфәдә, физиолокијада вә ја психолокијада ахтармалыдыр. (Мәшһур рус педагогу К. Ушинскинин «Антрополокија» әсәриндә олдуғу кими) Гәтијән! Бу, јалныз о демәкдир ки, милли педагогика тәлим, тәрбијә, тәһсил вә инкишаф мәсәләләрини өјрәнәркән мұвафиг фәлсәфи, физиоложи вә ја психоложи биликләри дә нәзәрә алыр.

Педагогиканын мәнтиг, кикијена, сосиолокија вә дикәр елмләрлә дә гаршылыглы әлагәси вәрдыр. Педагогика нәикии дикәр елмләрдән бәһрәләнир, һәм дә башга елмләрин инкишафына тәкан верир. Елмләрин дашыјычылары олан кадрлар мәктәбләрдән кечир, орада тәлим алыр вә тәрбијә олунурлар. Онларын һазырлыг сәвијјәси педагожи елмин сәвијјәсиндән, тәлим-тәрбијә ишинин вәзијјәтиндән чох асылыдыр.

Педагогиканын дикәр елмләрлә гаршылыглы әлагәси сајәсиндә тамам јени елм саһәләри дә јараиыр. Мәсәлән, педагогиканын фәлсәфә илә әлагәсиндән педагожи фәлсәфә, тибб елмләри илә әлагәсиндән педагожи кикијена, сосиолокија илә әлагәси сајәсиндә педагожи сосиолокија вә с. јени елм саһәләри формалашмаға башламышдыр.

3. ПЕДАГОЖИ БИЛИЈИН МӘИБӘЛӘРИ

Педагожи билијин мәнбәләри мұхтәлифдир: Педагожи просес, педагожи сәнәдләр, педагожи мөвзуда чап олунуш јазылар, тәрбијә вә тәлим аланларын фәалијјәт мәнсуллары, шифаһи халг јарадычылығы нүмунәләри, чанлы сөз, дәвләт сәнәдләри вә с.

Педагожи просес, јәни тәлим, тәрбијә, тәһсил вә инкишаф просеси педагожи билијин башлыча мәнбәјидир.

Педагожи сәһәдләһ. Һәр бир тәһсил мұәссисәсинин өзүнәмәх-сус сәһәдләһи олур. Мәсәләһ, үмүмтәһсил мәктәбиндә синиф жур-наллари, шакирдләһин шәхси ишләһи, шакирд күндәликләһи, әмр китабы, педагожи шуранын ичлас протоколу, тәдрис планы, тәдрис программалари, јухари тәшкилатлара верилән һесаһатлар, дәрс чәдвәли, мәктәб үзрә тәрбијә иши планы вә с. вә и. а. сәһәд-ләһ. Һәмин сәһәдләһ мәктәбдә тә'лим, тәрбијә, тәһсил вә инкишаф мәсәләләһинин вәзијјәтини мұәјјән дәрәчәдә әкс етдирир.

Педагожи мөвзуда чап олунмуш әсәрләһ. Педагожи биликләр мұвафиг китаб вә китабчаларда, журнал вә гәзетләрдә чап олунур. Тәһсилиһ, тә'лим вә тәрбијәһин, һабелә инкишафыһ мұасир проблемләһини, гаһагчыл мәктәбләһини вә мұәллимләһини иш тәһ-рүбәсини, пәгсанларыһи, онларыһ арадан галдырылмасы јолла-рыһи шәрһ едән китаблар вә мәгаләләһ вардыр. Елә јазылы мәһ-бәләһ дә вар ки, онлар кечмишдә тә'лим, тәрбијә вә тәһсилиһ мәзмунундан, тәшкили формалари вә үсулларыһдан, педагожи фикриһ тарихиндән хәбәр верир.

Тәрбијә вә тә'лим аһанларыһ фәалијјәт мәһсуллары. Ушагла-рыһ, шакирдләһини, тәләбәләһин фәалијјәтинин мәһсулу да педа-гожи билик мәһбәјидир. Фәалијјәтин мәһсуллары мұхтәлифдир: дил үзрә ушагларыһ јаздыларыһ имла, инша, ифадә, рә'ј мәтп-ләһи, тәртиб етдикләһи планлар вә хәритәләһ, гурашдырдыларыһ моделләһ, дүзәлтдикләһи әјани вәсаһтләһ, бечәрдикләһи битки-ләһ, һазырладыларыһ фотомонтажлар, фотостендләһ, чыхардыг-ларыһ дивар гәзетләһи вә бүллетенләһ, музеј үчүн топладыларыһ экспонатлар, тикдикләһи палтарлар, һөрмәләһ, чәкдикләһи шә-килләһ, истәһсал етдикләһи мұхтәлиф әшјалар, инша етдикләһи тәдрис объектләһи вә с. фәалијјәт мәһсулларыһи нәзәрдән кечи-рәркән шакирдләһин (тәләбәләһин) бачарыг вә габилијјәтләһи барәдә, тә'лим вә тәрбијәһин нечәлији һаггыһда мұәјјән фикир сөјләмәк олур.

Шифаһи халг јарадычылығыһ нүмунәләһи. Тә'лим, тәрбијә вә тәһсил һаггыһда халг өз фикирләһини, истәк вә арзуларыһи ата-лар сөзләһи вә зәрб мәсәлләрдә, нағыл вә дастанларда, бајаты вә тапмачаларда, адәт вә әһ'әнәләрдә, рәвајәт вә ләтифәләрдә, шифаһи халг јарадычылығыһын дикәр нөвләһиндә ифадә етмиш-дир. Бунларыһ һамысы тәдгигатчылар үчүн, педагожи просес иштиракчыларыһ олан мұәллимләр, валидәјиләр вә дикәр тәр-бијәчиләр үчүн зәһкин педагожи билик мәһбәјидир. Һәр кәс бу мәһбәдән бәһрәләһә билир.

Чанлы сөз. Педагожи мәзмуилу чанлы сөз нөвләһи мұхтә-лифдир: тә'лим, тәрбијә, тәһсил вә психоложи инкишаф проб-лемләһинә һәср олунмуш мәктәб, рајон, республика миғјаслы ел-ми сессияларда, конфранс вә мұшавирәләрдә сөјләһән фикир-

ләр, һәм ин проблемләрлә элагәдар радио вә телевизија вери-
лишләриндә мütәхәссис алимләрин, валидејнләрин, мүәллимлә-
рин вә дикәр шәхсләрин ирәли сүрдүкләри рә'ј вә мүлаһизәләр
педагожи билик мәнбәји ола билир.

Дөвләт сәнәдләри. Педагожи билик мәнбәји кими истифадә
олунан дөвләт сәнәдләри бунлардыр: Азәрбајчан Республикасы-
нын Конститусијасы, тәһсил сәнәсиндә дөвләт ганунверичилији-
нин әсаслары, Азәрбајчан Республикасынын Тәһсил Гануну, Тәһ-
сил Назирлијинин әмрләри, гәрар вә сәрәнчамлары вә тәһсиллә
элагәдар дикәр дөвләт вә һөкүмәт сәнәдләри. Азәрбајчан Респуб-
ликасында тәһсил системи һәм ин сәнәдләр әсасында фәалијјәт
көстәрир. Дөвләт сәнәдләринин тәләбләрини, тә'лим, тәрбијә вә
тәһсил таршысында гојдуғу вәзифәләри педагожи просеслә мәш-
гул олан мütәхәссисләр дә, педагожи проблемләри тәдгиг едән
шәхсләр дә билмәлидир.

Педагожи билик мәнбәләри мүхтәлиф олдуғундан онларын
өјрәнилмәси үсуллары да мүхтәлифдир.

4. ПЕДАГОЖИ ТӘДГИГАТ ÜСУЛЛАРЫ

Педагожи тәдгигатын мәрһәләләри. һәм педагожи, һәм дә
конкрет методик сәпкили тәдгигатлара хас олан үмуми чәһәтләр
вардыр. Бу чүр охшар чәһәтләр педагожи вә методик тәдгигат-
ларын мәрһәләләриндә дә мүшаһидә олунур.

Тәдгигатын илк мәрһәләсиндә өјрәнилмәли проблем-мөвзу
мүәјјәнләшдирилир вә дәгиг ифадә олунур. Тәдгигатын икинчи
мәрһәләсиндә дәгигләшдирилмиш мөвзунун мәгсәди вә конкрет
вәзифәләри ајдынлашдырылыр. Нөвбәти мәрһәләдә мөвзу үзә-
риндә ишин планы тәртиб едилир. План, адәтән, ики истигамәтдә
һазырланыр. Биринчи истигамәт: мөвзунун планыдыр. Бу план-
да мөвзу бөлмәләрә вә ја һиссәләрә, јахуд фәсилләрә, сонунчу-
лар исә параграфлара вә ја бәндләрә ајрылыр. Икинчи истига-
мәт: мөвзунун планы үзәриндә апарылачаг иш програмлашдыры-
лыр, јә'ни һансы һиссәни (бөлмә вә ја фәсли) нечә вә һансы мүд-
дәтә јеринә јетирмәјин лазым кәлдији көстәрилир.

Тәдгигатын дөрдүнчү мәрһәләсиндә мөвзунун мәгсәд вә вә-
зифәләринә ујғун кәлән үсуллар мүәјјәнләшдирилир. Нөвбәти
мәрһәләдә сечилән үсулларын көмәклији илә елми фактлар топ-
ланыр. Алтынчы мәрһәләдә топланмыш фактлар тәһлил едилир,
груплашдырылыр, мүәјјән нәтичәләр чыхарылыр. Сои олараг,
чыхарылан нәтичәләрин объективлији сынагдан кечирилир, эко-
перимент гојулур, мүвафиг ганунаујғунлуг үзә чыхарылыр вә

бу эсасда тәклифләр верилир. Бунунла педагожи тәдгигат баша чатмыш олур.

Педагожи тәдгигат үсуллары чохдур. Онлары тәдгигатын мәр-һәләләринә көрә шәрти олараг дөрд група аймаг олар. 1. Прак-тик педагожи тәдгигат үсуллары; 2. Нәзәри педагожи тәдгигат үсуллары; 3. Экспериментал педагожи тәдгигат үсуллары; 4. Педа-гожи тәдгигатда ријази үсуллар.

Практик педагожи тәдгигат үсуллары. Практик педагожи тәд-гигат үсуллары билаваситә педагожи просеслә бағлы олур вә бе-лә адланыр: педагожи мұшаһидә, педагожи мұсаһибә вә ја ин-тервү, анкетләшдирмә, фәалијјәт мәнсулларынын өјрәнилмәси, педагожи сәнәдләрин өјрәнилмәси.

Педагожи мұшаһидә мәгсәдјөнлү олур, јә'ни тәдгигатчы педа-гожи һадисәләри үмумијјәтлә дејил, мүәјјән мәгсәдлә мұшаһидә едир. Мәгсәд исә мұхтәлиф ола билир: дәрс заманы мұәллим өзү-нү нечә идарә едир; јахуд о, шакирдләрин фәаллығыны нечә тә'мин едир; интизама нечә наил олур вә с. вә и. а. Тәдгигатчы гаршысына гојдуғу мәгсәдлә әлағәдар фактлар топлајыр, онла-ры тәһлил едир, группашдырыр вә мүәјјән нәтичәләр чыхарыр.

Педагожи мұсаһибә. Мұшаһидә заманы топланан педагожи фактларын сәбәбләрини, һадисәләрин төрәнмә шәраитини өјрән-мәк лазым кәлдикдә педагожи мұсаһибә үсулуна әл атылып. Бе-лә һалларда тәдгигатчы мәктәб рәһбәрләри илә, мұәллимләр вә валидејиләрлә, һәтта шакирдләрлә мұсаһибәләр апарыр. Педа-гожи мұсаһибә тәсадүфи олмур, планлашдырылып. Јә'ни мұсаһи-бәнин кимләрлә вә һансы мәгсәдлә, һансы шәраитдә кечирилә-чәји, һансы суаллары вериләчәји әввәлчәдән мүәјјәнләшдири-лир.

Анкетләшдирмәдән педагожи тәдгигатда да истифадә едилир. Мұсаһибә вә ја мұшаһидә јолу илә бә'зән чохлу мәктәбләри, мұәллимләри вә ја валидејиләри әһатә етмәк тәдгигатчынын им-каны харичиндә олур. Белә һалларда, јә'ни башга шәһәр вә ја рајонларда да мәсәләни нә јердә олдугуну өјрәнмәк үчүн ан-кетләшдирмә үсулуна мұрациәт едилир: зәрури суаллар кағызга јазылып, мұвафиг үнванлара көндәрилир; хаһиш едилир ки, су-аллара өз мұнасибәтләрини билдирсинләр.

Фәалијјәт мәнсулларынын өјрәнилмәси. Тәдгигатчы шакирд-ләрин мұхтәлиф формалы ишләрини нәзәрдән кечирәркән онла-ры билик вә бачарыгларынын сәвијјәси, габилијјәтләри барәдә, һабелә онлара педагожи рәһбәрлијин вәзијјәтинә даир мүәјјән мә'лумат әлдә едә билир.

Педагожи сәнәдләрин өјрәнилмәси. Мәктәбәгәдәр вә мәктәб-дәнкәнар тәрбијә очагларында, тәһсил мұәссисәләриндә, педаго-

жи просеслэ машгул олан дикэр тәшкилат вә идарәләрдә тә'лим, тәрбијә вә тәһсил мәсәләләрини әкс етдирән сәнәдләр өјрәнилир.

Нәзәри педагожи тәдгигат үсуллары. Практик педагожи тәдгигат үсуллары конкрет әмәли фактлар сәвијјәсиндә тәтбиг едилир. Тәдгигат ишини анлајышлар сәвијјәсиндә апармаг лазым кәләндә нәзәри педагожи тәдгигат үсулларындан истифадә олунур. Практик үсуллар мәһдуд даирәдә, нәзәри үсуллар исә кениш даирәдә фактлары әһатә етмәк имканына маликдир. Чүнки анлајыш өз мәзмунуна аид олан бүтүн объектләри әһатә едир. Мәһз бу сәбәбдән дә педагожи нәзәријјә дәрк олунмуш педагожи анлајышларда үмумиләшән педагожи тәчрүбә кими бахмаг олар. Белә бир зәминдә нәзәри педагожи тәдгигата тә'риф вермәк мүмкүндүр: методоложи мәнбәләри вә дәвләт сәнәдләрини нәзәрә алараг педагожи әдәбијјатын мүәјјән проблем бахымындан тәһлили әсасында мувафиг нәтичәләр чыхарылмасы нәзәри педагожи тәдгигатдыр.

Нәзәри тәдгигат адәтән педагогиканын, һабелә тә'лимин, тәрбијә, тәһсил вә никишафын көклү проблемләри үзрә апарылыр. Чәмијјәтдә тәһсилин ролу, тәһсилин мәгсәди, шәхсијјәтин формалашмасына тә'сир едән амилләр вә с. проблемләр әсасән нәзәри педагожи тәдгигат үсулларынын көмәклији илә өјрәнилир.

Нәзәри педагожи тәдгигатда нисби фәргләнән беш үсулдан истифадә олунур: нәзәри тәһлил, тәркиб, тәһлил вә тәркибин вәһдәти, индуксија вә дедуксија.

Нәзәри тәһлил. Педагожи тәдгигатда бә'зән мүәјјән педагожи һадисәни дәриндән дәрк етмәк үчүн ону нәзәри тәһлил сүзкәчиндә кечирмәк, фикрән һиссәләрә вә ја әләмәтләрә ајырмаг лазым кәлир. Мәсәлән, тәһсил вә ја тә'лим анлајышынын маһијјәтини ачмаг үчүн онун әләмәтләри бирәр-бирәр садаланыр вә сәчијјәләндирилир.

Нәзәри тәркиб. Бә'зән нәзәри тәдгигат заманы бир груп анлајышлар үчүн үмуми олан чәһәтләри, әләмәтләри үзә чыхармаға еһтијач жараныр. Белә һалларда нәзәри тәркиб үсулундан истифадә олунур. Мәсәлән, сорушулур: естетик тәрбијә, әмәк тәрбијәси, әхлаг тәрбијәси, идеја-сијаси тәрбијә үчүн сәчијјәви чәһәтләр вармы? Варса нәдән ибарәтдир? Бу чүр суаллара тутарлы чаваб вермәк үчүн тәркиб үсулу кара кәлир.

Тәһлил вә тәркибин вәһдәти. Нәзәри педагожи тәдгигатда бу үсул нисбәтән кениш тәтбиг олунур. Бир чох һалда тәдгигатчы һәр һансы педагожи анлајышын тәһлили, јахуд тәркиби илә мәһдудлашмыр, һәр икисиндән ардычыл шәкилдә истифадә едир; нәтичәдә там анлајыш формалашмыш олур. Мәсәлән, дәрс һаггында там елми анлајыш јаратмаг мәгсәди илә тәдгигатчы дәрс

һадисәсини әввәлчә тәһлил едир, јә'ни ону нәзәри чәһәтдән әләмәтләрә ајырыр, бу әләмәтләри ајрылыгдан адландырыр, сонра онлары үмумиләшдирир, тә'риф формасына салыр.

Индуксија вә дедуксијадан да педагожи тәдгигатда истифадә олунур. Елми фактларын топлаимасы, һәмийи фактлар үчүн үмуми олан әләмәтләрин үзә чыхарылмасы вә бу әсасда үмуми фикрин сөйләнмәси индуксијадыр, индуктив үсулдур. Бә'зән бунун әкси дә мүшәһидә олунур; јә'ни һәр һансы үмуми педагожи аилајыша ујғун кәлән фактлар ахтарылыр, тапылыр вә һәмийи анлајышда бирләшдирилир.

Експериментал педагожи тәдгигат үсуллары. Педагожи мүшәһидәдән, мүсаһибәдән, анкетләшдирмәдән вә с. үсулларын тәتبигиндән алынған нәтичәләрин нә дәрәчәдә доғру олдуғуну јохламағ үчүн истифадә едилән үсул педагожи экспериментдир.

Педагожи эксперимент гојмагдан мәгсәд чох ола билир: тә'лим вә ја тәрбијә шәраитинин јарарлылығ дәрәчәсини јохламағ; биллик вә бачарығын кејфијјәтини јүксәлтмәк; тә'лим үсулунун сәмәрәлијини тә'мин едән шәртләрини мүәјјәнләшдирмәк; тә'лим вә ја тәрбијәнин јени үсулуу сынагдан кечирмәк вә с.

Мәгсәдинә кәрә педагожи эксперимент дөрд нөвә ајрылыр: мүәјјәнләшдиричи эксперимент, јохлајычы эксперимент, дәјишдиричи эксперимент вә чарпазлашаи эксперимент.

Экспериментин гојулачағы синифдә (мәктәбдә, институтда) вәзијјәти үзә чыхартмағ мәгсәди күдән педагожи тәчрүбә мүәјјәнләшдиричи эксперимент адланыр.

Нәзәрдә тутулан педагожи идејанын һәјатилијини өјрәнмәјә имкан верән тәчрүбәјә јохлајычы эксперимент дејилир.

Мөвчуд педагожи вәзијјәти тәкмилләшдирмәк лазым кәләндә дәјишдиричи экспериментдән истифадә олунур.

Мүмкүн олан амилләрин педагожи ишә тә'сири дәрәчәсини өјрәнмәк лазым кәләрсә һәр һансыны арадан галдырмағ вә алынған нәтичәнин там објективлијини тә'мин етмәк мәгсәдилә чарпазлашаи эксперимент тәتبиг олунур: паралел синифләрдә (мәктәбләрдә) апарылан иш тәрзләринин јерләри дәјишдирилир вә эксперимент давам етдирилир.

Садаланан эксперимент нөвләринин ардычыл тәتبиг едилдији педагожи тәдигигатлар да вардыр.

Педагожи тәдгигатда ријази үсуллар. Педагожи тәдгигатда ријази үсуллар адәтән јухарыда көстәрилән үсулларын тәркибиндә тәتبиг едилир. Бу заман ики әсас мәгсәд күдүлүр: өјрәнилән педагожи фактларда баш верән кејфијјәт дәјишикликләрини дәгигләшдирмәк вә һәмийи фактлар арасындакы кәмијјәт асылылығыны тә'јин етмәк.

Нәтичә етибарилә ријази үсуллар педагожи гаңунаујғунлуғ-

ларын елми чәһәтдән дәгиг ифадә олунмасына шәраит җарадыр; тәдгигатын елми сәвијјәсинин јүксәлмәсинә хидмәт едир.

Педагожи тәдгигатда истифадәси фәјдалы олаи ријази үсуллар чохдур: орта ријази көстәричиләрин һесабланмасы, дисперсија әмәлијјаты, орта квадрат саһманынын мүәјјәнләшдирилмәси, вариантлыг коефициентинин тапылмасы вә с. Лакин педагожи проблемләрин өјрәнилмәсиндә даһа кениш истифадә едилән садә ријази үсуллар бунлардыр: гејдәалма, низамлама вә гијмәтләндирмә.

Гејдәалма—топланан педагожи фактлардан нечәсиндә ахтарылан әләмәтин олдуғуну вә нечәсиндә олмадығыны мүәјјәнләшдирмәк просесидир. Рүб әрзиндә синифдәки шакирдләрдән дәрсә мүнтәзәм давам едәнләрин вә дәрс бураханларын мигдарыны гејдә алмаг, һабелә онларын мәнимсәмә сәвијјәсини мүәјјәнләшдирмәк буна мисал ола биләр.

Низамлама—топланмыш фактларын мүәјјән көстәричи үзрә ардычыл дүзүлмәси просесидир. Бу үсулун тәтбигиндә ики чәһәт көзләнилір: 1. Фактларын ејни әләмәт үзрә сыраланмасы вә; 2. Фактларын сыраланмасында һәммин әләмәтин кетдикчә күчләндијинин вә ја зәифләдијинин мүәјјәнләшдирилмәси. Фикрими-зи јухарыдакы мисалда конкретләшдирәк. Тәдгигат апарылан синифдә әввәлчә дәрсә мүнтәзәм давам едән шакирдләрин, сонра бир дәрс бураханларын, бунлардан сонра ики дәрс, үч дәрс вә с. мигдарда дәрс бураханларын сајы гејд едилір. Ахырда нәтичә чыхарылыр.

Гијмәтләндирмә — педагожи фактларын ајры-ајры әләмәтләринин рәгәм көстәричиләри илә әвәз етмәјә имкан верир. Педагожи фактларын мувафиг әләмәтләри рәгәм көстәричиләри илә ифадә олунидугда диггәтдән јајына биләчәк ганунаујғунлуғу тапмаг асанлашыр. Мәсәлән, дејәк ки, мәктәбдә шакирдләрин синифдәнхарич ишләрә чәлб олунмаасы вәзијјәтини өјрәнмәк истәјирик. Бу мәгсәдлә шакирдләр арасында сорғу апарылыр. Шакирдләр мүмкүн олан ашағыдакы чаваблардан бирини сечир: мүнтәзәм иштирак едирәм, һәрдән иштирак едирәм, иштирак етмирәм. Сонра һәр чаваба гијмәт јазылыр. (Мәсәлән, биринчи һалда—5, икинчи һалда—3, үчүнчү һалда—1.) Архасынча һесаблама апарылыр: синифдәнхарич ишләрдә шакирдләрин иштиракынын сәчијјәви хүсусијјәтләринин ријази ифадәси тапылыр.

5. БАШЛЫЧА ПЕДАГОЖИ ЧӘРӘЈАНЛАР

Педагожи чәрәјан аңлајышы. Тәлим һаггында, тәрбијә вә тәһсил һаггында сөјләнмиш һәр һансы фикир педагожи чәрәјан

һесаб едилмир. Педагожи чәрәјан үчүн ики чәһәт сәчијәвидир. Биринчи чәһәт: педагожи фикирләрдә бир систем олмалыдыр, һәр сонра сөјләнән фикир әввәлкиндәи ирәли кәлмәли вә әввәлкини тамамламалыдыр. Икинчи чәһәт: систем һалына дүшән педагожи фикирләрин ваһид әсасы олмалыдыр. Бу чүр ваһид әсас педагожи просеси мұвафиг ганунаујғунлуғу шәклиндә, јахуд фәлсәфи сәпкидә ола биләр.

Кениш мә'лум олан педагожи чәрәјанлар бунлардыр: прагматизм педагогикасы, ексистенсиализм педагогикасы, неотомизм педагогикасы, футуролокија педагогикасы, һуруфизм педагогикасы, совет педагогикасы, Азәрбајчан милли педагогикасы.

Прагматизм педагогикасы. Прагматизм јунан сөзү олуб «Pragmatos» сөзүндән әмәлә кәлиб, иш, әмәл демәкдир. Прагматизм субјектив фәлсәфәнин бир голудур, чәмијјәтдә бүтүн фәалијјәтин әсасыны субјектив мә'нада баша дүшүлән әмәлдә, тәчрүбәдә көрүр.

Прагматизм фәлсәфәсинә әсасланан педагогика тә'лим вә тәрбијәдә шакирдләрин әмәли ишләрини кениш мигјасда тәшкил етмәји мәсләһәт көрүр; һәтта мәктәбдән кәнарда да шакирдләри ичтимаи һәјата говушдурмағы вачиб һесаб едир. Прагматизм педагогикасына көрә шакирдләрин тә'лими, тәрбијә вә тәһсили практик мәшғәләләрдә тәшкил едиләрсә, онлар һәјата даһа јахшы һазырланарлар. Бу сәбәбдән дә прагматизм педагогикасы тә'лимин, тәрбијә вә тәһсили мазмунуну ушаг тәчрүбәсинә, ушаг мұшавидәсинә әсасән мұәјјәнләшдирир. Тәәссүф ки, бу педагогика тәбиәт вә чәмијјәтдә һөкм сүрән објектив ганунаујғунлуғларын баша дүшүлмәсинә көмәк едән нәзәри биликләрин шакирдләрә өјрәдилмәсини мәсләһәт көрмүр.

Прагматизм педагогикасынын көркәмли нұмајәндәләри АБШ-да Чон Дјуи, Вилјам Килпатрикдир.

Ексистенсиализм педагогикасы. Ексистенсиализм фәлсәфи чәрәјандыр, латын сөзүндән «eksistentia» әмәлә кәлмишдир, мөвчудат демәкдир. Ексистенсиализмә көрә өлүм һадисәси адамда гајғы, горху, вичдан кими һәјат тәзаһүрләри әмәлә кәтирир. Ексистенсиализмә әсасланан педагогика өзүнүтәрбијәјә үстүилүк верир; көстәрир ки, һәр кәс өзү һағгында дүшүнмәли, өзүнә күн ағламалыдыр, өз характерини формалашдырмалыдыр; мәктәб тәрбијәсинин вә ја аилә тәрбијәсинин вәзифәси ағыл вә әхлаг чәһәтдән камил олмадығыны ушаға баша салмагдан ибарәт олмалыдыр.

Ексистенсиализм педагогикасы өзүнүтәрбијәни аилә вә мәктәб тәрбијәсинә, һабелә мұһитин тә'сирләринә гаршы гојур; тәрбијә ишиндә мәгсәдјәнлүјү вә планлылығы әһәмијјәтсиз һесаб едир.

АБШ-да А. Фаллинкон, Франсада Ж. П. Сартр, Алманијада Е. Грнзебах бу педагогиканын көркәмли нүмајәндәләридир.

Неотомизм педагогикасы. Неотомизм фәлсәфи чәрәјандыр, ики јунан сөзүндән (нео вә томизм) әмәлә кәлибдир; нео—јени демәкдир, томизм—орта әср схоласты Фома Аквинскинин дини нәзәријјәсидир. Бу нәзәријјә кәрә инсаны, ичтимаи һәјаты јарадан Аллаһдыр. Адамларын вәзифәси јери, көјү јараданы даим јадында сахламагдан, она итаәт етмәкдән ибарәт олмалыдыр. Куја аләми дәрк етмәк үчүн елм кифајәт дејил, дин дә зәрури-дир.

Неотомизмә әсасланан педагогика тәрбијәнин мәгсәдини ила-һи гүввәјә говушмагда көрүр. Буна кәрә дә тәләб едир ки, дөв-ләт мәктәбләриндә дин хусуси фәнн кими өјрәдилсин; бундан әла-вә дин бүтүн фәнләрин тәдрисинә сирајәт етсин.

Франсада Ж. Маритен, АБШ-да У. Макһокен, Италијада М. Стефанини неотомизм педагогикасынын апарычы идеологлар-ыдыр.

Футуролокија педагогикасы. Футуролокија латын («футу-рум»—кәләчәк) сөзүнүн вә јунан («локија»—нәзәријјә) сөзүнүн бирләшмәсиндән олуб кәләчәк һаггында нәзәријјә мәнасыны верир. Футуролокија педагогикасы тәһсилин кәләчәк инкишаф јолларыны, јахын онилликләрдә мәктәбин нечә олачағыны мү-әјјәнләшдирмәјә чалышыр. Футуролокија педагогикасына кәрә кәләчәкдә чәмијјәт мәктәбсиз олачаг, мәктәбләр тәдрис мәркәз-ләринә, евдә мәктәбләрә чевриләчәк, мүхтәлиф техники васитә-ләрдән, хусуси электрон компүтерләрдән кениш истифадә олуна-чаг; фәрди тәлим үстүнлүк тәшкил едәчәкдир; мәктәбин функ-сијалары гисмән дә китабханаларын, музејләрин, паркларын, ди-кәр мәдәни-маариф, һабелә истеһсалат мүәссисәләринин үзәринә дүшәчәкдир.

Онларын фикринчә, мәктәбдә верилән биликләр тез көһнәлир, мәдәни-маариф вә истеһсалат мүәссисәләриндәки мәлүматлар кәнчлик үчүн даһа мараглы олур.

АБШ-да футуролокија педагогикасынын ән көркәмли нүма-јәндәләри Г. Броуди, А. Дуајт, У. Зиглер вә башгаларыдыр.

Һүруфизм педагогикасы. Һүруфизм һәрфләрә әсасланан нә-зәријјәдир. Бу нәзәријјә дүнјанын кәрдишини һәрфләр вә рәгәм-ләр әсасында баша дүшмәји вә изаһ етмәји зәрури сајыр. Һүру-физм тәрәфдарлары һәрфләри илаһиләшдирир, рәгәмләри мүгәд-дәсләшдирирләр. Онларын фикринчә, һәрфләрин вә рәгәмләрин мәналарыны дәрк едән шәхсләр илаһиләшир, мүгәддәсләширләр. Куја Аллаһа говушмағын әсил јолу беләдир.

Һүруфизм педагогикасы исбат етмәјә чалышмышдыр ки, тә-лим вә тәрбијәнин мәгсәди һәрфләри вә рәгәмләри, онларын мә-

шаларыны кәнчилијә өјрәтмәкдән ибарәт олмалыдыр. Буна наил оланлар дүнјаны дәрк едир, илаһиләшир вә Аллаһа говушурлар.

Нәзәрә алынмалыдыр ки, һуруфизм фәлсәфәси вә демәли, һуруфизм педагогикасы орта әсрләрдә Азәрбајҗанда инкишаф етмишдир. Һуруфизм педагогикасы о заман Теймурләнк зүлмүнә гаршы јөнәлмишди. Бу педагогика инсанлары савадландырмаг јолу илә хурафатын тә'сириндән хилас етмәк мәгсәди күдмүшдүр. Фәзлуллаһ Нәми (1340—1394) вә Имадәддин Нәсими (1369—1417) һуруфизм педагогикасынын баниләри олмушлар.

Совет педагогикасы. Совет педагогикасынын бир сыра хүсусијјәтләри олмушдур. О, өзүнү мөвчуд олмуш бүтүн педагожи чәрәјанлар вә нәзәријјәләрдән үстүн тутмушдур. Совет педагогикасы коммунизм идејаларындан гидуланмышдыр. О, бүтүн бәшәри дәрјәләри өзүндә чәмләшдирмәјә чалышмышдыр. Совет педагогикасынын ән чидди гүсуру совет ады алтында рус педагожи фикринин һекемонлуғуну, бејнәлмиләлчилик тәрбијәси нәр-дәси алтында бөјүк гардаша—Русијаја һөрмәт вә рәғбәт тәблиғини тә'мин етмәк чәһди иди.

Азәрбајҗан милли педагогикасы. Милли педагогика анлајышы вә милли педагогика курсу дүнја педагожи әдәбијјатында илк дәфә Азәрбајҗанда ишләдилик вә јарадылыр.

Реаллыгдан чыхыш едән, әсасән өз гајнагларыпа сөјкәнән вә үмумибәшәри дәрјәләри унутмајан педагогика милли педагогикадыр. Онун сәчијјәви чәһәтләриндән бири дә мүасирлијин вә тарихилијин вәһдәтини тә'мин етмәсидир.

Милли педагогиканын башлыча гајәси тә'лим, тәрбијә, тәһсил вә психоложи инкишаф сәһәсиндә Азәрбајҗан халгынын еһтијачларына хидмәт етмәкдән ибарәтдир.

СУАЛ ВӘ ТАПШЫРЫГЛАР.

1. Педагожи елмин сәһәләрини дејин.
2. Педагогика нә үчүн диқәр елмләрлә әлағәдардыр?
3. Педагожи билијин мәнбәләрини көстәрин.
4. Педагожи биликләри өјрәнмәјин үсулларыны садалајын.
5. Педагожи экспериментдән һансы һалларда истифадә олунур?
6. Һансы һалларда ријази үсуллара әл атылыр?
7. Педагожи чәрәјанлары сәчијјәләндирик.

ПЕДАГОЖИ ПРОСЕСДƏ ТƏЛИМ, ТƏРБИЈƏ, ТƏҲСИЛ ВƏ ПСИХОЛОЖИ ИНКИШАФЫН ВƏҲДƏТИНИ ТƏММИ ЕДƏН АМИЛЛƏР

1. ПЕДАГОЖИКА КУРСУНУН ƏН'ƏНƏВИ СТРУКТУРУ ВƏ ОИУН ТƏГИДИ ТƏҲЛИЛИ

ССРИ шəраитиндə рус педагогларынын чап етдирдиклəri педагогикадан дəрс вəсаитлəринин структурунда ики сահə үстүнлүк тəшкил етмишдир: тəрбијə мəсələлəri вə дидактика мəсələлəri. Бə'зи дəрс вəсəнтлəриндə тəрбијə мəсələлəri тəрбијə нəзəријјəsi кими, тəлим вə тəһсил мəсələлəri исə дидактика кими верилмишдир. Фəрг јалныз бунлардан һансынын əввəлчə, һансынын исə сонра шəрһиндə өзүнү кəстəрир. Мəсələн, Н. И. Болдыревин, Н. К. Гончаровун, Б. П. Јесиповун вə Ф. Ф. Королјовун мұəллифлији илə чапдан чыхмыш «Педагогика»¹ да əввəлчə «Тəһсил вə тəлим нəзəријјəsi», бунун ардынча «Тəрбијə нəзəријјəsi» изаһ олунур. Г. И. Шукинанын редактəsi илə нəшр едилмиш «Педагогика школы»² адлы дəрс вəсаити, əксинə, «Тəрбијə нəзəријјəsi» илə башлајыр, «Тəлим нəзəријјəsi» илə битир.

Педагогика үзрə Азəрбајҗанда чап олунмуш дəрс вəсаитлəринин мұəллифлəri дəрин кəк салмыш бу əн'əнəјə садиг олмушлар.

Сорушулур: педагогика курсу структурунда дəрин кəк салмыш һəмин əн'əнəни бундан сонра да давам етдирмəјə дəјəрми? Бəри башдан дəјəк ки, дəјмəз! Реаллыгы əсас кəтүрən мұасир педагожи тəфəккүр бу əн'əнəјə тəнгиди јанашмағын вахты чатдығыны билдирир. Тəлим нəзəријјəсини вə тəрбијə нəзəријјəсини индијəдəк кəскин шəкилдə ајырмаг вə јалныз ајрылыгдa нəзəрдəн кечрмəк бир чох чəһəтдəн гүсүрлүдүр. Əввəлə, мəсələни бу шəкилдə гојан мұəллифлэр, истэр-истəмəз, ајрылыгдa тəлимə вə ајрылыгдa тəрбијəјə хас олан принциплəрин, үсулларын, тəшкилат формаларынын олдуғуну сүн'и јолларла кəстəрмəк мəчбуријјəти гаршысында галырлар. Һалбуки, реал һəјəтдa тəлим үчүн вə тəрбијə үчүн ајрылыгдa нəзəрдə тутулаи принциплэр, үсуллар вə тəшкилат формалары əксəр һалдa үст-үстə дүшүр, пəтичəдə мəнасыз тəкрарлара сəбəб олур. Икинчиси, белə чыхыр ки, тəлим вə тəрбијə ејни мəгсədə дəјил, башга-башга

¹ М. «Просвещение», 1968.

² М. «Просвещение», 1977.

мәсәлләрә хидмәт едир. Үчүнчүсү, белә бир тәәссурат јараныр ки, тәлимин маһијәтиндә вә тәрбијәнин маһијәтиндә үст-үстә дүшән, ејнијјәт тәшкил едән чәһәтләр јохдур; һалбу ки, тә'лим, тәһсил вә тәрбијә ән диалектик анлајышлардыр. Дөрдүнчүсү, белә чыхыр ки, тә'лим, тәһсил вә тәрбијә ишинин дашыјычылары башга-башга адамлар олмалыдыр. Һалбу ки, реал һәјатда вә әксәр һалда тә'лим, тәрбијә вә тәһсил вәзифәләрини әсасән ејни шәхсләр һәјата кечирирләр. Бешинчиси, диггәтин башдан-баша ајрылыгда тә'лим, тәһсил вә тәрбијә мәсәләләри үзәриндә чәмләшдирилмәси шәхсијјәтин психоложи инкишафына там лагәјдликлә нәтичәләнир. Һалбуки, реал һәјатда психоложи инкишаф тә'лим, тәһсил вә тәрбијәдән ајрылмаздыр вә педагожи просесин ајрылмаз тәркиб һиссәси кими өзүнү көстәрир.

Педагожи просес анлајышынын педагогика үчүн зәрурилији. Педагожи просес анлајышыны зәрурәтә чевирән бир сыра амилләр вар. Бу, биринчи нөвбәдә, тә'лим, тәһсил, тәрбијә вә инкишаф анлајышларынын маһијәтчә вәһдәтдә олмасы илә шәртләнир. Реал һәјатда тәрбијәдән узаг сырф тә'лим олмур. Тә'лим анлајышынын маһијәтини ачан тә'рифдән көрүндүјү кими, тә'лим ејни заманда тәрбијәләндиричи функцијалара маликдир. Һәмин сөzlәр тәрбијәдә дә аиддир: реал һәјатда һәр бир тәрбијәви тәдбир кәнчилијә мүәјјән билик, бачарыг вә ја вәрдиш ашылајыр, онун психоложи функцијаларына бу вә ја дикәр сәвијјәдә тә'сир көстәрир. Белә бир гаршылыглы әләгә вә вәһдәт тәһсил анлајышына да хасдыр.

Тәһсил анлајышынын маһијәтини ифадә едән тә'рифдән көрүндүјү кими, тәһсил анлајышы илә тә'лим анлајышы арасында гаршылыглы әләгә вә вәһдәт үч чәһәтдән өзүнү көстәрир: тәһсил, јә'ни системә салынмыш билик бачарыг вә вәрдишләр системи бир һалда тәлимин әсасы, дикәр һалда тәлимин нәтичәси олур; тәһсил һәрәкәтә кәтирилдикдә исә тә'лим просесинә чеврилир. Тә'лим формасына дүшән тәһсил исә күчлү тәрбијә вә инкишаф имканына маликдир. Бу мәнада тәрбијә имканындан мәһрум олан сырф тә'лим вә ја сырф тәһсил, јахуд тә'лим имканындан мәһрум олан сырф тәрбијә јохдур, реал мөвчуд олан педагожи просесдир. Педагожи просес реал һәјатда јалныз нисби мәнада тә'лим, тәһсил, тәрбијә вә инкишаф формасында чәрәјән едир.

Педагожи просес анлајышыны зәрурәтә чевирән икинчи амил тә'лим, тәрбијә, тәһсил вә инкишаф анлајышларынын маһијәтиндәки дикәр чәһәтлә бағлыдыр. Педагогикадан ән'әнәви дәрс вәсаитләриндә тә'лим, тәрбијә вә тәһсил анлајышларына верилмиш тә'рифләрдә онлары ваһид мәхрәчә кәтирән, һамысы үчүн сәчијјәви ола билән үмуми чәһәт көстәрилмир. Белә чыхыр ки,

педагогиканын һәмин башлыча анлајышлары арасында һеч бир тоһумлуг, һеч бир үзви јахынлыг жохдур.

Педагогика үзрә дәрс вәсантләриндә тәрбијә анлајышынын башлыча хусусијјәтләри кими онун мәгсәдјөнлүјү вә мүтәшәккиллији гејд едилир. Тә'лим аилајышы сәчијјәләндириләркән, адәтән, мүәллимин өјрәтмә вә шакирдләрин өјрәнмә фәалијјәтләринин бирлији өн плана чәкилир. Белә чыхыр ки, мәсәлән, мүтәшәккиллик вә мәгсәдјөнлүк тә'лим үчүн, јахуд мүәллим вә шакирдләрин биркә фәалијјәти тәрбијә үчүн сәчијјәви дејил.

Нәзәријјәдә белә ола биләр. Бәс реал һәјатда вәзијјәт нечәдир? Реал һәјатда исә вәзијјәт бир гәдәр башгадыр: мүтәшәккилик вә мәгсәдјөнлүк нәинки тәрбијә, тә'лимә дә, тәһсилә дә хасдыр; мүәллим вә шакирдләрин биркә фәалијјәти нәинки тә'лимдә, тәрбијәдә дә мөвчуддур. Демәли, тә'лим, тәрбијә вә тәһсил анлајышлары үчүн маһијјәтчә үмуми олан әламәтләр вар. Һәмин үмумилик ачылмалыдыр. Бу үмумилик мәгсәд бирлијиндә өзүнү даһа габарыг шәкилдә көстәрир.

Тә'лим, тәрбијә, тәһсил вә инкишафда мәгсәд бирлији. Педагогикадан ән'әнәви дәрс вәсантләриндә тә'лим, тәрбијә вә тәһсил үчүн үмуми олан мәгсәд нәзәрән кечирилмир, јалныз тәрбијә илә әлағәдар мәгсәд ајдын ифадә едилир: шәхсијјәтин һәртәрәfli вә аһәнқдар иикишафыны тәмин етмәк. Тә'лим вә тәһсиллә әлағәдар бу чүр мәгсәд ајдынлығы дәрс вәсантләриндә жохдур. Нәтичәдә белә бир тәәссурат јараныр ки, тә'лим, тәрбијә вә тәһсил гаршысында ваһид мәгсәд ола билмәз. Милли педагогика исбат едир ки, һәмий просесләри ваһид ахына јөнәлдән үмуми мәгсәд олмалыдыр.

Педагожи просес анлајышыны зәрурәтә чевирән амилләрдән бири мәһз тә'лим, тәрбијә вә тәһсилдә мәгсәд бирлијидир. Мүәсир Азәрбајчанда педагожи просесин мәгсәдиии белә ифадә етмәк олар: милли вә бәшәри дәјәрләрлә әлағәдар олан бникләрин, бачарыг вә вәрдишләрин, һабелә мә'нәви кејфијјәтләрин мәнимсәнилмәси јолу илә Азәрбајжан Ресубликасынын дәвләт мүстәгиллијини, әрази бүтөвлүјүнү, сәрһәдләринин тохунулмазлығыны горумаға, Азәрбајчаны дүнјада ән инкишаф етмиш демократик дәвләтләрдән биринә чевирмәјә гадир олан адамлар јетишдирмәјә көмәклик көстәрмәк.

Азәрбајчанда тә'лим дә, тәрбијә дә, тәһсил дә һәмин мәгсәдә хидмәт етмәлидир. Тә'лим кәнч нәслә әсасән харичи аләмә даир дүнјәви дәјәрләри мәнимсәтмәк јолу илә, тәрбијә исә әсасән адамлар арасында мүнәсибәтләрә даир мүтәрәгги дәјәрләрлә сийлаһландырмаг јолу илә һәмин үмуми мәгсәдә јардым көстәрир.

2. ТӘЛИМ ПРИНЦИПЛАРИНДӘ ВӘ ТӘРБИЈӘ ПРИНЦИПЛАРИНДӘ ҮМУМИЛИК

Педагогикадан ән'әнәви дәрс вәсаитләриндә тә'лим анлајышынын ајрылыгда, тәрбијә анлајышынын да ајрылыгда шәрһи нәтичәсиндә тә'лим үчүн принципләр вә үсуллар, тәрбијә үчүн принципләр вә үсуллар мўјјәнләшдирилмишидир. Һәмин дәрс вәсаитләринин тәһлили көстәрир ки, тә'лимә вә тәрбијәә аид едилмиш принципләрин әксәријјәти тәкрар олунур, үст-үстә дүшүр. Мәсәлән, һәјәтлә әләгәләндирмә, фәрди вә јаш хусусијјәтләринин нәзәрә алынмасы, әмәкдашлыг, шүүрлулуг вә фәаллыг, елмилик, билик вә бачарыгларын мөһкәмләндирилмәси кими принципләр һәм тә'лимә, һәм дә тәрбијәә аид едилир.

Принципләрлә әләгәдар диқәр анлашылмазлыглар да вардыр. Мәсәлән, тәрбијәә аид едилмиш бә'зи принципләр тә'лимә аид едилмир. Мәгсәдјөнлүк, никбинлик, һөрмәт вә тәләбкарлыгын вәһдәти, тәләбләрдә ваһидлик, сөзлә әмәлин бирлији, мүсбәт чәһәтләрә истинад едилмәси, нүмунә, комплекс јанашма, коллективдә коллектив васитәсилә тә'сир, ашкарлыг кими принципләр буна мисал ола биләр. Ән'әнәви дәрс вәсаитләриндәки фикирләрдән белә нәтичәјә кәлмәк олур ки, садаланан принципләр јалныз сырф тәрбијә заманы тәтбиг едилә биләр, тә'лимдә исә онлар нәзәрә алынмыр. Дәрс вәсаитләриндә мәсәлә белә гојулур. Бәс реал һәјәтдә вәзијјәт нечәдир?

Реал һәјәтдә исә һәмин принципләрдән дә мўәллимләримиз тә'лим заманы боллуча истифадә едир. Ајры-ајры фәнләрдән дәрс дејән мўәллим никбин олмаса, шакирдин мүсбәт чәһәтләринә истинад етмәсә, шакирд шәхсијјәтинә комплекс шәкилдә јанашмаса, синфин күчүндән, имканларындан истифадә етмәсә, өз ишини ашкарлыг шәраитиндә гурмаса, дедији сөзлә әмәли үст-үстә дүшмәсә гәтијјән мүвәффәгијјәт газана билмәз. Тә'лимлә әләгәдар педагогика үзрә дәрс вәсаитләриндән лазыми мәлуматлар алмасалар да мўәллимләрин әксәријјәти өз ишләрини һәмин идејалара ујғун гурур.

Ејни сөзләр ән'әнәви дәрс вәсаитләринин тә'лим принципләринә дә аид едилә биләр. Дәрс вәсаитләринин тә'лимә аид һиссәләриндә елә принципләрин адлары чәкилир ки, тәрбијә принципләри сырасында онлар хатырланмыр. Ә'јанилик, әмәкдашлыг, әкс әләгәнин јарадылмасы, мүнтәзәмлик, тәһсилләндиричи, тәрбијәләндиричи, инкишафетдиричи принципләр буна мисал ола биләр.

Тәрбијә иши илә әләгәдар бу принципләрин хатырладылмама-сы о демәкдирми ки, тәрбијә заманы онлара мұрачнәт едилмир вә ја мұрачнәт едилмәмәлидир? Гәтијјән! Тәчрүбә дөнә-дөнә көстә-

рир ки, тәрбијә илә мәшғул олан шәхсләр ә'јаниликдән дә, әмәк-дашлыг принципдән дә, әкс әлагә јарадылмасындан да, мүнтә-зәмлик принципдән дә, тәдбирин тәһсилләндиричи вә инкишаф-етдиричи идејаларындан да јери кәлдикчә истифадә едирләр.

Кәтирилән фактлардан ирәли кәлән нәтичә беләдир: принципләри ики група ајырмағын, бир групуну тә'лимә, диқәр групуну исә тәрбијәә аид етмәјин елми әсасы јохдур. Чүнки, әввәла, һәр ики группа тәмсил олунан принципләрин бир гисми ма-һијјәтчә ејнијјәт тәшкил едәрәк тәқрар олунур; икинчиси, тәрбијә принципләри сырасында адлары чәкилмәјән, лакин, сүн'и шәкилдә тә'лимә аид едилән принципләр дә тәрбијә заманы тәт-биг едилир вә әксинә; үчүнчүсү, тә'лим принципләри арасында гејд едилмәјән тәрбијә принципләриндән тә'лим заманы да исти-фадә олунур. Башга сөзлә, бу, о демәкдир ки, һәммин принцип-ләр ваһид просесин—тә'лим вә тәрбијәни өзүндә бирләшдирән педагожи просесин үмуми принципләри олмалыдыр. Бәс үсул-лар мәсәләсиндә вәзијјәт нечәдир?

3. ТӘ'ЛИМ ҮСУЛЛАРЫНДА ВӘ ТӘРБИЈӘ ҮСУЛЛАРЫНДА ҮМУМНЛИК

Педагогикадан дәрс вәсаитләриндә тә'лим үсуллары вә тәр-бијә үсуллары ајрылыгда, өзү дә әлагәсиз шәкилдә шәрһ еди-лир. Бу дәрс вәсаитләриндә ајрылыгда тә'лимә вә тәрбијәә аид едилән үсулларын бөјүк әксәријјәти һәм ад, һәм дә мәзмун чә-һәтдән ејнијјәт тәшкил едир. Мүсаһибә, мә'рузә вә мүһазирә, тәмрин (мәшг), јарыш, нәзарәт, өзүнәнәзарәт, өзүнәгијмәт, проб-лемли ситуасија, фәалијјәтин тәшкили кими үсуллар буна мисал ола биләр. Дәрс вәсаитләри мүәллифләринин өзләри һисс етмәдән һәммин үсулларын тә'лимдә дә, тәрбијә ишиндә дә тәтбиг едилди-јини е'тираф етмиш олурлар.

Бунунла јанашы, ән'әнәви дәрс вәсаитләриндә тәрбијәә аид едилән бә'зи үсуллар тә'лим үсуллары сырасына аид едилмир. Рәғбәтләндирмә, чәзаландырма, нүмунә, ичтимаи рә'ј, педагожи тәләб, күн режими, диспут кими үсул вә вәситәләр бу гәбилдән-дир. Һәммин дәрс вәсаитләриндән белә чыхыр ки, тә'лим заманы бу үсуллардан истифадә олунмур, јахуд истифадә олунмамалы-дыр, һалбуки, рәғбәтләндирмә, чәзаландырма, нүмунә, ичтимаи рә'ј, педагожи тәләб, күн режими, диспут кими үсулларын тәтбиги-үчүн тә'лим заманы имканлар даһа кенишдир вә мүәллимләри-миз бу имканлардан истифадә едирләр.

Бу фикир дәрс вәсаитләринин тә'лим үсулларына аид һис-сәсинә дә шамил едилә биләр. Китаб үзәриндә иш, мүшаһидә,

тэдгигат характерли тапшырыглар, тэкрар, мүстэгил ишлэрин тэшкили, мүвэффэгийјэтин гижмэтлэндирилмэси кими тэлимлэ элагэдар сэчијјэлэндирилэн үсуллар һәмин вэсаитлэрдэ тэрбијјэ аид едилмир. Охучу бурадан тэбин олараг белэ бир нэтичэ чыхара билэр ки, күја һәмин үсуллардан тэрбијјэ ишиндэ бу вэ ја дикэр сэвијјэдэ истифадэ едилэ билмэз; јахуд, истифадэ едилмэмэлидир. Һалбуки, педагожи ишдэ, о чүмлэдэн тэрбијјэдэ китаб үзэриндэ иш, мүшаһидэ, тэдгигат характерли тапшырыглар, тэкрар, мүстэгил ишлэрин тэшкили, мүвэффэгийјэтин гижмэтлэндирилмэси үсулларындан лазым кэлдикчэ истифадэ олунур.

Бу фактлардан ирэли кэлэн мәнтиги нэтичэ белэди: тэлим үсулларыны вэ тэрбијјэ үсулларыны эмэли чәһәтдэн дејил, јалныз нэзэри чәһәтдэн бир-бириндэн ајырмаг мүмкүн олса да, бу ајрылыг там сүн'и көрүнүр; онун һеч бир мәнтиги эсасы јохдур. Эмэли чәһәтдэн һәмин үсуллары ики група ајырмаг, бир группуну тэлимэ, дикэр группуну тэрбијјэ ишинэ аид етмэк өзүнү доғрултмур. Чүнки тэрбијјэ иши үчүн ајрылан үсуллардан тэлим заманы, тэлим үчүн нэзәрдэ тутулан үсуллардан тэрбијјэ заманы да истифадэ олунур. Демэли, сүн'и јолла ики група ајрылмыш үсулларыи һамысы эмэли ишдэ һәм тэлим, һәм дэ тэрбијјэ үчүн үмуми олдуғундан, һәр икисинэ хидмәт етдијиндэн тамын, јә'ни педагожи просесин үсулларына чеврилмэлидир.

4. ТӘЛИМИИ ТӘШКИЛИ ФОРМАЛАРЫНДА ВӘ ТӘРБИЈӘНИИ ТӘШКИЛИ ФОРМАЛАРЫНДА ҮМУМИЛИК

Педагогика үзрә ән'әнәви дәрс вэсаитләриндә тәлимин тәшкили формалары вә тәрбијәнин тәшкили формалары да ајрылыг-да шәрһ едилир. Һалбуки, тәшкилат формаларында да үмуми чәһәтләр аз дејил. Мәсәлән, тәрбијә ишләринин формалары, адәтән, үч група бөлүнүр: фәрди ишләр, групп һалында апарылан ишләр вә күтләви ишләр. Мә'лум олдуғу кими, бу иш формалары тәлимдә дә тәшкил едилир. Тәлим заманы мүәллимләр, лазым кәлдикдә, тәк-тәк шакирдләрлә фәрди иш, јахуд групп һалында иш апарырлар. Синифдәнхари́ч (аудиторијаданкәнар) иш формаларына аид едилән фәнн дәрнәкләри даһа чох тәлим сэчијјәли дејилми?!

Синифдәнхари́ч тәрбијә ишинин күтләви формаларына дахил едилән мүсабигәләр, диспутлар, конфранслар, олимпиадалар, турист кәзинтиләри, театр вә кино тамашаларына коллектив бахыш, китаб музакирәләри, габагчыл адамларла көрүшләр, фәнн кечәләри, адәтән мувафиг фәни мүәллимләри тәрәфиндән апары-

лыр вә тәлим характерли олур. Демәли, тә'лимии вә тәрбијәнин тәшкили формаларында үст-үстә дүшән үмуми чәһәтләр чохдур. Бу үмуми чәһәтләр дә тә'лим вә тәрбијәнин мәзмуи вә мәгсәд чәһәтдән говушмасына, јә'ни педагожи просесин тамлығына әла-вә имкан јарадыр.

Ајры-ајры фәнләрдән дәрәс чәдвәли үзрә мәшғәләләр заманы шакирдләрин (тәләбәләрин) әлдә етдикләрин биликләр мұвафиг мұәллимләрин тәшкил етдикләри фәнн дәрнәкләриндә бир гәдәр дә дәринләшир; јахуд, дијаршұнаслыг мұзејләринә, дөвләт хадимләринин, әдәбијјат вә иичәсәнәт хадимләринин ев мұзејләринә шакирдләрин (тәләбәләрин) екскурсијалары тарих, чоғра-фија вә ја әдәбијјат мәшғәләләриндә мәнимсәнилән биликләрин һәјатилијини хејли артырыр. Фәнн мұәллиминин мәсләһәтиниә әсасән телевизија верилишләринә, киноја бахмаг, театра кетмәк, әлавә әдәбијјат охумаг, онларын мұзакирәсини кечирмәк, алын-мып тәәсүратлардан мәшғәләләр заманы истифадә етмәк ша-кирдләри (тәләбәләрин) дүнјакөрүшүнүн, етик вә естетик ба-хышларынын формалашмасына күчлү тә'сир көстәрир. г

Бу чүр фактлар ајдын шәкилдә көстәрир ки, тә'лимин тәш-кили формаларында вә тәрбијәнин тәшкили формаларында үму-милиқ вар. Бу үмумилиқ педагожи просесин тамлығына әлавә сүбүтдур.

5. ТӘ'ЛИМИН ВӘ ТӘРБИЈӘНИН ЗИДДИЈЈӘТЛӘРИНДӘ ВӘ ГАНУНАУЈҒУНЛУГЛАРЫНДА ҮМУМИЛИҚ

Сон заманлар педагогика елминдә тә'лим вә тәрбијә илә әла-гәдәр зиддијјәтләр вә ганунаујғунлуғлар мәсәләсинә диггәтини ар-тырылдыгы фәјдалы һал кими гијмәтләндирилмәлидир. Бу са-һәдә тәдгигатын илк мәрһәләси кими тә'лимнн зиддијјәтләри вә ганунаујғунлуғларыны ајрылыгда, тәрбијәнин зиддијјәтләри вә ганунаујғунлуғларыны да ајрылыгда шәрһ етмәклә разылашмаг оларды. Лакин, инди мұәјјән тәчрүбә топландығындан вә мұва-фиг анлајыш формалашдығындан, әввәлки фикри тәкмилләшдир-мәјә еһтијач вардыр. Апарылмыш тәдгигатлар көстәрир ки, тә'-лимә хас олан зиддијјәтләр вә ганунаујғунлуғлар, һабелә тәр-бијәјә хас олан зиддијјәтләр вә ганунаујғунлуғлар чох һалда ејнијјәт тәшкил едир. Мәсәлән, тә'лим үчүн сәчијјәви олан зид-дијјәтләр дә, тәрбијә үчүн сәчијјәви сајылан зиддијјәтләр дә ики груна ајрылыр: заһири зиддијјәтләр вә дахили зиддијјәтләр.

Мәсәлә бурасындадыр ки, биринчи група аид едилән зиддиј-јәтләрин адларында да, икинчи група аид едилән зиддијјәтләрин адларында вә мәзмунунда да ејнијјәт габарыг шәкилдә өзүнү

көстәрир. Мәсәлән, тәрбијә просесинә хас олан дахили зиддијәтләр сәчијјәләндириләркән шакирдин арзусу илә психоложи имканлары арасындакы зиддијәтин ады чәкилир. Тә'лим просесинин зиддијәтләри арасында да һәммин зиддијәтә раст кәлирик.

Заһири зиддијәтләрин шәрһиндә дә бу чүр ејнијјәт вардыр. Мәсәлән, мәктәбии вә айләнин ушаға тә'сирииндәки зиддијәтин һәм тә'лимә, һәм дә тәрбијә хас олдуғу көстәрилир.

Суал олунур: ејни дахили вә заһири зиддијәтләр һәм тә'лимә, һәм тәрбијә хасдырса, онлары ајрылығда нәзәрдән кечирмәјә вә ајрылығда шәрһ етмәјә еһтијач вармы? Әлбәттә, еһтијач јохдур! Тә'лимә вә тәрбијә ејни зиддијәтләрин, јәни һәм дахили, һәм дә заһири зиддијәтләрин хас олдуғу педогожи просесин тамлығыны сүбүт етмири? Әлбәттә, сүбүт едир! Әкәр беләдирсә, тә'лим вә тәрбијәнин зиддијәтләри ајрылығда дејил, бирликдә, јәни педагожи просесин зиддијәтләри кими шәрһ едилмәлидир.

Тә'лимин вә тәрбијәнин ганунаујғунлуғларынын шәрһи саһәсиндә дә вәзијјәт беләдир. Тә'лимин ганунаујғунлуғлары вә тәрбијәнин ганунаујғунлуғлары ајрылығда нәзәрдән кечирилир. Мә'лум олур ки, бир сыра ганунаујғунлуғларын адлары бә'зи дәрс вәсаитләринин һәм тә'лим бөлмәсиндә, һәм дә тәрбијә бөлмәсиндә чәкилир. Тә'лим вә тәрбијәнин чәрәјан етдији мүһитлә әлагәдар, мүәллим вә шакирдин гаршылығлы фәалијјәти илә әлагәдар үзә чыхарылмыш ганунаујғунлуғлар буна мисал ола биләр. Демәли, тә'лим вә тәрбијәнин ганунаујғунлуғлары әксәр һалда ејнијјәт тәшкил етдијиндән, онлары ајрылығда дејил, бирликдә, педагожи просесин ганунаујғунлуғлары кими нәзәрдән кечирмәк лазым кәлир.

Беләликлә, педагокикадаи ән'әнәви дәрс вәсаитләринин тәнгиди шәкилдә тәһлили көстәрир ки:

1. Педагокика курсунун структуруну тәкмилләшдирмәк зәруридир.

2. Тә'лим вә тәрбијәнин принципләрини, үсулларыны, тәшкили формаларыны, зиддијәтләрини вә ганунаујғунлуғларыны ајрылығда шәрһ етмәк ән'әнәсиндән әл чәкмәк лазымдыр.

3. Тә'лим, тәрбијә, тәһсил вә инкишаф просесләри бир чох чәһәтдән бир-бирини шәртләндирдијиндән вә бир-бирини тамамладығындан ваһид просес кими нәзәрдән кечирилмәлидир.

4. Бу ваһид просеси исә педагожи просес адландырмағ мәгсәдәујғун сајылмалыдыр.

5. Педагожи просес чәрчивәсиндә чәрәјан едән тә'лим, тәрбијә, тәһсил вә инкишафда үмуми, ортаг чәһәтләрин үстүнлүк тәшкил етмәси онларын һәр биринә хас олан спесифик чәһәтләрин варлығыны инкар етмир.

СУАЛ ВЭ ТАПШЫРЫГЛАР.

1. Педагогика курсунун эн'энэви структуру нэ үчүн тэн-гиди нэзэрдэн кечирилмэлидир?
2. Нэ үчүн педагожи просес анлајышы ишлэдилмэлидир?
3. Эн'энэви дэрс вэсантлэриндэ тэ'лим вэ тэрбијэ прин-сиплэриндэ ејнијјэт олдуғуну исбат един.
4. Тэ'лим үсулларында вэ тэрбијэ үсулларында ејнијјэт олдуғуну билмэјин эһәмијјәтини ачын.
5. Тэ'лим вэ тэрбијәнин зиддијјәтлэриндэ вэ ганунаујғун-лугларындакы үмумиликдән һансы нәтичәјэ кәлмәк олур?

ПЕДАГОЖИ ПРОСЕСДЭ ЗИДДИЈЭТ, ГАНУНАУЈГУНЛУГ ВЭ ГАНУН АНЛАЈЫШЛАРЫ

1. ПЕДАГОЖИ ПРОСЕСДЭ ЗИДДИЈЭТ МЭСЭЛЭСИ

Педагожи зиддијјэт анлајышы. Педагожи просесдэ зиддијјэтлэр мэсэлэси педагогикада көкдү нэзэри мэсэлэлэрдэн биридир. Бу мэсэлэнин дүзкүн баша дүшүлмэси вэ елми шэрһи педагогиканын дикэр мэсэлэлэринин уғурлу һәлли үчүн хүсуси әһәмијјәт кәсб едир.

Педагожи әдәбијјатда белә бир јанлыш фикир формалашмышдыр ки, куја тәлим вэ тәрбијә просесини ујғунсузлутлары вэ ја зиддијјәтлери бу просесни һәрәкәтверици гүввэләридир. Ахырадәк дүшүнүлмәмиш бу фикирлә разылашмаг мүмкүн дејил. Чүнки, һәмин зиддијјәтләр галдыгча тәлим вэ тәрбијәнин сәмәрәси нәиики артмыр, һәтта азалыр. Зиддијјәтләр өзлүјүндә педагожи просесин ирәлијә һәрәкәтини ләнкидән амилләрдән биридир. Тәлим вэ тәрбијәдә, бүтөвлүкдә педагожи просесдә мүшәһидә олунан ујғунсузлуглар, зиддијјәтләр арадан галдырылдыгда һәрәкәтверици гүввәјә чеврилир. Демәли, педагожи просесин сәмәрәсини азалдан ујғунсузлуглар онун зиддијјәтләридир. Бу чүр зиддијјәтләрин арадан галдырылмасы, дәф едилмәси исә педагожи просесин һәрәкәтверици гүввәсидир.

Педагожи просесин зиддијјәтлери ики груна ажрылыр: заһири зиддијјәтләр вэ даһили зиддијјәтләр.

Заһири зиддијјәтләр. Заһири зиддијјәтләр мүхтәлиф сәчијјәли олур: тәдрис мүәссисәси гаршысында гојулан вәзифәләрлә онун имканлары арасында ујғунсузлуглар; педагожи тәһсилләрлә социоложи тәһсилләр арасында ујғунсузлуглар; шәхсә айләнин тәһсири илә тәдрис мүәссисәсини тәһсири арасында ујғунсузлуглар; ажры-ажры мүәллимләрин тәләбәјә (шакирдә) тәһсилләри арасында ујғунсузлуглар вэ с.

Бу чүр ујғунсузлуглар, јәни зиддијјәтләр дәрк едилмәдикдә вэ ја онлара лагејдлик көстәрилдикдә тәлим вэ тәрбијәнин сәмәрәси азалыр.

Бәзи тәдрис мүәссисәләриндә мадди-техники базанын: мәшғәлә отагларынын, техники васитәләрин азлыгы, мәктәбјаны сәһәини олмамасы вэ ја мәһдудлуғу, идман вэ мусиги аләтләринин гытлыгы, әмәк вэ истәһсалат тәһрүбәси үчүн хаммалын чатышма-

масы белә тәдрис мүүссисәләринин гаршысына гојулмуш вәзифәләрин иормал јеринә јетирилмәсинә имкан вермир. Тәдрис мүүссисәси рәһбәрләри вә мүүәллимләр мадди-техники базаны педагожи вәзифәләрә ујғунлашдырмаг үчүн әлавә вахт вә еиержи сәрф етдикдә педагожи иш ирәлиләјир, онун сәвијјәси јүксәлир.

Шәхсә мütәшәккил вә мәгсәдјөнлү педагожи тә'сирлә мүнһитин гејри мütәшәккил тә'сири арасында ујғунсузлуг һаллары да тәдрис мүүссисәсинин ишини хејли чәтинләшдирир. Тәдрис мүүссисәси бир истигамәтдә, күчә, кино, бә'зи телевизия верилишләри, ичтимаи мүнһитин диқәр амилләри исә шакирдләрә (тәләбәләрә) башга истигамәтдә тә'сир көстәрдији һалларда фәјдалы кејфијјәтләрин шәхсдә формалашмасы хејли чәтинләшир. Бу чүр ујғунсузлуклары арадан галдырмаг үчүн, јә'ни педагожи просесин сәмәрәсини артырмаг үчүн шакирди (тәләбәни) әһатә едән мүнһити мүүјјән гәдәр педагожиләшдирмәк вә педагожи тә'сирин күчүнү артырмаг лазым кәлир.

Тәдрис мүүссисәсинин вә аиләнин шакирдә (тәләбәјә) тә'сириндәки фәрг дә педагожи ишә ма'не олур. Тәдрис мүүссисәсинин, мүүәллимләрин шакирд гаршысында гојдуғу тәләбләрин педагожи ма'насыны лазымынча баша дүшмәјән валидејнләр, истәр-истәмәз, педагожи иши чәтииләшдирирләр. Белә һалларда тәдрис мүүссисәси дә, мүүәллим дә шакирдләрин (тәләбәләрин) көзү гаршысында нүфуздаи дүшә билир. Бу сәбәбдәи дә тәдрис мүүссисәси валидејнләр арасында әлавә иш алармалы олур, ујғунсузлугу арадан галдырыр.

Ејни аудиторијада (синифдә, курсда) мәшғәлә апаран мүүәллимләрин шакирдләр (тәләбәләр) гаршысында гојдуглары тәләбләрин, көстәрдиқләри психоложи тә'сирләрин фәргләндији һалларда педагожи ишин сәвијјәси ашағы дүшүр. Тәәссүф ки, реал һәјатда мүүәллимләрин шакирдләрә педагожи вә психоложи тә'сирләриндә аһәнкдарлыға, ујғунлуға чох надир һалларда раст кәлмәк олур. Шакирдләрин (тәләбәләрин) мәшғәләјә давамийјәтинә, таишырыглары ичрасына, давранышларына, данышыг тәрзләринә, көркәмләринә вә с. чәһәтләринә мүүәллимләрин ејни тәләбләрлә јанашдыглары синифләрдә (курсларда) мәнимсәмәнин, тәрбијәлилијин сәвијјәси јүксәлир. Бу сәбәбдән дә мүүәллимләрин шакирдләрә (тәләбәләрә) мүнәсибәтләринин характери педагожи коллективин диғгәт мәркәзиндә олмалыдыр.

Көрүндүјү кими, заһири зиддијјәтләр педагожи иши чәтинләшдирәрәк онун сәмәрәсини азалдырса, бу зиддијјәтләри вахтында көрмәк, онлары дәф етмәк үчүн әмәли фәалијјәт көстәрмәк педагожи ишин сәмәрәсини артырыр, педагожи просесин һәрәкәтверици гүввәсинә чеврилир.

Е'тираф олунмалыдыр ки, педагожи эдэбијјатда заһири зид-
дијјәтләрин маһијјәти ачылмамыш вә демәли, она тә'риф вермәк
тәшәббүсү олмаммышдыр. Һалбуки, заһири зиддијјәтин маһијјә-
тини ачан тә'рифә еһтијач вар: Педагожи просесни чәрәјан ет-
дији мүнһит амилләриндәи она тә'сир көстәрәрәк кедишһии чәтин-
ләшдирән, лакин арадаи галдырылмасы мүмкүн олан ујғунсуз-
луглар заһири зиддијјәтләрдир.

Даһили зиддијјәтләр. Педагожи просесин даһили зиддијјәт-
ләри дә аз дејилдир. Педагожи просесә чәлб олунмуш шәхс гар-
шысында гојулан ичтиман әһәмијјәтли вәзифәләрлә бу вәзифә-
ләрин өһдәсиндән кәлмәк үчүн онун мөвчуд марағы арасында
ујғунсузлуг; әтраф мүһитә шүурлу мүнәсибәт көстәрмәјин әһә-
мијјәтинин кетдикчә артмасы илә белә бир мүнәсибәтин рәал-
лашмасына имкан верән биликләри мәнимсәмәјин зәрурилијини
шәхсин лазымынча дәрк едә билмәмәси арасында ујғунсузлуг;
доғма јурдун әсл вәтәндашы олмағын објектив зәрурилији илә
һәјат тәчрүбәсинин шәхсдә азлығы арасында ујғунсузлуг; сечил-
миш мәгсәдлә шәхсин субјектив имканлары арасында ујғунсуз-
луг; шәхсин наил олдуғу психоложи инкишаф сәвијјәси илә онун
һәјат тәрзи арасында ујғунсузлуг; шәхсдә ишләмәк, биликли вә
бачарығлы олмағ арзусу илә ишин чәтинлији арасында ујғунсуз-
луг; шәхсин фәалијјәт мотивләри арасында ујғунсузлуг вә с. буна
мисал ола биләр.

Валидејнин вә ја мүәллимин гојдуғу тәләб, јахуд вердији тап-
шырығ илә она әмәл етмәк үчүн шәхсин (шакирдин, тәләбәнин)
малик олдуғу психоложи имканлар арасында ујғунсузлуглара
педагожи просесдә тез-тез раст кәлирик. Тапшырығын ичрасы
шәхсдән мүәјјән билији јада салмағы, мүвафиг бачарығ ишләт-
мәји, иради сә'ј көстәрмәји тәләб едир. Шәхсин ја билијиндә,
ја бачарығында, јахуд да ирадәсиндә мүәјјән кәсир ола билир.
Чатышмазлығ бә'зән бу чәһәтләрин үчүндә дә мүшаһидә олунур.
Шәхс һәмин чатышмазлығлары чәтинлик кими дујур вә ону ара-
дан галдырмаға чалышыр, чох һалда буна наил олур; бә'зән
исә чәтинлик үзүндән мүхтәлиф бәһанәләрлә тапшырығдан бојун
гачырыр. Тәләбләр, тапшырығлар вә ја вәзифәләр исә күндән-
күнә мүрәккәбләшир, јени зиддијјәтләр јараныр, онлары арадан
галдырмағ лазым кәлир.

Кәнч нәслин јаш вә фәрди инкишафы илә әлағәдар марағлары
вә еһтијачлары олур. Кәнардан көстәрилән тә'сирләр, едилән
тәклифләр, верилән мәсләһәтләр, ирәли сүрүлән тәләбләр меха-
ники гәбул олунмур, даһили аләмдән сүзүлүб кечир. Мараға вә
еһтијача ујғун кәләнләр гәбул едилир, ујғун кәлмәјәнләр зиддиј-
јәт әмәлә кәтирир. Бу чүр зиддијјәтләри дујмағ вә арадан гал-
дырмағ лазым кәлир. Бундан өтрү шәхсин марағ вә еһтијач даи-

рәсини диггәт мәркәзиндә сахламаг, өйрәнмәк вә нәзәрә алмаг кәрәкдир.

Ичтимаи вә тәбии мүнһит амилләри адамлара тә'сир етдиҗи кими, онлар да, өз нөвбәсиндә, әтраф мүнһитә мүнәҗҗән мүнәсибәт көстәрирләр. Мүнәсибәтләр исә чәмиҗҗәтин вә тәбиәтин һәм хеҗринә, һәм дә зәрәринә ола билир. Һазырда кәнч нәслдән чәмиҗҗәтә, мәктәбә, аиләҗә шүүрлу мүнәсибәт тәләб олунур. Лакин белә мүнәсибәтин реаллашмасы үчүн кәнч нәсл мүнәфиг билиҗә, бачарыға, әмәли давраныш җајдаларына јијәләнмәлидир. Бу чур кеҗфиҗҗәтләрлә силаһланмағын вачиблиҗинә инам онда, адәтән, лазыми сәвиҗҗәдә олмур. Буна көрә дә чәмиҗҗәтә, мәктәбә, аиләҗә шүүрлу мүнәсибәтин кетдикчә артмасына олаи еһтиҗачла бу еһтиҗачы өдәмәҗә имкан верән билик вә давраныш җајдаларыны мәнимсәмәҗин зәрурилиҗинә шүүрлу мүнәсибәтин кәнч нәслдә чатышмамасы арасында зиддиҗҗәтләр әмәлә кәлир. Белә зиддиҗҗәтләр дә арадан галдырылмалыдыр.

Педагожи просесдә мүнәллимләрин, валидејнләрин вә дикәр тәрбиҗәчиләрин тә'сири илә шакирд (тәләбә) һисс едир ки, өлкәсинин әсл вәтәндашы кими бөјүмәлидир; нәинки әнләсинин вә охудуғу мәктәбин үзүнү ағ етмәлидир, бүтөвлүкдә Вәтәни үчүн фәјдалы шәхс кими бөјүмәлидир. Бу мәгсәдлә әмәли фәалиҗҗәт көстәрмәлидир. Лакин чох һалда шәхсин иради сәјиндә, әмәли фәалиҗҗәтиндә җүсурлар үзә чыхыр. Доғма јурдуи аловлу вәтәпәрвәри олмағын объектив зәрурилиҗи илә она наил олмаға имкан вермәҗән бир сыра психоложи кеҗфиҗҗәтләр арасында ујғунсузлуғ јараныр. Шәхс бу ујғунсузлуға лағејд гала да, ону арадан галдырмаға тәшәббүс көстәрә дә биләр. Бурада, әлбәттә, педагожи рәһбәрлиҗә бөјүк еһтиҗач дујулур.

Үлви мәгсәдләр, көзәл идеаллар адамлара, ушаға јад дејил. Онлар һәјат һадисәләринин, охудуғлары вә ешитдикләринин тә'сири илә өзләринә мүнәфиг идеаллар сечирләр, өз идеалларына јахышлашмаг, она говушмаг арзусу илә јашајырлар. Лакин идеалын малик олдуғу психоложи кеҗфиҗҗәтләрин өзләриндә һәлә формалашмадығыны баша дүшдүкдә шәхс нараһатлығ кечирир вә идеалдан узаг дүшмәк тәһлүкәси јараныр. Белә һалларда педагожи рәһбәрлиҗин ролу азалмыр, артыр.

Шәхс (ушаг, шакирд, тәләбә) һәм физики, һәм психоложи, һәм дә мә'нәви чәһәтдән даим инкишаф едир. Онун аиләдә вә мәктәбдә һәјат тәрзи исә чох һалда о гәдәр дә дәјишмир. Валидејн дә, мүнәллим дә, бә'зән шәхсә дүнәнки көзлә бахыр, дүнәнки өлчү илә јанашыр; ушағын башгалашдығыны, онда әмәлә кәлән јени кеҗфиҗҗәтләри вахтында сезә билмирләр. Шәхсин јени инкишаф сәвиҗҗәси аиләдә вә мәктәбдә онун һәјат тәрзинә ујғун кәлмир: зиддиҗҗәтләр үчүн зәмин јараныр. Зиддиҗҗәтләри педаго-

жи јолла арадан галдырмаг эвезинә, һәјат тәрзини тәкмилләшдирмәк вә педагожи тә'сир васитәләрини јениләшдирмәк эвезинә, чох һалда шәхсдә баш галдыран јени кејфијјәтләрн мәһдудлашдырмаг, һәтта онларын гаршысыны алмаг үчүн тәнбеһедичи тәдбирләрә әл атылып. Нәтичәдә зиддијјәтләр даһа да дәринләшип.

Мадди вә мә'нәви еһтијачлар адамы фәалијјәтә тәһрик едән күчлү амилләрдәндир. Шәхс јемәјә вә кејмәјә еһтијачыны өдәмәк үчүн мүәјјән фәалијјәт көстәрдији кими, идмана, бәдиин әдәбијат, мусигијә, техники јарадычылыға вә с. олан еһтијачыны өдәмәк үчүн дә зәһмәт чәкмәли олур. Лакин еһтијачла онун өдәнилмәсиндәки чәтинлик арасында зиддијјәт јарана билир. Мәсәлән, кимсә көзәл шәкил чәкмәк истәјир, буна еһтијач һисс едир. Амма көзәл рәсм әсәри јаратмаг чәтин баша кәлир, бә'зиләриндә алынмыр. Јахуд, о, ше'р јазмаг һәвәсинә дүшүр, јаздығы ше'р үрәјинә јатмыр, чәтинлији дүјур, һәвәсдән дүшә билир. Демәли, һәр һансы еһтијачы өдәмәк үчүн чәтинлији дүјмаг аздыр, бу чәтинлији арадан галдырмаға һазыр олмаг, онун өһдәсиндән кәлмәк дә тәләб олунур. Зәһмәтдәки чәтинлији дүјмағы да, ону дәф етмәји бачармағы да кәнч нәслә өјрәтмәк кәрәкдир: еһтијачы өдәмәк исә чәтинликсиз мүмкүн дејил.

Гүтбләшән һиссләрдә диалектика ајдын дүјулур. Бу диалектиканы дүјмаг, һиссләрдән биринин дикәринә чеврилмәсини сүр'әтләндирмәк лазым кәлир. Гүтбләшән һиссләр һәјатда әксликләр кими нәзәрә чарпыр. Һәр кәс өз һәјатында дөнә-дөнә разылыг вә иаразылыг, инам вә шүбһә, шадлыг вә кәдәр кими гүтбләшән һиссләр кечирир. Шәраитдән асылы олага разылыг наразылыға вә әксинә, шадлыг кәдәрә вә әксинә чеврилә билир. Педагожи просес мәнфи һиссләрин мүсбәт һиссләрә кечилмәсиндә вә сөнүнчуларын давамлылығыны артырмагда кәнч нәслә көмәклик көстәрә билир; анладылып кн, өз фикринин доғрулуғуна инамын јолу шүбһәләри арадан галдырмагдыр; чәсарәтлијин јолу горхаглыға үстүн кәлмәкдир; көзәллијә апаран јол һәјатдакы ејбәчәрликләрә нифрәтдән кечир вә с.

Кәнч нәслин мүхтәлиф инкишаф мәрһәләсиндә сәрбәстлијә мејли илә јашлыларын һимајәдарлығы арасында зиддијјәтләр олур. Мәсәлән, 2—3 јашлы ушағын әлиндән тутуб јеридәндә «өзүм-өзүм» дејир. Јахуд, сәрбәстлијә чан атан јенијетмә габарыг ифадә олуна һәр чүр һимајәдарлыға гаршы чыхыр. Сәрбәстлијә мејл тәләбәләрдә даһа күчлү олур. Бу чүр зиддијјәтләр дүзкүн педагожи рәһбәрлик сәјәсиндә асанлыгла һәлл едилир. Белә рәһбәрлијин олмадығы шәраитдә шәхсдә тәрслик баш галдыра, әсәбиллик арта билир; интизамсызлыға јол ачылып.

Кәтирилән фактлары үмумиләшдирәрәк педагожи просесин дахили зиддијјәтләринә белә тә'риф вермәк олар: педагожи просес үнсүрләринин тә'сири илә шәхсин психолокијасында јараиан вә һәлли мүмкүн олан ујғунсузлуғлар онун дахили зиддијјәтләриндир.

Заһири зиддијјәтләрдә олдуғу кими, дахили зиддијјәтләрин вахтында дујулмасы вә арадан галдырылмасы үчүи тәдбирләр көрмәк педагожи просесин сәвијјәсини јүксәлдир. Бу, мүәллимин, валидејнин вә диқәр тәрбијәчинин јүксәк педагожи усталыға малик олдуғуну көстәрән вачиб мејарлардан биридир.

Педагожи просесин зиддијјәтләриндә мүәјјән гаунаујғунлуғлар мүшаһидә олунур.

2. ПЕДАГОКИКАДА ГАНУНАУЈҒУНЛУГ ВӘ ГАНУН АНЛАЈЫШЛАРЫ

Фикрин тарихинә тәнгиди бир нәзәр. Педагожи фикир тарихиндә педагожи просесин дејил, тә'лим вә ја тәрбијәнин гаунаујғуилуғу вә гануиу анлајышлары ишләдилмишдир. Одур ки, биз тарихи сәпкидә педагожи просес анлајышыны ишләдәркән тә'лим вә ја тәрбијә просеси анлајышларыны нәзәрдә тутуруг.

Мә'лумдур ки, һәр һансы елмин, о чүмләдән педагогиканын јеткинлик дәрәчәси һәм дә онун мүәјјәнләшдирдији вә ајдын ифадә етдији гаунаујғуилуғларла өлчүлүр.

Педагожи, фикир классикләриндән Н. Туси, Ј. А. Коменски, И. б. Песталотси, Ж. Ж. Россо, К. Д. Ушински вә башгаларынын әсәрләриндә педагожи гаунаујғуилуғлар мәсәләсинә бу вә ја диқәр формада тохунулмушдур.

Педагожи гаунаујғуилуғ вә ганун проблеми илә педагоглардан П. Н. Груздев, Н. А. Петров, В. Ј. Струмински, А. Д. Алфредов, Н. П. Петухов, В. Ј. Гмурман, Б. Т. Лихачев, М. А. Данилов, М. А. Скаткин, Д. О. Лордкипанидзе, Ј. К. Бабански, З. И. Гаралов, Ј. Талыбов, Б. А. Әһмәдов, бу јазынын мүәллифи вә башгалары хүсуси мәшғул олмушлар. Онларын әсәрләри педагожи гаунаујғуилуғ вә ганун анлајышларыны јени фикирләрдә зәнкинләшдирмишдир. Буна бахмајарағ, проблемин һәллиндә хејли гејри мүәјјәнлик галмағдадыр. Педагожи просесин гаунаујғуилуғларыны тә'лим, тәрбијә вә тәһсилдән кәнарда ахтармағ; ејни гаунаујғуилуғу мүхтәлиф формада ифадә етмәк; принципи гаунаујғуилуғ, гаунаујғуилуғу ганун кими тәғдим етмәк; елмин гаунаујғуилуғуну онун тәдгигат объектиндә чәрәјән едән гаунаујғуилуғла ејниләшдирмәк; педагожи гаунаујғуилуғларын адыны чәкиб маһијјәтини ачмамағ вә с. буна мисал ола биләр.

Педагожи тэдгигатларын бир гисминдэ тэ'лимин гануну вэ ганунаујғунлуғу анлајышлары арасында фэрг гојулмур. Мәсәлән, Ј. К. Бабанскинин редактәси илә чап олунмуш китабда¹ тэ'лимин гануну вэ ганунаујғунлуғу анлајышлары каһ ајрылыгда, каһ да јапашы ишләдилир, лакин һеч бир нзаһат верилмир. Белә чыхыр ки, бу анлајышлар арасында фэрг јохдур.

Дејилән фикир тәрбијә илә әлагәдар чап олунмуш бә'зи мән-бәләрә дә шамил едилә билир. Мәсәлән, Н. П. Нетуховун «Тәрбијәнин гануну» адландырдығыны И. С. Марјенко, Б. Т. Лихачев, А. Д. Алфредов «Тәрбијәнин ганунаујғунлуғу кими ишләдиләр».

Бә'зән дә бир елм кими педагожиканын вэ ја методиканын өзүнә хас олан ганунаујғунлуғлар онун тэдгигат объекти олан педагожи просесин (тә'лим, тәрбијә вэ тәһсил) ганунаујғунлуғлары илә ејниләшдирилир². Мәсәлән, Д. О. Лордкипанидзе-нин «Дидактика» адлы әсәриндә јазылыр: «Тәрбијәнин башлыча ганунаујғунлуғлары ејни заманда тәрбијә һаггында елм кими педагожиканын да ганунаујғунлуғларыдыр» (сәһ. 12).

Бу чүр долашыглыг Азәрбајҹана да јол ачмышдыр. 1993-чү илдә «Маариф» нәшријјатынын бурахдығы китаб «Педагожиканын ганунлары вэ принципләри» адланса да мәзмунунда тә'лим-тәрбијәнин ганунаујғунлуғлары вэ принципләри шәрһ едилир.

Педагожи ганунаујғунлуғларын чәрәјан етдији сәһәнин һүдудларына даир. Бу мәсәлә бир елм кими педагожиканын тэдгигат объекти нлә бағлыдыр.

Педагогларын бир гисми, мәсәлән, Б. Т. Лихачов, В. Сухомлински, педагожи ганунаујғунлуғлары инсанын мүһитлә гаршылыглы әлагәсиндә ахтарыр вэ буну башгаларына да мәсләһәт көрүр. Б. Т. Лихазов һаглы олараг јазыр ки, ушаг јашлы адамларын һәјат тәчрүбәсини мүшаһидә едир, әтраф мүһитлә мүхтәлиф мүнәсибәтләрдә олур вэ мүвафиг дәјишиклијә уғрајыр. О, бу дүзкүн фикирдән јанлыш нәтичә чыхарыр вэ педагожи ганунаујғунлуғлары јалныз һәмин мүнәсибәтләрдә ахтармаға чалышыр.

Бу мөвгедә дуран һәр кәс педагожи ганунаујғунлуғлары нәинки тә'лим-тәрбијә просесиндә, һабелә гејри мүтәшәккил, гејри-планлы, гејри мәгсәдјәнлү тә'сирләр системиндә ахтармалы олар. Јә'ни педагожика өз һүдудларындан чох-чох кәнара чыхар, ди-кәр елмләрин, о чүмләдән сосолокијанын, психолокијанын вэ с.-ин функцијаларыны да өз үзәринә көтүрәр.

¹ Педагогика. Москва, «Просвещение», 1983.

² Бах: Блинов В. М., Краевский В. В. «О некоторых закономерностях методики как науки», «Советская педагогика», 1964, № 4; Д. О. Лордкипанидзе, Дидактика. Тбилиси университетинын нәшри, 1985.

Бир чох педагоглар ушағын фəалијјəтини педагожи просесин дахили, мўəллимин вə дикəр тəрбијəчилəрин фəалијјəтинин исə онун харичи чəһəти адландырырлар. Нəтичəдə ушаг фəалијјəтиндə вə мўəллим фəалијјəтиндə ганунаујғунлуглар ајрылыгдə ахтарылыр; əсил педагожи ганунаујғунлуглары ашкара чыхармаг иши чəтинлəшир. Ваһид олан педагожи просеси ики хиссəј парчаламаг вə ганунаујғунлуглары хəмин хиссəлəрдə ајрылыгдə ахтармаг мєјли методистлəри, о чўмлəдəн Азəрбајчан дили методистлəринин дə чашдырмышдыр. Дил методистлəриндəн бə'знлəри тə'лимин ганунаујғунлугларыны ушагларын психоложи алəминдə ахтарырлар. Буна кəрə дə онлардан бə'зилəри, мəсəлən, «Тəфəккүрүп вə дилин вəһдəти»ни Азəрбајчан дили тəдриси методикасынын əсас ганунаујғунлугу адландырмышлар. Һалбуки, тəфəккүр вə дилин вəһдəти тəкчə Азəрбајчан дилинин тəдриси үчүн дєјил, бүтүн фəнлəрин тəдриси үчүн, үмумијјəтлə бүтүн адамларын идрак фəалијјəти үчүн сəчијјəвидир.

Педагожи просесин ганунаујғунлуглары јалныз педагожи просесин өзүндə, милјонларла кəнч нəслин тə'лими, тəрбијəsi, тəһсили вə инкишафы просесиндə ахтарылмалыдыр. Бу заман, əлбəттə, педагожи просесин чəрəјан етдији мўһит унудулмамалыдыр.

Педагожи ганунаујғунлугун əввəл, ганунун исə ондан тəрəмə олмасы. Педагогларын чоху белə фикирдəдир ки, педагожи ганун əввəлдир, педагожи ганунаујғунлуг исə ондан тəрəмəдир. Бу фикир Азəрбајчан педагоглары арасында даһа кєйиш јайылмышдыр. Кəтирилən əсас дəлил будур ки, ганунаујғунлуг сəз бирлəшмəсиндə ганун сəзү əввəлдəдир. Ајдын олмалыдыр ки, хəмин дəлил формал мəнтигə əсасланыр, елмə јох. Унудулур ки, ганунаујғунлуг харичи алəмə, тəбиəт вə чəмијјəт һадисəлəринə хасдыр. Бу чүр объектив ганунаујғунлуглар ачылдыгдан вə елмдə ајдын ифадə олүндүгдан сонра алимлəр тəрəфиндəн гыса, ганун формасында ифадə олунур³. Башга сəзлə, əслиндə педагожи ганунаујғунлуг биринчидир, ганун исə ондан тəрəмəдир.

Мөвчүд əдəбијјəтын јыгчам тəһлили əсасында педагожи ганунаујғунлуг вə ганун анлајышлары илə əлагəдар мўјјəн едилən нөгсанларын ики əсас сəбəби вардыр. Биринчиси педагожи һадисəлəрдə сəбəб-нəтичə əлагəлəринин мүрəккəблијидир. Икинчиси педагожи ганунаујғунлуга вə гануна ннандырычы елми тəрифин верилмəдијидир.

³ Бу бəрədə бир гəдэр сонра əтрафлы данышылыр.

3. ПЕДАГОЖИ ГАНУНАУЈҒУНЛУГЛАРЫН ВЭ ГАНУНЛАРЫН ПЕДАГОЖИ ЭДЭБИЈАТДА ИФАДЭ ТЭРЗЛЭРИ

Ифадэ тэрзлэринин мүхтәлифлији. Бә'зи педагожи әсәрләрдә тә'лимий гануну вә ја ганунаујғунлуғу гејри мүәјјән шәкилдә ифадә едилир, фәргләри аңлашылмыр. Мәсәлән, М. А. Данилов вә М. Н. Скаткинин редактәси илә 1975-чи илдә чапдан чыхмыш «Дидактика средней школы» адлы китабда тә'лимий ганунаујғунлуғуларындан бири белә ифадә олунмушдур: «Тә'лим вә тәрбијәдә шакирдләрин фәаллығы». Көрүндүјү кими, бу ифадәдә тә'лим һадисәләриндән јалныз биринә—шакирд фәаллығына ишарә вар. Сәбәб—нәтичә әлағәси исә нәзәрә алынмыр. Јахуд, кечмиш ССРИ ПЕА-сы вә кечмиш АДР ПЕА-сынын бирликдә нәшр етдирдикләри «Педагогика»⁴ адлы китабда тә'лимий ганунаујғунлуғу бу чүр тәғдим олунур: «Тәрбијәви тә'сирлә тәрбијә олунанларын фәал иши арасында ганунаујғун әлағә вардыр» (с. 103). Бу ифадәдә мүвафиг педагожи һадисәләр (тәрбијәви тә'сир вә тәрбијә олунанларын фәаллығы) арасында асылылығ олдуғу е'тираф едилир. Лакин асылылығын маһијјәти ачылмыр.

Тә'лим һадисәләринин әләмәтләрини әдәбијатда ганунаујғунлуғ кими тәсәввүр етмәк һаллары да вар. Мәсәлән, И. Ј. Лернер «Процесс обучения и его закономерности»⁵ адлы китабында јазыр: «Һәр чүр тә'лим јалныз өјрәдәнин вә өјрәнилән объектин мәғсәдјәнлү вә гаршылығлы мүнәсибәтиндә чәрәјән едир». Ајдындыр ки, тә'лимдә мүәллим вә шакирд иштирак едир. О да сирр дејил ки, онларын биркә фәалијјәтинә имкан верән өјрәнилән объектдир. Бәс тә'лимий садаланаи компонентләри арасында гаршылығлы әлағә заманы баш верән ганунаујғунлуғун маһијјәти нәдән ибарәтдир? Суал чавабсыз галыр.

Бә'зи тәдгигатларда педагожи ганунаујғунлуғун ифадәсиндә сәбәб вә нәтичә асылылығы нәһәк тејд едилир, һәтта бу асылылығын ганунаујғун олдуғу да нәзәрә чатдырылыр.

Ј. К. Бабанскинин редактәси илә бурахылмыш вә јухарыда адыны чәкдијимиз «Педагогика» дәрс бәсаитиндә дә садаланаи ганунаујғунлуғларын һамысы белә ифадә едилир. Онлардан бирини нүмунә үчүн көстәрәк: «Педагожи просесин вәзифәләри, мәзмуну, сечилән үсул вә вәситәләри онун тәшкили формаларыны ганунаујғун шәкилдә шәртләндирир»⁶. Көрүндүјү кими, бурада да һәм сәбәб (педагожи просесин вәзифәләри, мәзмуну, үсул вә вәситәләри), һәм нәтичә (педагожи просесин тәшкили форма-

⁴ «Просвещение», Москва, 1978

⁵ Москва, «Просвещение», 1980.

⁶ Педагогика, «Просвещение», 1983, с. 78.

лары), һәм асылылыг, һәтта асылылыгын ганунауҗгун олдуғу е’ти-
раф едилир. Лакин ганунауҗгунлутда ән вачиб чәһәт—јә’ни һә-
мин асылылыгын маһијјәти ачылмыр.

**Педагожи ганунауҗгунлугларын маһијјәтини ачмагдакы чә-
тиилијин сәбәби.** Сорушулур: педагожи ганунауҗгунлуг анлајы-
шындакы гејри мүнәввәтләр, педагожи ганунауҗгунлуг кими тәг-
дим олунан ифадәләрдә асылылыгын маһијјәтинин индијәдәк
ачылмадыгынын башлыча сәбәби нәдир? Педагожи әдәбијјәт-
дан кәтирдийимиз фактлар көстәрир ки, бунун башлыча сәбәби
педагожи ганунауҗгунлуг вә ганун анлајышларына хас олан әсас
әламәтләрин нәдән ибарәт олдуғунун көстәрилмәдији вә бу әсас-
да онлара елми тә’риф верилмәдијидир. Үмумијјәтлә, педагожи
ганунауҗгунлуг вә ганун анлајышларынын маһијјәти ачылмајын-
ча ајры-ајры ганунауҗгунлуглары ајдын ифадә етмәк мүмкүн
олмаз.

Педагожи ганунауҗгунлугларын елмдә, нәзәријјәдә гејри мүнә-
ввәт, гејри дәгиг ифадәси педагожи просесә сәмәрә вермир; га-
нунауҗгунлугун әмәли әһәмијјәтинин, ондан мүнәввәтләрин вә ди-
кәр тәрбијәчиләрин истифадә имканларыны азалдыр.

Унутмаг олмаз ки, педагожи елмин ән үмдә вәзифәләриндән
бири педагожи просесин, јә’ни тә’лим, тәрбијә, тәһсил вә психо-
ложии инкишафын мәнз ганунауҗгунлугларыны өјрәнмәкдән, үзә
чыхармагдан, ајдын ифадә етмәкдән вә ганун шәклинә салмаг-
дан ибарәтдир. Педагожи ганунауҗгунлуг вә ганун анлајышла-
рынын әламәтләрини ачмагын вә бу зәминдә онлара дүзкүн,
әсасландырылмыш тә’риф вермәјин һәм педагогика үчүн, һәм
дә педагожи иш үчүн мүнәввәтә әһәмијјәти вар. Һәмин анлајыш-
лара диггәти чәлб етмәк бир дә она көрә вачибдир ки, елми әдә-
бијјәтдә онлара елми тә’риф верилмәјиб. Бу сәбәбдән дә педа-
гожи ганунауҗгунлуг анлајышынын әламәтләри ачылмалыдыр.

**Педагожи ганунауҗгунлуг анлајышынын башлыча әламәтлә-
ри.** Үмумијјәтлә, ганунауҗгунлуг анлајышынын маһијјәти елмдә
мә’лумдур. Мә’лумдур ки, тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләри арасында
дөнә-дөнә тәкрат олунан асылылыглар ганунауҗгунлуг һесаб еди-
лир. Ганунауҗгунлуг мәсәләси енциклопедик биликләр дүһасы
Н. Тусини дә вахтилә марагландырымыш вә онун маһијјәтини ач-
маға чалышмышдыр: «Һәр бир мүнәввәт варлығын өзүнә хас
олан сәчијјәви, үмуми ганунауҗгунлуг, хусусијјәт вә системи вар-
дыр ки, бу онун тәркибинә дахил олан үнсүр вә элементләрдә,
ајры-ајрылыгдә тәсадүф едилмәз, инсан чәмијјәтиндә дә елә бир
ганунауҗгунлуг, хусусијјәт вә гурулуш вә систем вардыр ки, о,
ајры-ајры, тәк адамда ола билмәз»⁷.

⁷ Н. Туси. Әхлаги—Насири. Бақы, 1980, с. 193.

Педагожи просеслэ бағлылыг педагожи ганунаујғунлуғун башлыча аламәтлериндән биридир. Бу бағлылыг педагожи просесин саясыз-һесабысыз компонентләриндә—һадисәләриндә тәзаһүр едир. Мүәллим вә шакирд мүнәсибәтләри, онларын фәаллыг дәрәчәси, билијә верилән гижмәтин шакирдә (тәләбәјә) тәсири, шакирдин (тәләбәнин) шәхси әмәји вә онун габилијјәт дәрәчәси, шакирдин (тәләбәнин) күн режими вә сәһһәти, тәһсилин мадди базасы вә мәнимсәмәнин сәвијјәси вә и. а. педагожи просесин компонентләридир. Ганунаујғунлуғлар мәһз бу чүр педагожи һадисәләрдә чәрәјән едир.

Педагожи ганунаујғунлуғун нөвбәти аламәти педагожи һадисәләрин сәбәбләри илә бағлылығындадыр.

Педагожи просесин компонентләриндән—һадисәләриндән бәзиләри сәбәб кими, бәзиләри исә нәтичә кими өзүнү көстәрир. Мәсәлән, мүәллимин педагожи усталығыны вә шакирдин мәнимсәмә сәвијјәсини көтүрәк. Мүәллимин жүксәк педагожи усталығы шакирдләрин мәнимсәмә сәвијјәсини жүксәлтмәјин сәбәбләриндән бири олур. Јахуд, шәхси зәһмәтлә габилијјәт арасындакы әлағәјә нәзәр салаг. Шакирдин (тәләбәнин) сәмәрәли мүстәгил әмәји онда мұвафиг габилијјәтләрин инкишафы сәбәбинә чеврилир вә с.

Педагожи ганунаујғунлуғун нөвбәти аламәти педагожи һадисәләрдә онун нәтичә илә әлағәдар олмасыдыр. Педагожи просесдә сәбәб ролуну ојнајан һәр һансы һадисә—компонент һөкмән башга бир һадисә илә нәтичәләнир. Мәсәлән, јухарыда кәтирилән педагожи һадисәләрин—компонентләрин бириндә мүәллимин педагожи усталығы сәбәб идисә, шакирдин (тәләбәнин) мәнимсәмә сәвијјәси нәтичә иди, икинчи мисалда шакирдин (тәләбәнин) сәмәрәли мүстәгил әмәји сәбәб идисә, габилијјәтин инкишафы нәтичә иди.

Педагожи ганунаујғунлуғ анлајышыны сәчијјәләндирән аламәтләрдән бири дә сәбәб вә нәтичә арасында асылылығын маһијјәтинин ачылмасыдыр. Педагожи һадисәләрдә сәбәб вә нәтичәни үзә чыхартмаг педагожи ганунаујғунлуғ үчүн нә гәдәр вәчибдирсә, сәбәб вә нәтичә арасында асылылығын характерини ајдынлашдырмаг ондан да вәчибдир. Јухарыдакы мисаллара гајыдаг. Тәдгигат көстәрмишдир ки, ганунаујғунлуғун маһијјәти биринчи һалда мүәллимин педагожи усталыг дәрәчәси вә шакирдләрин мәнимсәмә сәвијјәси илә, икинчи һалда исә шакирдин (тәләбәнин) мүстәгил әмәјинин тәшкидинин сәмәрәлилик дәрәчәси вә онда мұвафиг габилијјәтин формалашма сәвијјәси илә бағлы олур.

Педагожи ганунаујғунлуғ анлајышыны сәчијјәләндирән башлыча аламәтләр әсасында она белә тәриф вермәк олар: педаго-

жи һаднсәләрдә сәбәб вә нәтичә арасында тәкрат олунан асылы-
лығын маһијјәтинни ајдын вә дәгиг ифадәси педагожи гануна-
ујғунлуғ анлајышыдыр. Педагожи ганун исә педагожи гануна-
ујғунлуғун јығчам, ғыса ифадәсидир.

Көрүндүјү кими, педагожи зиддијјәт, ганунаујғунлуғ вә га-
нун анлајышларында ајдынлығ педагожи процесни маһијјәтинә
нүфуз етмәјә вә бу әсасда ишин сәмәрәсини хејли артырмаға им-
кан верир.

Бу анлајыша ујғун оларағ педагожи процесин конкрет гануна-
ујғунлуғларыны ачмағ вә ајдын, дәгиг ифадә етмәк мүмкүндүр.

СУАЛ ВӘ ТАПШЫРЫГЛАР.

1. Педагожи зиддијјәт анлајышыны нечә баша дүшүрсү-
нүз?
2. Дахили вә заһири зиддијјәтләрини маһијјәтини ачын.
3. Педагожи зиддијјәтләри билмәјин әһәмијјәти нәдр?
4. Педагожи процесин ганунаујғунлуғу вә гануну әдә-
бијјатда нечә ифадә олунур?
5. Бу ифадә тәрзләри илә нә үчүн разылашмағ олмаз?
6. Педагожи ганунаујғунлуғу ајдын ифадә етмәк нә үчүн
чәтин олмушдур?

ПЕДАГОЖИ ПРОСЕСИИ БЭ'ЗИ ГАНУНАУЈҒУНЛУГЛАРЫ ВЭ ГАНУНЛАРЫ

1. ПЕДАГОЖИ ПРОСЕСИН ТАМЛЫҒЫ ИЛЭ, ҺАЈАТЛА, МЭЗМУНУ ВЭ МЭГСЭДИ ИЛЭ ЭЛАГЭДАР ГАНУНАУЈҒУНЛУГЛАР

Педагожи просесин тамлығы илэ элагэдар ганунаујғунлуг. Дејилдији кими, тә'лим, тәрбијә, тәһсил вә инкишаф гаршылығылы сурәтдә бир-бири илэ бағлыдыр; бу чүр бағлылыг педагожи просеси, онун тамлығыны әмәлә кәтирир. Объектив олан бу бағлылыгдә мүәјјән ганунаујғунлуглар вар: тә'лим тәһсилин һәјата кечирилмәси просеси кими чәрәјән едир; тәһсил бир һалда тә'лимин шәрти, диқәр һалда исә нәтичәси кими өзүнү көстәрир; тә'лим һәм тәһсил верир, һәм тәрбијә едир, һәм дә психоложи инкишафа сәбәб олур; психоложи инкишаф бир һалда тә'лим вә тәрбијәнин ајрылмаз үнсүрү, диқәр һалда нәтичәси, үчүнчү һалда исә вачиб шәртләриндән бири олур.

Мәсәлә бурасындадыр ки, педагожи просесин тамлығыны, јә'ни тә'лим, тәрбијә, тәһсил вә инкишафын гаршылығылы сурәтдә элагәдә олдуғуну, бир-бирини шәртләндирдијини билән вә педагожи ишдә нәзәрә алан мүәллимин әлдә етдији нәтичә илэ һәмин элагәдә мөһәл гојмајан вә иш заманы она истинад етмәјән мүәллимин педагожи нәтичәси арасында хәјли фәрг олур. Тәрбијәлилик, мәнимсәмә вә инкишаф чәһәтдән биринчи група аид олан мүәллимләрин шакирдләри (тәләбәләри) икинчи група аид олан мүәллимләрин шакирдләринә (тәләбәләринә) нисбәтән үс-түнлүк тәшкил едир. Бурада белә бир ганунаујғунлуг өзүнү габарыг шәкилдә көстәрир: педагожи просесин тамлығыны, јә'ни тә'лим, тәрбијә, тәһсил вә инкишаф арасында гаршылығылы элагәнин варлығыны мүәллим вә диқәр тәрбијәчи билдикдә вә педагожи фәалијәт заманы нәзәрә алдыгда шакирдләрин (тәләбәләрин) тәрбијәлилик, билик вә инкишаф сәвијјәси артыр.

Бу педагожи ганунаујғунлуғун педагожи гәнүн формасында ифадәси беләдир: педагожи просесин тамлығы гануну.

Педагожи просесини һәјатла, халг тәсәррүфаты илэ элагәсиндә өзүнү көстәрән ганунаујғунлуг. Өлкәмиздә педагожи просес халг тәсәррүфаты илэ гаршылығылы элагә шәраитиндә инкишаф едир. Педагожи просесин вәзифәләри дә, мәзмуну да социал-игтисади вә мәдәни-сијаси һәјатымызын тәләбәләринә ујғун шәкилдә мү-

эјјәнләшдирилир. Тәдрис мүәссисәләринин тәдрис планлары, тәдрис програмлары вә дәрсликләри тәртиб олунаркән халг тәсәррүфатынын мувафиг сәһәләринин еһтијачлары һөкмән нәзәрә алыныр. Халг тәсәррүфатынын, һәјатын һәр һансы сәһәсинә хидмәт етмәјән тәдрис мүәссисәсинин өмрү узун олмур.

Тәдрис мүәссисәләри вә халг тәсәррүфаты арасында гаршылыгыла элағә нәинки тәдрис олуан фәнләрин мәзмунунда, һәтта фәннин әһәтә етдији ајры-ајры мөвзуларын тәдрисиндә дә нәзәрә алынмалыдыр. Тәдгигатларла исбат олуномушдур ки, өјрәдилән һәр һансы тәдрис мөвзусу һәјатла, истеһсалатла элағәләндирилдикдә шакирдләр (тәләбәләр) һәмин мөвзу үзрә билији даһа шүүрлу мәнимсәјир вә буна кәрә дә јадлашларында узун мүддәт сахлаја билирләр. Мөвзунун тәдриси һәјат һадисәләри илә элағәләндирилмәдикдә билијин һәјатилији азалыр, өмрү көдәлир, тез унутмаг тәһлүкәси јараныр. Көрүндүјү кими, тәдрис мөвзусунун мәнимсәнилмә сәвијјәси илә һәмин мөвзунун тәдрисини һәјатла элағәләндирмәјин вәзијјәти арасында тәкрар олуан ганунаујғун асылылыг мөвчуддур. Сәчијјәләндирдијимиз ганунаујғунлуг тәрбијәдә дә мүшаһидә олунар. Бу ганунаујғунлуғун маһијјәти беләди: педагожи процес һәјатла, халг тәсәррүфаты илә нә гәдәр әтрафлы элағәләндирилирсә шакирдләрин (тәләбәләрин) билик вә бачарыг сәвијјәләри бир о гәдәр јүксәк олур. Педагожи процесини һәмин ганунаујғуилуғуну ганун формасында ифадә едәк: педагожи процесин һәјатла гаршылыгыла элағәси гануну.

Педагожи процеслә онун һәјата кечирилдији мүһит арасындакы гаршылыгыла элағәдә ганунаујғунлуг. Педагожи процес һәјата кечирилдији нәраитдән ајрылмаздыр. Чүнки, педагожи процес мүәјјән мадди-техники шәраитдә (синиф отағында, аудиторијада, фәнн кабинетиндә, лабораторијада, е'малатханада, идман залында, фабрик вә ја завод сеһиндә, кәнд тәсәррүфат сәһәсиндә, тәдрис истеһсалат комбинатында вә с. јерләрдә) мүмкүн олур.

Хүсуси тәдгигатларла исбат олуномушдур ки, педагожи процесин шәрајән етдији шәраит, онун ичәлији, зәрури аваданлыгларла тәһһизи вәзијјәти, бинанын вә отагларын кикијеник вә естетик тәләбләрә нә дәрәчәдә чаваб вермәси шакирдләрин (тәләбәләрин) тәлим-тәрбијәсинә бу вә ја диһкәр дәрәчәдә тәсир көстәрир, онун сәмәрәсини артыра, јахуд азалда билир.

Ејни сөзләр тәдрис мүәссисәсиндә һөкм сүрән мә'нәви-психоложи мүһитә дә шамил едилмәлидир. Фактлар дәнә-дәнә көстәрир ки, тәдрис мүәссисәсинин рәһбәрләри илә мүәллимләр арасында, мүәллимләрин өзләри арасында, мүәллимләрлә шакирдләр арасында олан мүнәсибәтләрин характери дә педагожи

просесин нечэлијиндэ эхс сэдэ верип: шакирдлэрин (тэлэбэлэрин) тә'лимэ, тәрбијә, үмүмән тәдрис мүәссисәсинә марағыны күчлөндирәр вә ја зәифләдир. Шәрһ олунан һадисәләрдә мүәјјән ганунаујғун асылылығын варлығы өзүнү габарыг шәкилдә көстәрир: мүнәсиб мадди-техники вә мә'нәви-психоложи мүнһтдә чәрәјан едән педагожи просес шакирдләрдә (тэлэбәләрдә) мәнимсәмәинн вә тәрбијәлијинн сәвијјәсинн артырыр. Бу ганунаујғунлуғун ганун формасында һфадәси беләдир: педагожи просес сәмәрәлијиннн чәрәјан етдији мүнһтдән асылылығы гануну.

Педагожи просесин субјектләри илә әлагәдар ганунаујғунлуғ. Тәдрис мүәссисәсинин, һәтта бир сиифин (аудиторијанын) шакирдләри (тэлэбәләри) илә бир нечә мүәллим мәшғул олур. Мүәллимләр вә диқәр тәрбијәчиләр шакирдләрә (тэлэбәләрә) педагожи просес үсуллари илә, онлары јанашма тәрзаләри илә, һәтта кејимләри, давраһышлары, данышыг тәрзләри илә тә'сир көстәрирләр. Ејни педагожи һала, мәсәлән, шакирдләрин дәрсә давамийјәтинә, јахуд, тапшырыглары нә дәрәчәдә әмәл едилдијинә мүәллимләрин, диқәр тәрбијәчиләрин мүнәсибәтләриндә габарыг шәкилдә нәзәрә чарһан фәргләр олур. Бу чүр фәргләр педагожи ишдә чәтинликләр јарадыр, шакирдләрин (тэлэбәләрин) харақтерини башга-башга истигамәтә јөнәлдә бир: мәшғәләјә давамийјәтдәки вә ја ев тапшырыгларынын ичрасындакы кәсирләр мүәллимни (тәрбијәчинин) диггәтиндән јайынмадыгда шакирдләрдә мәс'улијәт артыр, мүәллим бу чүр һаллара әһәмијјәт вермәдикдә мәс'улијәтсизлик үчүн әләвә зәмин јаранмыш олур.

Ушағын давраһышында ејни һала валидејиләрин фәргләнән мүнәсибәтләри дә тәкчә аилә тәрбијәсини дејил, бүтөвлүкдә педагожи просеси чәтинләшдирир. Валидејиләр һәмрә'ј олдугда, ејни мөвгедә дурдугда исә аиләдә тәрбијә иши хејли уғурлу кедир. Демәли, педагожи просес заманы мәктәб вә аиләнин, мүәллим вә валидејиләрин кәнч нәслә мүнәсибәтләриндә јаранан мүхтәлифлик педагожи просесә зәрәр вурурса, фикир бирлији исә ону асанлашдырыр. Көрүндүјү кими, бурада мүәјјән ганунаујғунлуғ һөкм сүрүр: тә'лим-тәрбијәнин ејни һалларына педагожи просеслә мәшғул олан шәхсләрин мүнәсибәтләри нә гәдәр чох јахынлашырса педагожи сәмәрә бир о гәдәр јүксәк олур; әксинә, мүнәсибәтләр нә гәдәр фәргләнирсә педагожи сәмәрә дә бир о гәдәр азалыр. Бу ганунаујғунлуғун ганун формасы беләдир: педагожи просес иштиракчыларынын һәмрә'јлик гануну.

Педагожи просесин мәзмуну вә мәгсәди илә әлагәдар ганунаујғунлуғ. Педагожи просесин тәшкили тәчрүбәси көстәрир ки, онун мәзмуну вә мәгсәди арасында ганунаујғун асылылыг мөвчуддур: педагожи просесин, јә'ни тә'лим, тәрбијә, тәһсил вә инкишафын гаршысында гојулан мәгсәд онун мәзмунуну шәртлән-

дирир. Совет дөврүндә педагожи просесин, бүтөвлүкдә тәдрис мүәссисәсинин башлыча мәгсәди совет гурулушуна, коммунизмә садиг олан кәнч нәсл җетишдирмәкдән ибарәт иди. О заман тәдрис мүәссисәсиндә һајата кечирилән бүтүн тәдбирләр, дәрсликләр, дәрс вәсаитләрн һәмин мәгсәдә хидмәт едирди.

Һазырда вәзијјәт көкүндән дәјишмишдир. Азәрбајҗан мүстәгил дәвләтди. Онун тәдрис мүәссисәләри гаршысында тамам јени мәгсәд гојулмушдур. Педагожи просесин мәзмуну да јени мәгсәд бахымындан нәзәрдән кечирилир. Азәрбајҗанда тәдрис мүәссисәләринин башлыча мәгсәди беләдир: Азәрбајҗан Республикасынын дәвләт мүстәгиллијини, әрази бүтөвлүјүнү, сәрһәдләринин тохунулмазлыгыны горумаға, Азәрбајҗаны дүнјанын инкишаф етмиш демократик өлкәләриндән биринә чевирмәјә гадир олан нәсл җетишдирмәјә јардым етмәк.

Инди Азәрбајҗанын тәдрис очатларында апарылан педагожи ишләрин бүтүн нөвләри, онларын мәзмуну һәмин мәгсәдә јөнәлдилмәлиндир.

Педагожи просесин конкрет вәзифәләриндә дә беләдир. Мәсәлән, әкәр педагожи просес субјектинин јахын вәзифәси ушағларда дүзлүк вә доғручулуг, јахуд достлуг вә јолдашлыг һиссләри ашыламагдырса, о, башга-башга материаллар топлајыр вә ишдә истифадә едир: топланан фактик материаллар биринчи һалда дүзлүк вә доғручулуға, икинчи һалда исә достлуг вә јолдашлыға анд олур. Бу чүр һалларда педагожи просесин сәмәрәси артыр.

Тәәсүф ки, педагожи ишдә бунун әкси дә мүшаһидә олунур, кечирилән тәдбирин, көрүлән ишин мәгсәди вә ја вәзифәси лазымынча дәгигләшдирилмир, тәсадүфи фактлар топланыр. Нәтичәдә педагожи тәдбирин сәмәрәси хејли азалыр. Ганунаујҗунлуг көз габағындадыр: **Һәр бир конкрет һалда педагожи ишин мәзмуну онун мәгсәдинә вә ја вәзифәсинә там ујҗун сечилдикдә вә тәлим-тәрбијә мәһз бу зәминдә апарылдыгда онун сәмәрәси артыр.**

Бу ганунаујҗунлуғун ганун формасында ифадәси беләдир: педагожи просесин мәзмунунун мәгсәддән асылылығы гануну.

2. ПЕДАГОЖИ ҮСУЛЛАРЛА, ЈАШ, ФӘРДИ ВӘ ЧИНСИ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРЛӘ, ПЕДАГОЖИ ПРОСЕС ИШТИРАКЧЫЛАРЫ ИЛӘ ӘЛАГӘДАР ГАНУНАУЈҒУИЛУГЛАР

Педагожи иш үсулларынын мә'нәви кејфијјәтләрлә әлагәси сәһәсиндә ганунаујҗунлуг. Сәчијјәләндирдијимиз ганунаујҗунлуға бәнзәр башга ганунаујҗунлуг педагожи просесин үсул вә вәситә-

лэрийин сечилмэси вэ тэтбигиндэ мүшәһидэ олунур. Мә'лумдур ки, педагожи ишин һәр һапсы конкрет саһәсиндэ тэтбиги мүмкүн олан үсуллар чохдур. Һәр бир конкрет һалда һансы үсуллар, һансы ме'јар әсасында сечилә биләр? Суала дәгиг чаваб вермәк үчүн өјрәдилмәли билик вә ја бачарығын, јахуд ашыланмалы мә'нәви кејфијјәтин кәнч нәсл нүмајәндәләриндә нечәлијини мүәјјәнләшдирмәк лазым кәлир. Онларын мүвафиг анлајышларында һансыса чатышмазлыг ашкар едиләрсә буна ујғун үсуллардан (мәсәлән, изаһатдан, мүсаһибәдән, јахуд диспитдан) давраһнышларында, әмәли мүнәсибәтләриндә нөгсанлар мүәјјәнләшәрсә башга груп үсуллардан (мәсәлән, алышдырма, мәшг, нүмунә вә с.-дән) истифадә етмәјә даһа чох еһтијач дујулур. Мәсәләнн мәғзи бурасындадыр ки, шакирдләрдә (тәләбәләрдә) билијин вә ја мә'нәви кејфијјәтин мөвчуд сәвијјәси нәзәрә алынараг педагожи иш үсуллары сечилдикдә вә тэтбиг олундугда истәнилән сәмәрәни әлдә етмәк мүмкүн олур; биликлә, мә'нәви кејфијјәтлә әлагәдар шакирдләрин (тәләбәләрин) тәрбијәлилик дәрәчәсини дәгигләшдирмәдән тэтбиг едилән үсуллардан исә о гәдәр дә фајда кәтүрмәк мүмкүн олмур. Көрүндүјү кими, педагожи просес үсулларынын сечилмәси вә тэтбигиндә дә мүәјјән ганунаујғунлуг вардыр: педагожи иш үсуллары формалашдырылачаг мә'нәви кејфијјәтин кәнч нәсл нүмајәндәләриндә мөвчуд вәзијјәти нәзәрә алынараг сечилдикдә вә тэтбиг едилдикдә онларын сәмәрәси хејли артыр. Ганун формасында һәмин ганунаујғунлугун ифадәси беләдир: педагожи иш үсулларынын сечилмәсиндә билијин вә мә'нәви кејфијјәтләрин мөвчуд сәвијјәсини нәзәрә алмаг гануну.

Јаш, фәрди вә чинси хүсусијјәтләрлә мәнимсәмә арасындакы әлагәдә ганунаујғунлуг. Бир сыра физиоложи вә психоложи тәдгигатлар вә мүшәһидәләрлә исбат олунмушдур ки, педагожи просесдә мүвәффәғијјәтин сәвијјәси илә шакирдләрин (тәләбәләрин) јаш, фәрди вә чинси хүсусијјәтләри арасында мүәјјән асылылыг мөвчуддур. Ејни педагожи тәдбир ејни мәзмунда вә ејни үсулларла мүхтәлиф јаш дөврләриндә кечирилдикдә анлашылмазлыг вә чәтнеликләр јараныр. Сәбәби будур ки, мүхтәлиф јаш дөврләринин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләринә лагәјдлик кәстәрнлир. Һалбуки, диггәт, һәфизә, тәхәјјүл, тәфәккүр, ирадә вә с. психоложи просесләр, һабелә физиоложи вә физики просесләр мүхтәлиф јаш дөврләриндә башга-башга хүсусијјәтләрә малик олур. Бу хүсусијјәтләр педагожи просес заманы нәзәрә алындыгда мүвәффәғијјәтә јол ачылмыш олур.

Тә'лим вә тәрбијә ишиндә уғур газанмаг үчүн јаш дөврләринә хас олан физики, физиоложи вә психоложи хүсусијјәтәри нәзәрә алмаг нә гәдәр вачибдирсә ајры-ајры ушаглары, јенијетмә вә

кәнчләри сәчијјәләндирән фәрди хүсусијјәтләрлә һесаблашмаг да бир о гәдәр зәруридир.

Педагожи просесдә фәрди хүсусијјәтләри нәзәрә алмамаг һаллары мұәллимин (тәрбијәчинин) ишини хејли чәтинләшдирир. Ушагларын, шакирдләрин (тәләбәләрин) фәрди хүсусијјәтләрини диггәт мәркәзиндә сахлајан мұәллим (тәрбијәчи) өз ишиндә уғура бел бағлаја биләр.

Тәдрис тапшырыгларынын верилмәсиндә, тәрбијәви тәдбирләрин планлашдырылыб һәјата кечирилмәсиндә чинси хүсусијјәтләрә мәнә верилмәси дә педагожи просесин сәмәрәсини артыран амилә чеврилир.

Көрүндүјү кими, психоложи, физиоложи вә физики хүсусијјәтләрлә мәнимсәмә вә тәрбијәлилик арасында мұәјјән асылылыг мөвчуддур: педагожи просес заманы кәнч нәслин јаш, фәрди вә чинси хүсусијјәтләри нә гәдәр диггәтлә нәзәрә алынырса тәлим-тәрбијә ишини сәвијјәси бир о гәдәр јүксәлир. Һәммин ганунаујғунлуғун ганун формасында ифадәси беләдир: педагожи просесдә јаш, фәрди вә чинси хүсусијјәтләрин нәзәрә алынмасы гануну.

Өјрәдәнлә өјрәнәнләрин фәалијјәтләриндәки әләгәдә ганунаујғунлуғ. Педагожи ганунаујғунлуғлардан бири дә өјрәдәнин вә өјрәнәнләрин фәалијјәтләри арасында гаршылыглы асылылыгдә өзүнү кәстәрир. Мәсәлә бурасындадыр ки, өјрәдән шәхсин бүтүн педагожи аддымлары өјрәнәнләрин фәалијјәтинин хүсусијјәтләри әсасында мүмкүн олур. Бу сәбәбдән дә өјрәдән шәхс һәр һансы мөвзунун мәнимсәдилмәси әрәфәсиндә өјрәнәнләрдә һәммин мөвзунун, анлајышын әсаслы мәнимсәнилмәсинә имкан верән биликләрин, мәлүматларын вәзијјәти илә марагланыр, унутулмуш чәһәтләр олдугда хатырладыр, лазым кәлдикдә мүвафиг изаһат верир, бу аддымлардан сонра мәтләбә кечир. Өјрәдилән анлајышын мөһкәмләндирилмәси заманы өјрәдән өјрәнәнләрин фәрди хүсусијјәтләринә нәзәрән тапшырыглар верир, јенидән јохлајыр, көмәјә еһтијачы оланlara јардым едир, габилијјәтлиләрә әләвә тапшырыг верир вә с. Башга сөzlә, бу чүр һалларда әкс әләгә тәмин едилир. Нәтичәдә өјрәнәнләр педагожи просесдә уғурла ирәлиләјә билирләр.

Педагожи тәчрүбәдән белә бир нәтичә дә чыхыр ки, педагожи просесдә өјрәдәнин ирәлиләмә сүр'әти дә өјрәнәнләрин гаврама, анлама вә јаддасахлама дәрәчәси илә шәртләнир. Өјрәнәнләрин педагожи просесдә мүвәффәгијјәти, јә'ни мәнимсәнилән анлајышларын, мәлүматларын шүүрлулуғ вә давамлылыг дәрәчәси һәм дә өјрәдәнин педагожи сәриштәсиндән, усталыгынын, гајғыкешлијинин сәвијјәсиндән асылы олур. Бу мәнада Мәһәммәд пеј-

гәмбарин мүәллимлијә вердији гијмәти хатырламаг јеринә дүшәрди. О, һәдисләринин бириндә демишдир: «Ән хејрли сәдәгә одур ки, бир мүсәлман елм өјрәнә вә сонра ону өз мүсәлман гардашына өјрәдә».

Педагожи просесдә өјрәнәнләрин нечә динләдикләринә, нечә дүшүндүкләринә, нечә ишләдикләринә лагәјд галан мүәллим вә диқәр тәрбијәчи мүвәффәгијјәтә бел бағлаја билмәз. Чүнки бу чүр һалларда әкс әлагә тәмин олунмур.

Беләликлә, там ајдындыр ки, өјрәдәнин педагожи фәалијјәт хүсусијјәтләри өјрәнәнләрин мәнимсәмә хүсусијјәтләрини шәртләндирдији кими, өјрәнәнләрин мәнимсәмә хүсусијјәтләри дә өјрәдәнин педагожи фәалијјәт хүсусијјәтләрини шәртләндирир. Гаршылыглы асылылыгта өзүнү көстәрән ганунаујғунлуг көз габағындадыр: педагожи просес заманы өјрәнәнләрин мәнимсәмә хүсусијјәтләри нә гәдәр диггәтлә вә әтрафлы пәзәрә алынырса онларын мүвәффәгијјәти бир о гәдәр артыр вә әксинә, өјрәнәнләр педагожи просесдә нә гәдәр мүвәффәгијјәтли фәалијјәт көстәрирсә өјрәдән дә бир о гәдәр сәмәрәли ишләмәли олур. Бу ганунаујғунлуғун ганун формасында ифадәси беләдир: педагожи просесдә өјрәдән вә өјрәнәнләрин фәалијјәтләринин бир-бирини шәртләндирмәси гануну, јахуд, дүз вә әкс әлагәнин вәһдәти гануну.

Педагожи просес иштиракчыларынын фәаллыг дәрәчәләриндә ганунаујғунлуг. Мәктәб тәчрүбәсиндән мәлүмдур ки, бәзи мүәллимләр вә диқәр тәрбијәчиләр педагожи просес заманы өзләри аз данышыр, шакирдләри (тәләбәләри) исә чох дүшүндүрүр вә чох данышдырыр, өзләри аз ишләјир, өјрәнәнләри даһа чох ишләдирләр. Бәзиләри исә әксинә, өзү чох дүшүнүр, чох данышыр, шакирдләрини (тәләбәләрини) исә аз дүшүндүрүр, аз данышдырыр вә аз ишләдир. Педагожи сәмәрә исә башга-башга олур: биринчи һалда мәнимсәмәнин сәвијјәси икинчи һалда нисбәтән јүксәк олур. Нә үчүн? Чүнки һәмши һалларда өјрәдән вә өјрәнәнләрин фәаллыг дәрәчәсиндә хејли фәрг олур: өјрәдәнин фәаллыг дәрәчәсинин азалмасы һесабына өјрәнәнләрин фәаллыг дәрәчәси артанда мәнимсәмә сәвијјәсинин јүксәлдији мүшәһидә олунур. Мүәллимин (тәрбијәчинин) фәаллығынын күчләнмәси һесабына шакирдләрин (тәләбәләрин) фәаллыгы зәифләдикдә исә мәнимсәмәнин сәвијјәси ашағы дүшүр. Демәли, өјрәдәнин фәаллыг дәрәчәси илә өјрәнәнләрин фәаллыг дәрәчәси арасында ганунаујғун аасылылыг вардыр. Асылылығын маһијјәти тәрс мүнәсиблијиндәдир: педагожи просесдә мүәллимин (тәрбијәчинин) фәаллыг дәрәчәси артдыгда шакирдләрин (тәләбәләрин) фәаллыг дәрәчәси исә азалдыгда шүүрлулуғун вә мәнимсәмәнин сәвијјәси ашағы дүшүр, мүәллимин (тәрбијәчинин) фәаллыг

дэрэчэсгийн азалмасы хесабына шакирдлэрийн (тэлэбэлэрийн) фээллыгы күчлэндикдэ шүүрлулуугун вэ мэнимсэмэний сэвијјэ-си артыр. Бу ганунаујгуулугу ганун формасында ифадэ едэк: Өјрэдэн вэ өјрэнэнлэрийн фээллыг дэрэчэлэриндэ тэрс мүтэна-сиблик гануну вэ ја фээллыг вэ шүүрлулууг гануну.

3. ПРОБЛЕМЛИ СИТУАСИЈА ИЛЭ, ЕЛМИЛИКЛЭ, ТЭЛИМИИ ВЭЗИФЭЛЭРИ ИЛЭ, ЭЛАНИЛИКЛЭ, ҮСУЛЛАРЫН МҮХТЭЛИФЛИИ ИЛЭ ЭЛАГЭДАР ГАНУНАУЈГУУЛУГЛАР

Проблемли ситуасија јарадылмасында ганунаујгуулуг. Педа-гожи просесин ганунаујгуулугларындан бири проблемли ситуаси-ја илэ элагэдардыр. Педагожи просесдэ проблемли ситуасијаны адэтэн мүэллим јарадыр, өзү дэ ону ачыр, шакирдлэрэ исэ дин-лэмэк, мүэллимни мүнакимэсини излэмэк галыр. Белэ халларда шакирдлэр (тэлэбэлэр) проблемли ситуасијада јарадылмыш зиддијјэти дујсалар да, онун арашдырылмасына фээл гошулмур, о гэдэр дэ зехни кэржинлик кечирмирлэр. Бу чүр халларда өј-рэнэнлэр проблемин хэллинин иштиракчысына дејил, мүшахи-дэчисинэ чеврилирлэр.

Проблемли ситуасијада зиддијјэтин јарадылмасына вэ ифадэ олунмасына шакирдлэр (тэлэбэлэр) фээл гошулдугда, онун реаллыгына инам јарадылдугда, зиддијјэти арадан галдырмаг ишинэ онлар чэлб едилдикдэ башга педагожи нэтичэ алыныр: шакирдлэр (тэлэбэлэр) дэриндэн дүшүнмэли, чаваб тапмалы, фикирлэрийн эсасландырмалы, зиддијјэтдэки јенилији дэриндэн дэрк етмэли олурлар. Ганунаујгуулуг белэди: проблемли ситу-асијада зиддијјэтин јарадылмасына, ифадэ олунмасына вэ арадан галдырылмасына шакирдлэр (тэлэбэлэр) фээл чэлб едилдикдэ онларын зехни фээлијјэти хејли күчлэнир, зиддијјэтдэи доған фикрии јенилијини шүүрлу баша дүшүрлэр. Хэмийн ганунаујгуу-луугун ганун формасында ифадэси белэднр: проблемли ситуасија-дакы зиддијјэтин дујулмасы вэ арадан галдырылмасы гануну.

Педагожи просесин елмилији илэ элагэдар ганунаујгуулуг. Елмиликлэ элагэдар да ганунаујгуулуг вардыр. Бу ганунаујгуу-луг педагожи просесин бүтүн саһэлэрийн: мэзmunуну, үсуллары-ны, тэшкили формаларыны вэ с. эһатэ едир. Сырф тэлимэ нэ-ээр салаг. Тэдрис планлары эсасында тэдрис програмлары вэ дэрсликлэр тэртиб едилэркэн елмдэ исбат олунмуш фикирлэр вэ фактлар нэээрэ алыныр.

Бунунла јанашы, мүэллим нөвбэти мэшгэлэјэ хазырлашар-кэи мүвафиг елмдэ вэ техника саһэсиндэ элдэ олунмуш елми наилијјэтлэрэ дэ хүсуси диггэт јетирир, шакирдлэри (тэлэбэлэ-

ри) елм вэ техниканын сон наилијјэтларинэ говушдурур. Сырф тәрбијәви тәдбирләрдә дә беләдир.

Педагожи просес заманы һансы үсуллардан истифадә етмәли? Педагожи просеси нечә тәшкил етмәли? Бу чүр суаллара мүүллимин (дикәр тәрбијәчинин) әсасландырылмыш чавабы, нә үчүн мәһз сечдији үсуллары тәтбиг едәчәјпни, нә үчүн педагожи просеси мәһз дүшүндүјү кими тәшкил едәчәјини сүбута јетирмәси емиликлә бағлыдыр. О, бу чүр һалларда мүвәффәгијјәт газаныр.

Мәшғәләни нечә кәлди тәшкил едән, алышдығы үсулдан әл чәкмәјән, атдығы методик аддымын елми әсасы илә марагланмајан мүүллим (дикәр тәрбијәчи) педагожи ишдә чәтин уғур газаныр.

Педагожи просесин емилији онун ардычыл вә системли гурулмасында да өзүнү көстәрир. Тәдрис планына әсасән тәһсил мүддәтиндә мүхтәлиф фәнләрин өјрәнилмәсиндә, һабелә ајры-ајры фәнләр үзрә тәдрис програмларында вә дәрсликләрдә материалларын дүзүлүшүндә ардычыллыг вә системлилик көзләнилир. Бу хусусијјәт ајры-ајры мәшғәләләрдә мүһаһидә олунур.

Демәли, бурада мүүјјән ганунаујғунлуғ вар: **Педагожи просеси мәзмуну вә кедиши елми чәһәтдән нә гәдәр әсаслы олурса мәнимсәмәнин сәвијјәси бир о гәдәр јүксәлир. һәмни ганунаујғунлуғун ганун формасы: педагожи просесин мәзмунунун вә кедишинин емилији гануну.**

Педагожи просесин тәрбијәләндиричи вәзифәси илә әлағәдар ганунаујғунлуғ. Педагожи просесин һәјата кечирдији вәзифәләрдән бири тәрбијәдир. Педагожи просесин тәрбијә имканлары исә кенишдир. Өјрәдилән материалларын мәзмунунда, өјрәтмә үсулларында, мүүллимин (тәрбијәчинин) нитгиндә, мүһакимә тәрзиндә, давраһышында, көркәминдә вә с. чәһәтләрдә бу чүр имканлар олур. Педагожи просесин бу чүр тәрбијәви имканлары олдуғуну биләндә, мәшғәлә заманы һәмни имканлардан истифадә едиләндә онун тәрбијәләндиричи тәсири күчләнир.

Лакин тәлимин јалһыз бир вәзифәсини—фәнн үзрә билик вә бачарыгларын өјрәдилмәсини диггәт мәркәзиндә сахладыгда, онун тәрбијәләндиричи вәзифәсинә гајғы көстәрилмәдикдә кәнч нәслин тәрбијәлилик сәвијјәсини јүксәлтмәк чәтинләшир. Башга сөзлә десәк, педагожи просесин тәрбијәләндиричи имкана малик олдуғуну билиб-билмәмәјин, һәмни имканлардан истифадә едиб-етмәмәјин сәмәрәлилик дәрәчәсинә дәхли вардыр. Тәсвир едилән һадисәләрдә ганунаујғунлуғ өзүнү көстәрир: педагожи просесин тәрбијә имканлара малик олдуғуну билдикдә вә нәзәрә алдыгда педагожи просесин сәвијјәси јүксәлир. һәмни ганунаујғунлуғун ганун формасында ифадәси беләдир: **Тәлимин тәр-**

бијәләндиричи имканларындан истифадә гануну.

Педагожи просес заманы психоложи инкишафла әлагәдар ганунаујғунлуг.

Педагожи просес објектив олагаг шакирдләрдә (тәләбәләрдә) психоложи функцијаларын, јә'ни гаврајышын, тәсәввүрүн, тәхәј-јүлүн, тәфәккүрүн, диггәтин, ирадәнин вә с.-ин тәкмилләшмәсинә мүәјјән тә'сир көстәрир. Лакин һәмин тә'сир күчлү дә, зәиф дә ола билир. Тә'сирин дәрәчәси мүәллимин бу саһәдә һазырлыг сәвијјәсиндән асылдыр.

Мә'лумдур ки, педагожи просесин мәзмунунда, үсулларында тәшкили формаларында, мүәллимин шәхсијјәтиндә шакирдләрин психоложи инкишафы үчүн мүәјјән имканлар вар. Мәсәлән, дәрслик материалларынын шәрһиндәки мәнтиг, тәһлил, тәркиб, үмумиләшмә, мугајисә, сүбут һаллары аз дејил. Дәрслик материалларынын шәрһиндәки тәфәккүр тәрзләрини шакирдләрин (тәләбәләрин) диггәтинә чатдырмаг һаллары да, буна мөһәл гојмамаг һаллары да олур. Биринчи һалда шакирдләр (тәләбәләр) үчүн тәфәккүр тәрзләринин нүмунәләри көз габағындадыр; икинчи һалда исә шакирдләр (тәләбәләр) белә имкандан узаг дүшүрләр.

Педагожи просес заманы мұһакимәләрдә мәнтиг тәләбләринә чидди әмәл едән, фикрини тутарлы дәлилләрлә сүбута јетирән, факт вә һадисәләри тутушдуран, охшарлығы вә фәргләри ашқара чыхаран, үмумиләшдирмәләр едән вә бу тәфәккүр әмәлијјатларыны шакирдләринә (тәләбәләринә) өјрәдән мүәллимләр вар. Бунунла јанашы, нечә кәлди данышан, шакирдләри (тәләбәләри) тәфәккүр әмәлијјатларына алышдырмајан мүәллимләр чохдур. Фактлар дәнә-дәнә сүбут едир ки, биринчи група аид олан мүәллимләрин шакирдләриндә психоложи инкишаф даһа интенсив чәрәјан едир. Демәли, бурада мүәјјән ганунаујғунлуг нәзәри чәлб едир: дәрслик материалларындакы мұһакимә тәрзләринә шакирдләрин диггәти хүсуси олагаг чәлб едилдикдә, мүәллимин өз мұһакимәләри мәнтиги гурулдугда вә шакирдләрдән (тәләбәләрдән) мәнтигли даиышыг тәләб едилдикдә оиларын психоложи инкишаф сүр'әти хејли артыр. Бу ганунаујғунлугун ганун формасы беләдир: педагожи просесин инкишафетдиричи имканларындан истифадә гануну.

Әјанилијин тәтбиги саһәсиндә ганунаујғуилуг. Педагожи просес заманы әјани васитәләрдән истифадәдә ики мејл өзүиү көстәрир. Бә'зән шакирдләрин (тәләбәләрин) диггәти нүмајиш етдирилән әјани васитәнин конкрет әламәтинә јөнәлдилир, ејни типли диқәр објектләрдә бу чүр әламәтләрин олдуғу исә диггәтдән јайыныр. Нәтичә е'тибарилә шакирдләрдә (тәләбәләрдә) үмуми әламәт, үмуми аилајыш дејил, әјани васитә илә әлагәдар конкрет тәсәввүр формалашыр. Мәсәлән, ботаникадан биткиләрин көк

системлэри өйрөдилэркөн мүәллим буғданын вә лобжанын көкләриш шакирдләрә көстәрир вә дејир:

— Бахын, бирләпәли тохум олан буғданын көкү сачаглы, икиләпәли тохум олан лобја исә мил көклүдүр.

Ејни әјјани васитәдән ејни мөвзу илә әлагәдар истифадәнин башга һаллары да мүшаһидә едилир. Бу чүр һалларда мүәллим шакирдләрин диггәтини ајрылыгда буғда вә лобја тохумларынын көк системләриндәки үмуми әламәтләрә јөнәлдир вә дејир:

— Ушаглар, көрүрсүнүз ки, бирләпәли тохум олан буғданын көкү сачаглы, ики ләпәли тохум олан лобја исә милкөклүдүр. Бүтүн бирләпәли тохумлар сачаглы көкә маликдир; бүтүн икиләпәли тохумлар исә милкөклүдүр.

Биринчи һалда әјанилик конкрет һадисәләри (буғданын вә лобжанын), икинчи һалда исә конкрет һадисәләрә хас олан үмуми әламәти дәрк етмәк васитәсинә чеврилир. Башга сөzlә, әјанилик биринчи һалда даһа чох тәсәввүрүн, икинчи һалда исә даһа чох аилајышын формалашмасына истигамәтләнир. Икинчи һалда шакирдләр гаврајышдан анлајыша доғру јүксәлирләр. Бурада мүәјјән ганунаујғунлуг өзүнү ајдын шәкилдә көстәрир: Әјани васитәләрин тәتبиги заманы шакирдләрин (тәләбәләрин) диггәти јалныз мүшаһидә олунан объектләрин әламәтләри чәрчивәсиндә галанда әсасән гаврајыш вә тәсәввүрүн, һәмни әламәтләр үмумиләшдириләрәк ејни типли диқәр объектләрә анд едилдикдә исә анлајышын формалашмасына имкан јараныр. Бу ганунаујғунлуғун ганун формасында ифадәси: әјанилијин анлајыша хидмәт етмәси гануну.

Үсулларын мүхтәлифлик дәрәчәси илә әлагәдар ганунаујғунлуг. Тәчрүбә көстәрир ки, ејни мөвзунун өйрәдилмәси заманы мүәллимләр (тәрбијәчиләр) бир нечә үсулдан истифадә едилрләр. Мүәллимин рәһбәрлији алтында шакирдләр (тәләбәләр) каһ гојулан суаллара чаваб верир, каһ сорғу китабыны вараглајыр, каһ тәчрүбә гојур, каһ мүшаһидәләр апарыр, каһ әјани васитәләрә әл атыр, каһ техники васитәләрдән истифадә едир, каһ јолдашларынын мүһакимәләринә өз мүнасибәтини билдирир вә с. Мөвзунун өйрәнилмәси заманы мүхтәлиф үсуллардан истифадә едән мүәллимләрин шакирдләриндә (тәләбәләриндә) мүхтәлиф дујғу үзвләри ишә гошулур, нәтичәдә мәнимсәмәнин сәвијјәси јүксәлир.

Бунун әкси дә мүшаһидә едилир. Бәзи мүәллимләрин (тәрбијәчиләрин) методикасында давамлы стереотип јараныр, онлар мәһдуд даирәдә үсуллара алышырлар, сөzlү үсуллара үстүнлүк верирләр, әјани вә техники васитәләрә, мүстәгил ишләрин тәшкилинә надир һалларда мүрачијәт едилрләр. Белә һалларда шакирдләрин (тәләбәләрин) әсасән ешитмә үзвләри фәал олур. Пе-

дагожи үсуллардан истифадәдә рәнкарәнклик, мүхтәлифлик ол-мадыгда шакирдләр (тәләбәләр) педагожи просесә аз мараг көстәрирләр, нәтичәдә истәнилән сәмәрәни алмаг мүмкүн олмур.

Көрүндүҗү кими, педагожи просесдә тәтбиг олуан үсулларын мүхтәлифлик дәрәчәси илә мәнимсәмә сәвијјәси арасында мүәј-јән ганунаујҗун асылылыг вар: Өјрәнилән мөвзунуи характерин-дән асылы олараг тәтбиг едилән үсулларын мүхтәлифлик дәрә-чәси артдыгча шакирдләрин (тәләбәләрин) мәнимсәмә сәвијјәси јүксәлир. Бу ганунаујҗунлуг ганун шәклиндә белә ифадә едилир: үсулларын мүхтәлифлијиндән мәнимсәмәнин асылылыгы гануну.

4. ЈАДДАШЛА, ИНАМЛА, НӨРМӨТ ВӘ ТӘЛӘБКӘРЛИГЛА, ТӘЛӘБЛӘРЛӘ, СӨЗ ВӘ ӘМӘЛЛӘ ӘЛАГӘДАР ГАНУНАУЈҖУНЛУГЛАР

Өјрәниләи материалын јаддагалма мүддәти илә әлагәдар гану-наујҗунлуг. Хүсуси тәдгигатларла исбат олунмушдур ки, педаго-жи просес заманы бир сыра зәрури дидактик тәдбирләр көрүл-мәдикдә өјрәнилән материалларын унутулмасы һаллары чохала билир. Билијин мәнимсәнилмәси заманы хүсуси дидактик әмә-лијјатлар, мәсәлән, өјрәнилән анлајышларын, фактларын, һади-сәләрин тутушдурулмасы; охшар вә фәрг әләмәтләринин үзә чыхарылмасы вә үмумиләшдирилмәси; материалын һиссәләрә ајрылмасы, онлара башлыглар верилмәси; әсас идејаны јадда сахламагын кәләчәк һәјәтдә әһәмијјәтинин дәрк олунмасы вә с. билијин һафизәдә галма мүддәтини артырыр. Узун мүддәт јадда галан билик исә педагожи просесдә сонракы мүвәффәгијјәтин әсасына чеврилир. Чүнки, һазырда өјрәнилән билик әввәлләр мөһкәм мәнимсәнилмиш биликләр үзәриндә учалыр вә кәләчәк-дә өјрәниләчәк биликләрин шүүрлу мәнимсәнилмәсинә мүнәсиб јол ачыр. Билијин мөһкәмилијн, әслиндә мәнимсәмәнин сәмәрә-лилијини исбат едән башлыча көстәричидир. Демәли, тәдгигат-лардан вә әмәли тәчрүбәдән ајдын олмушдур ки, педагожи про-сес заманы шакирдләрә (тәләбәләрә) өјрәдилән биликләрин, анлајышларын јаддагалма мүддәти илә истифадә олунан үсул-ларын характери арасында мүәјјән асылылыг вардыр. Асылы-лыгын маһијјәти беләдир: Билијин мәнимсәнилмәси заманы тә-фәккүр әмәлијјатлары ишә дүшдүкдә вә вахташыры шүүрлу тәк-рар тәшкил едилдикдә һәмни билијин мөһкәм јаддагалма мүд-дәти артыр, унутулма һаллары азалыр. Бу ганунаујҗунлугу га-нун формасында белә ифадә етмәк олар: Педагожи просесдә га-занылан билик вә бачарыгын мөһкәмләндирилмәси гануну.

Мүәллимни (тәрбијәчинин) инам дәрәчәси илә әлагәдар га-нунаујҗунлуг. Инам инсан фәалијјәтиндә, онун уғурларында бө-

јүк психоложи амилдир. Педагожи просесдә дә бу һәгигәт өзүнү доғрулдур. Тә'лим-тәрбијә ишиндә инамла фәалијјәт көстәрән мүәллим (тәрбијәчи) даим никбин олур; һеч бир чәтинлик ону кери чәкилмәјә, бәдбинлијә вадар едә билмир.

Чәтин анлајан, чәтин гаврајан, чәтин тәрбијә олуна ушаг, шакирд, тәләбә никбин мүәллимин (тәрбијәчинин) рәһбәрлији илә, нәһәјәт, рам едилир; мүәллим (тәрбијәчи) педагожи ишдә уғур газаныр, истәдијинә наил олур. Беләләри дејир:

— Нечә олур олсун, бу адамы дүзкүн јола дә'вәт едәчәјәм.

Никбин олмајан, зәиф инамлы мүәллим (тәрбијәчи) исә педагожи ишдә чәтинликләрлә гаршылашдыгда тез тәрксилаһ олур, шикајәтләнир, мәгсәдиндән дөнмәјә башлајыр. Бу чүр мүәллимләрдән (тәрбијәчиләрдән) тез-тез ешидилир:

— Бу адамы баша салмаг олмур, нә гәдәр дејирсән анламыр ки, анламыр.

— Әши, филан шакирдин (тәләбәнин) өһдәсиндән кәлмәк олмур.

— Гозбели гәбр дүзәлдәр.

Никбин олмајан мүәллим (тәрбијәчи) педагожи ишдә уғурсузуға дүчар олур. Нәтичәдә педагожи просесин сәвијјәси ашағы дүшүр.

Мүәллимин (тәрбијәчинин) никбинлик дәрәчәси илә педагожи ишдә уғуру арасында тәкрат олунан асылылыг көз габағындадыр: педагожи ишдә мүәллимин (тәрбијәчинин) никбинији күчләндикчә уғурлары артыр. Бу ганунаујғунлуғун ганун формасында ифадәси беләдир: Педагожи просесдә никбинилик гануну.

Һөрмәт вә тәләбкарлыгга әлагәдар ганунаујғунлуғ. Бу мәсәлә илә әлагәдар мүәллимләри (тәрбијәчиләри) үч група бөлмәк олур. Биринчи група аид олан мүәллимләр (тәрбијәчиләр) шакирдләрә (тәләбәләрә) мүнәсибәтдә јалныз һөрмәтә үстүнлүк верирләр. Белә мүәллимләр куман едирләр ки, ушаглара гаршы һәлим олмаг, јумшаглыг көстәрмәк, онларын шәхсијјәтини нәзәрә алмаг фәјдалыдыр: чиддилик, тәләбкарлыг ушаглары мүәллимдән (тәрбијәчидән) узаглашдырыр.

Икинчи груп мүәллимләр (тәрбијәчиләр), әксинә, педагожи ишдә тәләбкарлыгы, чиддилији өи плана чәкирләр. Белә мүәллимләр дүшүнүрләр ки, тәләбкарлыг, чиддилик ушаглары сәфәрбәр едир, интизама алышдырыр, онлара мәс'улијјәт һисси ашылајыр.

Үчүнчү груп мүәллимләр (тәрбијәчиләр) ејни заманда һәм тәләбкарлығын, һәм дә һөрмәтин тәрәфдарыдырлар. Белә мүәллимин (тәрбијәчинин) әгидәсинә көрә ушаглара, шакирдләрә, тәләбәләрә гаршы тәләбкар олмаг вә ејни заманда онларын шәхсијјәтинә һөрмәт етмәк мүәлим (тәрбијәчи) симасында бирләшмәлидир.

Мүәллим (тәрбијәчи) мулајим, һәлим, меһрибан олдуғу гәдәр дә чидди, тәләбкар, кобудлугдан узаг олан сәрт олмағы бачармалыдыр.

Фактлар көстәрир ки, шакирдләр (тәләбәләр) адәтән, сонунчу група аид олан мүәллимләри (тәрбијәчиләри) даһа чох севирләр, белә мүәллимләрин мәсләһәтләринә мәс'улијјәтлә әмәл етмәјә чалышырлар. Биринчи груп мүәллимләрин шакирдләриндә (тәләбәләриндә) мәс'улијјәтсизлик, вәзијјәтдән суи истифадә һаллары, икинчи груп мүәллимләрин шакирдләриндә (тәләбәләриндә) исә мүәллимә (тәрбијәчијә) вә онун фәннинә, мәсләһәтинә сојуглуг һаллары баш галдыра билир.

Көрүндүјү кими, өјрәнәнләрин шәхсијјәтинә һөрмәт вә тәләбкарлыгла мәнимсәмә вә тәрбијәлилик арасында мүәјјән асылылыг мөвчуддур: мүәллимин (тәрбијәчинин) шәхсијјәтиндә һөрмәт вә тәләбкарлыг кејфијјәтләри бирләшдији һалларда шакирдләри (тәләбәләри) мәнимсәмә вә тәрбијәлилик сәвијјәси јүксәк олур. Һәмин ганунаујғунлуғун ганун формасы беләдир. Педагожи просесдә һөрмәт вә тәләбкарлығын вәһдәти гануну.

Тәләбләрлә әлагәдар ганунаујғуилуг. Тәчрүбә көстәрир ки, мүәллимләрин (тәрбијәчиләрин) ејни мәсәлә үзрә ушаглар (шакирдләр), тәләбәләр гаршысында гојдуглары тәләбләрдә мүхтәлифлик олур. Бу чүр тәләбләрдә мүхтәлифлик педагожи иш үслубунда мүхтәлифлијә кәтириб чыхарыр. Педагожи иш үслубундаки мүхтәлифлик исә шакирдләри (тәләбәләри) чашбаш салыр, тәрбијәни чәтинләшдирир.

Мә'лумдур ки, ејни синфин (курсун) динләјичиләри илә бир дејил, бир нечә мүәллим (тәрбијәчи) ишләјир. Һәмин мүәллимләр (тәрбијәчиләр) башга-башга үслубда иш апардыгда шакирдләр (тәләбәләр) онлара алышмагда чәтинлик чәкирләр. Мәсәлән, мүәллимләрдән бири сон мәшғәләдә олмајан шакирдләри (тәләбәләри) илк нөвбәдә данышдырыр, чалышыр ки, онларда мәс'улијјәт һиссини күчләндирсин, иштирак етмәдикләри мәшғәләнин материалыны өјрәнсинләр.

Бә'зи мүәллимләр исә әксинә, әввәлки мәшғәләдә олмајан шакирдләри сорғу-суала тутанда тәгрибән белә чаваб алыр:

— Мүәллим, әввәлки мәшғәләдә олмамышам.

Тәәссүф доғуран будур ки, һәмин мүәллимләр чавабла разылашыр.

Бу чүр чавабла разылашан мүәллим, истәр-истәмәз мәшғәләдә олмамаға вә бу сәбәбдән дә нөвбәти мәшғәләјә һазырлашмамаға һагг газандырмыш олур. Ејни заманда диқәр шакирдләрә зәрәрли нүмунә верилир.

Суал олунур: шакирд (тәләбә) бу ики иш үслубундан, бу ики тәләбдән һансына алышмалы, һансына әмәл етмәли, һансына

мејлләнмәлидир? Ајдындыр ки, аңлајышы зәиф, тәчрүбәси аз олан тәнбәл шакирдләр (тәләбәләр) икинчи мүүллимин иш үслубуна мејлләнирләр, нәтичәдә мәнимсәмәнин сәвијјәси ашағы дүшүр.

Ејни синифдә мәшғәлә апаран мүүллимләрин һамысы биринчи тәләби әсас көтүрдүкдә, биринчи үслубда ишләдикдә, башга сөzlә, тәләбләрдә ваһидлији тәмин етдикдә педагожи ишин сәмәрәси хејли артыр. Бу фикир аиләдә педагожи ишә, валидејнләрә дә аиддир. Валидејнләр дә өз өвладлары гаршысында ваһид тәләбләр дојмалыдырлар. Бу фактларда ганунаујғунлуг вар: **Педагожи просес заманы тәләбләрдә ваһидлик тәмин едилдикдә тәрбијәлији вә мәнимсәмәнин сәвијјәси јүксәк олур.** Ганунаујғунлугун ганун формасы: педагожи просес заманы тәләбләрдә ваһидлик гануну.

Сөzlә әмәлин нисбәтиндә ганунаујғунлуг. Адамларда сөзүн вә әмәлин үст-үстә дүшмәси тәләби Азәрбајчан халгынын ән гижмәтли мәнәви дәјәрләриндән биридир. Бу тәләб әсрләр боју халгымызын мәнәви сәрвәтләри системиндә ән өнәмли јерләрдән бирини тутмушдур. Сојдашларымызын әксәријјәти бу мәнәви тәләбә әмәл едир. Лакин, тәәссүф ки, сөздә бир, әмәлдә башга олан адамларымыз да аз дејил.

Сөzlә әмәлин вәһдәти педагожи просесдә даһа бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Дәнә-дәнә исбат олунур ки, үмумијјәтлә кәнчлик, о чүмләдән шакирдләр (тәләбәләр) әмәли сөзүндән фәргләнмәјән, дедији кими һәрәкәт едән мүүллимләрә (тәрбијәчиләрә) бөјүк рәғбәт көстәрир, онлардан нүмунә көтүрүрләр. Нәтичәдә педагожи просесин сәвијјәси јүксәлир.

Бунунла јанашы тәәссүф доғуран һаллар да олур: бәзи мүүәллимләр (тәрбијәчиләр) һеч дә һәмишә дедикләри кими һәрәкәт етмирләр, сөздә дүзлүкдән, доғручулугдан, һагдан, әдаләтдән данышырлар, әмәлдә исә бир гәдәр фәргли мөвгә тутурлар. Бу чәһәтләрии шаһиди олан ушагларын, шакирдләрин (тәләбәләрин) һәмни мүүәллимләрә (тәрбијәчиләрә), онларын сөјләдикләринә инамлары азалыр, фәнләринә мараглары сөнүр. Нәтичәдә тәрбијәлилик вә мәнимсәмә сәвијјәси ашағы дүшүр.

Көрүндүјү кими, педагожи просесдә сөzlә әмәлин үст-үстә дүшдүјү һаллар тәрбијәлилик сәвијјәсинин јүксәлмәсинә, әмәлин сөздән фәргләндији һаллар исә тәрбијәлилик сәвијјәсинин ашағы дүшмәсинә сәбәб олур. Бу ганунаујғунлугун ганун формасы беләдир: **сөzlә әмәлин вәһдәти гануну.**

Дејиләнләрдән белә бир үмуми нәтичә ирәли кәлир ки, педагожи просесин ганунаујғунлугларыны билмәјин вә педагожи иш заманы онлара истинад етмәјин мүстәсна әһәмијјәти вардыр. Шакирдләрин (тәләбәләрин) мәнимсәмә вә тәрбијәлилик сәвиј-

јәсини јүксәлтмәјин вачиб шәртләриндән бириси мәһз педагожи просесин ганунаујғунлуғларындан һали олмагдыр. Башлычасы будур ки, педагожи ганунаујғунлуғлары билмәк педагожи һадисәләрин сәбәбләрини баша дүшмәјә вә дүзкүн нәтичә чыхарыб уғурлу тәдбир көрмәјә имкан верир. Бу мә'нада бөјүк Туси дүзкүн гејд едирди ки, сәбәб ајдын оларса, мәгсәд дә тез јернә јетириләр.

Педагожи просесин ганунаујғунлуғларыны билмәјин зәрурилији һәм дә ондан ирәли кәлир ки, онлар педагожи просес принципләринин елми эсасыны тәшкил едир: педагожи просесин принципләри педагожи просесин ганунаујғунлуғларындан төрәмәдир.

СУАЛ ВӘ ТАПШЫРЫГЛАР.

1. Тә'лим вә тәрбијәнин ганунаујғунлуғлары вә ганунлары анлајышлары педагожи әдәбијатда нечә изаһ олуноур?
2. Педагожи ганунаујғунлуғ вә ганун анлајышларынын изаһындакы нөгсанларын сәбәбни нәдә көрүрсүнүз?
3. Педагожи просесин ганунаујғунлуғу вә гануну арасындакы фәрги ачын.
4. Педагожи просесин ганунаујғунлуғларыны садалајын.
5. Педагожи просесин ганунаујғунлуғларыны сәчијјәләндирин.

ИКИНЧИ БӨЛМӨ

ПЕДАГОЖИ ПРОСЕСИН ТӘШКИЛИ МӘСЭЛЭЛЭРИ

VI ФӘСИЛ

ПЕДАГОЖИ ПРОСЕСИН ҮМУМИ ПРИНЦИПЛАРИ

1. ПЕДАГОЖИ ПРОСЕСИН ПРИНЦИПИ АНЛАЈЫШЫ

Принцип анлајышына даир. Демәлијик ки, индијәдәк әдәбиј-јатда педагожи просес принципи анлајышы дејил, тә'лим принци-пи вә ја тәрбијә принципи анлајышлары ишләдилмишдир. Ју-харыда исбат етмәјә чалышмышдыг ки, ајрылыгда тә'лим прин-ципи вә тәрбијә принципи анлајышларыны педагожи просес прин-ципи анлајышы әвәз етмәлидир.

Принцип латын сөзүндән (prinsipium) алыныб, әсас идеја, ил-кии идеја, башлыча тәләб мә'насында ишләниб. Педагожи әдә-бијјатда тә'лим принципи вә ја тәрбијә принципи анлајышы һә-мин мә'нада горунуб сахланмышдыр. Мәсәлән, педагогика үзрә дәрс вәсаитләриндән бириндә јазылыр: «Тә'лим принципләри тә'-лимин мүвәффегијјәтлә нәтичәләnmәсини тә'мин етмәк үчүн ирә-ли сүрүлән әсас тәләбләр демәкдир»¹. Бу фикир јазылдығы дөвр үчүн дүзкүн һесаб едилә биләр. Лакин мүасир дөврдә һәмин фикирлә там разылышмаг чәтиндир. Әсасән она көрә ки, һәмин анлајыш принципин мүвариг педагожи ганунаујғунлугдан ирәли кәлдијини нәзәрә алмыр. Тә'лим вә ја тәрбијә принципләринин педагожи просес ганунаујғунлугларындан төрәмә олдуғуну бил-мәјән мүәллимдә елми инам чәтин јараныр. Педагожи просес принципләринин елми көкләриндән һали олан мүәллим исә һәмин принципләрин зәрурилијинә инаныр вә педагожи ишдә онлардан сөзсүз истифадә едир.

Педагожи просес принципләринин педагожи просес гануна-ујғунлугларындан ирәли кәлдијини билмәјин зәрурилији. Бу билик мүәллимә (тәрбијәчијә) имкаи верир ки, педагожи про-сес заманы нечә һәрәкәт етмәли олдуғундан дүзкүн баш чыхарт-сын. Педагожи фәалијјәтин технолокијасы мәнз бу зәминдә—га-нунаујғунлуглар әсасында гурулмалыдыр. Педагожи просесин

¹ Педагогика. (М. Мурадхановун редактәси илә) Бакы, Азәртәдрисишр, 1964, с. 99.

объектив ганунаујуғунлугларыны билмәдән, онлара әсаслаи мадан инандырычы, е'тибарлы елми методика јаратмағ мүмкүн дејил. Педегожи просесин ганунаујуғунлугларындан ирәли кәлән, һәм мүәллимин (тәрбијәчинин), һәм дә шакирдин (тәләбәнин) фәалијјәтини әһәтә едән принципләрпедагожи просесин мәзмунуна да, үсулларына вә тәшкили формаларына да күчлү тә'сир көстәрир; нәтичәдә педагожи просесин сәвијјәси хејли јүксәлир.

Дејиләнләри иәзәрә аларағ педагожи просесин принципләринә белә тә'риф вермәк олар: педагожи просесин ганунаујуғунлугларындан ирәли кәлән, онун мәзмунуна, үсулларына, тәшкили формаларына тә'сир көстәрән, мүәллим (тәрбијәчи) вә тәләбәләрин (шакирдләрин) фәалијјәтини сәмәрәли гурмаға имкан верән апарычы идејалара педагожи просесин принципләри дејилир.

Принципләрин мигдарында мүхтәлифлик. Нә тә'лим принципләринин, нә дә тәрбијә принципләринин мигдары чәһәтдән педагожи әдәбијјатда фикир бирлији јохдур. Мәсәлән, М. А. Даниловун «Дидактика средней школы»² адлы әсәриндә тә'лимин 7, Ј. К. Бабанскинин редактәси илә чап олуиmuş «Педагогика»³да—10, Н. И. Болдырев, Н. К. Гончаров вә башгаларынын мүәллифлији илә бурахылмыш «Педагогика»⁴да—7, Г. И. Шукинанын редактәси илә чап олуиmuş «Педагогика»⁵нын вә Д. Ә. Лордкипанидзенин «Дидактика»⁴сынын һәрәсиндә — 5 принципин олдуғу көстәрилир.

Тәрбијәнин принципләри саһәсинә дә вәзијјәт беләдир. Мәсәлән, бәзи педагожи әсәрләрдә тәрбијәнин, 7, башға бир гисминдә—10, диқәрләриндә—15 принципин ады чәкилир.

Мәсәләнин маһијјәти јалныз ондан ибарәт дејил ки, тә'лим вә ја тәрбијә принципләринин мигдарында мүхтәлифлик һөкм сүрүр. Башлыча чәһәт будур ки, һеч бир мүәллиф тәклиф етдији принципләрин мигдарыны әсасландырмаға сә'ј көстәрмир.

Принципләрин адларында мүхтәлифлик. Принципләр нәинки мигдарча, ад чәһәтдән дә әсасландырылмыш. Бу сәбәбдән дә һәтта мә'пача ејни принцип мүхтәлиф мәнбәләрдә башға-башға ифадә олуиур. Мәсәлән, ејни принцип каһ «Тәләбкарлыг вә һөрмәт», каһ «Ушаг шәхсијјәтинә һөрмәт етмәк вә ондан тәләб етмәк», каһ да «Һөрмәт вә тәләбкарлығын бирләшмәси» кими адландырылыр.

² Москва, «Просвещение», 1975.

³ Москва, «Просвещение», 1983.

⁴ Москва, «Просвещение», 1968.

⁵ Москва, «Просвещение», 1977.

⁶ Тбилиси университетинин нәшри, 1985.

Ејни принципн мұхтәлиф чүр адландырылмасы көстәрир ки, мұәллифләр объектив көстәричиләрә дејил, субъектив мұлаһизәләрә әсаслаимышлар. Һалбуки, объектив көстәричиләр вар. Бу көстәричиләр исә педагожи просесин ганунаујғунлуғларыдыр. Принципләрин адларыны да, мигдарыны да педагожи просесин мұвафиг ганунаујғунлуғлары әсасында мұәјјәнләшдирмәк иәинки лазымдыр, һәтта әзуридир.

Принципләрин ганунаујғунлуғлар әсасында мұәјјәнләшдирилмәси. Педагожи просесин ганунаујғунлуғлары әввәлки фәсилдә шәрһ олунмушдур. Педагожи просесин принципләри һәмин ганунаујғунлуғлар әсасында мұәјјән едилир. Бу сәбәбә көрә педагожи просес заманы, јә'ни һәм сырф тә'лим заманы, һәм дә сырф тәрбијә заманы истифадә олунан принципләр бунлардыр:

1. Педагожи просесин тамлығы принципи.
2. Педагожи просесин һәјатла әлағәләндирилмәси принципи.
3. Педагожи просес үчүн мүнәсиб шәраитин јарадылмасы принципи.
4. Педагожи просес иштиракчыларынын һәмрә'јлик вә әмәкдашлығ принципи.
5. Педагожи просесин мәзмунунун мәгсәддән асылылығы принципи.
6. Педагожи иш үсулларынын сечилмәсиндә биликләрин вә ја мәнәви кејфијјәтләрин сәвијјәсинин нәзәрә алынмасы принципи.
7. Јаш, фәрди вә чийси хусусијјәтләрин нәзәрә алынмасы принципи.
8. Өјрәдән вә өјрәнәнләрин фәалијјәтләринин бир-бирини шәртләндирдији принципи; јахуд: дүз вә әкс әлағәнин вәһдәтн принципи.
9. Өјрәдән вә өјрәнәнләрин фәаллығ дәрәчәләриндә тәрс мұтәнасиблик принципи, јахуд педагожи просесдә фәаллығ вә шүүрлүг принципи.
10. Проблемли ситуасијада зиддијјәтин арадан галдырылмасы принципи.
11. Педагожи просесин емилији принципи.
12. Педагожи просесин тәрбијә имканларындан истифадә принципи.
13. Педагожи просесин инкишафетдиричи имканларындан истифадә принципи.
14. Әјанилијин анлајыша хидмәт етмәси принципи.
15. Үсулларын мұхтәлифлијиндән истифадә принципи.
16. Билик вә бачарығларын мөһкәмләндирилмәси принципи.
17. Педагожи просесдә никбинлик принципи.
18. Һөрмәт вә тәләбкарлығын вәһдәти принципи.

19. Тәләбләрде ваһидлик принципи.
20. Сөвлә әмәлин вәһдәти принципи.
21. Педагожи просесдә ардычыллыг вә системлилик принципи.

2. ПРИНЦИПЛАРИН СӘЧИЛӘЛӘНДИРИЛМӘСИ

Педагожи просесни тамлыгы принципи. Бу принципә әсасән мұәллим (тәрбијәчи) јадда сахлајыр ки, педагожи просес тамдыр; О, тә'лим, тәрбијә, тәһсил вә психоложи инкишафы өзүндә бирләшдирир. Һәмин принципә көрә һәр һансы фәнни тәдрис едән мұәллим билмәлидир ки, о, јалныз билик, тәһсил вермир, һәм дә кәнчлијини шәхсијјәтини формалашдырыр, онун психоложи инкишафына тәкан верир.

Педагожи просесин тамлыгы принципини әсас көтүрән тәрбијәчи, сырф тәрбијә иши илә мәшғул олан мұтәхәссис дә өз фәәлијјәтини јалныз етик анлајышларын, јахуд естетик анлајышларын, физики, әмәк, һүгүг, еколожи вә с. анлајышларын кәнч нәслә ашыланмасы илә мәһдудлашдыра билмәз. О, һәмин анлаһнышлар васитәси илә кәнч нәслә реал биликләр вермәли, онун шәхсијјәтини формалашдырмалы, психоложи инкишафыны сүр'әтләндирмәли олур.

Педагожи просесин тамлыгы принципи тәләб едир ки, тә'лим, тәрбијә, тәһсил вә психоложи инкишаф һадисәләри һәрәкәтдә көтүрүлсүни, тә'ни реал һәјатда һәмин һадисәләрини бир-биринә чеврилдији мұәллим (тәрбијәчи) үчүн ајдын олсун. Бу ајдынлыг мұәллимә (тәрбијәчијә) имкан верир ки, педагожи просесдә ушаг шәхсијјәтини, шакирд (тәләбә) шәхсијјәтини һиссә-һиссә дејил, тамлыгда, бүтөвлүкдә формалашдырсын.

Педагожи просесин һәјатла әлағәләндирилмәси принципи. Бу принцип мұхтәлиф истигамәтдә һәјата кечирилир. Әввәлә, о, тәләб едир ки, мұәллим (тәрбијәчи) мәктәбин, тәһсилин һәјатла, истеһсалатла гаршылыглы әлағәдә олдуғуну даим јадда сахласын: тәдрис мұәссисәләринин јарадылмасы да, орада тәһсилин мәзмуну да һәјатын, истеһсалатын еһтијачларындан ирәли кәлир вә бу еһтијачларын өдәнилмәсинә јөнәлир. Педагожи просес, о чүмләдән тә'лим просеси чәмијјәтимизин сонракы инкишафына имкан верир.

Икинчиси, һәмин принцип мұәллимдән (тәрбијәчидән) тәләб едир ки, педагожи просесдә өјрәдилән биликләрин һәјат үчүн әһәмијјәтини шакирдләрин (тәләбәләрин) баша дүшмәләрини тә'мин етсин, биликләрин шакирдләр (тәләбәләр) үсүн мә'насыз јүкә чеврилмәсинә имкан вермәсин, онларын елмә, билијә марағлары артсын, шүүрлулуг дәрәчәси јүксәлсин.

Үчүнчүсү, имкан дүшдүкчө кәнд, гәсәбә, шәһәр, республика һәјатындан, һәтта диқәр өлкәләрин һәјатындан фактлар кәтирилир. Нүмајиш етдирилән бу чүр һәјат фактлары шакирдләри (тәләбәләри) кениш сәсиал-игтисади вә мәдәни-сијаси һәјата го-вушдуруп.

Педагожи просес үчүн мүнәсиб шәраитин јарадылмасы прин-сипи. Мүәллим (тәрбијәчи) јадда сахлајыр ки, бу принципин әса-сында белә бир ганунаујунлуг дуруп: мүнәсиб мадди-техники вә сағлам мәнәви-психоложи мүнхитдә чәрәјан едән педагожи просес шакирдләрдә (тәләбәләрдә) мәнимсәмәнин вә тәрбијәли-лијин сәвијјәсини артырыр. Белә ганунаујунлуга истинад едән тәдрис мүәссисәсинин рәһбәрләри, мүәллимләр вә диқәр тәрбијә-чиләр чалышырлар ки, педагожи просес үчүн зәрури олан шәра-ит јаратсынлар: мәшғәлә отағлары кикијеник тәләбләрә чаваб версин, шакирдләрин (тәләбәләрин) сајы нормада олсун, зәрури әјани вә техники вәситәләр, һабелә тәдрис вәсаитләри шакирд-ләрин (тәләбәләрин) сәрәнчәмында олсун, тәдрис мүәссисәсин-дә сағлам мәнәви-психоложи мүнхит јарадылсын.

Мәшғәлә отағына кифајәт гәдәр ишыг дүшмәли, отағын һа-васы тәмиз олмалы, стуллар, столлар шакирдләрин (тәләбәлә-рин) јашына ујғун кәлмәли, отағларын тәртибаты педагожи тә-сир күчүнә малик олмалыдыр. Мәшғәлә отағында истилик дәр-рәчәсинин дә мәнимсәмәјә дәхли вардыр. Пәнчәрәләри, шүшәдә-ри, гапылары саһманда олмајан, нормадан артыг исти вә ја қо-југ олан мәшғәлә отағы нәинки шакирдләрин (тәләбәләрин), мү-әллимләрин (тәрбијәчиләрин) дә иш әмсалыны ашағы салыр.

Әјани вә техники вәситәләрин, тәдрис вәсаитләринин тәһсил очағында олмасы, мәшғәләјә гәдәр отаға кәтирилмәси вә јерли-јериндә истифадәси бөјүк педагожи әһәмијјәт кәсб едир.

Үмумән, тәдрис мүәссисәсиндә, о чүмләдән мәшғәлә заманы сағлам мәнәви-психоложи мүнхитин јарадылмасы да педагожи про-сесин сәмәрәсинә күчлү тәсир кәстәрир. Шакирдләр (тәләбәләр) арасында, мүәллимләрлә шакирдләр (тәләбәләр) арасында, тәд-рис мүәссисәсинин рәһбәрләри вә мүәллимләри арасында, вали-дејнләрлә мүәллимләр арасында мүнәсибәтләрин характери пе-дагожи просесин сәвијјәсиндә әкс сәда верир. Шакирдләр (тәлә-бәләр) арасында чәкишмәләр, мүәллимләр арасында деди-году, шакирдләр (тәләбәләр) вә мүәллимләр арасында анлашылмаз-лыглар педагожи просесин сәвијјәсини ашағы салыр.

Һаггында данышдығымыз принципә әсасланан мүәллим (тәр-бијәчи) чалышыр ки, педагожи просес заманы достлуг вә јол-дашлыг, гаршылыглы һөрмәт, сәмиимјјәт, әмәкдашлыг, һәмрәј-лик һөкм сүрсун. Мәһз белә бир сағлам мәнәви-психоложи мүн-

питдә мұәллимин (тәрбијәчинин) дә, шакирдләрнн (тәләбәләрин) дә фәалијјәти истәнилән сәмәрәни верир.

Педагожи просес иштиракчыларыныи һәмрә'јлик вә әмәкдашлыг принципи. Бу принцип тәләб едир ки, мұәллимләр (тәрбијәчиләр) шакирдләрә (тәләбәләрә) педагожи просесин бәрәбәр һүгүглу фә'ал үзвләри кими бахсынлар; онлар а әмәкдашлыг етсинләр, һәмрә'јлик јаратсынлар; онларын тәдрис фәалијјәтләрини гајғы илә тәшкил етсинләр, лазым кәлдикдә көмәклик көстәрсинләр. Һәмин принсин хатырладыр ки, шакирдләр (тәләбәләр) өзләринин еһтијачларыны дујан, валидејн гајғысы көстәрән, шәхсијјәтләри илә һесаблашан, шәхсијјәтләринә һөрмәт едән мұәллимә (тәрбијәчијә) рәғбәт көстәрир, өзләринин һәгиги тәрбијәчисн, мәсләһәтчисн, мүдрик јашлы јолдашы кими бахырлар. Онлар бу чүр мұәллимн сәбирснзликлә көзләјирләр, бөјүк мәмнунијјәтлә онунла үнснјјәтә кирирләр, фикир вә һиссләрини белә мұәллимлә бөлүшдүрүрләр. Шакирдләр (тәләбәләр) мәһз бу чүр мұәллимин фәннини сеvir, сөзүнә һөрмәт едир, һәвәслә тәдрис фәалијјәтинә гошулулар.

Шакирдләрә (тәләбәләрә) јухарыдан бахан, өзүнүн биликли олдуғуну, шакирдин (тәләбәнин) исә биликсиз олдуғуну нәзәрә чарпдыран, онунла һесаблашмајан, әмәкдашлыға һазыр олмајан, чәтинликләрини нәзәрә алмајан, еһтијачларыны дујмајан, тәһгирә һазыр олан мұәллим (тәрбијәчи) шакирдләрини (тәләбәләрини) өзүндән узаглашдырыр. Нәтичәдә педагожи просесин сәвијјәси ашағы дүшүр.

Педагожи просесин мәзмунунун мәгсәддән асыллығы принципи. Бу принсин тәләб едир ки, мұәллим (тәрбијәчи) атачағы педагожи аддымын, көрәчәји педагожи ишин мәгсәдинн өзү үчүн әввәлчәдән там ајдын ифадә етсин. Мәгсәди ајдын олмајан педагожи ишдән максимум сәмәрә әлдә етмәк чәтин олур.

Көрүлмәли ишин мәгсәдини габагчадан дүшүнмәјин вачиблијини халғымыз чоһдан јә'гин етмишидр. Мүдрик ағсаггалларымыз һағлы дејибләр: гаршыдакы или дүшүнүрсәнсә,—човдар әк, габагдан кәлән онилликләри дүшүнүрсәнсә,— ағач әк, әсрләри дүшүнүрсәнсә,—ушағлары тәрбијә елә.

Доғрудан да, мәгсәд ајдынлығы уғурун вачиб шәртләриндәндир. Мәгсәд ајдын оlanda она чатмағ үчүн көрүлмәли ишләри мұәјјәнләшидрмәк асанлашыр.

Педагожи просесдә ики әсас мәгсәд диггәт мәркәзиндә олур: узунмүддәтли мәгсәд вә јахын мүддәтли мәгсәд. Узун мүддәтли мәгсәд мүстәснасыз оlaraғ бүтүн мұәллимләрә (тәрбијәчиләрә) үнванландығындан, һамы тәрәфиндән нәзәрә алынмалыдыр. Онун маһијјәти беләдир: Азәрбајчан Республикасынын дәвләт мүстәгиллијини, әрази бүтөвлүјүнү, сәрһәдләринин тохунулмазлы-

ғыны горуаға, Азербайжаны дүнжанын инкишаф етмин демократик өлкөлөриндөн биринэ чевирмәјә гадир олан нәсил јетишдирмәјә јардым етмәк.

Мүәллимләримиз (тәрбијәчиләримиз) бүтүн тәдбирләриндә бу чүр узунмүддәтли мәгсәди әсас кәтүрүр.

Бунунла јанашы, һәр бир педагожи тәдбирин јахын мәгсәди дә олур. Мәсәлән, шәһидләрин гәбирләрини зијарәт, гачгынлара јардым, бу вә ја диқәр музејә екскурсија вә с. вә и. а. Бу чүр конкрет педагожи тәдбирин конкрет мәгсәди олур. Конкрет мәгсәдә ујғун да тәдбирин конкрет мәзмуну мүәјјәнләшдирилир.

Педагожи иш үсулларынын сечилмәсиндә биликләрин вә ја мә'нәви кејфијјәтләрин сәвијјәсинин нәзәрә алынмасы приисипи. Бу принцип тәләб едир ки, мүәллим (тәрбијәчи) гаршыдакы педагожи иши һәјата кечирмәк үчүн мәгсәдлә јанашы, шакирдләрдә (тәләбәләрдә) мүвафиг мә'нәви кејфијјәтләрин вә биликләрин сәвијјәсини нәзәрә алсын. Бунсуз тәлим вә ја тәрбијә ишиндә мүвәфғәијјәт газанмаг хејли чәтин олур.

Бу вә ја диқәр мөвзу үзрә шакирдләрин (тәләбәләрин) анлајышлары мүхтәлиф сәвијјәдә ола билир. Сәвијјәни мүәјјәнләшдирмәјә чалышан мүәллим (тәрбијәчи) мүхтәлиф мәнзәрәнин шәһидинә чеврилир: ја мөвзу үзрә шакирдләрин (тәләбәләрин) анлајышлары јохдур; јахүд, анлајышлары үмүмидир, конкрет дејил; јахүд да—мүәјјән анлајышлары вар.

Нәзәрә алынмалыдыр ки, педагожи просесин һәр һансы үсуну һәммин сәвијјәләрин үчүндә дә ејни уғурла тәтбиг етмәк мүмкүн олмур. Үсуллар ашыланмасы нәзәрдә тутулан биликләрин вә ја мә'нәви кејфијјәтләрин шакирдләрдә (тәләбәләрдә) мөвчуд сәвијјәсинә ујғун сечилдикдә вә тәтбиг едилдикдә истәнилән нәтичәни алмаг хејли асанлашыр. Она кәрә дә педагожи иш үсуллары сечәркән һәр конкрет һалда ушагларын, шакирд вә ја тәләбәләрин мөвчуд анлајышларынын сәвијјәсини нәзәрә алмаг зәрурәтә чеврилир.

Өјрәдән вә өјрәнәнләрин фәалијјәтләринин бир-бирини шәртләндирмәси принсини. Бу принцип әввәлки илә сых бағлыдыр. Мүәллим (тәрбијәчи) билмәлидир ки, онун фәалијјәти шакирдләрин (тәләбәләрин) педагожи просесдә ирәлиләмә темниндән асылы олур. Ејни заманда шакирдләрин (тәләбәләрин) тәдрис вә идрак фәалијјәтләринин хусусијјәтләрини шәртләндирир. Бу хусусијјәтләри нәзәрә алан мүәллим педагожи просесдә мүвәфғәијјәтлә ирәлиләмәк үчүн өјрәнәнләрлә даим тәмасда олмалы, онлары сорғу-суала тутмалы, әкс әләгә јаратмалы, нечә дүшүндүкләри, нечә мәнимсәдикләри илә мараглапмалыдыр. Бу сәбәбдән дә һәммин принсини һәм дә белә адландырмаг олур: дүз вә әкс әләгәнин вәһдәти принсини. Шакирдләрин (тәләбәләрин) ан-

лаг, билик сәвијјәсини мүүјјәнләшдирмәјин вачиблијини һәлә вахтилә Н. Туси гејд етмишдир: «Мүдәррис вә мүәддибләр мү- тәллимләрин ағыл вә мәнимсәмәси дәрәчәсини мүүјјәнләшдир- мәклә, онлара бу вә ја дикәр бир елми сүр'әтлә өјрәдә биләр- ләр».

Өјрәдән вә өјрәнәиләрин фәаллыг дәрәчәләриндә тәрс мүтә- насиблик принципи. Бу принцип тәләб едир ки, өјрәнәнләрә нис- бәтән өјрәдәнии даһа чох фәал олдуғу һалларда мәнимсәмә сә- вијјәсинин ашағы дүшдүјүнү, өјрәдәнә нисбәтән өјрәнәиләрин даһа чох фәал олдуғу һалларда исә мәнимсәмә сәвијјәсинин јүк- сәлдидини мүүллим (тәрбијәчи) нәзәрә алсын, чалышсын ки, пе- дагожи просес заманы, јә'ни ајры-ајры тәдрис мөвзулары үзрә мәшғәләләрдә вә ја сырф тәрбијәви тәдбирләрин тәшкили вә ке- чирилмәсиндә шакирдләр (тәләбәләр) даһа чох фәаллыг көстәр- синләр.

Һәмин принципи белә дә адландырмаг олар: педагожи просес- дә фәаллыг вә шүүрлулуг принципи.

Јаш, фәрди вә чинси хүсусијјәтләрин педагожи просесдә нә- зәрә алынмасы принципи. Бу принципә көрә педагожи ишдә уғур газанмаг сорағында олан мүүллим (тәрбијәчи) ики тәләбә әмәл етмәлидир. Биринчи будур ки, мүүллим (тәрбијәчи) тә'лим алан вә ја тәрбијә олуан шәхсләрин јаш, фәрди вә чинси хүсусијјәт- ләриндән һалы олмалыдыр. Бу мәгсәдлә һәмин хүсусијјәтләри өј- рәнмәлидир. «Ушаглары мејилләри олан саһәдә тәрбијә един»— дејән Н. Туси јанылмырды. Икинчи тәләб будур ки, өјрәнәнлән јаш, фәрди вә чинси хүсусијјәтләр мүүллим (тәрбијәчи) тәрәфин- дән тә'лим вә тәрбијә ишиндә нәзәрә алынмалыдыр. Әлишир Нә- ваи фәрди хүсусијјәтләрин нәзәрә алынмасыны нәиики мүүл- лимләрә, шаһлара да мәсләһәт көрүрдү:

«Шаһ рәфтар ејләсин һәр кәслә кәрәк,
О шәхсин өзүнүн хасијјәти тәк»⁷.

Мүстәгил Азәрбајчан Республикасы үчүн әсил вәтәндаш је- тишдирмәк истәјән мүүллим (тәрбијәчи) иш апардығы шәхсләри һәртәрәфли өјрәнмәлидир, јә'ни онларын јашыны сәвијјәләнди- рән, бирини о бириндән фәргләндирән фәрди хүсусијјәтләри, һәт- та чинси хүсусијјәтләри ајдын тәсәввүр етмәлидир. Јалныз бу әсасда кәнч нәслә күчлү тә'сир көстәрмәк мүмкүндүр. Фәрди, јаш вә чинси хүсусијјәтләри билмәјин вә онлары нәзәрә алмағын вачиблији фикир баһадырларыны кечмишдә дә дүшүндүрмүш- дүр. Мәсәлән; Низами јазырды:

⁷ Әлишир Нәваи. Фәрһад вә Ширин. Бақы, «Азәрнәшр», 1968, с. 63.

«Күчлүнүн жанына күчлүнү көндөр,
Алимин үзүнү алиме дөндөр»⁸.

јахуд, Сә'ди дејирди:

«Чавайлар гылынчла јыхар дүшмәни,
Гочалар тәдбирлә сыхар дүшмәни»⁹.

Н. Туси өјрәдирди: «Илк нөвбәдә ушағын тәбиәтинә, нәјә габил олдуғуна нәзәр јетирмәк, ағыл, фәрасәтинә фикир вермәк, мүшәһидә нәтичәсиндә һаисы сәнәтә вә елмә чох мејли олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк, сонра нсә һаман ишлә дә мәшғул етдирмәк ләзымдыр»¹⁰.

Аталар сөзүндә тәсадүфи дејилмир ки, күчүнә бах, шәләни бағла.

Проблемли ситуасијада зиддијјәтин арадан галдырылмасы приисипи. Мә'лумдур ки, проблемли ситуасијаны һәм фәиләрин тәдриси заманы, һәм дә тәрбијәви тәдбирләрин кечирилмәсиндә јаратмағ мүмкүндүр. О да мә'лумдур ки, проблемли ситуасија мүәллим (тәрбијәчи) тәрәфииндән јарадылыр.

Һәмин принцип тәләб едир ки, проблемли ситуасија заманы шакирдләрин (тәләбәләрин) мөвчуд тәсәввүрләри илә мәнимсәнилмәли олан елми анлајыш арасында зиддијјәт (ујғунсузлуг) јарадан мүәллим (тәрбијәчи) онлары бу зиддијјәтин арадан галдырылмасы просесинә фәал шәкилдә гошсун. Зиддијјәтин ачылмасында шакирдләр (тәләбәләр) там ачизлик көстәрдикдә мүәллим (тәрбијәчи) бу вәзифәни өз өһдәсинә көтүрүр.

Педагожи просесдә елмилик приисипи. Бу принципә көрә мүәллим (тәрбијәчи) педагожи ишдә атачағы һәр бир аддымы, көрәчәји һәр бир тәдбирин, чыхарачағы һәр бир гәрары елми чәһәтдән әсасландырыр; елмилијинә инанмадығы, фәјдалы нәтичә верәчәјинә бел бағламадығы тәдбирә әл атмыр. Педагожи просесин бүтүн компонентләри елми әсасларда гурулмалыдыр, өјрәдиләчәк билик дә, ашыланаһаг мә'нәви кејфијјәт дә, бу билијин вә ја мә'нәви кејфијјәтин ашыланма үсулу да, ишин тәшкили формасы да, гаршыја гојулан мәгсәд вә вәзифәләр дә педагогиканын мүәјјәнләшдирдији объектив ганунаујғунлуглара сөјкәнмәлидир. Педагожи просеси «мәнә белә кәлир», «мән белә дүшүнүрәм», «күман едирәм» кими субјектив мүләһизәләр зәмининдә гурмағ елмиликдән узагдыр.

⁸ Низами Кәһчәви. Искәндәрнамә. Бақы, «Јазычы», 1982, с. 5.

⁹ Сә'ди. Бүсјан. Бақы, «Азәрнәшр», 1964, с. 58.

¹⁰ Н. Туси. Әхлағи-Насири. Бақы, «Елм», 1980, с. 159.

Педагожи просесин тәрбијә imkanларындан истифадә принципи. Бу принцип мұәллимдән (тәрбијәчидән) тәләб едир ки, педагожи просесин бүтүн тәрбијә imkanларыны диггәт мәркәзиндә сахласын вә ондан максимум дәрәчәдә истифадә етсин. Педагожи просесин тәрбијә imkanлары исә түкәимәздир. Бураја мұәллимин көркәминдән, кејиминдән, нитгиндән, тәфәккүр тәрзиндән, шакирдләрә мұнасибәтиндәи тутмуш педагожи просесин мәзмунуна, орада баш верән һәр бир конкрет һала, бу һала мұәллимин (тәрбијәчинин) нечә мұнасибәт көстәрәчәјинә гәдәр һәтта чүз'и һесаб едилә биләчәк чәһәтләр дә аиддир. Белә imkanлар һалә керчәклик демәк дејил. Һәмин imkanлары керчәкләшдирмәк үчүн мұәллим (тәрбијәчи) өз шакирдләринә (тәләбәләринә) көзәл нүмуно олмалыдыр: кејиминә, көркәминә, данышығына, дүшүнчә тәрзинә, нүмајиш етдирдији конкрет фактлара вә педагожи просесин диқәр компонентләринә хүсуи диггәт јетирмәјә борчлудур.

Педагожи просесин инкишафетдиричи imkanларындан истифадә принципи. Бу принцип мұәллимдән (тәрбијәчидән) тәләб едир ки, педагожи просес заманы шакирдләрин (тәләбәләрин) психоложи инкишафыны сүр'әтләндирсин. Һәмин принципә эмәл етмәк үчүн мұәллим (тәрбијәчи) әсас үч истигамәтдә иш апармалыдыр. Биринчиси, о, психоложи инкишафын иә демәк олдуғуну өјрәнмәлидир. Икинчиси, о, психоложи инкишафын әһатә етдији кејфијјәтләри өзүндә формалашдырмалыдыр. Үчүнчүсү, јалһыз бу зәминдә шакирдләрин (тәләбәләрин) психоложи инкишафына күчлү тә'сир көстәрә биләр.

Мүшаһидәчилији, тәсәввүрү, тәхәјјүлү, ирадәни, диггәти, тәфәккүр тәрзләрини, јәни мұғажисәләр апармаг, тәһлил етмәк, үмумиләшмәләр апармаг кими габилијјәтләри инкишаф етдирмәк үчүн фәһләрин тәдриси imkanларындан, сырф тәрбијәви тәдбирләрин imkanларындан истифадә олунмалыдыр. Н. Тусинин вахтилә сөјләдији бир фикри хатырламаг јеринә дүшәрди: «Әсл елми идрәк, зәка она дејилир ки, чоһлу һадисә вә хүсуијјәтләр ичәрисиндән, илк бахышда дәрһал, ани сурәтдә өзүнә лазым оланы сечә билиб асанлыгла дүзкүн нәтичә чыхара биләсән»¹¹.

Педагожи просесдә әјанилијин анлајыша хидмәт етмәси принципи. Бу принципә көрә мұәллим (тәрбијәчи) педагожи просесдә әјани васитәләрдән истифадә едән заман чалышыр ки, шакирдләр (тәләбәләр) мүшаһидә етдикләри объектләрә даир гаврајыш вә тәсәввүр сәвијјәсиндә галмасынлар, әјанилик үмумиләшдирмә васитәсинә, мұвафиг анлајышлары формалашдырмаг васитәсинә чеврилсин.

¹¹ Н. Туси. Әхлағи-Насири. Бақы. «Елм», 1980, с. 84.

Чисмин вә һадисәләрин рәнкини, формасыны, сәсини, дадыны, чистилијини, бәрклијини вә с. әләмәтләрини әјани васитәләрлә дујмаг педагожи просес үчүн зәрури олса да кифајәт дејил. Әјани васитәләрин көмәклији илә јаранан белә дујғулар мувафиг анлајышлар сәвијјәсинә галдырылмалыдыр.

Әјани васитәләрин нөвләри мухтәлифдир: тәбии әјаилик, шәкил әјанилији, сөзлү әјанилик, шәрти әјанилик, һәрәкәтли әјанилик.

Тәбии әјани васитәләр: битки, јарпаг, тохум, чүчәрти, сүхур, спиртдә сахланан һәшәрәт вә с.

Шәкил әјанилији: тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләринин шәкилләри, тәсвири инчәсәнәт әсәрләри.

Сөзлү әјанилик: образлы ифадәләр, аталар сөzlәри, зәрб-мәсәлләр, мүдрик ифадәләр, бәнзәтмәләр, тәшбехләр вә с.

Шәрти әјани васитәләр: схем, хәритә, чәдвәл, диаграм, график, чертјож вә с.

Һәрәкәтли әјани васитәләр: кино, видеомасниһафон, һәрәкәтли макетләр вә с.

Мухтәлиф үсуллардан истиһафә приисипи. Бу принцип тәләб едир ки, мүәллим (тәрбијәчи) педагожи просес замаиы мөвзунун маһијјәтини шуурлу шәкилдә баша дүшмәјә хидмәт едә билән бир дејил, бир нечә үсулдан истиһафә етсин: шакирдин (тәләбәнин) каһ мүшаһидәси тәшкил едилсин, каһ бу барәдә о, мүһакимә јүрүтсүн, каһ алдығы нәтичәнин доғрулуғуну јохласын, каһ да өјрәидији билији тәчрүбәдә тәтбиғ етсин. Белә олдугда шакирдләрин (тәләбәләрин) нәинки мүмкүн гәдәр чох дујғу органлары ишә дүшүр, бунунла јанашы, онларын тәфәккүрләри дә һәрәкәтә кәлир.

Н. Тусинин ашағыдакы фикрини нәзәрә алмаг да фајдалы оларды: «тәрбијәни бир сөзлә, бир нәсиһәтлә, бир моизә илә вермәк мәсләһәт дејил, бу, һәкимин хәстәјә вердији дәрман кими, һиссә-һиссә, аз-аз ишләдилмәли вә јери кәлдикчә, зәрури олдугда верилмәси мәгсәдә мувафиг сајылмалыдыр».

Билик вә бачарығларын мөһкәмләндирилмәси принципи. Һәмин принцип белә бир ганунаујғунлуға сөјкәнир: билијин мәнимсәнилмәси заманы тәвәккүр әмәлијјатлары ишә дүшдүкдә вә вахташыры шуурлу тәқрар тәшкил едилдикдә билијин мөһкәм јаддағалма мүддәти артыр, унутулма һаллары азалыр. Бу ганунаујғунлуғдан төрәјән принцип тәләб едир ки, мүәллим (тәрбијәчи) билијин шакирд (тәләбә) һафизәсиндә галма мүддәтини артырмаг үчүн һәр сөзүн, һәр ифадәнин, һәр анлајышын мәнасынын шуурлу баша дүшүлмәсини тәмин етсин, өјрәниләнләрин һәјәтдә тәтбиғи имканларыны ачыб көстәрсин. Бөјүк Туси демиш: өјрәниләнләри јашатмаг кәрәкдир!

Тарихи рэгэмлэри, телефон нөмрэлэрини, адлары, ше'р парчаларыны вэ с. бу кими материаллары јадда сахламаг үчүн һәмий рэгэмлэрдэ, нөмрэлэрдэ, адларда, ше'р парчаларында мән-тиги әлагәләр үзә чыхарыланда вэ бу әлагәләрә истинад едилән-дә онлар һафизәдә тез чанланыр.

Өјрәнилән нәдирсә онун һәјат үчүн әһәмијјәти ајдын баһа дүшүлдүкдә дә јаддагалма мүддәти артыр. Демәли, шүүрла, ағылла мүшаијәт едилән тәкрарын бүтүн формалары унутманын гаршысыны алмаг, јаддагалманын мүддәтини узатмаг мәсәди күдүр вә нәтичә е'тибарилә билик вә бачарыгларын мөһкәмлен-дирилмәси принципинә хидмәт едир. Низами Кәнчәви хатырла-дыр:

«Һәр бир шеј тә'мәлдән мөһкәм гурулур,
Тә'мәлсиз биһалар чох тез дә учур»¹².

Педагожи просесдә никбинлик принципи. Бу принцип белә бир ганунаујғунлугдан ирәли кәлир: педагожи ишдә мүәллимин (тәрбијәчинин) никбинлији күчләндикичә угурлары артыр. Һә-мин ганунаујғунлугдан чыхыш едән мүәллим (тәрбијәчи) тәлим-тәрбијә ишиндә инамлы олмаға чалышыр, һәр һансы ушаға, је-нијетмә вә ја кәнчә гаршы инамыны итирмир, јадда сахлајыр ки, тәрбијәси мүмкүн олмајан, тәрбијәјә јатмајан ушаг јохдур вә ола да билмәз. Бу инамы гидаландыран һәм дә белә бир һә-гигәтдир ки, ушаг мә'нәви гүсурларла доғулмур, ушағын харак-териндә мүшаһидә едилән нөгсан мүнһитин вә тәрбијәдә јол ве-рилән сәһвләрини мәһсулудур. Бундан әлавә, нөгсанлы һесаб едилән һәр бир ушагда, јенијетмә вә ја кәнчдә һансыса мүсбәт хүсусијјәт дә олур.

Никбинлик принципинә әсасланан мүәллим (тәрбијәчи) бу чүр мүсбәт хүсусијјәтләри үзә чыхарыр вә онлара истинад едә-рәк, онлары е'тираф едәрәк нөгсанларын арадан галдырылма-сына иаил ола билир. Адамларда јалныз нөгсан ахтаранлары, јахшы чәһәтләри көрмәји бачармајанлары нәзәрдә тутан Сә'ди-нин бу кәламыны хатырламаг јеринә дүшәрди:

«Әкәр ејиб көрмәји адәт ејләсән,
Товузда сән чиркин ајаг көрәрсән»¹³.

Никбинлик инсана, онун имканларына инаһмаг тәләб едир. Инаһсан ки, инсанын әлиндән һәр иш кәлә билир. Исламын илк

¹² Низами Кәнчәви. Искәндәрнамә. Бақы, «Јазычы», 1982, с. 285.

¹³ Сә'ди. Бүстан, Бақы, «Азәрнәшр», 1964, с. 137.

үлэмаларындан һеса́б едилэн Имам Гэззали «Хошбэхтлик иксии» адлы әсәриндә һағлы оларағ јазмышдыр ки, инсан бүтүн елмләри өјрәнмәјә вә сәнәтләрә јијәләнмәјә гадирдир¹⁴.

Белә бир бәшәри фикри педагожи ишдә јалныз никбин олан шәхс дејә биләр. Тәәсүфләр олсун ки, сон заманлар һәр шеји илаһи гүввәјә бағлајанлар ајры-ајры саһәләрдә өзүнү көстәрән вә көстәрмәјән габилијјәтләри Аллаһ веркиси һеса́б едәрәк никбинликдән узағ дүшүрләр.

Педагожи просесдә һөрмәт вә тәләбкарлығын вәһдәти принципи. Бу принципә көрә мүәллим (тәрбијәчи) тәһсил аланлара (тәрбијә олуналар) мүнәсибәтдә биртәрәфли мөвге тутмамалыдыр, јәни, јалныз тәләбкар вә ја јалныз јумшағ, һәлим олмамалыдыр. Чүнки, һәр ики һал ајрылығда мүәллимә нәинки шөһрәт кәтирмир, һәтта һөрмәтдән салыр. Дикәр тәрәфдән шакирдләр (тәләбәләр) јалныз тәләбкарлығы көстәрән, һөрмәт еләмәји бачармајан мүәллимдән (тәрбијәчидән) гачдығлары кими, јалныз јумшағ олан, тәләбкарлығы бачармајан, тәләбләриндә ардычыл, тәкидли олмајан мүәллимдән (тәрбијәчидән) дә узағлашырлар.

Мирзә Рәчәб Вәссаф нә гәдәр узағкөрән олмушдур. О, фикрини поетик шәкилдә белә ифадә етмишидр:

«Ширинә, ачыја мә'на вер дәрин,
Нә чох ачы олма, нә дә чох ширин»¹⁵.

Аталар дәгиг дејиб: «Һәр шејин һәдди вар». Бу мә'нада Чаминин фикри дә марағ доғурур:

«Һәлимлик јахшыдыр, лакин һәдди вар,
Сәбрдә агилләр һәдди ашмазлар»¹⁶.

Һәмин принцип хатырладыр ки, мүәллим (тәрбијәчи) шакирдләрә (тәләбәләрә) гаршы мүнәсибәтдә тәләбкар олдуғу гәдәр дә меһрибан олсун, онларын шәхсијјәтинә һөрмәт етмәји бачарсын. Бу ики кејфијјәт мүәллим (тәрбијәчи) симасында үзви шәкилдә говушмалыдыр. Бу кејфијјәтләри өзүндә формалашдыран мүәллим (тәрбијәчи) һәдә-горхуја, чәзаландырмаға дејил, ағыла бел бағлајыр, ағылла һәрәкәт етмиш олур. Аталар әбәс јерә демәмишләр: «Гүввә чох шеји, ағыл исә гүввәни сындырар».

Тапшырығын, тәләбин јеринә јетирилмәсиндә чәтинлик чәкән ушаға, јенијетмәјә, кәнчә гаршы габармағ, әсәбиләшмәк дејил,

¹⁴ Бах: «Ајдынлығ гәзети», № 10, 6 октјабр 1990,

¹⁵ Мирзә Рәчәб Вәссаф. Әхлагнамә. (Бах: «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 27 апрел, 1990).

¹⁶ Әбдүррәһман Чами. Јусиф вә Зүлөјха. Бақы, «Азәрнәшр», 1965, с. 126.

көмөк етмөк мәсләһәт көрүлүр. Бу һәһпгәти мүдрикләримиз дә билмишләр: «Ушағы бујур, далынча јүјүр», јахуд, «кичикдән хә-та, бөјүкдән әта».

Педагожи просес заманы тәләбләрдә ваһидлик принципи. Бу тәләб јалныз мүәллимләрә аид дејил, һәм дә мәктәб рәһбәрләринә, шакирд тәшкилатларына, мәктәбдәнкәнар тәрбијә мүәссисәләринә, валидејнләрә, ичтимаијјәт нүмајәндәләринә, үмумијјәтлә кәнч нәслин тә'лими, тәрбијәси вә тәһсили илә әла-гәдар олан бүтүн тәшкилат вә шәхсләрә аиддир. Чүнки, онларын һамысы ушаглара, јенијетмә вә кәнчләрә тә'сир көстәрмәк вә кәнч нәсл гаршысында мувафиг тәләбләр гојмаг имканына ма-ликдирләр. Бу сәбәбдән дә бүтүн мүәллимләрин, мәктәб рәһбәр-ләринин, валидејнләрин вә ичтимаијјәт нүмајәндәләринин ушаг-лар, јенијетмә вә кәнчләр гаршысында гојдуглары тәләбләрдә мүмкүн гәдәр ваһидлик тә'мин олунамалыдыр. Тәләбләрдә ваһид-лик тә'лим, тәрбијә вә тәһсил саһәсиндә уғурларын рәһнидир.

Вахтилә бөјүк Туси хәбәрдарлыг едирди: «Мүәллим бу вә ја дикәр үсули-тәрбијәни тәтбиг едәркән һеч бир рүтбә, вәзифә вә силк нәзәрә алмамалыдыр», һамыја ејин нәзәрлә бахмалыдыр.

Тәләбләрдә ваһидлик принципи хатырладыр ки, һәр һансы ири вә ја хырда мәсәлә үзрә, мәсәлән, аиләдә валидејнләр, ја-худ, мәктәбдә мүәллимләр башга-башга мөвгедән чыхыш етдик-дә тәрбијә (тә'лим вә ја тәһсил) иши хејли чәтинләшир.

Педагожи просесдә сөзлә әмәлин бирлији принципи. Бу принцип тәләб едир ки, шәраитдән асылы олмајараг мүәлли-мин (тәрбијәчинин) сөзү әмәли илә үст-үстә дүшсүн, дедији кими һәрәкәт етсин. Мүәллимин (тәрбијәчинин) сөзү илә әмәли ара-сында азачыг да олса фәрг көрән шакирдин (тәләбәнин) она инамы сарсыјыр. Мүәллим (тәрбијәчи) биринчи һалда һөрмәтә минир вә педагожи просесин сәвијјәси јүксәлир, икинчи һалда исә һөрмәтдән дүшүр вә педагожи просесин сәмәрәси азалыр.

Сөзлә әмәлин вәһдәти приисипи тәкчә мүәллимләрә аид де-јил, тәдрис мүәссисәләринин рәһбәрләринә, валидејнләрә, педа-гожи ишлә мәшғул олан дикәр шәхсләрә дә аиддир. Онларын бир-биринә мунасибәтләриндә, ушаглара, јенијетмә вә кәнчләрә мунасибәтләриндә әмәлләри сөјләдикләри фикирләрә ујғун кәл-мәлидир.

Бу тәләб аталар сөзләриндә дә ифадә олуимушдур: «Киши-нин сөзү илә иши бир олсун кәрәк», «Адамын дили илә үрәји бир олсун кәрәк».

Кечмиш сөз устадларынын да диләји белә олмушдур. Мәсә-лән, бөјүк Әвһәди хәбәрдарлыг едирди:

«Сөзүн, гәлбин, ишин әжәр олса дүз,
Сәи һәр истәјинә чатарсан, сөзсүз».

Јахуд, Дәһләви «Ширин вә Хосров» әсәриндә мәсләһәт кө-
рүрдү:

«Јахшы олмағ үчүн өзүн дә дүз ол,
Һәмишә ишиндә, сөзүндә дүз ол»¹⁷.

Педагожи просесин принципләринә даир фактлардан ирәли
кәләи башлыча нәтичә будур ки, һәмин принципләрдән һали
олан, онларын һансы ғанунаујғунлуғлардан ирәли кәлдијини би-
лән вә тә'лим-тәрбијә заманы нәзәрә алан мүәллимин (тәрбијәчи-
нин) фәалијјәти уғурлу олур. Чүнки, белә фәалијјәт елмә, ел-
ми-педагожи биликләрә әсасланыр. Әбдүррәһман Чами бу фикри
поетик формада чох дүзкүи ифадә етмишдир:

«Һәр иши мүкәммәл билмәли инсан,
Биликлә көрүлән иш олар асан»¹⁸.

Икинчи нәтичә будур ки, педагожи просесин принципләри вә
үсуллары онун мәрһәләләри илә сых бағлыдыр.

СУАЛ ВӘ ТАПШЫРЫГЛАР.

1. Педагожи просесин принципләри һансы елми дәлил-
ләрлә әсасландырылыр?
2. Һансы принцип һансы ғанунаујғуилуғдан ирәли кәлир?
3. Педагожи принципләри билмәјин әһәмијјәтини изаһ
един.
4. Сизчә, һәмин принципләри нәзәрә алмамағ нә илә нә-
тичәләнәр?

¹⁷ Әмир Хосров Дәһләви. «Ширин вә Хосров», Бақы, «Азәрнәшр», 1973,
с. 39.

¹⁸ Әбдүррәһман Чами. «Јусиф вә Зүлөјха». Бақы, «Азәрнәшр», 1965, с. 156.

[illegible][illegible][illegible]

ниг, ел ниг, нинимэлиэ дегэдэр нигэргэвэл сулжигет гичигч
-дэ индиг-диг сулжигэ ет едэх вилэ ея дичидичитигчигч ет
-дэр эчигч! ниг, ел еддерегнөө нигең, еавге нэгнүс динеглдеф
еглжигет лүжэ нэгндиг-диг ет нелгеч тв влеч (9 еүнид
-ежиг, 9 еүнид) гыдэрлжиг ижинен есигчиг нигең нэгчдигнигч

1. ПЕДАГОГИ ПРОСЯТ МАРЧЕЛЛА АНАЛИЗЫ

[illegible]

ли; 5. Идараедичи-изааретли; 6. Гиметлидиричи-нателчс?

Корпуси кими, дурса агарар компонент ва ја васила

- 1 Б. П. Лесников (Бах: Педагогика», М.: «Просвещение», 1968, с. 134—143.
- 2 М. А. Данилов (Бах: «Дидактика средней школы», М.: «Просвещение», 1975, с. 101—109.
- 3 Бах: Педагогика. М.: «Просвещение», 1988, с. 345—353.

чарыг вә мә'нәви кејфијјәтләрин әсасән гавранылмасы; 2) һәмин билик, бачарыг вә мә'нәви кејфијјәтләрин әсасән баша дүшүлмәси; 3) билик, бачарыг вә мә'нәви кејфијјәтләрин әсасән мөһкәмләндирилмәси вә тәтбиги; 4) мүвәффеғијјәтә әсасән нәзарәт: онун һесаба алынмасы вә гијмәтләндирилмәси.

Сырф тәрбијә ишиндә дә тәгрибән һәмин мәнзәрә, јә'ни һәмин мәрһәләләр мүшаһидә едилир. Мәсәлән, сәлигәлилик кими мә'нәви кејфијјәтин ушаглара ашылаимасы илә мәшғул олан тәрбијәчи (валидејн) илк мәрһәләдә ушағын диггәтини сәлигәлилик, сәлигә фактларына, сәлигәли көркәмә, кејимә, сәлигәли јазыја, мәнзилдәки (отагдакы) сәлигә-сәһманә јөнәлдир. Ишин сонракы мәрһәләсиндә сәлигәлилик, сәлигә фактларынын әһәмијјәтини ачыглајыр, өзү үчүн, аилә үчүн, чәмијјәт үчүн онун мә'насыны ајдынлашдырыр. Нөвбәти мәрһәләдә тәрбијәчи (валидејн) сәлигәли олмағы, сәлигәли кејинмәји, сәлигәли јазмағы, өз иш кушәсини сәлигәдә сахламағы, отагда (мәнзилдә) даим сәлигә-сәһман јаратмағы ушагдан тәләб едир, тәләбин ичрасына нәзарәт гојур. Ејни истигамәтдә апарылан ишин сон мәрһәләсиндә о, сәлигәлилик саһәсиндә ушағын фәалијјәтинә өз мүнәсибәтини билдирир, мүәјјән формада гијмәтләндирир.

Дејиләнләр нәзәрә алынараг, мәсәлә бурада **тә'лим**ин мәрһәләләри вә ја **тәрбијә**нин мәрһәләләри кими дејил, һәр икисинин үмуми чәһәтләрини өзүндә бирләшдирән педагожи просесин мәрһәләләри кими ифадә едилир. Улу бабаларымыз да идрәк просесиндә мүәјјән ардычыллыгын олдуғуну билмиш вә ону белә бир мүдрик кәламда ифадә етмишләр: «Нәрдиваны илк пилләдән чыхарлар».

2. МӘРҲӘЛӘЛӘРИН СӘЧИЛӘЛӘНДИРИЛМӘСИ

Јени билик, бачарыг вә мә'нәви кејфијјәтләрин әсасән гавранылмасы. Јени материал нә демәкдир? Бурада сәһбәт елм үчүн јени олан материалдан кетмир, шакирд (тәләбә) үчүн јени олан материал нәзәрдә тутулур. Бу чүр материал исә елмдә мүәјјәнләшдирилмиш ганун, ганунаујғунлуг, теорем, нәзәријјә, гајда, мә'нәви кејфијјәт, факт вә с. ола билир.

Педагожи иросесин илк мәрһәләсиндә шакирдләр (тәләбәләр) јени материалла илкий таныш олурулар. Онлар өјрәнмәли олдуғлары объектін, анлајышын, ганун вә ја гајданын әләмәтләрини көрүр, ешидир, дујурлар, мүмкүнсә дадырлар, тохунурлар. Педагожи просесин бу илк мәрһәләсиндә шакирдләрин диггәти өјрәнилән чисим вә һадисәләр үзәриндә чәмләшдирилир.

Азәрбајҗанын көркәмли философу Бәһмәнјарын бу фикриндә

бөйүк һәгигәт вар: «Анладығымыз һәр бир шеји ја һисс (дүҗғу) илә, ја да ағыл илә анлајырыг»⁴.

Педагожи просесин илк мәрһәләсиндә шакирдләрин (тәләбәләрин) мөвчуд биликләри, һәјат тәчрүбәләри дә гаврама просесинә гошулур, гавранылан объектлә һәјат тәчрүбәси тутушдурулур, лазым кәлдикдә һәјат тәчрүбәсинә дүзәлишләр едилир. Идрак просесиндә дүҗғуја мүстәсна әһәмијјәт верән Бәһмәнјар јазырды: «Инсан јалныз дүҗғудан кәлән, јахуд дүҗғунун тәсдигләдији шејә инаныр»⁵.

Илкин гаврајыш заманы ушагларын мөвчуб һәјат тәчрүбәләрини хатырламағын әһәмијјәтини П. К. Анохин хүсуси апардығы тәдигатла да исбат етмишдир. Сүбүт олунмушдур ки, һазырки гаврама фактына гәдәр объект һаггында габаглар ешидилмиш вә ја охунмуш мә'лумат һәмиш объектин мүвафиг әләмәтләрини әтрафлы, әсаслы дүјаға имкан верир. Бу психоложи ганунаујғун-лугдан хәбәрдар олан мүәллим (тәрбијәчи) гаврајыш мәрһәләсини лазыми изаһатла мүшајјәт етдирир.

Мөвзу үзрә мүвафиг материалын гавранмасыны тәшкил едәркән шакирди (тәләбәни) јалныз мүшаһидәчијә чевирмәк олмаз. О, гаврама просесинә фәал сурәтдә гошулмалыдыр; онун мүмкүн гәдәр даһа чох дүҗғу органлары ишә салынмалы, әјаилијин мүхтәлиф нөвләриндән истифадә едилмәлидир. Чүнки педагожи просесин сонрақы мәрһәләләринин уғуру гавраманын долғунлуғундан, дәгиглијиндән вә демәли, бүнөврәнин мөһкәмлијиндән чох асылыдыр.

Мөвзунун әһатә етдији материалын мөһкәм, әсаслы, тутарлы гавранмасы шүүрдан кәнар мүмкүн дејил. Материалы баша дүшмәк үчүн гаврајыш әсасында фикир формалашмалыдыр. Шакирд (тәләбә) мүәллимин (тәрбијәчинин) рәһбәрлији илә гаврадығы материалы көтүр-гој етмәли, фикир сүзкәчиндән кечирмәли, онун нечәлијинә вармалыдыр. Педагожи просесин бу илк мәрһәләсиндә шакирд (тәләбә) гавранылан объектә садәчә бахмыр, ону көрүр; о, сәси садәчә ешитмир, она гулаг асыр; онун нечәлијини дәрк етмәјә чалышыр; мәтни охумагла кифајәтләнмир, ајры-ајры сөз вә ифадәләри баша дүшмәк истәјир; тарихи шәхсијјәтин нечә һәрәкәт етдијини анламаға сәј көстәрир вә с.

Мүәллим шакирдләрин (тәләбәләрин) диггәтини апарылан тәчрүбәсини, алынған кимјәви реаксијаын, физики һадисәнин маһијјәтинә чәлб едир, бу мәгсәдлә суаллар гојур, тапшырыглар верир, чалышыр ки, јени тәдрис материалыны шакирдләр (тәләбәләр) шүүрлу сурәтдә гаврасынлар. Аталар көзәл дејиб: «Бир

⁴ Бах: З. Ч. Мәммәдов. Бәһмәнјарын фәлсәфәси. Бакы, «Елм», 1983, с. 127.

⁵ Јенә орада, с. 144.

дәфә көрмәк жүз дәфә ешитмәкдән җахшыдыр». Мүасир елми дәлилләр дә нәзәрә алынарса демәлиҗик: «Бир дәфә шүүрлу көрмәк жүз дәфә механики ешитмәкдән җахшыдыр».

Һәлә XI әсрдә җашаҗыб җаратмыш көркәмли Азәрбаҗчан философу Бәһмәнҗар «Идрак» адлы әсәриндә харичи аләмин баша дүшүлмәси үчүн гаврама, анлама вә дәркетмә мәрһәләләриндән кечмәҗин зәрурилиҗини көстәрмишдир.

Билик, бачарыг вә мә'нәви кеҗфијјәтләрин әсасәи баша дүшүлмәси. Мөвзу илә әлагәдар материалы гаврамаг вә илкин анламаг идрак просесинин илк мәрһәләси кими зәруридир; лакли һәммин материалы там мәнимсәмәк үчүн кифајәт деҗил. Бундан өтрү нөвбәти аддым атмаг лазым кәлир: материалын әсаслы мәнимсәнилмәси, тутарлы дәрк олунмасы тәшкил едилир. Бу мәгсәдлә мүүллим (тәрбијәчи) шакирдләрин (тәләбәләрин) шүүруну хүсуси тәрзләрлә һәрәкәтә кәтирир, онлары дүшүнмәјә, фикир јүрүтмәјә вадар едир, диггәтләрини өјрәнилән чисим вә ја һадисәләрдә сәбәб-нәтичә әлагәләринә јөнәлдир, маһијјәтини дәрк етмәјә истигамәтләндирир.

Педагожи просесин бу мәрһәләсиндә шакирдләр (тәләбәләр) мүүллимин (тәрбијәчинин) рәһбәрлији илә мүүјјән әгли нәтичәләр чыхарыр, өз фикирләринин доғрулуғуну исбат етмәјә чалышыр, мүгајисәләр, үмумиләшмәләр апарырлар.

Шәргин илк абидәләриндән бириндә јазылыр ки, «Охумағын фајдасы әзбәрләмәкдә јох, дәрк етмәкдәдир»⁶. Дәрк етмәҗин јоллары барәдә дүшүнәнләр исә аз олмамышдыр. Мәсәлән, И. Туси тә'лимдә мүвәффеҗијјәтин шәртләри барәдә дүшүнәркән инандырмаға чалышырды ки, «тә'лим заманы изаһ етмә, тәһлил, тәркиб тә'лимин тәмәли, өзүлүдүр». Бу чүр ағыл гүввәләриндән биринә—мүгајисәјә бөјүк әһәмијјәт верән Н. Нәриманов дејирди: «...бу гүввә, јә'ни көрдүјүмүз, ешитдијимиз, анладығымыз шәјләрә тәфавүт гојмаг вә сонра бир-биринә охшајан шәјләри бир јерә топлаҗыб гејри бир јерә топланмыш бир чинсдән олан шәјләрдән ајырмаг, тәрчиһ вермәк гүввәси инсаны һејван дәрәчәсиндән хилас едир»⁷.

Јүксәк дәрәчәдә мүгајисәләр апармаг габилијјәтинә малик олан шәхсләр сәрраст үмумиләшдирилмиш фикирләр сөјләмәјә гадирдирләр. Мәсәлән, Хагани Ширвани ади көркәми олан гарғыларын маһијјәтини мүгајисә әснасында белә ачмышдыр:

⁶ Қәлилә вә Димнә, с. 39.

⁷ Нәриман Нәриманов. Сечилмиш әсәрләри. Бақы, «Азәрнәшр», 1985, с. 281.

«Гамышлыгда гарғыларын бүтүн рәнжи көрүнсә бир,
Бирисиндән шәкәр чыхыр, дикәриндән гуру һәсир»⁸.

Јахуд, инсанын сојуға вә истијә мүнәсибәтиндә фәрги мугајисә јолу илә классик формада ифадә етмәк мүмкүн олмушдур:

«Сојуғу истидә истәјир инсан,
Сојуғда исти дә истәјир нисан»⁹.

Бу чүр тутарлы фикирләр әлавә олараг көстәрир ки, шүүр сәвијјәсиндә чәрәјан едән педагожи просес биликләрин интенсив формалашмасына имкан верир. Шакирдләр өз билик еһтијатларындан вәзијјәтин тәләб етдији биликләри сечиб истифадә едирләр. Мәнимсәмәпин һәмин мәрһәләсиндә формалашан билик вә бачарыг шакирдләрин (тәләбәләрин) малик олдугу биликләрә говушур, ағылын сәрвәтинә чеврилир. Аталар көзәл дејиб: «Көз көрмәк, ағыл баша дүшмәк үчүндүр». Көрүнүр, орта әсрин гүдрәтли Азәрбајжан философу Бәһмәнјар да һәмин аталар сөзүндән бәһрәләнмишдир. О, исбат едирди ки, һадисәни көрмәк һәлә ону, дәрк етмәк, баша дүшмәк демәк дејил.

Биликләрин, бачарыг вә вәрдишләрин, мә'нәви кејфијјәтләрин әсасән мөһкәмләндирилмәси вә тәтбиги. Педагожи просесин мәрһәләләри мувафиг биликләрин вә ја кејфијјәтләрин гавранмасы вә баша дүшүлмәси илә мөһдудлашмыр. Гавранмыш вә баша дүшүлмүш биликләрин, мә'нәви кејфијјәтләрин мөһкәмләндирилмәси дә тәләб олуноур.

Мувафиг билик вә бачарыглар әсаслы шәкилдә дәрк олунса да сонралар мөһкәмләндирилмәдикдә унутмаг тәһлүкәси јараныр. Унутмаг һаллары исә тәфәккүр просесини, мұһакимә јүрүтмәк габилитетини зәифләдир. Һафизәсиндә лазымынча билик еһтијаты олмајаи шакирдләрин (тәләбәләрин) фикри сәтһилији илә фәргләнир.

Унутмағын тә'лимдә зәрәри вә өјрәнилән биликләрин мөһкәм јадда галмасынын вачибити тарихдә бөјүк шәхсијјәтләри дүшүндүрмүшдүр. Мәсәлән, Н. Туси хатырладырды ки, «Тәдарүс етмәк лазым, лакин јаддан салынмамасына игдам етмәк даһа зәруридир». Ејни фикри Хагани Ширвани поетик шәкилдә мәсләһәт көрмүшдүр:

«Мәктәбдә елм оху, фәһи өјрән, дәрс ал,
Һәр нә охумусан бир-бир јада сал».

Биликләри мөһкәмләндирмәк тәдбирләри һәмин биликләрин һафизәдә үзүн мүддәт галмасына вә тәфәккүрүн зәнкииләшмә-

⁸ Әфзәләддин Хагани Ширвани. Сечилмиш әсәрләри. Бақы, «Азәрнәшр», 1978, с. 13.

⁹ Фәхри Күркани. Вис вә Рамин. Бақы, «Азәрнәшр», 1974, с. 385.

синэ имкан верир. Бу сәбәпләрә көрә мүәллимләр (тәрбијәчиләр) педагожи просесдә билик вә бачарыгларын мөһкәмләндирилмәси илә хусуси мәшғул олурлар: кечилмиш материаллар көтүр-гој едилир, бә'зи анлајышлар, үмүмиләшмәләр, гәјдалар, исбатлар вә с. вахташыры јада салыныр.

Тәчрүбә көстәрир ки, һәр чүр тәкрат јох, механики тәкрат јох, мәһз шүүрлу тәкрат материалын һафизәдә галма мүддәтини хејли артырыр. Педагожи ишдә тәләсиклијә јол вермәк олмаз: атылан һәр бир аддым әсаслы олдуғда, өјрәнилән билијин шүүрлу тәкраты, мөһкәм јадда галмасы тә'мин едилдикдә нөвбәти аддым атылыр. Аталар әбәс јерә демәмишләр: «Јаваш кедәи чох кедәр».

Билик вә бачарыгларын мөһкәмлији үчүн онларын шүүрлу тәкраты кифајет дејил. Билик вә бачарыг нәинки шүүрлулуғу илә, һәм дә әмәли сәчијјә дашымасы илә фәргләнир. Мәнимсәмәнин тамлығыны тә'мин етмәк үчүн өјрәнилән билик вә бачарыгларын тәтбигини тәшкит етмәк лазым кәлир. Бу һәгигәт аталар сөзүиә дә јол ачмышдыр: «Елм пара илә јох, чалышмагла әлә кәлир».

Билији тәтбиг етмәјин, тәчрүбәнин фәјдасыны улуларымыз да билмиш вә демишди: «Тәчрүбә инсанда ағыл вә камал ојадыр». Биликдән истифадә едилмәдикдә, онун тәтбигинә шәраит јарадылмадығда, јалныз һафизәдә топланыб галдығда әһәмијјәтини итирир, лазымсыз јүкә чеврилир.

Өјрәнилән мөвзуиун мәзмуну вә характериндән асылы олараг билик вә бачарыглар мүхтәлиф формада тәтбиг едилир. Тәдрис мүәссисәләриндә бу чәһәтдән кениш имканлар вар: мисал вә мәсәлә һәлли, лабораторијаларда әмәли тәчрүбәәрин тәшкити, е'малатханаларда ајры-ајры хаммалын е'малы үзрә иш, идман залында идманын башга-башга нөвләри үзрә мәшг, өзүнә-хидмәт әмәји, ичтимаи-фәјдалы әмәк, мәктәбјаны саһәдә, кәнд тәсәрруфаты вә сәнајә саһәләриндә шакирдләрин (тәләбәләрин) әмәји, шифаһи вә јазылы нитгин тәшкити вә с.

Билик вә бачарыгларын әмәли ишдә тәтбиги бир чох чәһәтдән фәјдалыдыр. Билик вә бачарығындан истифадә етдијини көрән шәхс севинч һисси кечирир; о, јени-јени билик вә бачарыг әлдә етмәјә чан атыр, күчлү олдуғуну дујур, һисс едир ки, күч биликдәдир, дүшүнүр: «Буну билирәм», «Буну бачарырам». Әссар Тәбризи һағлы олараг јазырды:

«Чалышмајан әи сәдә бир мәсәләни аиламаз,
Билик әмәк тәләб едир, тәнбәл биликли олмаз»¹⁰.

¹⁰ Әссар Тәбризи. «Мәһр вә мүштәри». Бақы, «Јазычы», 1988, с. 38.

Билик, бачарыг вэ вэрдишлэрэ, мә'нэви кејфијјэтлэрэ нэзарэт: онларын јохланмасы вэ гијмэтлэндирилмэси. Педагожи просесдэ шакирдлэрин (тэлэбэлэрин) мәнимсэмэ фэалијјэтинэ нэзарэт, онун јохланмасы вэ гијмэтлэндирилмэси педагожи просесин вачиб мэрһэлэлэриндэн биридир. Мәнимсэмэ фэалијјэтинэ нэзарэтин нөвлэри мүхтәлифдир: мәшғәлэ заманы нэзарэт, тәһәффүс заманы нэзарэт.

Шакирдлэрин (тэлэбэлэрин) мәнимсэмэ фэалијјэтинэ нэзарэти мүәллим (тәрбијәчи) һәјата кечирир. Нэзарэтин вәзифәләри чохдур. Нэзарэт мүәллимә (тәрбијәчијә) имкан верир ки, шакирдлэрин (тэлэбэлэрин) билик вэ бачарыгларынын, давраһнышларынын чари вәзијјәтиндән һали олсун, еһтијачы оланлара, чәтинлик чәкәнлэрә јериндәчә лазыми көмәклик көстәрсин, мүвафиг истигамәт версин, арзу едәнләр гаршысында әлавә тэләбләр гојсун.

Шакирдлэрин (тэлэбэлэрин) мәнимсэмэ фэалијјэтинэ нэзарэтин мүәллим (тәрбијәчи) үчүн дә әһәмијјәти вар. Нэзарэт имкан верир ки, мүәллим (тәрбијәчи) өз фэалијјәтини, өз иш үслубуну, өз методикасыны шакирдлэрин (тэлэбэлэрин) мәнимсәмә вә давраһныш хүсусијјәтләрини нәзәрә алараг гијмәтләндирсин: лазым кәләрсә методикасына дүзәлишләр етсин, ону тәкмилләшдирсин. Бурада бөјүк Низаминин кәламы јада дүшүр:

«Дүнјада о шәхсин учалар башы,
Чох саыг давраһыр һәр ишә гаршы»¹¹.

Мә'лумдур ки, педагожи просесдә шакирдлэрин (тэлэбэлэрин) мәнимсәмә фэалијјэтинә вә давраһнышына лазыминча диггәт јетирмәјән, онларын билик вэ бачарыгларынын, мә'нэви кејфијјәтләринин мөвчуд вәзијјәтини үзә чыхармаг үчүн тәшәббүс көстәрмәјән вә һәмин вәзијјәтин нечәлијини сонракы ишиндә нәзәрә алмајан мүәллим (тәрбијәчи) педагожи ишдә там мүвәффәгијјәт газана билмир.

Педагожи просесдә нэзарэтин вәзифәләриндән бири дә мүәјјәнләшдирилән билик вэ бачарығын, мә'нэви кејфијјәтин сәвијјәсини гијмәтләндирмәкдир. Шакирд (тэләбә) фэалијјәтинин гијмәтләндирилмәси педагожи просесин сон мәрһәләсинин тәркиб һиссәси кими мүәллимдән (тәрбијәчидән) бөјүк усталыг, педагожи такт, мәс'улијјәт тэләб едир. Чүнки, верилән гијмәт шакирди (тэләбәни) даһа да руһландыра вә ја руһдан сала билир.

Шакирдин (тэләбәнин) мәнимсәмә фэалијјәтини, мә'нэви кејфијјәтини јазылы вә ја шифаһи формада гијмәтләндирмәк олур.

¹¹ Низами Кәнчәви. Искәндәрнамә. Бақы, «Јазычы», 1982, с. 118.

Һәр ики һалда вачиб олан будур ки, верилән гијмәт объектив, әдаләтли олсун вә шакирд (тәләбәни) руһдан салмасын, кәләчәк фәалијјәтә һәвәсини артырсын. Бу мә'нада аталар сөзүнү дә јадда сахламаг фәјдалы олар: «Ики дүшүн, бир даныш».

3. МӘРҲӘЛӘЛӘРИН ГАРШЫЛЫГЛЫ ӘЛАГӘСИ, ӘСАС МӘ'ЈАРЫ ВӘ АРДЫЧЫЛЛЫГЫ

Педагожи просес мәрһәләләринин гаршылыглы әлагәси. Һәмин мәрһәләләрә бирјоллуг верилмиш, донмуш һал кими бахмаг дүзкүн олмазды. Тә'лим вә тәрбијә, бүтөвлүкдә педагожи просес даим һәрәкәтдәдир.

Бу сәбәбдән дә педагожи просесин мәрһәләләри бир-бири илә гаршылыглы әлагәдә олур, бири диқәрини шәртләндирир, бири диқәрини тамамлајыр, һәтта бири диқәринә чеврилә, бири диқәриндә иштирак едә билир. Мәсәлән, педагожи просесин илк мәрһәләси олан гаврамада анлама—баша дүшмә әләмәтләри, баша дүшмә мәрһәләсиндә гаврама әләмәтләри мөвчуд олур. Јахуд, билик, бачарыг вә вәрдишләрин мөһкәмләндирилмәси мәрһәләсиндә анлајышларын формалашмасы әләмәтләри дә мүшаһидә едилир. Демәли, педагожи просесин мәрһәләләри мүтләг мә'нада дејил, нисби мә'нада баша дүшүлүр вә бир-бириндән фәргләндирилир.

Педагожи просесин мәрһәләләрини мүјјәиләшдирмәјин ме'јары. Суал олуур: нисби мә'нада баша дүшүлән педагожи просес мәрһәләләрини бир-бириндән фәргләндирмәјә имкан верән асас ме'јар вармы? Варса һәмин ме'јар нәдән ибарәтдир? Белә бир ме'јар вар! Бу ме'јар педагожи просесин һәр һансы мәрһәләсиндә һәлл едилән башлыча педагожи вәзифәдир.

Педагожи просесин гаршысында гојулан вә һәлл едилән вәзифәләр чох олур: мәшгәләдә (тәдбирдә) шакирдләрин (тәләбәләрин) иштиракы вәзијјәти илә танышлыг, тапшырығын ичра вәзијјәтини јохламаг, өјрәдилмәли мөвзу үзрә шакирдләрин (тәләбәләрин) мөвчуд анлајышларыны үзә чыхартмаг, өјрәнилмәли һадисәнин, просесин, мә'нәви кејфијјәтин тәзаһүрүнүн мүшаһидәсини тәшkil етмәк, бу барәдә мұвафиг изаһат вермәк, изаһатын нечә баша дүшүлдүјүнү јохламаг, билијин тәтбигини тәшkil етмәк вәс. вә и. а.

Һәр конкрет һалда бу чүр вәзифәләр арасында бири, мәсәлән, һадисәнин мүшаһидә олунмасы, јахуд анлајышын формалашдырылмасы, үстүлүк тәшkil едир, галан вәзифәләр һәмин башлыча педагожи вәзифәјә хидмәт едир. Мәһз бу чүр башлыча

вэзифэжэ нэзэрэн педагожи просесин мэрһэлэси мүэјјәнләшдирилр.

Педагожи просес мэрһэлэлэринин ардычыллыгы. Педагожи просесин мэрһэлэлэри һәлл едилән башлыча вэзифэжэ көрә мүэјјәнләшдирилр. Дејилдији кими, педагожи просес заманы бир һалда билик вә бачарыгларын, јахуд мәнәви кејфијјәтләрин гавранмасы, башга һалда билик вә бачарыгларын вә ја мәнәви кејфијјәтләрин формалашмасы, үчүнчү һалда билик вә бачарыгларын, јахуд мәнәви кејфијјәтләрин мөһкәмләндирилмәси, дөрдүнчү һалда билик вә бачарыгларын вә ја мәнәви кејфијјәтләрин јохланмасы вә гијмәтләндирилмәси үстүнлүк тәшкил едир.

Педагожи просесин мэрһэлэләриндә мүэјјән ардычыллыг мөвчуддур. Педагожи просесин мэрһэлэләри һәм дә идрак просесинин мэрһэлэләринә ујғун кәлир. Лакин бурада өзүнәмәх-суслуг да вар. Специфик чәһәтләрдән бириси будур ки, педагожи просесә хас олан мэрһәлә (билик, бачарыг вә вәрдишләрии, мәнәви кејфијјәтләрин јохланмасы вә гијмәтләндирилмәси) елми идрак үчүн сәчијјәви дејил.

Педагожи просесин бүтүн мэрһэлэләри үчүн үмуми олан чәһәт мөвчуддур. Үмуми чәһәт будур ки, мүәллим (тәрбијәчи) педагожи просесин бүтүн мэрһэлэләриндә һәлледији рола малик-дир. Педагожи просесин һәр бир мэрһэләсиндә мүәллим (тәрбијәчи) шакирдләрин (тәләбәләрин) мәнимсәмә фәалијјәтинин тәшкилатчысына, рәһбәринә чеврилдикдә һәм билик вә бачарыгларын, һәм дә мәнәви кејфијјәтләрин вә психоложи хүсусијјәтләрин формалашма темпи хејли артыр.

Педагожи просесин мэрһэлэләри исә, өз нөвбәсиндә, онун үсулларыны сечмәјин вә групплашдырмагын әсас ме'јарына чеврилир. Башга сөzlә, педагожи просесин үсулларыны педагожи просесин мэрһэлэләринә ујғун сечмәк мүмкүн олур.

СУАЛ ВӘ ТАПШЫРЫГЛАР.

1. Тә'лимин вә тәрбијәнин мэрһэлэләри барәдә әдәбијјат-да вэзијјәт нечәдир?
2. Педагожи просесин мэрһэлэләри анлајышынын зәрурилији нәләрдән ирәли кәлир?
3. Педагожи просесин мэрһэлэләрини һансы ме'јар әсасында мүэјјән етмәк мүмкүндүр?
4. Педагожи просесин мэрһэлэләри вә дәрсин мэрһэләләри арасындакы фәрги ачын.
5. Педагожи просес мэрһэлэләринин гаршылыглы әләгәсини вә ардычыллыгыны изаһ един.

ПЕДАГОЖИ ПРОСЕСИН ҮМУМИ ҮСУЛЛАРЫ

1. ПЕДАГОЖИ ПРОСЕСИН ҮСУЛЛАРЫ АНЛАҲЫШЫ; ҮСУЛЛАРЫН ГРУПЛАШДЫРЫЛМАСЫ МЭСЭЛЭСИ

Педагожи просесини үмуми үсуллары анлаҲышына данр. Бәри башдан деҲәк ки, педагожи просесин үмуми үсуллары анлаҲышы педагокикада илк дәфәдир ки, ишләдилер. ИндиҲәдәк педагожи әдәбиҲятда тә'лимин үсуллары вә тәрбиҲәнин үсуллары анлаҲышлары дәбдә олмушдур.

Тә'лим үсуллары вә ја тәрбиҲә үсуллары барәдә рә'ј бирлиҲи јохдур: мүхтәлиф јанашмалар вә бу сәбәбдән дә мүхтәлиф тә'рифләр мөвчуддур. Тә'лим үсулуна тә'риф верәркән бә'зи педагоглар (М. Мурадханов¹, Д. О. Лордкипанидзе²) мүәллимин вә шакирдләрин фәалиҲјәтләрини әсас көтүрүрләр; диҲәрләри (Ј. К. Бабански³ вә ја Г. И. Шукина⁴) әксинә, мүәллим вә шакирдләрин биркә фәалиҲјәт тәрзләрини өн плана чәкирләр. Үчүнчү груп педагоглар (М. И. Скаткин вә Ј. А. Лернер⁵) тә'рифдә шакирдләрин идрак фәалиҲјәти тәрзләринә үстүнлүк верирләр. Дөрдүнчү груп педагоглар (Н. И. Болдырев, Н. К. Гончаров⁶) тә'рифдә тә'лимин функцијаларына истинад едирләр.

Тә'лим үсулунун тә'лим вәзифәләри илә әлағәләндирилмәси, мүәллим вә шакирдләрин биркә фәалиҲјәтләринин нәзәрә алынмасы верилән тә'рифләрдә сәмәрәли чәһәтләрдир. Бунунла белә, тә'рифләрдән аҲрылыгдә һеч бирини мәғбул сажмағ мүмкүн дејил. Чүнки, онларын һеч бири, әввәлә, тә'лимин маҲиҲјәтини там әһатә етмир, иҲинчиси, тә'лим үсулларынын группашдырылмасына истигамәтләнмир, үчүнчүсү, тә'лимин мәрһәләләрини нәзәрә алмыр вә нәһәјәт, тә'лим үсулларыпын системини јаратмаға имкан вермир.

Бәс тә'лим үсулуна верилән тә'риф һансы тәләбләрә чаваб вермәлидир? һәмин тә'риф елми тәләбләрә чаваб вермәлидир, јә'ни тә'лимин маҲиҲјәтини әкс етмәли, тә'лимин мәрһәләләрини нәзәрә алмалы, мүәллим вә шакирдләрин башлыча вәзифәләрини

¹ Педагокика. Бақы, «Азәртәдриснәшр», 1964, с. 154.

² Дидактика. Тбилиси Университетинин нәшри, 1985, с. 203.

³ Педагогика. Москва, «Просвещение», 1988, с. 168.

⁴ Педагогика школы. Москва, «Просвещение», 1977, с. 305.

⁵ Дидактика средней школы. Москва, «Просвещение», 1975, с. 151.

⁶ Педагогика. Москва, «Просвещение», 1968, с. 169.

ајдын ифадә етмәли, тә'лим үсулларыны группашдырмаға вә системә салмаға имкан вермәлидир.

Тә'лим үсуллары вә тәрбијә үсуллары әсасән үст-үстә дүшдүјүндән, јухарыдакы тәләбләр нәзәрә алынмагла онлара там һалда белә тә'риф вермәк лазым кәлир: педагожи просесин мәрһәләләринә ујғун олараг, мүәллимий (тәрбијәчийин) рәһбәрлији алтында шакирдләрин (тәләбәләрин) мүәјјән билик вә анлајышлар, бачарыг вә вәрдишләрә јијәләнмәләри, тәрбијә олунмалары вә инкишаф етмәләри јолларына педагожи просесин үсуллары дејилир.

Педагожи просес үсулларынын группашдырылмасы мәсәләси. Педагожи просес үсулларынын группашдырылмасы анлајышы да педагогикада илк дәфәдир ишләдилир. Әдәбијјатда тә'лим үсулларынын группашдырылмасы анлајышы вар. Тә'лим үсулларыны группашдырмаг мәсәләсиндә дә фикирләр мүхтәлифдир. Онларын арасында ән кениш јазылан фикрә көрә үсуллар билик мәнбәји әсасында группашдырылмалыдыр. Шакирдләр үчүн билијин куја үч мәнбәји вар: сөз, әјанилик вә практика. Бу бөлкүнүн тәрәфдарлары тә'лим үсулларыны үч група ајырараг белә адландырырлар: сөзлү үсуллар, әјани үсуллар вә практик үсуллар.

Бу бөлкүнү елми, мәнтиги бөлкү һесаб етмәк олмаз. Чүнки, әввәлә, белә чыхыр ки, әјани вә ја практик адландырылан үсуллар сөзсүз, лал үсуллардыр. Һалбуки, әјани үсуллардан истифадә заманы да, сөздән, изаһатдан, тәсвир вә тәһлилдән јан кечмәк мүмкүн дејил. Икинчиси, чохдан мә'лумдур ки, сөз билик мәнбәји дејил, билик васитәсидир, билијин әсил мәнбәји тәбиәт вә чәмијјәт чисим вә һадисәләридир. Үчүнчүсү, ејни сөзләр әјанилијә дә аиддир: әјани васитәләр һансыса билији дәриндән өјрәнмәк, баша дүшмәк вә јадда сахламаг васитәсидир, билијин әсил мәнбәји дејил.

Көрүндүјү кими, тә'лим үсулларыны билик мәнбәјинә әсасән группашдырмаг сүн'идир вә буна көрә дә гәбул едилмәздир.

Тәрбијә үсуллары илә әлагәдар сөјләнмиш фикирләрдә дә вәзијјәт тәгрибән беләдир. Мүтәхәссис педагогларын бир гисми тәрбијә үсулларыны дөрд група, дикәр гисми—үч група, башга гисми—ики група ајырыр. Мәсәлә бурасындадыр ки, тәрбијә үсуллары группларынын нәинки мигдарында, адларында да мүхтәлифлик вардыр. Мәсәлән, В. А. Сластјонин⁷ тәрбијә үсулларыны дөрд група бөлүр вә белә адландырыр:

1. Шәхсијјәтин шүуруну (инамыны, бахышларыны, идеалларыны) формалашдыран үсуллар.

⁷ Педагогика. Москва, «Просвещение», 1988, с. 106.

2. Фәалијјәти, үнсийјәти, ичтимаи давраһышы тәшкил едән үсуллар.

3. Фәалијјәти вә давраһышы стимуллашдыран вә мотивләшдирән үсуллар.

4. Фәалијјәтә вә давраһыша нәзарәт, өзүнү нәзарәт вә өзүнә-ғиймәт үсуллары.

Шүкинанын редактәси илә чап олунмуш «Педагогика»да⁸ исә тәрбијә үсуллары үч група ајрылыр: 1. Фәалијјәт просесиндә мүсбәт давраһыш тәчрүбәсинин формалашдырылмасы үсуллары; 2. Шүурун формалашдырылмасы үсуллары; 3. Нәвәсләндирмә вә чәзаландырма үсуллары.

В. А. Ланик тәрбијә үсулларыны јалһыз ики група бөлүр: Инандырма үсуллары вә ушағларын һәјат вә фәалијјәтләринин тәшкили үсуллары.

Суал олунур: тә'лим үсуллары вә тәрбијә үсуллары групларынын мигдары вә адларындакы фикир ајрылығларыны иә илә изаһ етмәк олар? Сәбәби субјективликдә, елми мөвгәјин олмадығында ахтармағ лазымдыр. Тә'лим үсулларыны вә ја тәрбијә үсулларыны групплашдырмағын мәнтиғи әсасы ачылмадығындан вә елми чәһәтдән исбат олунмадығындан охучуну инандырмыр. Дүнја шөһрәтли бәстәкарымыз Үзејир Начыбәјовун бир фикри бурада јада дүшүр: «Өвлады хејир јолда тәрбијә етмәк үчүн тәрбијәнин јолуну да билмәк лазымдыр. Тәрбијәнин јолуну анчағ елм сәјәсиндә билмәк мүмкүндүр»⁹.

Педагожи әдәбијјатдакы фикирләрин тәһлилиндән белә бир үмуми нәтичә чыхыр ки, тәкчә тәрбијә үсулларыныны вә ја тә'лим үсулларынын дејил, бүтөвлүкдә педагожи просес үсулларынын елми чәһәтдән дүзкүн групплашдырылмасы бир сыра тәләбләрә чаваб вермәлидир:

1. Педагожи үсуллар ваһид әсаса көрә групплашдырылмалыдыр.

2. Нәмин әсас бүтүн педагожи просес үсулларыны әһатә етмәлидир.

3. Педагожи просес үсулларыны групплашдырмағын әсасы башлыча педагожи вәзифәләрин јеринә јетирилмәсинә хидмәт етмәлидир.

Педагожи просесин мәрһәләләри анлајышы садаланан тәләбләрә чаваб верир. Педагожи просесин мәрһәләләри исә әввәлки фәсилдә сәчијјәләндирилмишдир. Демәли, тә'лимдә вә тәрбијәдә јеринә јетирилән башлыча педагожи вәзифәләр үст-үстә дүшдүјүндән, һабелә онларын үсулларындакы охшарлығ үстүнлүк тәш-

⁸ Москва «Просвещение», 1977, с. 35—36.

⁹ Үзејир Начыбәјов. Сечилмиш әсәрләри. Бақы, «Язычы», 1985, с. 128.

кил етдијиндән, һәм ин үсуллары педагожи просесин мәрһәләләринә көрә группашдырмаг зәрурәтә чеврилир: 1. Билик, бачарыг вә мә'нәви кејфијјәтләрин әсасән гавранмасына хидмәт едән үсуллар; 2. Билик, бачарыг вә мә'нәви кејфијјәтләрин әсасән баша дүшүлмәсинә хидмәт едән үсуллар; 3. Билик, бачарыг вә мә'нәви кејфијјәтләрин әсасән мөһкәмләндирилмәсинә вә тәтбигинә хидмәт едән үсуллар; 4. Билик, бачарыг вә мә'нәви кејфијјәтләрә нәзарәт, онун јохланмасы вә гијмәтләндирилмәсинә хидмәт едән үсуллар.

2. БИЛИК, БАЧАРЫГ ВӘ МӘ'НӘВИ КЕЈФИЈЈӘТЛӘРИН ӘСАСӘН ГАВРАНЫЛМАСЫНА ХИДМӘТ ЕДӘН ҮСУЛЛАР

Мүшаһидә, көстәриш, тәләб, нүмунә вә мүсаһибә билик вә бачарыгларың, мә'нәви кејфијјәтләрин әсасән гавранмасына хидмәт едән үсуллардандыр.

Мүшаһидә. Мүшаһидә тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләри илә әләгәдар өјрәнилмәси зәрури олан фактлары, биликләри, кејфијјәтләри гаврамаға имкан верир.

Ајры-ајры фәнләрин тәдриси вә ја сырф тәрбијә заманы шакирдләрин (тәләбәләрин) мүшаһидәси тәшкил едилир. Мүәллимин (тәрбијәчинин) көстәриши илә шакирдләр (тәләбәләр), мәсәлән, мүхтәлиф тәбиин шәраитдә биткиләрин, бөчәкләрин, һејванларын јашајыш хүсусијјәтләрини, јахуд лабораторија шәраитиндә кимјәви реаксијялары, компүтерлә иш хүсусијјәтләрини, бу вә ја диқәр әхлаги кејфијјәтин адамларда тәзаһүр хүсусијјәтләрини мүшаһидә едирләр.

Мүшаһидәләр аз мүддәтли вә узунмүддәтли ола билир.

Көстәриш. Билик вә бачарыгларын вә ја мә'нәви кејфијјәтләрин гавранмасына хидмәт едән үсуллардан бири дә көстәришдир. Педагожи просесин үсулу кими, көстәриш бүтүн јаш дөврләриндә тәтбиг едилир. Мәсәлән, мәктәбәгәдәр јаш дөврүндә ушаглары өзүнәхидмәт вә мәнишәт әмәјинә говушдырмаг мәгсәди илә валидејнләри онлара бу чүр көстәришләр верирләр: «Өзүнә стул кәтир», «Палтарыны дәјиш», «Әл-үзүнү ју», «Дибчәјә су төк», «Отағы сүпүр», «Стола сүфрә сал» вә с.

Орта үмумтәһсил мәктәбләриндә мүәллим вә тәрбијәчиләр шакирдләри ичтимаи-фајдалы әмәјә говушдырмаг үчүн көстәриш үсулуна тез-тез әл атырлар: «Јазы лөвһәсини сил», «Пәнчәрәни ач, отағың һавасы дәјишсин», «Дәрс һаггында хәстә јолдашына мәлумат вер», «Һәјәти даш-кәсәкдән тәмизләјин», «Мәктәбјаны саһәдәки ләкләри сулајын» вә с.

Көстәриш үсулундан истифадә һаллары али мәктәбдә дә аз дејил. Мәсәлән, елми тәдгигат иши барәдә илкин тәсәввүр јарат-

маг үчүн али мактэб мүэллими тэлэбәжә бу чүр тапшырыглар верир: «Көтүрдүжүн мөвзу үзрә әдәбијјат сијаһысы һазырла», «Сијаһыдакы мәибәләр үзрә реферат јаз», «Әдәбијјат әсасында мөвзу үзрә јазачағын курс (диплом) ишинин иланыны һазырла» вә с.

Бу чүр тапшырыгларын башлыча вәзифәси бә'зи һалларда ушагларын, диқәр һалларда исә шакирдләрини вә ја тэләбәләрин диггәтини ашыланмасы нәзәрдә тутулен мә'нәви кәјфијјәтләрә јөнәлтмәкдир. Мисал кими кәтирдијимиз кәстәришләрин нәзәрдә тутдуғу кәјфијјәтләр исә буилардыр: ишкүзарлыг, гајғыкешлик, сәлигәлик, бөјүкләрин тапшырыгларына әмәл етмәк, мүстәгил ишә алышмаг.

Тәрбијәчи чалышыр ки, педагожи ишин илк мәрһәләсиндә тапшырыглар јолу илә ушаглар вә кәнчләр мүвафиг кәјфијјәтләри (индики мисалларда ишкүзарлығы, гајғыкешлији, сәлигәлији, бөјүкләрин сөзүнә әмәл етмәји, мүстәгил ишләмәји) дүјсунлар, һисс етсинләр, көрсүнләр.

Ајдындыр ки, тапшырыг сөз васитәсилә верилир. Унутмаг олмаз ки, тапшырығын сөз васитәсилә дејилиши тәрзи бөјүк педагожи әһәмијјәтә маликдир. Аталарын белә бир кәламыны да им јадда сахламалыјыг: «Сөз илә олан, зор илә олмаз». Тапшырыг амиранә дејил, мүлајим тәрздә верилмәлидир ки, нечә дејәрләр, чана сары јағ кими јајылсын. Ел сөзүдүр, дејәрләр: «Ширин дил иланы да јувасындан чыхарар».

Тәләб. Әкәр тапшырыг ушагларын диггәтини арзу олунан фәјдалы кәјфијјәтләрә јөнәлдирсә, тәләб васитәсилә, бундан әлавә нәләрин јолверилмәз, зәрәрли олдуғу оиларын нәзәринә чатдырылыр. Тәләб мүхтәлиф формада ифадә олунур: вәзифә борчу формасында, әмр формасында вә инкар формасында. **Тәләбин вәзифә борчу формасында ифадәси:** «Ев ишләрини вахтында јеринә јетирмәк лазымдыр», «Зәнк олан кими синиф отағына кәлмәк лазымдыр», «Чаваб вермәк үчүн әл галдырмаг кифәјәтдир», «Јолдаша гајғы кәстәрмәк лазымдыр», «Јемәкдән әввәл әлләри јумаг лазымдыр», «Данышаны динләмәк лазымдыр» вә с.

Тәләбин әмр формасы: «Ев ишләри вахтында јеринә јетирилмәлидир», «Зәнк олан кими синиф отағына (аудиторијаја) дахил олунмалыдыр», «Јолдаша гајғы кәстәрилмәлидир», «Тәклиф олунан әдәбијјат охунмалыдыр», «Данышана гулаг асылмалыдыр» вә с.

Тәләбин инкар формасы: «Ев ишләрини вахтында јеринә јетирмәмәк олмаз», «Чаваб вермәк үчүн јердән мән-мән демәк јарамаз», «Јолдаша гајғы кәстәрмәмәк олмаз», «Јемәкдән әввәл әлләри јумамаг олмаз», «Данышана гулаг асмамаг олмаз» вә с.

Тələбни ифадə формалары үчүн үмуми чəһəт будур ки, тər-бијə олуналарын диггəти мұвафиг кєјфијјəтлєрə: бə'зєн арзу олуан, бə'зєн дə арзу олунмајан кєјфијјəтлєрə јөнəлдир: инти-замлылыға, гəјғыкешлијə, тəмизкарлыға, мəдəнијјəт əламəтлє-ринə, нəбелə хəмин кєјфијјəтлєрин позулдуғу халлара истига-мəтлəндирилир.

Нүмунə. Нүмунə дə формалашдырмаг истəдијимиз билијин вə јə кєјфијјəтин дујулмасына, кєрүнмəсинə, мұшəһидə олунма-сына имкан верир. Шəхс нүмунəви хəрəкəти, иши, јазыны, тələффүзү вə с. əламəтлєри кєрүр вə дахилəн дүшүнмəли олур, о чүр хəрəкəт етмəји, ишлəмəји, јазмағы, тələффүз етмəји арзулајыр. Бу мə'надə аталар һағлы дејиб: «Кєрəн кєрүб кєтүрəр», јахуд, «Јахшы тимсал јүз јөнсүз сөздəн јахшыдыр», «Көзү илə кєрəн тєнрыдан чох билир», «Гоншу гоншуја бахар, чаныны ода јахар».

Нүмунəнин нөвлєри чохдур: валидеји нүмунəси, мүəллим нүмунəси, јолдаш нүмунəси, елм, мəдəнијјəт, инчəсəнəт хадим-лєринин фəалијјəт нүмунəси, тарихи шəхсијјəтлєрин нүмунəси, милли гəһрəманларын нүмунəси, иш нүмунəси, јазы нүмунəси, бəдни гираəт нүмунəси, бəдни образ нүмунəсн вə с. вə и. а.

Валидеји нүмунəсинин балача ушағлара тə'сири даһа күчлү олур вə буна кєрə дə ушағ һафизəсиндə узун мүддəт галыр. Бу сəбəбдəн дə валидејилєр хəр чəһəтдəн ушағларына нүмунə олма-лыдырлар. Мүдриклєримиз аилəдə валидејн нүмунəсннə бөјүк əһəмијјəт вермишдир. Мəсəлəн, «Габуснамə» билдирир: «Арвад кəрəк... атасынын вə анасынын нечə ев сахладығыны, нечə ев доландырдығыны кєрмүш олсун»¹⁰. «Китаби-Дəдə Горғуд»да тəғ-рибəн єјни фикирдєдир: «Оғул атадан кєрмəјинчə сүфрə јазмаз», «Гыз анасындан кєрмəјинчə өјүд алмаз».

Мүəллим нүмунəси хəмишə актуал олан мəсəлəдир. Мүəллим даим јадда сахламалыдыр ки, кəнч нəслин хəссас нəзəри она зиллєнир. Мүəллимин кєркəми дə, нитги дə, давранышы да, хə-рəкəтлєри дə, севинмəк вə јə кəдэрлəнмəк тərзи дə, башғаларына мұнасибəти дə кəнч нəсл үчүн нүмунə ола билир. Бу мə'надə мү-əллим дөвлəт вə халғ гаршысында мəс'улијјəтинин унутмамалы-дыр.

Нүмунəнин диқəр нөвлєриндəн мүəллимлєр, валидејилєр вə педагожи ишлə мəшғул олан диқəр шəхслєр јери кəлдикчə, им-кан дүшдүкчə, лазым билиндикчə истифадə едирлєр. Нүмунəнин ајры-ајры нөвлєринə педагожи ишдə мұрачиəт етмəк имканлары кєнишдир. Белə имканлар бүтүн фəнлєрин тəдрисиндə, синифдəн-хəрич тəдбирлєрдə, аилə шəраитиндə, ичтимай јерлєрдə, истег-салатда, күтлєви информасија васитəлєриндə вə с. вардыр.

¹⁰ Габуснамə. Бакы, «Азэрнəшр», 1989, с. 114.

Педагожи мөвзуда мүсаһибә. Кәнч нәслин диггәтини формалашдырмаг истәдијимиз билијә вә ја кејфијјәтә јөнәлтмәк лазым кәлдикдә, педагожи мөвзуда тәрбијәви сөһбәтләрә дә мүрачигәт етмәк мүмкүндүр. Белә сөһбәтләр, адәтән, суал-чаваб формасында апарылыр. Мүәјјән әхлаги, естетик, физики вә с. кејфијјәтә, јахуд конкрет билијә даир ушагларын аялаг дәрәчәсини үзә чыхармаға јөнәлән сөһбәтләр олур. Белә сөһбәтләр диггәти ејни заманда һәмин кејфијјәт вә ја билик үзәриндә чәмләшдирә вә фикир мүбадиләсинә чеврилә билир. Бу вачиб чәһәт дә нәзәрә алынарса педагожи мөвзуда сөһбәтләр әввәлчәдән дүшүнүлүр вә планлашдырылыр.

Педагожи мөвзуда сөһбәт планлашдырыларкән бир сыра шәртләрә әмәл олунур:

1. Сөһбәтин объекти кими сечилмиш кејфијјәтин, билијин өн плана кечмәсиниң зәрурилији мүәллим (тәрбијәчи) үчүн мә'лум олур: нә үчүн башға кејфијјәтләр дејил, индики мөгамда тәрбијә олуналарын диггәти мәһз һәмин кејфијјәтә (вә ја билијә) јөнәлдилир?

2. Суаллар кәнч нәслин аялаг дәрәчәсинә ујгун гојулур.

3. Суаллар һәјат фактлары илә бағлы олур.

4. Сөһбәтдә тәрбијә олуналарын максимум фәаллығы тәмин едилир.

5. Кәләчәк педагожи тәдбирләр үчүн сөһбәтдән мүвафиг нәтичәләр сыхарылыр.

3. БИЛИК ВӘ БАЧАРЫГЛАРЫН, МӘ'НӘВИ КЕЈФИЈЈӘТЛӘРИН ӘСАСӘН БАША ДҮШҮЛМӘСИНӘ ХИДМӘТ ЕДӘН ҮСУЛЛАР

Формалашдырылан билијин (вә ја кејфијјәтин) шүүрлу баша дүшүлмәси вә бу сәһәдә мөһкәм инам јарадылмасы үчүн бир гәдәр фәргли үсуллардан истифадә едилир. Бу, о демәкдир ки, мүәллим (тәрбијәчи) педагожи просесин нөвбәти мәрһәләсинә кечмишдир. О, нәзәрдә тутдуға билијә (вә ја кејфијјәтә) даир тәрбијә олуналарда јаратдығы илкин тәсәввүрүн аялајыша чевриләсинә, шүүрлу баша дүшүлмәсинә чалышыр. Бу мәгсәдлә бир сыра үсуллара, о чүмләдән изаһлы нүмајишә, проблемли вәзијјәтә, програмлашдырмаја, алгоритмләшдирмәјә, мә'рузәјә, диспута, әсәр мүзакирәсинә, нәсиһәтә әл атылыр.

Изаһлы нүмајиш. Бу үсулун башлыча хүсусијјәтләри адында нәзәрдә тутулур. Мүәллим (тәрбијәчи) һәр һансы билији (вә ја кејфијјәти) садәчә тәсвир етмир, онун маһијјәтини ачыр, изаһ едир. Изаһ ја әјани васитәләрлә, ја техники васитәләрлә, јахуд да чаһлы сөзлә, образлы ифадәләрлә мүшајиәт едилир. Тәләбә-

лэрин вэзифэси мўэллимин мэнтигли мўһакимэсини, кэтирдији дәлил вэ сўбутлары динлэмәкдән, нүмајиш етдирдији ә'јани вэ ја техники васитэлэри, јахуд лаборатор тәчрүбәни мўшаһидә етмәк. дән, гојулан суаллара әсасландырылмын чаваб вермәкдән ибарәт олур. Нәсирәддин Туси вахтилә чох һағлы оларағ өјрәдирди: «Ушағы меһрибанлыг вэ мәһәббәт доғуран кәрамәтләрлә тәрбијә етмәк лазымдыр, хүсусилә ағыла, шўура, идрака тә'сир едән башасалмағ јолу илә, пул вермәк, ширникдирмәк, әсилнәсәбә аид шејләрлә јох»¹¹. Сә'динин поетик шәкилдә дедији бир кәламы бурада хатырламағ да јеринә дүшәрди:

«Дәлилдә, сўбутда олур күч, гүввәт,
Ганун олан јердә иш көрмәз һиддәт»¹².

Проблемли вәзијјәт. Проблемли вәзијјәт педагожи просесдә суал васитәсилә мўәллимин (тәрбијәчинин) јаратдығы фикри чәтинлијин шакирдләр тәрәфиндән дујуулмасы вә һәлли үчүн көстәрилән чәһддир. Бу үсулун тәтбиги проблем сәчијјәли суал үзрә фикир мўхтәлифлији јаратмағы, бу фикирләр арасында ән дүзкүнүнү мўәјјәнләшдирмәји вә онун дүзкүнлүјүнү сўбут етмәји нәзәрдә тутур.

Проблемли вәзијјәт јаратмағ үсулу шакирдләр (тәләбәләр) үчүн јенидирсә, онлар бу үсула һәлә алышмамышларса, мўәллим (тәрбијәчи) өзү мўһакимә јүрүдүр, өзү суал гојур, өзү мўхтәлиф фикирләр сөјләјир, өзү бунлардан даһа дүзкүнүнү сечир вә онун доғрулуғуну исбат едир. Сонралар, тәдричән, шакирдләр бу үсула алышдыгча, мўәллим (тәрбијәчи) оилары проблемли вәзијјәтә фәал чәлб едир.

Програмлашдырма үсулу. Програмлашдырма һәм машынала, һәм дә машынсыз мүмкүндүр. Машындан истифадә едилән һалларда шакирдләр (тәләбәләр) һиссәләрә бөлүнмүш мә'луматы машындан алыр, чавабы машына верир, чавабын доғру олуб олмадығыны машын билдирир.

Машынсыз програмлашдырмада баша дүшүлмәли материал һиссәләрә ајрылыр вә һиссә-һиссә шакирдләрә (тәләбәләрә) тәғдим едилир. Һәр дэфә һиссәнин мәнимсәнилмәсинә мўәллим (тәрбијәчи) нәзарәт едир. Биринчи һиссәнин мәнимсәнилдијинә инам јарандыгдан сонра нөвбәти һиссәнин өјрәнилмәснә кечилир.

Алгоритмләшдирмә үсулу. Ејин типли тәдрис вә идрак әмәлијјатларынын ичрасыны тә'мин едән ардычыл көстәришләр алгоритм адланыр. Алгоритм үзрә јеринә јетирилән тапшырыгда

¹¹ Н. Туси. Әхлағи-Насири. Бақы, «Елм», 1980, с. 156.

¹² Сә'ди. Бұстан. Бақы, «Азәрнәшр», 1964, с. 100.

шүүрун ролу артыр: тәдрис бачарығы илә идрак әмәлијјатынын говушдуғу габарығ шәкилдә дәрк олунур. Чүнки, ејнитипли мәсәлә вә ја мисалларын һәлли мүнәввәр ардычыллығда чәрәјан едән тәдрис вә идрак әмәлијатлары сајәсиндә мүмкүн олур. Бу чүр мәсәлә вә мисалларын һәллине имкан верән әмәлијатларын ардычыллығыны алгоритмдә көрмәк, баша дүшмәк, јадда сахламағ вә лазым кәләндә тәтбиг етмәк хејли асанлашыр. Ејнитипли мәсәлә вә мисаллар исә бүтүн фәнләрдә: ријазиијјатда, физикада, кимјада, дилдә вә с. фәнләрдә вардыр.

Мә’рузә. Педагожи просесдә кениш истифадә олунан үсуллардан бири мә’рузәдир. Мә’рузә үчүн сәчијјәви чәһәт будур ки, о, һәр һансы бир мөвзу үзрә диаләјичиләрдә нисби мә’нада там аңлајыш јарадылмасына јөнәлир. Мә’рузә елмилији, дәринлији, ардычыллығы вә системлилији илә фәрғләнир. Бу сәбәбдәндә мә’рузә аңлајышлар сәвијјәсиндә чәрәјан едир вә шүүра әсасланыр.

Мә’рузә мә’рузәчидән чидди мәс’улијјәт, әсаслы һазырлығ тәләб едир. Диаләјичиләр дә гаршыдакы мә’рузәјә һазыр олмалыдырлар. Бу мәғсәдлә мә’рузәнин күнү вә сааты барәдә е’лан верилир.

Диспут. Диспут мүстәгил тәдбир кими тәшкил едилиб кечирилә дә, вә ја диқәр мәшғәләнин тәркибиндә бир үсул кими тәтбиг едилә дә билир. Һәр һансы мөвзу вә ја проблем үзрә мүмкүн олан фикир, јахуд мөвгә мүхтәлифлијини үзә чыхартмағ вә фикир бирлији јаратмағ үчүн тәтбиг олунан үсула диспут дејилир. Диспутун тәтбиг саһәси кенишдир. О, јухары синиф шакирдләри вә тәләбәләр арасында, мүәллимләр арасында вә валидејнләр арасында кечирилир. Бу сәбәбдән дә диспутун мөвзусу чоғ мүхтәлиф олур: шакирдләри (тәләбәләри) марағландыран тә’лим-тәрбијә мөвзулары, мүәллимләри (тәрбијәчиләри) марағландыран методик мөвзулар, валидејнләр үчүн кәрәкли олан педагожи мөвзулар.

Диспутун сәмәрәси она һазырлығын сәвијјәсиндән асылығ олур. Диспутун мөвзусу, кечирилмә вахты, мүзакирәјә гојулан конкрет суаллар, мувафиг мәнбәләр (әдәбијјат) иштиракчылара хејли әввәл мә’лум олмалыдыр.

Әсәр мүзакирәси. Бәдии, тарихи, елми, педагожи әсәрләр мүзакирә объект ола билир. Әсәр мүзакирәси јалиыз шакирдләр вә ја тәләбәләр арасында дејил, мүәллимләр, валидејнләр вә әһалинин диқәр тәбәғәләри арасында да тәшкил едилир.

Кечирилдији јердән, иштиракчыларынын тәркибиндән вә мөвзусундан асылы олмајарағ бүтүн мүзакирәләр үчүн сәчијјәви чәһәтләр вар: мүзакирә едиләчәк әсәрдән бүтүн иштиракчыларын һали олмасы, мүзакирә мәғсәдинин иштиракчылар үчүн ајдынлығы, мүзакирә вахтынын әввәлчәдән е’лан едилмәси.

Ашагы синифлөрдә һекајә, ше'р, нағыл вә ја дастан музаки-рәсинин мәзмунуну ээнкинләшдирмәк мәгсәди илә мувафиг тап-мачалардан (мәсәлән, «Дили јохдур, дилләндирир, инсаны елм-ләндирир», «О нәдир ки, өзү гара, сөзү ағ».) да истифадә етмәк олур.

Изаһлы нүмајиш, проблемли вәзијјәт, програмлашдырма вә алгоритмләшдирмә кими, мә'рузә, диспут вә әсәр музакирәси дә мувафиг анлајышларын формалашмасына хидмәт едир.

Нәсиһәт. Нәсиһәтдә анлајышларын формалашмасы үчүн му-насиб имканлар аз дејил. Нәсиһәт биләваситә шуура үнванла-ныр, бир шәхсә, бир груп адама, бүтөв бир халга да аид ола би-лир. Нәсиһәт һәјатын башга-башга сәһәләриндә инсанлары чә-мијјәт үчүн, халг үчүн фәјдалы фәалијјәтә истигамәтләндирир. Нәсиһәтә гулаг асанлар да, она әмәл едәнләр дә олур, нәсиһәтә биканә галанлар да тапылыр. Гоча шәргин бөјүк устады Сә'ди көзәл демишдир»:

«Јазыг о шәхсә ки, севмир нәсиһәт,
Нәсиһәт севәнләр газанар сәрвәт»¹³.

Нәсиһәтин нәтичәсини дүшүнмәјән, нәсиһәт гапысыны ғыфыл-лы сахлајан шәхс үчүн нәсиһәт ачы олур. Бу һәгигәт аталар сөзүндә чох дүзкүн ифадә олунмушдур: «Нәсиһәт ачы олур, меј-зәси ширин».

Нәсиһәтин һәјат үчүн, јашајыш үчүн әһәмијјәтини ајдын би-лән Мәһәммәд пејғәмбәр демишдир: «Хошбәхт олан башгасын-дан нәсиһәт алаидыр».

Ону да јадда сахлајаг ки, мәсләһәт формасында тәгдим олу-нан нәсиһәтин шуура тә'сир күчү хејли артыр: «Мәсләһәтли дон кен олар» дејән аталар гәтијән јанылмыр.

4. БИЛИК, БАЧАРЫГ ВӘ МӘ'НӘВИ КЕЈФИЈЈӘТЛӘРИН ӘСАСӘН МӨҢКӘМЛӘДИРИЛМӘСИНӘ ХИДМӘТ ЕДӘН ҮСУЛЛАР

Билик, бачарыг вә мә'нәви кејфијјәтләрин әсасән мөһкәмлән-дирилмәсинә хидмәт едән үсуллар бунлардыр: тәкрат, чалышма-лар, мәшг, алышдырма, өзүнәхидмәт әмәји, мәишәт әмәјн, ич-тиман-фәјдалы иш, режим, тәдгигат характерли иш, тәдрис ва-ситәләри.

Тәкрат. Тәкрат педагожи просесдә кениш истифадә олуна-н үсуллардан бириди. Өјрәнилмиш һәр һансы фикрин (анлајы-шын, гәјданын, ганунаујуғилугун, мәтнин, фактын, рәгәмләрин

¹³ Сә'ди. Бүстан. Бақы, «Азәрнәшр», 1964, с. 78.

вә с-ин) јада салынмасы вә дилдә ифадәси тәкрар демәкдир. Тәкрар әсасән һафизәјә истинад едир.

Тәкрар просесинә шүүр гошулдугда јаддагалманын мүддәти хејли узаныр. Бу чүр һалларда тәкрар механики дејил, шүүрлу сәчијә дашыјыр. Тәкрар олунан материалын кәләчәк фәалијјәт үчүн, һәјат үчүн әһәмијјәтини баша дүшмәк, онун мәнасыны дәрк етмәк тәкранын шүүрлулуғуна хидмәт едир.

Јеринә јетирдији вәзифәјә кәрә тәкраны үч нөвә ајырмаг олар: 1. Јени анлајышыи ајдын баша дүшүлмәсинә хидмәт едән мұвафиг мәлуматларын тәкраны. 2. Унутманын гаршысыны алан тәкрар. 3. Үмүмиләшдиричи вә системләшдиричи тәкрар.

Чалышмалар. Бә'зән мүәллим (тәрбијәчи) шакирдләрдә (тәләбәләрдә) билији, мә'нәви кејфијјәти мөһкәмләндирмәк үчүн тәкрарла кифәјәтләнмир, һәммин билијин вә ја мә'нәви кејфијјәтин бачарыг вә вәрдишә чеврилмәси мәгсәди илә мұхтәлиф чалышмалар тәшкил едир.

Јалныз зейни әмәлијјат тәләб едән тәкрандан фәргли олараг чалышма һәм дә әмәли фәалијјәт тәләб едир. Чалышма ејни әмәли һәрәкәтин вә ја һәрәкәтләр системинин дәфәләрлә тәкраны демәкдир.

Чалышма бир нечә мәрһәләдән кечир: мүәллим (тәрбијәчи) әмәлин нечә ичра едиләчәјини ајдылашдырыр вә нұмајиш етдирир, шакирдләр (тәләбәләр) гулаг асыр вә мұшаһидә едир; шакирд (тәләбә) әмәлин ичрасында өзүнү сынајыр, сәһв һәрәкәт олдугда ашкара чыхарылыр вә она дүзәлишләр едилир; әмәлин ичрасы јенидән тәкрар едилир. Әмәл сәлигәли, гүсурсуз ичра едиләнәдәк шакирд (тәләбә) сынаглары давам етдирир.

Әмәли ишинә ејни заманда изаһат вермәји шакирдләрдә (тәләбәләрдә) тәләб едән мүәллимләрә (тәрбијәчиләрә) бәрәәт гәзандырмаг лазымдыр. Чүнки, бу чүр һалларда ушагларда нитг вә тәфәккүр дә ишә гошулу, формалашан бачарыг вә вәрдишин шүүрлулуғ дәрәчәси артыр.

Бачарыг вә вәрдишләрин шүүрлулуғ дәрәчәсини артырмаг үчүн бә'зән чалышмаларын формасыны дәјишдирмәк лазым кәлир. Бу чүр һаллар мүәллимә (тәрбијәчијә) имкан верир ки, өз билик, бачарыг вә вәрдишләриндән шакирдләрин (тәләбәләрин) дәјишмиш шәраитдә нечә истифадә етдикләрини кәрә билсин. Һәммин сәбәбдән дә тәчрүбәли мүәллимләр (тәрбијәчиләр) бирвариантлы чалышмалардан мұхтәлиф вариантлы чалышмалара кечирләр.

Тәкчә педагожи ишдә дејил, үмүмән һәјатда, фәалијјәтдә вәрдишин әһәмијјәтини бөјүк мүтәфәккирләрдән бәзиләри билмиш вә поетик шәкилдә ифадә етмишләр. Мәсәлән, Низами Кәнәви јазыр:

«Инсан етсә бир ишә вәрдиш,
Чәтин олса белә, көрүләр бу иш.
Зәңн етмә әмәлин шүчаәтдәндир,
Күчлүлүкдән дејил, бу, адәтдәндир»¹⁴.

Ејни фикри башга формада Әлишир Нәваи (1441—1501) белә ифадә етмишдир:

«Вәрдиши јох исә чәтин олур иш,
Иш чох олур, олдугча вәрдиш»¹⁵.

Н. Тусијә көрә «...давраныш гајдаларыны өјрәтмәк, ондары јеринә јетирмәјә тәһрик етмәк мәсләһәтдир»¹⁶.

Тәһсил мүәссисәләриндә тәдрис олуан бүтүн фәиләр үзрә чалышмалар тәшкил етмәк имканы вар. Мәсәлә вә мисал һәлли, кино, телевизор, диафилм, диапозитив, электрон һесаблајычы ма-
шын, компүтер кими техники васитәләрдән истифадә, хәткеш,
штанкенсиркул, микрометр, амперметр, волтметр, термометр ки-
ми өлчмә васитәләринин тәтбиғи, схем, диаграм, чәдвәл, хәритә,
рәсм кими әјјани васитәләрин чәкилмәси, е'малатхана вә лабора-
торијаларда аваданлығ вә хаммалдан истифадә вә с. бу чүр им-
канлара маликдир.

Чалышмалара јахын олан үсуллар мәшғ вә алышдырмадыр.

Мәшғ. Тәқрар әсасән шиғәһи формада, чалышмалар әсасән
јазылы формада, мәшғ исә әсасән физики һәрәкәтләр форма-
сында апарылыр. Чевиклик, дөзүм, күч, елестиклик кими физики
кејфијјәтләр, јеримәк вә гачмағ, узунуна вә һүндүрлүјә туллан-
мағ, хизәк вә конки сүрмәк, мотосиклет вә автомобил сүрмәк,
футбол, волејбол вә баскетбол ојнамағ кими физики бачарығлар
ән чох мәшғ сәјәсиндә формалашыр.

Мәшғдә дә ејни һәрәкәт дөнә-дөнә ичра едилир. Лакин, ча-
лышмалардан фәргли оларағ, мәшғ заманы тәқрар-тәқрар ичра
олунан физики һәрәкәтин мингдары хејли чох олур вә узун мүд-
дәт давам едир. Бундан әлавә, мәшғдә, демәк олар ки, бәдәнин
бүтүн әзалары фәал иштирак едир. Мустафа Камал Ататурк
(1881—1938) хатырладырды: «Јашамағ—фәалијјәтдә олмағ де-
мәкдир»¹⁷.

Физики кејфијјәт вә бачарығларын мәшғ јолу илә форма-
лашдырылмасында мүасир идман нөвләри илә јанашы, ғылынч
ојнатмағ, ох атмағ, ат чағмағ кими халғ идман нөвләринин, «Чов-

¹⁴ Низами Кәнчәви. Једди көзәл. Бақы, «Јазычы», 1983, с. 104.

¹⁵ Әлишир Нәваи. Хосров вә Ширин. Бақы, «Азәрнәшр», 1968, с. 68.

¹⁶ Н. Туси. Әхлағи-Насири. Бақы, «Елм», 1980, с. 156.

¹⁷ Кемаль Ататурк. Избранные речи и выступлений. М., Прогресс, 1966, с. 262.

кан», «Сурпапаг», «Јајлыг», «Пијалә вә ох» кими халг ојунларынын имканларындан да истифадә олунмалыдыр.

Тарихән исбат олунмушдур ки, идман-сағламлыгын рәһнидир. Гоча Шәргин мүдрикләриндән Әбу Әли Ибн Синанын бу кәламы гулағымызда сырға олмалыдыр: «Идманла мәшгул оланыи һеч бир мүаличәјә еһтијачы јохдур. Онун мүаличәси һәрәкәтдәдир».

Мәшгә јахын үсул алышдырмадыр.

Алышдырма. Бачарыг вә вәрдишии зәрурилији мә'нәви кеј-фијјәтләрин, о чүмләдән әхлаг вә әмәклә әлагәдар олаи кејфиј-јәтләрин мөһкәм мәнимсәнилмәсиндә даһа габарыг мүшаһидә олунур. Дөнә-дөиә шаһиди олуруг ки, ушаглар, јенијетмә вә кәнч-ләр дүзлүк вә доғручулуғун, јолдашлыг вә достлуғун, инсанпәр-вәрлијин, вәтәнпәрвәрлијин, интизамын вә с. мә'нәви дәјәрләрин мә'насыны да, әһмијјәтнин дә билирләр. Лакин онлардан бир гисми әмәлдә гејри сәмимилијә, кобудлуға, интизамсызлыға јол верир, шәхси мә'нафеји өн илана чәкир. Бу чүр һалларда алыш-дырма үсулуна әл атмаг лазым кәлир. Әмәлин фикирдән фәрг-ләндији һалларда мүәллим (тәрбијәчи) әмәлин саһибини елә шәраитә салыр ки, һәмни шәраит ону фикринә ујғун фәалијјәт көстәрмәјә тәһрик етсин. Ејни заманда ушаг (јенијетмә), кәнч үзәриндә чидди иғзарәт гөјулур. Әмәл сөзә ујғун кәләнәдәк, јә-ни мувафиг вәрдиш јарананәдәк иғзарәт давам едир. Бөјүк Әв-һәди тәсадүфи демәмишдир:

«Сөзүн, гәлбин, ишин әкәр олса дүз,
Сән һәр истәјинә чатарсан, сөзсүз».

Чалышма вә мәшгә нисбәтән алышдырма даһа чох вахт апа-рыр, һәтта бә'зән ајлар азлыг едир.

Кәләчәк фәалијјәтә һазырлашан һәр бир кәнч аталар сөзлә-рини дә јадда сахламалыдыр: «Һејванын дишинә бахарлар, ин-санын ишинә». «Истәјирсән бол чөрәк, ал әлинә бел, күрәк».

Режим. Анлајышларын формалашмасында, онларын мөһкәм-ләнмәсиндә, бачарыг вә вәрдишә чеврилмәсиндә, дикәр үсуллар-ла јанашы, режимин мүһүм ролу вардыр. Ичтимаи һәјатын бүтүн саһәләриндә режимдән бу вә ја дикәр дәрәчәдә истифадә еди-лир. Мәсәлән, истәһсалатда иш мүәјјән вахт башлајыр, мүәјјән-ләшдирилмиш вахтда битир, ејни вахтда наһара чыхырлар.

Тәдрис мүәссисәләриндә дә режимә әмәл едилир: мәшғәләләр-ин башланма, давам етмә вә битмә вахты стабил олур, дәјиш-мир.

Режим нәинки мүәссисәләрин, идарәләрин, һабелә тәдрис очагларынын мүвәффеғијјәтли фәалијјәтләри үчүн башлыча шәртләрдән биридир. Өз һәјат вә фәалијјәт тәрзини режим әса-

сында гурмағы бачаран ајры-ајры шәхсләр бир чох чәһәтдән уғур газанырлар.

Ушагларын, јенијетмә вә кәнчләрин тә’лим-тәрбијәсиндә ре-жимдән истифадә едән мүәллимләримиз (тәрбијәчиләримиз) аз дејил.

Кәнч нәслии күн режимини тәшкилине хусуси гајғы көстәрилмәлидир. Тәчрүбә көстәрир ки, мүәллимин (тәрбијәчинин) тә’киди илә күн режиминә, јә’ни мүәјјәнләшдирилмиш вахтда јухудан галхмаға, әл-үзүнү јумаға, сәһәр идманы илә мәшгул олмаға, сәһәр, күнорта вә ахшам ејни вахтда јемәјә, әлләймәјә, һәр күн ејни вахтда тәһсил мүәссисәсинә кетмәјә, истираһәт ет-мәјә, өз үзәриндә ишләмәјә, ејни вахтда јатмаға алышан шакирд (тәләбә) уғурла охујур, әсәбләри сакит олур, сәһһәти мөһкәмлә-нир.

Өзүнәхидмәт әмәји. Әмәклә әлагәдар олан аилајышларын, бачарыг вә вәрдишләрин илкин тәмәли аиләдә өзүнәхидмәт әмә-ји васитәси илә гојулур. Тәчрүбәли валидејнләр ушагларыны ба-лачалыгдан өзүнәхидмәт әмәјинә чәлб едирләр. Ушаглар өzlәри үчүн чај кәтирмәк, стәкан-нәлбәкисини аиармаг, јатағыны ач-маг вә јығышдырмаг, үст-башыны сәлигә-саһманда сахламаг, палтарына үтү чәкмәк, ајаггабысыны тәмизләмәк, кикијеник гајдалара әмәл етмәк кими бачарыг вә вәрдишләрә јијәләнирләр. Бир гәдәрдән сонра ушагларын гајғы даирәси кенишләнир. Он-лар тәк өzlәри үчүн дејил, аиләнин диқәр үзvlәри барәдә, ху-сусәи ана вә аталары һаггында дүшүнүр, онлара да гајғы көс-тәрир, мәишәт әмәјиндә иштирак етмәјә башлајырлар.

Мәишәт әмәји. Тәчрүбәли валидејнләрин аиләләриндә ушаг-ларын өзүнәхидмәт әмәјиндә газандыглары бачарыг вә вәрдиш-ләр тәдричән мәишәт әмәји саһәсиндә бачарыг вә вәрдишләр сәвијјәсинә галхыр. Белә аиләләрдә ушаглар ев ишләринә чәлб олунурлар. Онлар чајын дәмләнмәсиндә, сүфрәнии ачылмасында, габ-гачағын кәтирилмәсиндә, сүфрәнин јығылмасында, дөшәмә-нин сүпүрүлмәсиндә, зибилин атылмасында, мәнзилин һавасынын тәмизләнмәсиндә, тојуг-чүчәјә, мал-гараја, гојун-гузуја бахыл-масында, һәјәтјаны саһәдәки ишләрдә мәмнун ијјәтлә фәалијјәт көстәрирләр.

Ушагларын мәишәт әмәји саһәсиндә газандыглары бачарыг вә вәрдишләр бир гәдәр сонра ичтимай фајдалы әмәкдә фәал иштирак етмәк үчүн көзәл зәминә чеврилер.

Ичтимай-фајдалы әмәк. Аилә шәраитиндә мәишәт әмәјинә алышан, мәишәт әмәјинин мүхтәлиф саһәләриндә бачарыг вә вәрдиши олан шакирдләр (тәләбәләр) тәһсил алдыглары тәдрис мүәссисәсиндә ичтимай фајдалы әмәкдә даһа чох фәаллыг көс-тәрирләр. Онларын әмәк гајғылары аилә чәрчивәсиндән чыхараг

ичтимаи характер кәсб едир. Шакирдләр (тәләбәләр) ичтимаи фәйдалы әмәјин башга-башга сәһәләриндә өз бачарыгларыны хејли иикишаф етдирмәк имканына маликдирләр. Онлар нөвбәтчиликдә, әмлакын тәмир едилмәсиндә, дивар гәзетләринин чыхарылмасында, фотомонтаж вә стендләрин һазырланмасында, мәктәбдә күтләви тәдбирләрин кечирилмәсиндә, шакирд (тәләбә) тәшкилатларынын ишиндә, мәктәбләрарасы јарышларда, мәктәбјаны сәһәнин сәлигә-сәһмана салынмасында, һәмин сәһәдә мејвә-тәрәвәз јетишдирилмәсиндә, ев һејванларынын бәсләнмәсиндә вә с. ишләрдә билик вә бачарыгларыны даһа да кенишләндирләр.

Тәдгигат характерли иш. Елмә мәлүм олан билијин шакирдләр (тәләбәләр) тәрәфиндән әсаслы вә мөһкәм мәнимсәнилмәсиндә тәдгигат характерли ишин хүсуси јери вардыр. Бу үсул онлары мүстәгил дүшүнмәјә, мүстәгил мұһакимә јүрүтмәјә алышдырыр, әсил елми тәдгигата һазырлајыр.

Тәдгигат характерли иш тәдрис мүәссисәсинин лабораторија вә фәнн кабинетләри илә, чанлы кушәси илә, мәшғәләләри илә, чәмәнликләр, мешә илә, чај кәнары илә, истеһсалатла вә с. јерләрлә әлағәдар ола билир. Мүәллимин (тәрбијәчинин) тапшырығы үзрә шакирдләр (тәләбәләр) мәсәлән, будагларын көвдәдә, јарпагларын будагларда дүзүлүшүнү, битки өртүјүнүн мүхтәлифлијини, биткиләрин релјефдән асылылығыны, јашајыш мәнтәгәләринин суја јахынлығыны, иглимин релјефдән асылылығыны, нитгдә мәнтиги әлағәни, ләһчә хүсусијјәтләрини, шәһәрдә данышыг, даврашыш хүсусијјәтләрини, тәбиәтә вә чәмијјәтә аид дикәр чәһәтләри мұшаһидә едә билирләр. Онлар топладыглары фактлары тәһлил едир, групплашдырыр вә мұвафиг нәтичәләр чыхарырлар.

5. БИЛИК, БАЧАРЫГ ВӘ ВӘРДИШЛӘРӘ, МӘНӘВИ КЕЈФИЈАТЛӘРӘ НӘЗАРӘТ ÜСУЛЛАРЫ

Нәзарәт, јохлама вә гијмәтләндирмә анлајышлары. Бу анлајышлара мүтәхәссис алимләрин мұнасибәтләри башга-башгадыр. Бәзи дәрс вәсаитләри вә монографијаларда тәлим үсуллары шәрһ едилир; лакин билик вә бачарыгларын јохланмасы вә гијмәтләндирилмәсинә тохунулмур. Белә чыхыр ки, билик, бачарыг вә вәрдишләрә нәзарәт вә онларын јохланмасы тәлим вә тәрбијәнин үсулу дејил. «Дидактика средней школы»¹⁸ вә «Пробле-

¹⁸ Москва, «Просвещение», 1975.

мы социалистической педагогики»¹⁹ адлы эсэрлэр буна мисал ола билэр.

Бэ'зи мәнбэләрдә нәзарәт вә јохлама анлајышларына диггәт јетирилир, лакин онлара фәрг гојулмур; ејни мә'налы анлајышлар кими ишләдилер. Ч. Куписевичин «Основы общей дидактики»²⁰ адлы китабы бу гәбилдәндир.

Јохламаны вә гижмәтләндирмәни ајрылыгда тәрбијәдә нәзарәтин²¹ вә тә'лимдә нәзарәтин²² үсуллары кими баша дүшмәк һаллары да вар.

Елә дәрс вәсаитләри дә вар ки, тә'лимдә вә ја тәрбијәдә нәзарәт проблеминә орада һеч әһәмијјәт верилмир. Б. П. Јесипов тәрәфиндән мәсәлә конкрет бәлә гојулур: «Шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринин јохланмасы вә гижмәтләндирилмәси»²³.

Көрүндүјү кими, мәсәлә барәсиндә фикир бирмә'налы дејил. Суал олунур: мөвчуд фикирләрдән һансы һәгигәтә даһа јахындыр? Бизчә, һеч бири! Чүнки, әввәла, һәјатда, педагожи тәчрүбәдә кениш истифадә олунан нәзарәт, јохлама вә гижмәтләндирмә мәсәләсинә педагогика үзрә дәрс вәсаитләриндә тохунмамаг һәмин вәсаитләрин чидди нөгсаны һесаб едилмәлидир. Икинчиси, нәзарәт, јохлама вә гижмәтләндирмә анлајышларыны ејниләшдирмәк дә, онларын фәргини көрмәмәк дә ејни дәрәчәдә гүсур сајылмалыдыр. Үчүнчүсү, бүтүн һалларда дејил, јалныз тәк-тәк һалларда јохлама нәзарәтә хидмәт едир. Буна көрә дә үмүмијјәтлә јохламаны нәзарәт вәситәси һесаб етмәјин мәитиги әсасы тутарлы дејил. Нәһәјәт, дөрдүнчүсү, билик, бачарыг вә вәрдишләрин јохланмасы вә гижмәтләндирилмәсини гәбул етмәк, лакин нәзарәтә әһәмијјәт вермәмәк һаллары да биртәрәфли мөвгә кими нәзәрдән кечирилмәлидир.

Бәс һансы мөвгә дүзкүн һесаб едилмәлидир? Фикримизчә, реал педагожи ишдә вәзијјәт нечәдирсә, мәсәлә еләчә дә ифадә олунмалыдыр. Реал педагожи просесдә исә тә'лимдә дә, тәрбијәдә дә нәзарәт, јохлама вә гижмәтләндирмә үсулларындан истифадә едилер.

Педагожи просесдә нәзарәт үсулу. Нәзарәт тә'лим вә тәрбијә заманы шакирдләрин (тәләбәләрин) нечә гулаг асдыгларыны, нечә дүшүндүкләрини, нечә ишләдикләрини, нечә давраидыгла-

¹⁹ Москва, «Педагогика» нәшријјаты, 1973.

²⁰ Москва, «Высшая школа», 1986, с. 314—315.

²¹ В. А. Сластјонун «Тәрбијәдә нәзарәт вә өзүнүнәзарәт үсуллары» (Бах: Педагогика. Москва, «Просвещение», 1988, с. 121—123).

²² Ј. К. Бабански. «Тә'лимдә нәзарәт вә өзүнәнәзарәт үсуллары», Бах: Педагогика. Москва, «Просвещение», 1988, с. 407—409).

²³ Бах: «Педагогика». Москва, «Просвещение», 1968, с. 196—201.

рыны билмэк үчүн мүәллимин истифадә етдији үсуллардан биридир. Педагожи просесдә нәзарәт, адәтән, мүшаһидә формасында чәрәјан едир.

Нәзарәт үсулундан педагожи просесин бүтүн тәшкили формаларында: мәшғәләләрдә (дәрсдә, мүһазирәдә, семинарда вә с.), тәрбијәви тәдбирләрдә (кәзинтиләрдә, кино вә театра коллектив бахышда, шәһидләр хијабанына зијарәтдә, дөјүшчүләрлә көрүшдә вә с.-дә, мәшғәләләрарасы фасиләләрдә, аиләдә вә с. јерләрдә истифадә етмәк мүмкүндүр. Мәшғәлә апаран мүәллим вә ја тәдбир кечирән тәрбијәчи мәшғәләнин, јахуд тәдбирин әввәлиндән сонунадәк һәр бир шакирди (тәләбәни) диггәт мәркәзиндә сахлајыр, изаһата, верилән мәлумата онун нә дәрәчәдә мараг көстәрдијини, нә дәрәчәдә фәал олдугуну, тапшырыглара нә дәрәчәдә әмәл етдијини өзү үчүн ајдынлашдыыр.

Мәшғәләләрарасы фасиләләрдә, мәктәб һәјәтиндә, мәктәбдән аралыда, ичтимаи јерләрдә, аиләдә ушагларын, јенијетмә вә кәичләрин фәалијјәтинә, давраһанына диггәт јетирмәјә, лазым кәлдикдә истигамәт вермәјә еһтијач дујулур.

Мүәллимин (тәрбијәчинин) нәзарәти шакирдин (тәләбәнин) өзүнәнәзарәти илә нәтичәләнмәлидир. Шакирд (тәләбә) дә тәдричән сөзләринә, өз мүһакимәләринә, өз һәрәкәтләринә нәзарәт етмәјә алышмалыдыр.

Бу чүр нәзарәтин һәм шакирдләр (тәләбәләр) үчүн, һәм дә мүәллим (тәрбијәчи) үчүн мүстәсна әһәмијјәти вардыр. Нәзарәт заманы мүшаһидәдән алынән мәлуматлар әсасында мүәллим (тәрбијәчи) диггәти јајынән, ијисә јахшы баша дүшмәјән, пассивлик көстәрән шакирдләрә (тәләбәләрә) јериндәчә, оператив шәкилдә истигамәт верир, јардым әлини узадыр. Бунун нәтичәси олараг шакирдләрин (тәләбәләрин) билик, бачарыг вә вәрдишләринин, мә'нәви кәјфијјәтләринин сәвијјәси јүксәлир.

Нәзарәтин мүәллим (тәрбијәчи) үчүн әһәмијјәти ондан ибарәтдир ки, о, мүшаһидәләр әсасында өз иш үслубунда, иш методикасында мүвафиг дәјишикликләр апара, ону даһа да тәкмилләшдирә билир.

Нәзарәт һәм шакирдләрә (тәләбәләрә), һәм дә мүәллимә (тәрбијәчијә) фәјдалы олдугундан нәтичәдә үмуми педагожи просесин сәмәрәси артыр.

Педагожи просесин сон мәрһәләсиндә кениш истифадә едилән үсуллардан бири дә јохламадыр.

6. БИЛИК, БАЧАРЫГ ВЭ ВЭРДИШЛЭРИН, МЭ'НЭВИ КЕҢИЙЭТЛЭРИН ЈОХЛАНМАСЫ ВЭ ГИЈМЭТЛЭНДИРИЛМЭСИНЭ ХИДМЭТ ЕДЭН ҮСУЛЛАР

Нэзарэт заманы лазыми мэлуматлар эсас мүшәһидә васитә-
си илэ, јохлама үсулунун тәтбиги заманы исә мэлуматлар мүх-
тәлиф васитәләрлэ әлдә едилир. Јохламанын маһијјәти шакирд-
ләрин (тәләбәләрин) тәдрис вә идрак фәалијјәтләринин, мәнәви
кејфијјәтләринин нечәлијини, һабелә мүүәллимин (тәрбијәчинин)
ишинин сәмәрәлилик дәрәчәсини мүүјјәнләшдирмәкдән ибарәт-
дир.

Јохламанын вәзифәләри мүхтәлиф ола билир: шакирдләрин
(тәләбәләрин) анлајышларындакы нөгсанлары мүүјјәнләшдир-
мәк вә арадан галдырмаг, нәзәри биликләрини әмәли ишә тәт-
биг етмәк бачарығыны үзә чыхартмаг, тә'лим вә тәрбијә ишиндә
тәтбиг едилән ајры-ајры үсулларын сәмәрәлилик дәрәчәсини тә'-
јин етмәк, мүүәллимни (тәрбијәчинин) фәалијјәтинә гијмәт вер-
мәк, бүтөвлүкдә тәдрис мүүәссисәсинин ишини сәчијјәләндирмәк
вә с.

Јохламаја верилән тәләбләр: јохлама шакирдләрә (тәләбәлә-
рә) вә мүүәллимә (тәрбијәчијә) көмәк мөгсәди күдмәлидир; јох-
лама ишкүзар, хејирхәһ сәчијјә дашымалыдыр; јохлама ашкар-
лыг шәраитиндә апарылмалыдыр; јохлама һәртәрәфли олмалы,
нөгсанларла јанашы фәрәһләндиричи чәһәтләри дә үзә чыхар-
малыдыр; јохламанын нәтичәси мүүјјән формада гијмәтләнди-
рилмәлидир.

Јохламанын нөвләри: чарн, јә'ни күндәлик јохлама; тематик
јохлама (бә'зән буна коллоквиум дејилир); дөврү јохлама (рүб
вә ја семестр јохламасы); јекун јохламасы (фәннин вә ја курсун
тәдриси баша чатдыгда); тест јохламасы; програмлашдырылан
(машынла вә машынсыз) јохлама.

Јохламанын формалары: шифаһи јохлама; јазылы јохлама;
график васитәләрлә (чертјож чәкмәклә, чәдвәл вә ја диаграм
тәртиб етмәклә, ескиз вә ја контур хәритә һазырламагла) јохла-
ма, тәдгигат характерли тәчрүбә гојмагла јохлама, мәтн охутмаг-
ла јохлама, мүһакимә јүрүтмәклә јохлама, ичтимаи фәјдалы тап-
шырыгларла јохлама.

Јохламаны фәрди, груп вә фронтал шәкилдә апармаг мүм-
күндүр.

Формасындан асылы олмајараг һәр бир һалда јохламанын
нәтичәси гијмәтләндирилмәклә баша чатдырылыр.

Мүвәффәгијјәти гијмәтләндирмәјин тарихинә даир. Тә'лим вә
тәрбијә заманы шакирдләрин (тәләбәләрин) мүвәффәгијјәтини
гијмәтләндирмәкдә тарихән ваһид систем олмамышдыр. 1917-чи

илә гәдәр Русијанын бә'зи мәктәпләриндә шакирдләрин билик вә бачарыглары «јетирир» вә ја «јетирмир», бә'зи мәктәпләриндә «кафи» вә ја «гејри-кафи», бә'зи мәктәпләриндә исә кениш хасиј-јәтнамә јазмағ формасында олмушдур.

Бешбал системи тәтбиг едән мәктәпләр дә варды. Белә мәктәпләр арасында гијмәтә үстәкәл вә чыхма ишарәләри артырмағ һаллары да олмушдур.

Кадет корпусларында, кимназијаларда, хүсусән гадыи кимназијаларында он ики бал системиндән истифадә едилмишдир.

Азәрбајҗан Республикасында шакирдләрин билик вә бачарыглары бир мүддәт сөзлү бешбал системи (чох јахшы, јахшы, кафи, пис, чох пис) илә, сонралар рәғәмли бешбал системи (5, 4, 3, 2, 1) илә гијмәтләндирилмишдир. Һазырда бу системләрин иңиси дә тәтбиг едилир: үмүмтәһсил мәктәпләриндә әсасән рәғәмли бешбал системи, али тәһсил очағларында исә әсасән сөзлү беш бал системи ишләдилир.

Харичи өлкәләрдә мүхтәлиф бал системләри тәтбиг олунур. Бу јахынлара гәдәр, мәсәлән, Һолландија вә Италијада он бир бал системиндән, Полша вә Алманијада бешбал системиндән истифадә олунурду.

Гијмәтләндирмәнин формалары. Азәрбајҗан Республикасынын үмүмтәһсил мәктәпләриндә рәсмән ики нөв гијмәтләндирмә тәтбиг олунур: билик вә бачарыг гијмәтләри; давраныш гијмәтләри.

Там олан шакирд шәхсијјәтини ики јерә парчаламағ, бирини билик вә бачарыгла, дикәрини давранышла әлағәләндирмәк вә һәрәсини ајрылығда гијмәтләндирмәк өзүнү доғрултмур. Һәзәрә алынмалыдыр ки, шакирдин уғурлу вә ја уғурсуз охумасында онун мә'нәви аләминин, шәхси кејфијјәтләринин дә мүүјјән пајы олур. Бундан әлавә, шакирдләрин (тәләбәләрин) педагожи процес заманы көстәрдикләри фәалијјәт мәктәпләримиздә башға формаларда да гијмәтләндирилир; лакин нәзәријјәдә, хүсусән педагогикадан дәрс вәсантләринин чохунда сонунчу гијмәтләндирмә формалары нәзәрә алынмыр: әхлаг тәрбијәси бөлмәсиндә стимуллашдырычы үсуллар кими тәғдим олунур. Һалбуки, рәғбәтләндирмә вә ја чәзаландырма бүтүн һалларда әсасән гијмәтләндирмә кими өзүнү көстәрир. Буну нәзәрә аларағ, тәдрис мүәссисәләриндә тәтбиг едилән гијмәтләндирмә үсулларыны шәрти оларағ дөрд група ајырмағ олар: давранышын гијмәтләндирилмәси, бешбал системи үзрә гијмәтләндирмә, рәғбәтләндирмә вә тәнбәһ.

Давранышын гијмәтләндирилмәси рәғбәтләндирмә вә тәнбәһ мә'насы дашыдығында, онун һағгында ајрыча данышмаға еһтијач галмыр.

Бешбал системи үзрә гижмәтләндирмәнин ме'јарлары. Һәр фәннин өзүнә хас олан хусусијјәтләре ујғун ме'јарлары вар. Бунла јанашы, бүтүн фәнләр үзрә шакирдләрин (тәләбәләрин) биликләринә, бачарыг вә вәрдишләринә аид олан үмуми көстәричиләр (ме'јарлар) да мөвчуддур. Бурада һәмин үмуми ме'јарлара әсәсән гижмәтләндирмә барәдә сөһбәт ачылыр. Биликләрин, бачарыг вә вәрдишләрин гижмәтләндирилмәсиндә шакирдләрин (тәләбәләрин) мә'нәви кејфијјәтләри, педагожи просесдә көстәрдикләри сә'јин дәрәчәси дә нәзәрә алыныр.

Шакирд (тәләбә) програм материалыны шүүрлу баша дүшдүүнү, билијини әмәли ишә тәтбиг етмәји бачардығыны, мәнтигли нитгә малик олдуғуну, һеч бир сәһвә јол вермәдијини, әдәбли олдуғуну вә сә'јлә охудуғуну нүмајиш етдирдикдә «5» јазылыр.

Шакирд (тәләбә) програм материалыны шүүрлу билдикдә, билијини әмәли ишә тәтбиг етдикдә, лакин нитгиндә вә давранышында нөгсанлары олдуғда, охумаға кифајәт гәдәр сә'ј көстәрмәдикдә «4» јазылыр.

Шакирд (тәләбә) програм материалыны әсәсән билдикдә, лакин билијини әмәли ишә тәтбиги заманы чәтинлик чәкдикдә, нитгиндә вә давранышында нөгсанлары олдуғда, һабелә охумаға лазыми сә'ј көстәрмәдикдә «3» јазылыр.

Шакирд (тәләбә) програм материалыны билмәдикдә, лакин мүәллимин јөнәлдичи суалларына инамсыз чаваб вердикдә, давранышында вә сә'јиндә чидди нөгсанлар олдуғда «2» јазылыр.

Шакирд (тәләбә) програм материалыны тамам билмәдикдә, охумаг үчүн һеч сә'ј көстәрмәдикдә вә давранышы гүсурлу олдуғда «1» јазылыр.

Демәлијик ки, мүәллимләрин әксәријјәти сонунчу гижмәтә әл атмыр, һеч кәсә «1» јазмыр. Нәтичәдә бешбал системи әвәзинә дөрдбал системи тәтбиг олунур. Белә нөгсан арадан галдырылмалыдыр: ја дөрдбал системи рәсмән гәбул олунмалы, јахуд да бешбал системиниң там тәтбиги тә'мин едилмәлидир.

Нәзәрә алаг ки, инди бә'зи мәктәпләрдә доғгузбал системи сынағдан кечирилир.

Рәғбәтләндирмә үсулу. Бу үсулун һәм психоложи, һәм дә педагожи мә'насы вар. Рәғбәтләндирмәнин психоложи мә'насы һәвәсләндирмәкдән ибарәтдир. Бу вә ја диқәр формада тә'рифләнән шакирд (тәләбә) һәвәсләнир, даһа јахшы охумаг, даһа јахшы даврәнмаг, мүәллимин (тәрбијәчинин) даим рәғбәтини газанмаг үчүн һәрәкәтә кәлир.

Вахтилә Туси әбәс јерә демәмишдир ки, «Ушағдан јахшы бир һәрәкәт баш вердикдә һәвәсләндириб артырмаг лазымдыр»²⁴.

²⁴ Н. Туси. Әхлаги-Насири. Бақы, «Елм», 1980, с. 157.

Бәс ушагларын, женијетмә вә кәнчләрин педагожи просесдә фәрәһләндиричи чәһәтләрини көрмәмәк вә ја көрүб гијмәтләндирмәмәк нәјә сәбәб ола биләр? М. Ф. Ахундов бу чүр суала гисмән чаваб вермишдир: «Севинч вә шәнлик бәхш едән васитәләрдән узаглашмаг һиссләрин сушлашмасына вә ағлын күтләшмәсинә сәбәб олар»²⁵.

Рәғбәтләндирмәнин педагожи мә'насы мәктәбдә, бүтөвлүкдә чәмијјәтимиздә нәләрин бәјәнилдијини шакирдләрин (тәләбәләрин) нәзәринә чатдырмагдыр. Мүәллим мәктәбдә халгы, дәвләти тәмсил едир. Шакирдин (тәләбәнин) јахшы охумасына, нүмунәви давраһышына, тәһсилдә сә'јинә көрә мүәллимин (тәрбијәчинин), бүтөвлүкдә мәктәбин рәғбәтләндирмә формасында вердији гијмәт халгын, дәвләтин вердији гијмәт кими гәбул олунур.

Рәғбәтләндирмәнин формалары. Мүрәккәблик дәрәчәсинә көрә рәғбәтләндирмәнин формаларыны ики група ајырмаг олар: садә рәғбәтләндирмә вә жүксәк рәғбәтләндирмә формалары.

Садә рәғбәтләндирмә формалары: ушағын башына сығал чәкмәк, «Афәрин!», «Сағ ол!», «Гочаг гызым!», «Гочаг оғлум» кими ифадәләр ишләтмәк, арзусуну јеринә јетирмәк (концертә, сиркә, киноја, театр, музејә, сәркијә вә с. апармаг), китаб алыб һәдијјә вермәк, јахшы јазысыны, нитгини, давраһышыны, сә'јини вә с. чәһәтләрини нүмунә кәтирмәк вә с.

Јүксәк рәғбәтләндирмә формалары: шифаһи вә јазылы тәшәккүр е'лан етмәк, адлы тәгаүдә тәгдим етмәк, туризм кәзинтиси үчүн путјовка вермәк, адына тә'рифнамә јазмаг, гызыл вә ја күмүш медалла тәлтиф етмәк, фәргләнмә диплому вермәк, макистратураја вә аспирантураја тәгдим етмәк, харичә охумаға көндәрмәк, шәклини шәрәф лөвһәсинә вурмаг, күтләви јығынчагларда адыны јахишылыға чәкмәк, һаггында гәзетә мәғалә јазмаг вә с.

Тәнбәһ үсулу. Бу үсул тарихән чәза үсулу адландырылмыш вә индинин өзүндә дә белә адланыр. Лакин республикамыз демократија јолуну тутдуғундан, чәза сөзү әвәзинә тәнбәһ сөзүнүн ишләдилмәси даһа мүнәсибдир.

Тәнбәһ үсулунун һәм психоложи вә һәм дә педагожи мә'насы вар. Тәнбәһ үсулунун психоложи мә'насы пешиман олмаг, хәчәләт чәкмәк һиссини јаратмасындадыр. Һансыса сөзү вә ја әмәли үчүн тәнбәһ олунаи шәхс хәчәләт һисси, пешиманчылыг һисси кечирмәли олур; чалышыр ки, јенидән хәчәләт һисси, пешиманчылыг һисси кечирмәмәк үчүн бир даһа гәбаһәтә јол вермәсин.

Тәнбәһин педагожи мә'насы мәктәбдә вә демәли, чәмијјәтдә

²⁵ М. Ф. Ахундов. Кәмалүдәвлә мәктублары. Бақы, «Кәнчлик», 1969, с. 58.

нәјин јолверилмәз олдуғуну ушағын, јенијетмә вә ја кәнчин баша дүшмәсини вә нәзәрә алмасыны тә'мин етмәкдир.

Тәнбей үсулунун тәзәһүр формаларыны ики група ајырмаг олар: јүнкүл тәнбей формалары вә ағыр тәнбей формалары.

Јүнкүл тәнбей формалары: мүәллимин (тәрбијәчинин) сифәтиндә наразылыг оламәтләри; «Белә олмаз!», «Белә јарамаз», «Разы дејиләм», «Наразы галдым!» кими ифадәләр; диггәти ја-јынана јахынлашмаг; сәсин тонуну галдырмаг вә ја ендирмәк; истәјә әмәл етмәмәк вә с.

Ағыр тәнбей формалары: бир мүддәт данышдырмамаг; мә-зәммәт етмәк; шифаһи төһмәт вермәк; јазылы төһмәт е'лан ет-мәк; јығынчагда нөгсаныны гејд етмәк; адлы тагаүддән мәһрум етмәк; башга мәктәбә көчүрмәк; синифдә (курсда) сахламаг; тәһсил мүәссисәсиндән харич етмәк вә с.

7. БИЛИК, БАЧАРЫГ ВӘ ВӘРДИШЛӘРИН, МӘ'НӘВИ КЕҢФИЛҖӘТЛӘРИН ГИҖМӘТЛӘИДИРИЛМӘСИИӘ ВЕРИЛӘН ТӘЛӘБЛӘР;

ГИҖМӘТЛӘНДИРМӘИИН ҢЕСАБА АЛЫНМАСЫ; ПЕДАГОҢИ ПРОСЕС ВАСИТӘЛӘРИ

1. Верилән гиҗмәт, о чүмләдән рәғбәтләндирмә вә ја тәнбей јығчам шәкилдә сәчијјәләндирилмәлидир.

2. Гиҗмәт әдаләтли, објектив олмалыдыр. Бу мә'нада Нәвва-бын бир фикрини хатырлатмаг јеринә дүшәрди: «Һеч бир кәсин кұнаһыны ајдынлашдырмамыш тәнбей етмә»²⁶.

3. Рәғбәтләндирмәдә вә тәнбейдә әндәзә көзләнилмәлидир; бу тәдбирләрә надир һалларда әл атмаг лазымдыр. Чүнки, «Чох данламағы адәт етмәк, һәр шеји гадаған етмәк... сыртыглашма-ға... сөвг едәр,.. нәсиһәтә гулаг асмагдан безәр»²⁷.

4. Гиҗмәтләндирмәдә бир һал дејил, бир нечә һал нәзәрә алын-малыдыр.

5. Гиҗмәт, о чүмләдән рәғбәтләндирмә вә ја тәнбей һалы мүт-ләт характер, бирјоллуг верилмиш гиҗмәт характери дашымама-лыдыр. Ушаға, (шакирдә, тәләбәјә) мә'лум олмалыдыр ки, бу күн јүксәк гиҗмәт алан, рәғбәтләндирилән шакирд сабаһ ашағы гиҗмәт ала, тәнбей едилә биләр вә әксинә, бу күн ашағы гиҗмәт алан вә ја тәнбей едилән ушаг, шакирд (тәләбә) сабаһ јүксәк гиҗмәт ала вә рәғбәтләндирилә биләр.

6. Тәнбей едилмәли шәхс кұнаһыны е'тираф етдији, кұнаһын бағышланмасыны хәиш етдији һалларда күзәштә кетмәк мәс-

²⁶ Мир Мөһсүн Нәвваб. Нәсиһәтнамә. Бақы, «Јазычы», 1987, с. 33.

²⁷ Н. Туси. Әхлағи-Насири. Бақы, «Елм», 1980, с. 157.

лаһәтдир. Мәһәммәд пейғәмбәр дә бујурмушдур: «Күнаһ ишләјән төвбә едирсә ону әфв ет».

7. Гиймәт, о чүмләдән тәнбей вә ја рәғбәтләндирмә бүтүн һалларда тәрбијә мәгсәди күдмәлидир. Нәзәрә алынмалыдыр ки, тәнбей олунан вә ја рәғбәтләндирилән шәхсин өзү кәләчәкдә бу үсуллара әл атмалы олачаг. Низами көзәл демишдир:

«Оғлунун јахшы—пис иши үчүн, дајан,
Чәза вермә, о да алар оғлундан»²⁸.

8. Азәрбајчанда тарихән олдуғу кими, индинин өзүндә дә мү-тәрәгги фикирли шәхсләр тәлим-тәрбијә заманы физики чәзаны јолверилмәз һесаб етмишләр. Чүнки, физики чәза әхлагы позур, шәхси јаланчылыға, ријакарлыға, икиүзлүлүјә тәһрик едир. М. Ф. Ахундов (1812—1878) хәбәрдарлыг едирди: «Ушаглары тәрбијә едәркән онлара чубуг вә силлә вурмаг ушагларын әхлагыны позур, тәбиәтини алчалдыр, фитри чөһрини боғур, онларын горхаг вә јаланчы олмасына сәбәб олур»²⁹.

Һәсән бәј Зәрдаби дә ејни мөвгедә олмушдур: «Биз дејирик ки, јумруг, силлә орталыгдан чыхсын. Ушаг илә адамјана рәфтар олунсун ки, өзү јахшыны јамандан дәрк едиб бәд әмәлә мүртәкиб олмасын»³⁰.

Гиймәтләндирмәнин һесаба алынмасы. Билик, бачарыг вә вәрдишләрин, мә'нәви кејфијјәтләрин јохланмасы вә гиймәтләндирилмәси тәкчә шакирдләрә (тәләбәләрә) анд дејил. Бунун мүәллимә (тәрбијәчи) дә, дәвләтә вә халға да дәхли вар. Шакирдләрин (тәләбәләрин) мүвәфғәгйјјәт вә тәрбијәлилик дәрәчәси мүәллим (тәрбијәчи) әмәјинин күзкүсүдүр. Бу күзкүјә көрә мүәллим (тәрбијәчи) дә, мәктәбин рәһбәрләри дә, назирлијин рәһбәрләри дә кәләчәк үчүн нә кими тәдбирләр көрмәјин лазым кәлдијини дүзкүн мүәјјәнләшдирмәјә чалышырлар.

Шакирдләрин (тәләбәләрин) мүвәфғәгйјјәти вә тәрбијәлилик дәрәчәси һесаба алынаркән рәғәмләрлә кифајәтләнмәк олмаз, кејфијјәт көстәричиләри дә диггәт мәркәзиндә олмалыдыр.

Республикамызда тәһсилин вәзијјәтини мүәјјәнләшдирмәкдә вә онун сәвијјәсини јүксәлтмәкдә шакирдләрин (тәләбәләрин) биликләринә, бачарыг вә вәрдишләринин, мә'нәви кејфијјәтләринин сәвијјәсинә мүнтәзәм нәзарәт гојмағын, ону објектив гиймәтләндирмәјин вә дүзкүн һесаба алмағын әһәмијјәтини даим јадда сахламаг лазымдыр.

Педагожи просес васитәләри. Педагожи просес үсулунун тәр-

²⁸ Низами Кәнчови. Хосров вә Ширин. Бакы, «Јазычы», 1983, с. 60.

²⁹ М. Ф. Ахундов. Кәмалүддөвлә мәктублары. Бакы, «Кәнчлик», 1969, с. 38.

³⁰ Һәсәнбәј Зәрдаби. Сечилмиш әсәрләри. Бакы, «Азәрнәшр», 1960, с. 18.

кибиндә истифадә олунап мадди компонентләрә педагожи процесин васитәләри дејилир.

Педагожи процес васитәләринин нөвләри: дәрс вәсаитләри, макетләр, моделләр, әјани васитәләр, техники васитәләр, лабораторија вә е'малатхана аваданлыглары, дэзжаһлар, электрон һесаблајычы гургулар, компјутер, перфокартлар, пајлама материаллары, скелетләр, мулјажлар, препаратлар, сорғу китаблары, лүгәтләр, мәсәлә вә мисал топлулары, имла вә ифадә топлулары вә с.

Педагожи процесин шәрһ едилән үсуллары вә васитәләри педагожи процесин тәшкили формаларында тәتبиг едилир.

СУАЛ ВӘ ТАПШЫРЫГЛАР.

1. Педагожи процесдә нәзарәтин зәрурилијини нә илә изаһ едирсиниз?
2. Тә'лим үсулларында вә тәрбијә үсулларында үмуми чәһәтләр нәдән ибарәтдир.
3. Үсула верилән тә'рифләрдән һансыны даһа дүзкүн һесаб едирсиниз? Нә үчүн?
4. Педагожи процес үсулларыны һансы көстәричи (мә'јар) үзрә группашдырмаг мәгсәдә ујғундур?
5. Рәғбәтләндирмәни вә ја тәнбеһи нә үчүн гијмәтләндирмә үсулларына аид етмәк мәсләһәтдир?

ПЕДАГОЖИ ПРОСЕСИН ТЭШҚИЛИ ФОРМАЛАРЫ

1. ТӘДРИС ПЛАНЫ ҮЗРӘ АУДИТОРИЈА МӘШГӘЛӘЛӘРИ

Педагожи просесин тәшкили формаларынын әдәбијјатда го-
жулушу. Демәлијик ки, әдәбијјатда мәсәлә белә гојулмур; мәсәлә-
јә тамам башга мөвгедән јанашылыр; тә'лимин тәшкили форма-
лары ајрылыгда—дидактика бөлмәсиндә, тәрбијәнин тәшкили
формалары да ајрылыгда—тәрбијә нәзәријјәси бөлмәсиндә шәрһ
едилир. Белә чыхыр ки, онларын үмуми, үст-үстә дүшән, јахын-
лыг әлағәси олан чәһәтләр јохдур. Һалбуки, онлар ваһид про-
сесин—педагожи просесин бир-бирини тамамлајан, бә'зән дә
бир-биринә говушан чәһәтләридир. Бу сәбәбдән дә биз тә'лимин
тәшкили формаларыны вә тәрбијәнин тәшкили формаларыны
ајрылыгда дејил, педагожи просесин тәшкили формалары кими
бирликдә нәзәрдән кечиририк.

**Педагожи просесин тәшкили формаларынын группашдырыл-
масы.** Педагожи просесин тәшкили формалары тәдрис планы илә
бағлылыг дәрәчәсинә көрә ики бөјүк група ајрылыр: тәдрис пла-
ны үзрә мәшғәләләр вә тәдрис планындан кәнар иш нөвләри.

Тәдрис планы үзрә мәшғәләләр дә ики група ајрылыр: ауди-
торија мәшғәләләри вә аудиторијаданхарич мәшғәләләр.

Тәдрис планы үзрә аудиторија мәшғәләләринә аиддир:
мүһазирә, семинар, дәрс, лаборатор мәшғәлә вә с.

Мүһазирә. Мүһазирәни сәчијјәләндирән бир сыра хүсусијјәт-
ләр вардыр. Дәрс чәдвәли илә бағлылыгы онун хүсусијјәтләрин-
дәндир. Педагожи просесин тәшкили формаларындан бири кими,
мүһазирә һәмешә дәрс чәдвәлине ујғун тәшkil едилир.

Тәдрис програмы илә бағлылыг да мүһазирәни сәчијјәләнди-
рән хүсусијјәтдир. Мүһазирә бу вә ја диқәр фәнн үзрә тәдрис
програмынын мүәјјән мөвзусуна һәср олунур. Һәмин мөвзу әв-
вәлки мөвзу үзәриндә гурулуру вә нөвбәти мөвзунун өјрәдилмәси-
нә зәмин јарадыр.

Динләјичиләрин тәркибинин мүһазирәјә дәхли вардыр. Мү-
һазирәдә, адәтән, сабит тәркибли бирләшмә динләјичиләри иш-
тирак едилрәр.

Мүһазирә зәнклә башлајыр, зәнклә дә битир; онун даваметмә
муддәти дәјишмәздир, бир гоша академик саатдыр.

Дејиләнләри нәзәрә алараг мүһазирәјә белә тә'риф вермәк
олар: дәрс чәдвәлине вә тәдрис програмына ујғун олараг сабит

тәркибли бирлэшмәдә динләјичиләрлә бир гоша академик саат әрзиндә апарылан мәшгәләјә мұһазирә дејилир.

Мұһазирәнин нөвләри. Динләјичиләрин мараг дәрәчәсинә вә мәзмунуна көрә мұһазирәләр фәргләнир. Динләјичиләрин мараг дәрәчәсинә көрә мұһазирәләрн үч група ајырмаг мүмкүндүр: динләјичиләр үчүн максимум мараглы олан мұһазирәләр, динләјичиләр үчүн аз мараг доғуран мұһазирәләр вә динләјичиләр үчүн марагсыз кечән мұһазирәләр.

Һәмин мұһазирәләрдә мұһазирәчиләрин вә динләјичиләрин фәалијјәт хүсусијјәтләри бир-бириндән хејли фәргләнир.

Динләјичиләр үчүн максимум мараглы кечән мұһазирәдә мүәллим там сәрбәст олур, мұһазирә заманы конспектләрдән, һәр һансы јазыдан истифадә етмир; јалныз һафизәсинә бел бағлајыр, мұһазирә боју суаллар гојур, динләјичиләри дүшүнмәјә, чаваб вермәјә вадар едир; лазым кәлдикдә чаваблары дәгигләшдирир. Суаллар, адәтән, кечилмиш мөвзуларла вә һәјат тәчрүбәси илә бағлы олур. Башга сөзлә, мұһазирәчи чалышыр ки, мөвзунун әһәтә етдији билијин (анлајышын) динләјичиләр тәрәфиндән шүүрлу баша дүшүлмәсини-мәнимсәнилмәсини тәшкил етсин. Мұһазирәчи мәшгәлә боју бүтүн динләјичиләри өз диггәт мәркәзиндә сахлајыр. Онларда диггәтин јайынмасы һалы истисна едилир. Бу чүр мұһазирәләрдә динләјичиләрин вәзифәси әсасән гулаг асмаг дејил, дүшүнмәк, фикирләшмәк, јада салараг мұһакимә јүрүтмәк, фикри фәалијјәтдә олмагдыр.

Динләјичиләр үчүн аз мараглы олан мұһазирәләрдә мүәллим тез-тез гаршысындакы мұһазирә мәтнинә мұрачиәт едир, бә'зән ону охујур, диггәтлә гулаг асмағы, јадда сахламағы динләјичиләрдән хаһиш едир; дүшүндүрүчү суаллар, демәк олар ки, гојулмур. Бу чүр мұһазирәләрдә динләјичиләрин әсас вәзифәси сакит отуруб дејиләнләрә гулаг асмагдан ибарәт олур. Башга сөзлә, белә мұһазирәләр динләјичиләрин шүүруна дејил, әсасән һафизәсинә истинад едир.

Динләјичиләр үчүн марагсыз олан мұһазирәләрдә мүәллимин фәалијјәти мұһазирә мәтнини чүмлә-чүмлә охујуб динләјичиләрә јаздырмагдан ибарәт олур. Тәбиидир ки, бу чүр чәрәјан едән мұһазирәләрдә динләјичиләрин вәзифәси дејиләнләри дәфтәрә јазмагдан ибарәт олур. Нәтичәдә мұвафиг биликләр әсасән дәфтәрдә галыр, бејинләрә һопмур. Гәрибәдир ки, мәһз бу гәбилдән олан динләјичиләр шпаргалка дејилән хәстәлијә даһа тез тутулар.

Суал олунур: һансы група аид олан мұһазирәләр даһа чох сәмәрә верир? Тәчрүбә көстәрир ки, биринчи група аид олан мұһазирәләр! Бу гәбилдән олан мұһазирәләр һәм билијин (мә'нәви

кейфијјетин) мөһкәм, әсаслы мәнимсәнилмәсини, һәм дә динлә-
јичиләрин психоложи фуиксијаларынын сүр'әтлә инкишафыны
тә'мин едир.

Мүһазирәләр мәзмунуна көрә дә үч група ајрылыр: тематик
мүһазирәләр, ичмал мүһазирәләр, јекун мүһазирәләр.

Семинар. Латын сөзүндән (seminarium) алыныб, мә'насы
пәһрә ағач әкәндир. Педагожи просесин тәшкили формаларындан
бири олан семинар мәшғәләси бир сыра хүсусијјәтләрә маликдир.
Семинар мәшғәләси дә дәрс чәдвәлине дахил едилир вә һәммин
чәдвәлә ујғуи кечирилик.

Семинар мәшғәләси дә тәдрис програмы әсасында тәшкил
едилир. Бу мәшғәләнин дә мүддәти мүһазирәнин мүддәти гәдәр-
дир. Бу мәшғәлә сабит тәркибли груп тәләбәләрини әһәтә едир.

Семинар мәшғәләсинин спесифик чәһәтләри дә вардыр. Се-
минарда тәләбә динләјичи кими иштирак етмәли олмур. О, иш-
ләмәли, фәал дүшүнмәли, мүхтәлиф фикирләри тутушдурмалы,
мүһакимә јүрүтмәли олур. Тәләбә семинар мәшғәләсинин мөвзу-
су үзрә верилмиш плана ујғун оларак көстәрилән мәнбәләри
нәзәрдән кечирик вә гаршыдакы музакирәјә һазыр кәлик. Де-
мәли, дәрс чәдвәлине вә тәдрис програмына әсасән бир гоша ака-
демик саат әрзиндә сабит тәркибли групдакы шәхсләрин фикри
фәаллығына максимум имкан верән мәшғәләјә семинар дејилир.

Семинар мәшғәләсинин нөвләри мүхтәлифдир: тематик се-
минарлар вә хүсуси семинарлар; нәзәри истигамәтли семинар-
лар вә практик истигамәтли семинарлар; проблемли семинарлар
вә рефератив семинарлар.

Дәрс. Синиф-дәрс снстеминин тарихине даир. Индијәдәк белә
һесаб едилдик ки, синиф-дәрс снстеминин илк әләмәтләри XVI
әсрдә Украинада гардашлык мәктәбләриндә јаранмышдыр. Деји-
лидик ки, XVII әсрдә бөјүк славјан педагогу Јан Амос Коменски
синиф-дәрс снстемини вачиблијини «Бөјүк дидактика» адлы
әсәриндә нәзәри чәһәтдән әсасландырмышдыр.

Инди бизә мә'лум олур ки, һәлә XI әсрдә јашамыш сәлчуг
түркләринин көркәмли нүмајәндәси Низамимүлкүн јаратдығы
«Низамијјә» университетиндә синиф-дәрс снстеми әмәли шәкилдә
тәтбиг едилмишдир.

Муасир дөврдә орта тәһсил верән бүтүн тәдрис муәссисәлә-
риндә педагожи просесин ән кениш јайылаи тәшкили формасы
дәрсдир.

Дәрсин башлыча хүсусијјәтләри. Дәрсин хүсусијјәтләри чо-
дур. Башлычалары исә дөрддүр. Дәрс муәјјән синифлә әләгәдар
тәшкил едилир. Синиф дејәндә отаг (синиф отағы) дејил, мәк-
тәбдә ејни јашлы вә сабит тәркибли шакирдләр (тәләбәләр) гру-
пу нәзәрдә тутулур. Бундан әлавә, дәрс һәр һансы фәннин тәд-

рис програмы илэ алагэдар тәшкил едилир. Педагожи просесин бу тәшкили формасынын дәрс чәдвәли илэ дә бағлылығы вардыр. Дәрс чәдвәлиндән кәнар тәшкил олунан мәшгәлэ дәрс һесаб едилмир. Нәһајәт, дәрсин **мүәјјән вахт** өлчүсү вардыр: дәрс адәтән 45 дәгигә давам едир, зәнклә башлајыр, зәнклә гуртарыр.

Садалаиан **хүсусијјәтләринә** әсасән дәрсә тә'риф вермәк олар: **мүвафиг синифдә чәдвәл үзрә мүәјјән вахт әрзиндә тәдрис програмына ујғун тәшкил едиләи мәшгәләјә дәрс дејилир.**

Дәрс типләрини **мүәјјәнләшдирмәјин ме'јары.** Дәрсләр сајсыз һесабсыз олса да онлары группашдырыб типләрә аид етмәк мүмкүндүр. Бә'зи педагоглар (мәсәлән, Н. К. Казантсев) дәрсин типләрини тәтбиг едилән үсуллара көрә, дикәрләри (Мәсәлән, С. В. Иванов)—тә'лимин **хүсусијјәтләринә** көрә, үчүнчү групп педагоглар (Мәсәлән, В. А. Онишук)—**шакирдләрин идрак фәалијјәтләринин** **хүсусијјәтләринә** көрә группашдырырлар.

Суал олунур: бу бөлкүләрдән һансы һәгигәтә даһа јахындыр? **Һеч бири! Нә үчүн?** Чүнки, дәрсдә тә'лимин дә, шакирд тәфәккүрүнүн дә **хүсусијјәтләри** вар; дәрс заманы **мүвафиг үсуллар** да тәтбиг едилир. Лакин бунлардан һеч бири дәрсин типини **мүәјјәнләшдирмәк үчүн** һәлледици әһмијјәтә малик олмур.

Јенә ортаја суал чыхыр: бәс дәрсин типини **мүәјјәиләшдирмәк үчүн** әсас ме'јар нә ола биләр? Дәрс заманы һәлл едилән башлыча дидактик вәзифә!

Ајындыр ки, дәрсдә һәлл едилән дидактик вә ја методик вәзифәләр чох олур: давамийјәтин јохланмасы; ев тапшырыгларынын ичра вәзијјәтинә нәзарәт; јеии тәдрис материалынын гавранмасы; һәмин материалын һафизәдә мөһкәмләндирилмәси; јени билијин тәчрүбәјә тәтбиги; билик вә бачарыгларын јохланмасы вә јијмәтләндирилмәси вә с. Лакин конкрет дәрсдә һәмин вәзифәләрдән бири, адәтән, апарычы рола малик олур, дикәрләри һәмин апарычы вәзифәјә хидмәт едир.

Дәрсдә һәлл едилән башлыча дидактик вәзифә јени мөвзунун (билијин, анлајышын) өјрәдилмәсидирсә, һәмин дәрсин типини белә адланачаг: **јени тәдрис материалынын әсасән гавранмасыны тә'мин едән дәрс.**

Дәрсдә һәлл едилән башлыча дидактик вәзифә билик вә бачарыгларын баша дүшүлмәсини тә'мин етмәкдирсә, һәмин дәрсин типини белә адланачаг: **билик вә бачарыгларын әсасән баша дүшүлмәсини тә'мин едән дәрс.**

Дәрс заманы һәлл едилән әсас дидактик вәзифә билик вә бачарыгларын мөһкәмләндирилмәси вә әмәли ишә тәтбигидирсә, һәмин дәрсин типини белә адланачаг: **билик вә бачарыгларын әсасән мөһкәмләндирилмәсини вә тәтбигини тә'мин едән дәрс.**

Билик вэ бачарыгларын јохланмасы вэ гijмэтлэндирилмәси дәрсин башлыча дидактик вәзифәси олдугда һәмин дәрс белә адланачаг: **билик вэ бачарыгларын әсасән јохланмасы вэ гijмэтлэндирилмәсини тәмин едән дәрс.**

Чох һалларда дәрс заманы һәлл едилән дидактик вәзифәләр бәрәбәр һүгүглу олур; онлардан һеч биринә үстүнлүк верилмир. Бу чүр һалларда тамам јени типли дәрслә—**гарышыг дәрслә** гаршылашмыш олуруг.

Көрүндүјү кими, һәлл етдији башлыча дидактик вәзифәјә кәрә сәјсыз-һесабсыз дәрсләр беш типә ајрылыр.

Лаборатор мәшгәлә. Лаборатор мәшгәлә орта үмүмтәһсил мәктәбләриндә, орта вә али ихтисас мәктәбләриндә тәшкил едилр. Фәндән вә ихтисасдан асылы олараг лабораторијаларда тәшкил едилән мәшгәләләрин мәзмуну вә апарылма үсуллары башга-башга олур. Буна бахмајараг, бүтүн мәрһәләләрдә кечирилән лаборатор мәшгәләләр үчүн үмуми олан чәһәтләр вардыр. Мәсәлән, фәнндән асылы олараг лаборатор мәшгәлә заманы тәләбәләр (шакирдләр) физики, физиоложи, кимјәви, биоложи, техноложи вә с. просесләри билаваситә мүшаһидә етмәк имканына малик олурлар. Онлар чох һалда һәмин просесләрин тәшкилатчылары вә тәдгигатчыларына чеврилирләр.

Лаборатор мәшгәләнин башлыча мөгсәди фәннин (курсун) елми-нәзәри әсасларыны даһа дәриндән мәнимсәтмәкдән, мүхтәлиф чиһазлардан вә мүасир техникадан истифадә етмәклә експеримент гәјмаг үсулларына вә бачарыгларына јијәләнмәкдән ибарәтдир.

Фәннин (курсун) хүсусијјәтләриндән вә тәһсил мүәссисәсинин имканларындаи асылы олараг лаборатор мәшгәләни фронтал, груп вә фәрди формада тәшкил етмәк олур.

Практики мәшгәлә. Мүәллимин рәһбәрлији алтында апарылан практики мәшгәлә бу вә ја диқәр фәнн үзрә елми-нәзәри биликләрин даһа да дәринләшдирилмәсини, әмәли тәтбигини вә мүвафиг бачарыгларын формалашдырылмасыны нәзәрдә тутур. Фәннин характериндән асылы олараг практики мәшгәләләр мүхтәлиф формаларда тәшкил олунур. Практики мәшгәләдә ихтисасла бағлы һәм тәдрис, һәм дә идрак тапшырыгларыны ичра етмәк олур. Практики мәшгәлә нәзәријјәнин тәчрүбәјә тәтбиги үчүн мүнәсиб шәраит јарадыр, пешә-ихтисас тәчрүбәсинә говушмаға имкан верир.

Факултатив мәшгәлә. Шакирд (тәләбә) өз мејл вә марагларына ујğun олараг бу вә ја диқәр фәнн, ихтисас үзрә факултатив мәшгәләдә көнүллү иштирак едир. Факултатив мәшгәләләр адәтән дәринләшдирилмиш тәдрис програмлары үзрә тәшкил едилр. Елми-нәзәри мәсәләләр бу мәшгәләләрдә даһа дәриндән

өјрәдилір. Факултатив мәшғәләләрдә реферат јазмагдан, ғыса мүддәтлн тәдгигат сәчијјәли ишдән, јени китаблар үзрә ичмал јазмагдан, мүзакирә вә мүбаһисәдән, чыхыш вә мә'рузәдән вә с. тәдбирләрдән кеннш истифадә олунур. Факултатив мәшғәләләр заманы бу рәнкарәнк тәдбирләр шакирдләрдә (тәләбәләрдә) габилијјәтләрин инкишафыны интенсивләшдирмәјә мүнәсиб имкан јарадыр.

2. АУДИТОРИЈА МӘШҒӘЛӘЛӘРИНӘ ВЕРИЛӘН МҮАСИР ТӘЛӘБЛӘР

Педагожи просесин тәһсилләидиричи, тәрбијәләидиричи вә инкишафетдиричи вәзифәләри вәһдәттә һәјата кечирилмәлидир. Билик, бачарыг вә вәрдишләрин мәнимсәдилмәси заманы шакирдләрин мә'нәвијјатыны зәнкинләшдирән вә психоложи кејфијјәтләрини инкишаф етдирәи мәшғәлә мҮасир мәшғәлә һесаб едилір. Педагожи просесин мәзмуну да, истифадә едилән үсуллар да, мәшғәләдә үмуми әһвал-руһијјә дә, мүәллимин (тәрбијәчинин) көркәми, давраһнышы вә иитги дә шакирдләрин (тәләбәләрин) тәрбијәсинә вә психоложи инкишафына хидмәт етмәлидир.

Мәшғәләдә әкс әләгә тә'мин едилмәлидир. Мәшғәлә заманы мә'луматын мүәллимдән (тәрбијәчидән) шакирдләрә (тәләбәләрә) јөнәлмәси илә (дүзүнә әләгә илә) јанашы, мә'луматын шакирдләрдән (тәләбәләрдән) мүәллимә (тәрбијәчијә) јөнәлмәсинә (әкс әләгәјә) хусуси диггәт јетирилмәлидир. Шакирдләри (тәләбәләри) даһа чоһ дүшүндүрән, данышдыран вә ишләдән мүәллим (тәрбијәчи) онларын нечә фикирләшдикләри, нәји мөһкәм мәнимсәдикләри, нәләрдә чәтинлик чәкдикләри барәдә мә'лумат алыр. Нөвбәти методик аддымларында һәммин мә'луматлара истинад едир.

Әјани вә техники васитәләр аилајышларын формалашмасына хидмәт етмәлидир. Бә'зи тәчрүбәсиз мүәллимин (тәрбијәчинин) мәшғәләсиндә истифадә едилән әјани вә техники васитәләр шакирдләрдә јалһыз конкрет тәсәввүрләрин јаранмасына сәбәб олур. Бу, чидди нөгсаидыр. Чүнки, әјаниликдән истифадә һалларында башлыча мөгсәд шакирдләрдә (тәләбәләрдә) тәсәввүрләр дејил, үмуми анлајышлар јаратмагдыр. Чалышмаг ләзымдыр ки, әјани вә техники васитәләрин көмәклији илә конкрет факт вә һадисәләрдә мүшаһидә олунан охшар әләмәтләр шакирдләрин (тәләбәләрин) нәзәринә чатдырылсын вә үмумиләшдирилсин, онларда анлајышлар формалашсын.

Мәшғәләдә инсанпәрвәрлик әһвал-руһијјәси һөкм сүрмәлидир. Мәшғәлә заманы мүәллим (тәрбијәчи) вә шакирд (тәләбә) мҮ-

насибәтләринин нечәлији педагожи просесин кејфијјәтинә күчлү тә'сир кәстәрир. Мәшғәләнин кедишиндә тәк-тәк мұәллимин (тәрбијәчинин) кобуд һәрәкәтләри, һөрмәтлә әләгәләндирилмәјән гуру тәләбкарлығы, шакирдин (тәләбәнин) һалына галмамасы, күзәштә кедә билмәмәси, сәсини галдырмасы, тәһгирамиз ифәдәләрә јол вермәси, һәтта бә'зән зор ишләртмәси шакирдләри (тәләбәләри) нәинки белә мұәллимдән (тәрбијәчидән), онун фәнниндән күсдүрүр, һәтта мәктәбдән, тәһсилдән узаглашдыра билир. Нәтичәдә тә'лим-тәрбијә ишини сәвијјәси ашағы дүшүр.

Мұәллимләрин (тәрбијәчиләрин) әксәријјәтинин тәчрүбәсиндә бунун әкси дә мұшаһидә олунур. Мұәллим (тәрбијәчи) өз шакирдләринә (тәләбәләринә) өвләдләри кими бахдыгда, онларла мұлајим вә мәрһәмәтли даврандыгда, тәләбкарлығыны шакирд (тәләбә) шәхсијјәтинә һөрмәтлә бирләшдирдикдә, лазым билиндији заман күзәштә кедә билдикдә шакирдләрин (тәләбәләрин) мұәллимә (тәрбијәчијә) вә онуи фәннинә рәғбәти хејли артыр: онлар һәвәслә охујурлар. Нәтичәдә тә'лим-тәрбијәнин сәвијјәси јүксәлир. Бу сәбәбдән инсанпәрвәрлик руһу бүтүн мәшғәләләрин сәчијјәви хусусијјәтләриндән биринә чеврилмәлидир.

Мәшғәлә вахтындан сәмәрәли истифадә едилмәлидир. Мәшғәлә вахтындан истифадәјә мұнасибәтин характери тә'лим вә тәрбијә ишини кејфијјәтинә бу вә ја дикәр дәрәчәдә тә'сир кәстәрир. Мәшғәләјә лазымынча һазырлыг ишләри көрүлмәдикдә, мәшғәләнин мәрһәләләри вә һәр мәрһәләјә ајрылан вахт әввәлчәдән дүшүнүлмәдикдә, давамијјәт журнал үзрә мұәјјәнләшдирилмәдикдә, мәшғәлә заманы мөвзудан кәнара чыхмаг һалларына јол верилдикдә, шакирдлә (тәләбә илә) узун-узады, јерсиз мұбаһисәјә киришилдикдә вахт иткисинә шәраит јараныр; мәшғәләнин сәмәрәси азалыр.

Тәчрүбәли мұәллим (тәрбијәчи) синфә (аудиторијаја) нәзәр салан кими давамијјәт барәдә тәсәввүрә малик олур, јахуд олмајанлар һаггында груп нұмајәндәсиндән мә'лумат алыр, мөвзудан кәнара чыхмыр, мәшғәләнин бүтүн мәрһәләләрини әввәлчәдән әтрафлы өлчүб-бичир, вахт иткисинә гәтијјән јол вермир. Нәтичәдә иш әмсалы артыр.

3. ТӘДРИС ПЛАНЫ ҮЗРӘ АУДИТОРИЈАДАНХАРИЧ (синифдәнхариц) МӘШҒӘЛӘЛӘР

Екскурсија, коллоквиум, мүстәгил иш, мәсләһәт, мәгбул (за-чот), имтаһан.

Екскурсија. Екскурсијалар ики група бөлүнүр: тәдريس програмы үзрә тәшкил едилән екскурсијалар вә тәдريس програмындан кәнар екскурсијалар.

Екскурсијалары мәгсәдинә вә кечирилдији јерә көрә группашдырмаг олур.

Бринчи група аид олан екскурсијалардан мәгсәд реал һадисәләрлә илкин танышлыгдан, јахуд өјрәнилмиш билијин әмәли әһәмијјәтини конкретләшдирмәкдән вә ја фәнн (курс) үзрә биликләри үмумиләшдирмәкдән ибарәт олур.

Кечирилдији јерә көрә екскурсијалар бунлардыр: тәбиәтә екскурсијалар, истеһсалата екскурсијалар, тарихи јерләрә екскурсијалар, чоғрафи вә археоложи екскурсијалар, әдәбијјат, инчәсәнәт вә мәдәнијјәт музејләринә екскурсијалар вә с.

Екскурсијанын сәмәрәси она һазырлығын тәшкилиндән чоҳ асылыдыр. Екскурсијанын планы, мәгсәди, мәзмуну, маршруту шакирдләрә (тәләбәләрә) мә'лум олмалыдыр. Екскурсија заманы көрүләчәк ишләр, топланачаг материаллар, апарылачаг гејдләр һазырлыг планына дахил едилир. Екскурсијаја јекун вурулур; екскурсијада топланмыш материалларла фәнн кабинетләри, лабораторија вә музејләр зәнкинләшдирилир.

Коллоквиум. Латын сөзүдүр (colloquium), данышыг, мүсаһибә демәкдир. Бу вә ја диһәр сәбәб үзүндән шакирдин (тәләбәнин) мәшғәләдә иштирак етмәдији һаллар олур. Бу чүр һалларда тәчрүбәли мүәллим һәмин шакирди (тәләбәни) диггәт мәркәзиндә сахлајыр, олмадыгы мәшғәләнин материалыны өјрәнмәји она тапшырыр. Мүәјјәнләшдирилмиш вахтда һәмин шакирди (тәләбәни) динләјир, материалын мәнимсәнилмә дәрәчәсини мүәјјәнләшдирир.

Мүстәгил иш. Мүстәгил иш билик, бачарыг вә вәрдишләр гәзанмагда шакирдләрин (тәләбәләрин) мүстәгиллијини формалашдырмаг мәгсәди күдүр. Мүстәгил ишин нөвләри чоҳдур: китаб үзәриндә, о чүмләдән дәрслик вә дәрс вәсаитләри үзәриндә иш, мәшғәләдә вә мәшғәләдән кәнарда журнал вә гәзет мәғаләләри вә тарихи сәнәдләр үзәриндә иш, конспект тутмаг, реферат јазмаг, тезис јазмаг, мүһазирә мәтни үзәриндә ишләмәк, лабораторија вә е'малатхана шәраитиндә мүстәгил ишләмәк, мәсәлә вә мисал һәлл етмәк, идман нөвләри үзрә вә чалғы аләтләриндә мәшг етмәк, мүстәгил мүшаһидәләр апармаг, имла вә ја инша јазмаг, мә'рузә мәтни һазырламаг, тәрчүмә фәалијјәти илә мәшғул олмаг вә с.

Мәсләһәт. Мәсләһәтдән әсас мәгсәд шакирдин (тәләбәнин) мүстәгил ишиндә, нәзәри вә әмәли тапшырыгларын јеринә јетирилмәсиндә она педагожи көмәклик көстәрмәкдир.

Мәсләһәтин ики әсас нөвү вар: мәчбури мәсләһәт вә көнүллү мәсләһәт. Тәдрис планы үзрә тәшкил едилән мәсләһәт мәчбури мәсләһәтдир. Шакирдин (тәләбәнин) вә ја мүәллимин тәшәббү-

су илэ тәшкил олуан мәсләһәт көнүллүдүр. Һәр икн һалда мәсләһәтнин вахты шакирдләрә (тәләбәләрә) мә'лум олмалыдыр.

Мәсләһәт ја суал-чаваб формасында, јахуд мүсаһибә формасында апарылыр.

Шакирди (тәләбәни) суал вермәжә, суалы ифадә етмәжә алышдырмаг лазымдыр. Онун суалы билијиндәки кәсирләрлә вә ја тәдрис бачарығынын лазымынча формалашмадығы илэ бағлы ола биләр. Мүәллим (тәрбијәчи) бу чәһәтләри нәзәрдә тутмалыдыр.

Мәгбул (зачот). Мәгбул педагожи просесин тәшкили формаларындан бири кими, адәтән, али тәһсил мүәссисәсиндә тәтбиг олунур. Мәгбул мүәјјән фәннин вә ја онун бөјүк бир бөлмәсинин тәдриси баша чатанда кечирилик. О, фәнн вә ја онун бөлмәси үзрә тәләбәләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринин сәвијјәсини мүәјјәнләшдирмәк вә гијмәтләндирмәк формасы кими өзүнү көстәрир.

Мүһазирә вә ја семинар мәшғәләләриндә мүнτζәм вә фәал иштирак едән тәләбәләрә сорғу-суалсыз мәгбул јазылыр. Мәшғәләләрдә ара-сыра иштирак едән вә фәаллыг көстәрмәјән тәләбәләр исә сорғу-суала тутулур, фәнн үзрә билик вә бачарыгларынын сәвијјәси нәзәрә алынмагла мәгбул вә ја гејри мәгбул јазылыр.

Имтаһан. Имтаһан да педагожи просесин тәшкили формаларындан бири кими нәзәрдән кечирилир. Фәннин тәдриси имтаһанла баша чатыр. Фәнн үзрә билик, бачарыг вә вәрдишләрин шакирдләр (тәләбәләр) тәрәфиндән мәнимсәнилмә дәрәчәси имтаһанда мүәјјәнләшдирилир вә гијмәтләндирилир. Имтаһан билетләриндәки суаллар мүвафиг фәнн үзрә тәдрис програмыны әһатә етмәлидир.

Имтаһан нәинки шакирдләрин (тәләбәләрин) билик, бачарыг вә вәрдишләринин сәвијјәсини, һәм дә мүәллимин педагожи вә методик һазырлығынын нечәлијини үзә чыхартмаға имкан верир.

Имтаһанларын үч нөвү вар: шифаһи имтаһанлар, јазылы имтаһанлар вә әмәли имтаһанлар.

Шифаһи имтаһан билетләр үзрә апарылыр. Әввәлчәдән тәртиб вә тәсдиг едилән билетләр чеврилмиш шәкилдә столун үстүнә гојулур. Имтаһан верән шәхс нөмрәси вә јазысы көрүнмәјән билетләрдән бирини көтүрүб нөмрәсини билдирик; бир гәдәр дүшүнүр вә чаваб верир.

Јазылы имтаһан заманы тапшырыг адәтән чәтинлик дәрәчәси ејни олан мүхтәлиф вариантда тәклиф едилир. Јанашы әјләшән шакирдләр (тәләбәләр) башга-башга вариантда тапшырыг ичра етмәли олурлар.

Практик бачарыгларла мушанјет едилэн фэнлэр үзрә имтаһанларда эмәли тапшырыглар да јеринә јетирилир.

Имтаһана ән јахшы һазырлыг ил боју фэнлэр үзрә күндәлик тапшырыглара јүксәк сәвијјәдә әмәл едилмәсидир.

Имтаһан бир сыра тәләбләрә чаваб вермәлидир:

1. Имтаһанда инсанпәрвәрлик әһвал-руһијјәси һөкм сүрмәлидир.

2. Имтаһан објектив апарылмалыдыр; јазылан гијмәт верилән чаваба там ујғун кәлмәлидир.

3. Имтаһан нәники јохлајычы вә гијмәтләндиричи, һәм дә өј-рәдичи сәчијјә дашымалыдыр: шакирдин (тәләбәнин) билмәдији вә ја лазыми сәвијјәдә билмәдији мәсәләни мүәллим ајдып-лашдырмалыдыр.

4. Билик вә бачарыга јаздыгы гијмәти мүәллим ғыса да олса сәчијјәләндирмәлидир.

5. Имтаһан ашкарлыг шәраитиндә кечирилмәлидир: имтаһана кәләнләрин мүмкүн гәдәр һамысы верилән чаваблары, јазылан гијмәтләри, онларын ғыса сәчијјәләндирилмәсини ешитмәлидирләр.

Тәдрис планы үзрә аудиторијаданкәнар ишләр дә вар. Курс иши, диплом иши, истәһсалат вә педагожи практика, елми-техники јарадычылыг вә с. бу гәбилдәндир. һәмин иш нөвләринин һәр бири барәдә ајрылыгта китабын сонракы һиссәләриндә данышылыр.

4. ТӘДРИС ПЛАНЫНДА И КӘНАР ИШ НӨВЛӘРИ

Тәдрис планындан кәнар иш нөвләри бунлардыр: фәрди ишләр; груп һалында ишләр; күтләви ишләр. Фәрди ишләр: Өз арзу вә марағына әсасән, јахуд мүәллимин (тәрбијәчинин) кәстәриши илә шакирдин (тәләбәнин) мүстәгил јеринә јетирдији иш тәдрис планындан кәнар фәрди иш һесаб едилир. Мүталиә, ди-вар гәзетинә мәгалә јазмаг, әдәби јарадычылыг, техники јарадычылыг, коллексијачылыг, фотостенд, фотоалбом һазырламаг вә с. фәрди ишә аиддир...

Фәрди ишин тәшкилиндән башлыча мәгсәд—фәрдин арзу вә марағынын реаллашмасына шәраит јаратмаг, нәјә гадир олдуғуну үзә чыхартмаг вә габилијјәтини инкишаф етдирмәкдир.

Шакирдләри (тәләбәләри) фәрди јарадычылыг фәалијјәтинә һәвәсләндирмәк үчүн онларын фәрди ишләринин сәркиси тәшкил едилир, мүсабигәси кечирилир, гијмәтләндирилир.

Груп һалында ишләр. Шакирдләрдә јарадычылыг габилијјәтләринин инкишафына хидмәт едән фәалијјәт формаларындан би-ри дә груп һалында көрүлән ишләрдир: фәнн дәрнәкләри, өзфәа-

лијјат дәрнәкләри, һазырчаваблар клубу, әдәби клублар, лекториялар, кәңч техникләр дәрнәји, кәңч тәбиәтчиләр дәрнәји, мәктәпләрдә јарадылан (әдәбијјат, тарих, инчәсәнәт вә с.) музејләри, идманын мүхтәлиф нөвләрини әһатә едән командалар, фолклор дәрнәји вә с.

Груп һалында ишләрини спесифик хүсусијјәти орасындадыр ки, бу чүр фәалијјәт формалары мараг даирәсинә көрә шакирдләри (тәләбәләри) бир јерә јығыр, онларын јарадычылыг габиліјјәтләрини артырыр, мүвафиг сәһәләр үзрә биликләринин дәринләшмәсинә, бачарыг вә вәрдишләринин кенишләнмәсинә шәраит јарадыр, габагчыл әмәк адамлары илә, јазычы, бәстәкар вә рәссамларла әлағәләрини мөһкәмләндирир.

Күтләви ишләр. Шакирдләрдә (тәләбәләрдә) јарадычылыгы, тәшкилатчылыгы инкишаф етдирән, онлара севинч, шадлыг, эмоционаллыг һиссләри бәхш едән педагожи просесин тәшкили формалары кими күтләви ишләрин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Сәһәрчикләр, ахшамлар, јарышлар, мүсабигәләр, бајрамлар, диспутлар, конфранслар, олимпиадалар, имәчиликләр, ојунлар, крослар, турист кәзинтиләри, мәдәни јүрүшләр, кино вә театр тамашаларына коллектив бахышлар, китаб мүзакирәләри вә с. күтләви ишләрә аиддир.

Фәрди ишләр, групп һалында ишләр вә күтләви ишләр һәм сиифдән (аудиторијадан) хариц, һәм дә мәктәбдәнкәнар тәдбирләр формасында тәшкил едилир. Бу мәнада мәктәбдәнкәнар тәрбијә мүәссисәләринин имканларындан да кениш истифадә олуноу.

СУАЛ ВӘ ТАПШЫРЫГЛАР.

1. Тә'лимин тәшкили формалары вә тәрбијәнин тәшкили формалары арасында охшарлыг вармы? Варса, охшарлыг нәдән ибарәтдир?
2. Һансы мәшғәләләр аудиторија мәшғәләси һесаб едилир?
3. Аудиторијаданхариц мәшғәләләр Һансылардыр?
4. Аудиторија мәшғәләси вә аудиторијаданхариц мәшғәлә Һансы ме'јар үзрә мүәјјәнләшдирилир?
5. Аудиторија мәшғәләләрини вә аудиторијаданкәнар мәшғәләләри педагожи просесә аид етмәјин үстүнлүјүнү исбат един.

ТӘҢСИЛ ПЕДАГОЖИ ПРОСЕСИН ТӘРКИБ ҺИССӘСИ ҚИМИ

1. ТӘҢСИЛИИ НӨВЛӘРИ ВӘ ФОРМАЛАРЫ

Башлыча хүсусијјәтләри нәзәрә алынараг јухарыда тәһсил анлајышына белә тә'риф верилмишди: халг тәсәррүфатының тәркиб һиссәси кими, мүвафиг тәдрис мүәссисәсиндә мүәјјән мүддәтдә мәгсәдјөнлү, планлы вә мүтәшәккил өјрәдилән, тәрбијә вә психоложи инкишаф имкаилары олан, тә'лими һәм зәрури шәрти, һәм дә нәтичәси кими өзүнү көстәрән, һабелә милли вә бәшәри дәјәрләрлә бағлы олан биликләр, бачарыг вә вәрдишләр сис-теми тәһсилдир.

Бу чүр баша дүшүлән тәһсилин мүхтәлиф нөвләри вә формалары вар. Тәһсилин нөвләри. Тәһсил үмумиләғимиш анлајышдыр. Бу анлајыш тәһсилин бүтүн нөвләрини вә формаларыны өзүндә чәмләшдирир. Үмуми тәһсил, пешә тәһсили, ихтисас тәһсили, тәкмилләшмә тәһсили, аспирантура тәһсили, докторантура тәһсили, өзүнүтәһсил вә с. тәһсил анлајышының мәзмунуна дахилдир.

Садаланан тәһсил нөвләри дә нисби мә'нада үмуми анлајышлардыр. Мәсәлән, үмуми тәһсил дејәндә ибтидаи тәһсил, натамам орта тәһсил вә үмуми орта тәһсил нәзәрдә тутулур. Јахуд, ихтисас тәһсили анлајышына орта ихтисас тәһсили вә али ихтисас тәһсили анлајышлары дахилдир. Сонунчу тәһсил нөвләри дә хејли шахәләнир. Мәсәлән, орта ихтисас тәһсилинә орта педагожи, орта тибб, орта мүһасибат, орта рабитә, орта иншаат вә с. вә и. а. тәһсили анддир.

Али ихтисас тәһсилинин дә нөвләри чохдур. Азәрбајчан Республикасының Тәһсил Ганунуна әсасән али тәһсил ики пилләдән ибарәтдир: бакалавр пилләси вә макистр пилләси. Бунунла Азәрбајчанда али тәһсил габагчыл өлкәләрин али тәһсил структуруна јахынлашдырылмышдыр.

Тәһсилин формалары. Азәрбајчан Республикасының Конститусијасында мүәјјәнләшдирилмиш тәһсил һүгугу мүхтәлиф јолларла һәјата кечирилир. Бу јоллардан бири дә тәһсилин формаларындакы рәнкарәнкликдир. Азәрбајчан Республикасында вәтәндашлар ашағыдакы формаларда тәһсил ала биләрләр: әјәни тәһсил, гијаби тәһсил, ахшам тәһсили, евдә тәһсил, екстерн тәһсили, мәсәфәдән тәһсил.

2. ТӘҢСИЛИН МӘЗМУНУ

Тәһсилин база сәһәдләри. Тәһсилин мәзмуну үч әсас сәһәддә әкс олунур: тәдрис планы, тәдрис програмы вә дәрслик,

Һәммин сәһәдләр тәртиб олунаркән база сәһәдләринә: тәһсил програмларына, дәвләт тәһсил стандартларына вә база тәдрис планына истинад едилир.

Тәһсилин һәр мәрһәләси үчүн тәһсил програмы олур: мәктәб-гәдәр тәһсил програмы, үмуми орта тәһсил програмы, орта ихтисас тәһсил програмы, али ихтисас тәһсил програмы вә с.

Тәһсил програмы. Тәһсилин мувафиг мәрһәләсинә аид олан бүтүн мәсәләләри өзүндә чәмләшдирир.

Дәвләт тәһсил стандарты да тәһсилин мәрһәләләри илә әла-гәдәр сәһәддир. Тәһсилин һәр мәрһәләси үчүн минимум дәвләт тәләбләри мӯәјјәнләшдирилир. Һәммин тәләбләрин мәчмусу дәвләт тәһсил стандарты һесаб едилир.

База тәдрис планы тәһсилин һәр мәрһәләсиндә тәһсилин мӯх-тәлиф нөвләри олдугу үчүн һәммин нөвләрә хас олан үмуми чә-һәтләр база тәдрис планында көстәрилир.

Ејни типли тәһсил мӯәссисәләри үчүн конкрет тәдрис планы һазырлананда база тәдрис планы әсас көтүрүлүр.

Тәдрис планы. Мӯхтәлиф типли тәһсил мӯәссисәләринин тәдрис планлары башга-башга олур. Чүнки, онларын гаршысында фәргли вәзифәләр гојулур. Нәнки, мӯхтәлиф профилли, педагожи вә ја тибби тәһсил мӯәссисәләринин, һәтта ејни тәһсил мӯәссисәсинин (мәсәлән, педагожи институтун) өзүндә ајры-ајры факултәләрин тәдрис планлары да бир-бириндән фәргләнир.

Тәһсил мӯәссисәләринин типләри нә гәдәр мӯхтәлиф олса да, онларын тәдрис планлары үчүн үмуми олан чәһәтләр дә вар. Тәһсил мӯәссисәси үчүн тәдрис планынын әсас сәһәд олмасы, кечиләчәк фәнләрин адларынын әкс олунмасы, һәммин фәнләрин тәдриси ардычыллығынын гејд едилмәси, һәр фәни үчүн саатларын мигдарынын көстәрилмәси, тәһсил мүддәтинин мӯәјјән-лији, тәләбәнин (шакирдин) фәалијјәт формалары, рүбләр вә ја семестрләрин, имтаһан вә ја мәгбулларын көстәрилмәси вә с. бүтүн тәдрис планлары үчүн сәчијјәви чәһәтләрдир.

Тәдрис планы тәһсил мӯәссисәси вә мувафиг ичра һакимијјәт органы тәрәфиндән тәсдиг едилир. Тәһсил мӯәссисәсиндә тәлим вә тәрбијә иши башлыча сәһәд олан тәдрис планы әсасында тәш-кил едилир.

Демәли, бу вә ја диқәр тәһсил мӯәссисәсиндә өјрәдилән фән-ләрин адларыны, онларын тәдриси ардычыллығыны, һәр фәннә ајрылан саатларын мигдарыны, тәһсил мүддәтинин, ишин фор-маларыны көстәрән сәһәдә тәдрис планы дејилир.

Фәни програмы. Һәр курс (фәни) үзрә бир фәни програмы тәртиб едилір. Буна тәдрис програмы да дежилир. Бүтүн фәнләр үзрә тәртиб едилән програмлар үчүн үмуми олан сәчијјәви хүсусијјәтләр вардыр.

Фәни програмы, адәтән, ики һиссәдән—изаһат вәрәгиндән вә програмын мәзмунундан ибарәт олур. Изаһат вәрәгиндә фәннин тәдриси гаршысында гојулан вәзифәләр, тәрбијә вә психоложи инкишаф имканлары, мүәллимә аид олан методик көстәришләр гејд едилір.

Фәни програмы тәдрис планына ујғун тәртиб олунур. Фәннин ады, онун бүтөвлүкдә тәдрисинә ајрылан саатларын мигдары вә мәзмуну тәдрис планына әсасән мүәјјәнләшдирилир.

Тәдрис планында нәзәрдә тутулмуш тәһсилин истигамәти вә характери фәни програмларында конкретләшдирилир. Фәннин һиссәләринин, бөлмәләри вә мөвзуларынын адлары, онларын тәдрисинә ајрылан саатларын мигдары фәни програмында гејд едилір. Һиссәләрин, бөлмә вә мөвзуларын әһатә етдији мәсәләләр фәни програмында садаланыр.

Фәни програмынын тәртибиндә ики принцип мөвчуддур: консентрик принцип вә дүзхәтли принцип. Биринчијә көрә ејни адда олан тәдрис материалына сонракы синифләрдә (курсларда) јенидән гајыдылараг даһа дәриндән өјрәдилір. Икинчијә көрә мәнимсәнилмәли тәдрис материаллары зәнчирвари дүзүлүр, өјрәдилмиш материала сонракы синифләрдә (курсларда) јенидән гајыдылмыр. Икинчи принцип һазырда кеииш истифадә олунур.

Демәли, тәдрис планына әсасән фәннин һиссәләрини вә ја бөлмәләрини, мөвзуларыны, мөвзулара аид башлыча мәсәләләрн көстәрән, фәннин тәдриси үчүн ајрылмыш саатлары мөвзулар арасында бөлүшдүрән вә изаһат вәрәгәсинә малнк олан сәнәдә фәни програмы дежилир.

Дәрслик. Тәһсилин мәзмуну, онун тәрбијәләндиричи вә инкишафәтдиричи имканлары дәрсликдә конкретләшдирилир. Дәрслији ади китабдан фәргләндирән бир сыра хүсусијјәтләр вардыр.

1. Дәрслик мувафиг фәни програмы үзрә тәртиб едилір. Дәрсликдә бөлмәләрин, мөвзуларын адлары фәни програмындан көтүрүлүр. Онларын ардычыллыгы да фәни програмына ујғунлашдырылыр.

2. Зәрури мәфһумлар, тә'рифләр, теоремләр, гајдалар, ганунар, ганунаујғунлулар дәрсликдә адәтән ири гара һәрфләрлә верилир ки, охучунун диггәтини чәлб етсин вә јадында галсын.

3. Дәрсликдәки бә'зи мә'луматлар ә'јаипликлә (шәкил, схем, чәвдәл вә с.-лә) мүшаијјәт олунур.

4. Дәрслијин дили ајдын, конкрет, инандырычы, эмоционал олур.

5. Дәрслик шакирдләрин мүстәгил дүшүнмәси, мүһакимә жүрүтмәси, ишләмәси үчүн истигамәт верир. Мөвзуларын сонундакы суал вә тапшырыглар һәммин мәгсәдә хидмәт едир.

6. Дәрсликдәки мә'луматлар, фактлар вә онларын шәрһинин характери охучунун идеја-сијаси, әхлаги, естетик, әмәк тәрбијәсинә күчлү тә'сир көстәрир.

7. Дәрслијин бөлмәләрн, бөлмәдәки мөвзулар, параграфлар, параграфда мәсәләләрин шәрһи мәнтиғи чәһәтдән бир-бири илә үзви шәкилдә әлағәләндирилир.

8. Дәрслик башдан-баша елми сәчијјә дашыјыр вә елмин мүасир сәвијјәсинә ујғун кәлир.

Көрүндүјү кимн, фәнн програмынын материалларыны ајдын, дәгиг шәрһ едән, әјаниликлә мүшаијјәт олуан, охучулары дүшүндүрәрәк ишләмәјә истигамәтләнديرән, онларын тәрбијәсинә вә инкишафына күчлү тә'сир көстәрән китаба дәрслик дејилир.

Дәрс вәсантләрн. Дәрсликдән әлавә мүхтәлиф мәзмунлу вә башга-башга формалы дәрс вәсантләрн дә олур: мәсәлә вә мисаллар мәчмуәси, дилдән чалышмалар топлусу, имла вә ифадә топлусу, сорғу китаблары, пәјлама материаллары, тест карточкалары, мүнтәхәбатлар, лүғәтләр, дил вә әдәбијјат, мусиги үзрә пластинкалар, магнитофон јазылары, албомлар, тарих вә чоғрафија үзрә хәритәләр топлусу, гушларын сәсиндән ибарәт магнитофон лентләрн вә с.

Тәдрис фәнни. Педагожи әдәбијјатда «тәдрис фәнни» вә «елмләрн әсаслары» анлајышларыны ејниләшдирмәк һаллары вар. Бә'зән дә дејилир ки, мәктәбдә елмләрн әсаслары өјрәдилир. Әслиндә исә мәктәбдә өјрәдилән тәдрис фәнләридир.

Әввәлә, тәдрис фәнни тәмсил етдији елмин нәинки бүтүн сәһәләрини, һәтта онун әсасларыны һәртәрәфли әһатә етмир. Мәсәлән. физикада, кимјада, ријазиијјатда вә с. елм сәһәсиндә елә анлајышлар вар ки, елмләрн әсаслары һесаб едилсә дә мәктәбә кәтирилмир.

Икинчи, тәдрис фәннинин мәзмунуна дахил етмәк үчүн мүвафиг елмдән көтүрүлән анлајышлар дидактик чәһәтдән ишләнир.

Үчүнчүсү, кәнч нәслә ашыланмасы зәрури сајылан бир чох әмәли бачарыг вә вәрдишләр, јарадычы фәалијјәтә кәрәкли олан тәдгигат характерли тапшырыглар елмин әсасларына аид олмаса да тәдрис фәннинин тәркиб һиссәсинә чеврилир.

Дөрдүнчүсү, анлајышларын елмдәки системи илә тәдрис фәнниндәки системи арасында бә'зән фәрг олур. Мәсәлән, биткн анатомиясы елмдә һүчәјрәннн вә тохуманын гурулушуну нәзәр-дән кечирмәкдән башлајыр вә сонра биткн формаларынын тәдри-

чәи нечә дәјишдијини изләјир. Ботаниканын мәктәбдә тәдриси исә һүчәјрәнин өјрәнилмәсиндән дејил, әтраф мүнһитдә битки өртүјүнүн мүшаһидәсиндән башлајыр.

Бешинчиси, елмин әсаслары тәдгигат әсәрләриндә, китаб вә китабчаларда, журнал вә гәзет мәгаләләриндә дә шәрһ едилә билир. Тәдрис фәннинин мәзмуну исә ики башлыча сәнәддә— фәнн програмында вә дәрсликдә әкс олунур.

Беләликлә, бу вә ја дикәр елм сәһәсиндә һәгигәт һесаб едилән биликләр (анлајышлар, ганунлар, ганунаујгунлуғлар, гајдалар, теоремләр вә с.) һәммин елмин әсасларыдыр. Тәдрис фәнни исә мүвафиг елм үзрә өјрәнилмәси зәрури сајылан вә дидактик чәһәтдән ишләнән, тәрбијә вә инкишаф имканы олан биликләрин, һабелә буиларын мәнимсәнилмәсинә хидмәт едән бачарыг вә вәрдишләрин системидир.

Бу чүр биликләр, бачарыг вә вәрдишләр системи мүвафиг фәнн програмында вә дәрсликдә чәмләшдирилир. Демәли, тәдрис фәнни дејәндә мүвафиг фәнн програмы вә дәрслик нәзәрдә тутулур.

Билик, бачарыг вә вәрдиш. Тәдрис фәннинин әһатә етдији билик нә демәкдир? Реаллығы тәчрүбәдә исбат олунмуш чисим вә һадисәләрин инсан бејниндә ин'нкасы биликдир. Билик васитәси илә адам уғурла дүшүнүр вә харици аләми өз еһтијачларына ујғун дәјишдирә билир. Билик дәринлији, кенишлији вә объективлији илә фәргләнир.

Тәдрис фәннинин әһатә етдији билијә аиддир: ајры-ајры чисм, һадисә, просес һаггында биликләр, чисимләр арасында, һадисәләр арасында гаршылыглы әлагәјә даир биликләр, ганунлар, ганунаујгунлуғлар, теоремләр, гајдалар вә с.

Бачарыг. Һәр һансы һәрәкәти дәгиг вә шүүрлу ичра етмәк, ичра етмәјә һазыр олмаг бачарыгдыр. Педагожи просес заманы шакирдләрә (тәләбәләрә) ашыланан бачарыглар чохдур. Оулары үч әсас груиа ајырмаг олар: тәдрис бачарыглары, давраныш бачарыглары вә интеллектуал (ағыл) бачарыглары.

Јазылы нитг вә шифаһи нитг бачарыглары, ријази бачарыглар, рәсм бачарыглары, мусиги аләтләри илә әлагәдар бачарыглар, идман бачарыглары вә с. тәдрис бачарыгларына аиддир.

Мәишәтлә әлагәдар олан бачарыглар, мүәллимә, јолдашлар, кичикләрә, јашлыларә мүнасибәтлә әлагәдар бачарыглар, күн режими илә әлагәдар бачарыглар вә с. давраныш бачарыгларыдыр.

Өјрәнилән һадисәләри тәһлил етмәји бачармаг, тәһлилдән нәтичә чыхармагы бачармаг, һадисәләри, фактлары үмумиләшдирмәји, группашдырмагы бачармаг, һадисәләри, фактлары мүгајисә етмәји бачармаг вә с. интеллектуал бачарыгларә аиддир.

Вәрдиш. Һәр һансы һәрәкәти шүүрун хусуси нәзарәти олмандан автоматик шәкилдә дәгиг ичра етмәк вәрдишдир. Бачарыг мәшг јолу илә вәрдишә чеврилир. Һәм тәдрис бачарыгларыны, һәм давраныш бачарыгларыны, һәм дә интеллектуал бачарыглары вәрдиш һалына салмаг мүмкүндүр.

Мүәјјән биликләр, бачарыг вә вәрдишләр тәһсил системинин әһатә етдији тәдрис мүәссисәләри фәалијјәтинин мәзмунуну тәшкил едир.

3. АЗӘРБАЈЧАНДА ТӘҺСИЛ СИСТЕМИ

Тәһсил системи анлајышы. Бу анлајышы дөрд башлыча әләмәт сәчијјәләндирир. Бириичи әләмәт—тәһсил системинин конкрет өлкә илә бағлылығыдыр. Һәр өлкәнин өзүнәмәхсус, өзүнүн социал игтисади вә мәдәни-сијаси вәзијјәтинә ујғун кәлән тәһсил системи формалашыр. Икинчи әләмәт тәһсил мүәссисәләрини нәзәрдә тутур. Бу вә ја дикәр өлкәдә фәалијјәт көстәрән тәһсил мүәссисәләри тәһсил системиндә әһатә олунур. Үчүнчү әләмәт тәһсил мүәссисәләри арасында гаршылыглы әлағәнин олмасыдыр: мөвчуд тәһсил мүәссисәләри гаршылыглы әлағә сәјәсиндә систем әмәлә кәтирир. Дөрдүнчүсү тәһсил системинин идарә олунмасыдыр.

Көстәрилән әләмәтләрә әсасән тәһсил системи анлајышына белә тәриф вермәк олар: **һакимијјәт органларыныи рәһбәрлији илә өлкәдә гаршылыглы әлағә шәраитиндә фәалијјәт көстәрән тәһсил мүәссисәләринин мәчмусу тәһсил системидир.**

Фасиләсиз тәһсил системи. Бу анлајыш Азәрбајчан педагогикасы үчүн јенидир. Онун үч башлыча әләмәти вар: 1. Азәрбајчан Республикасында тәдрис мүәссисәләрини әһатә етмәси; 2. Тәһсил системинин бир мәрһәләсиндән дикәринә манеәсиз кечмәк имканынын олмасы; 3. Вәтәндашларын өмрү боју тәкмилләшмәсинин зәрурилији.

Фасиләсиз тәһсил системи бүтүн тәдрис мүәссисәләрини, өзүнүтәһсили, тәкмилләшмә тәһсилини, һабелә сырф тәрбијә мүәссисәләрини әһатә едир.

Адамын өмрү боју тәһсил алмасынын, өјрәнмәсинин вачиблијини Мәһәммәд пејғәмбәр вахтилә дујмуш вә фикрини јығчам, ајдын ифадә етмишдир: «Елми бешикдән гәбрәдәк өјрәнии»¹. Тәғрибән ејни фикри Нәваи дә поетик шәкилдә гәләмә алмышдыр:

¹ 101 һәдис. Бакы, «Кәһнчлик» нәшријјаты, с. 5.

«Билик газанмагда гане олма сән,
Өјрәндикчә оху, јенә дә өјрән»².

Фасиләсиз тәһсил системинини структуру. Фасиләсиз тәһсил системи Азәрбајҗанда аилә тәрбијәси зәмининдә гурулур.

Көрпәләр еви, ушаг бағчасы фасиләсиз тәһсил системинин илк мәрһәләсидир. Ушаг бағчасынын башлыча вәзифәси ушагла-ры үмүмтәһсил мәктәбинини биринчи синфиндә мүнтәзәм тәһсилә һазырламагдыр. Бағчаја кетмәјән ушаглар аилә шәраитиндә һа-зырлашдырылыр.

Ибтидаи тәһсил. Ибтидаи мәктәбдә, натамам орта мәктәбин вә ја үмүми орта мәктәбин I—IV синифләриндә верилир.

Ибтидаи тәһсилли ушаглар натамам орта мәктәбдә вә ја үму-ми орта мәктәбин V—IX синифләриндә тәһсилләрини давам ет-дириләр.

Натамам орта тәһсиллиләр ја үмүмтәһсил мәктәбинини X—XI синифләриндә, ја пешә мәктәбләриндә, ја орта тәһсил верән ди-кәр тәдрис мүүссисәләриндә тәһсилләрини давам етдириләр. Ис-тәһсалата кедәрәк ахшам үмүмтәһсил мәктәбләриндә тәһсил аланлар да олур.

Орта үмүми тәһсил ичбари олдуғундан фасиләсиз тәһсил сис-теминдә база мәрһәләсини тәшкил едир.

Пешә тәһсили мүхтәлиф типли пешә мәктәбләриндә верилир. Пешә мәктәбләринин бир гисми натамам орта тәһсил базасында, ди-кәр гисми исә орта үмүми тәһсил базасында фәалијјәт көстә-рилр вә халг тәсәррүфатынын ајры-ајры саһәләри үчүн пешәкар фәһләләр һазырлајыр.

Орта ихтисас тәһсили үмүми орта тәһсил зәмининдә һәјата кечирилир. Орта ихтисас тәһсили верән технқумлар, литсејләр, коллечләр, кимназијалар вә с. халг тәсәррүфатынын мүхтәлиф саһәләри үчүн орта ихтисаслы мүтәхәссисләр јетишидирилр.

Али тәһсил орта тәһсил (үмүми орта тәһсил, пешә тәһсили, орта ихтисас тәһсили) үзәриндә гурулур. Али тәһсил институт-ларда, университетләрдә, академијаларда, консерваторијаларда, али коллечләрдә һәјата кечирилир.

Елми-педагожи потенсиалындан вә мадди-техники имканла-рындан асылы олараг али мәктәб ја бирпилләли, ја икипилләли, ја үчпилләли вә ја дөрдпилләли тәһсил верә билир.

Бирпилләли, икипилләли, үчпилләл вә дөрдпилләли али мәк-тәбин бакалавр пилләсинин мә'зунларына «Бакалавр» елм вә ихтисас дәрәчәси, икипилләли, үчпилләли вә дөрдпилләли али мәктәбин макистр пилләсинин мә'зунларына «Макистр» елми вә

² Әлишир Нәваи. «Фәрһад вә Ширин». Бақы, «Азәрнәшр», 1968, с. 291.

ихтисас дәрәчәси, үчпилләли вә дөрдпилләли али мәктәбин мә'зунларына елмләр намизәди алимлик дәрәчәси, сонунчу пилләнин мә'зунларына елмләр доктору алимлик дәрәчәси мүәјјән ләшдирилмиш гәјдада верилә билир.

Али мәктәбин мұхтәлиф истигамәтләрдә фәалијјәт көстәрмәк имканы ола биләр: чохпилләли тәһсил комплекси; тәһсил-елми комплекс; тәркибиндә бағча, мәктәб, литсеј, коллеч вә с. олан тәһсил-истеһсалат комплекси; тәркибиндә елми тәдгигат мәркәзләри, истеһсалат мұәссисәси, клиникасы олан тәһсил-истеһсалат елм комплекси.

Чәмијјәтин инкишафында али мәктәбин мұстәсна ролу вар. Јүксәк ихтисаслы мұтәхәссләрин һазырланмасында, истеһсалатын, елмин, мәдәнијјәтин, социал һәјатын ирәлиләмәсиндә али мәктәб кениш имканлара маликдир.

Аспирантура тәһсилинин шәбәкәси ири али мәктәбләри, саһә елми тәдгигат институтларыны, елмләр академијасыны әһатә едир. Аспирантура тәһсили һугугуна бәрабәр олан диссертантура да фәалијјәт көстәрир.

Докторантура тәһсили фәсиләсиз тәһсил системинин јүксәк мәрһәләсидир. Докторантура да аспирантура кими ири али мәктәбләрдә, саһә елми тәдгигат институтларында вә елмләр академијасында мұмкүндүр.

Мәктәбдәнкәнар тә'лим-тәрбијә мәктәблиләр сарајында, кәнч техникләр, туристләр, кәнч тәбиәтчиләр стансијаларында, ушаг јарадычылыг мәркәзләриндә вә с. мәктәбдәнкәнар тә'лим-тәрбијә мұәссисәләриндә һәјата кечирилир.

Ихтисасартырма тәһсили тәкмилләшдирмә институтларында вә курсларында, һабелә бә'зи али мәктәбләрин иәздиндә тәшкил олунур.

Сәрбәст тәһсил адамларын мұстәгил шәкилдә өз һазырлыгларыны (китаб, журнал вә гәзет охумагла, радио ве телевизија гулаг асмагла, кино вә театра кетмәклә) артырмаларыдыр.

4. ТӘҲСИЛ САҲӘСИНДӘ ДӨВЛӘТ СИЈАСӘТИНИИ ПРИИСИПЛӘРИ

Азәрбајҗанда тәһсил системи дөвләт сијасәтинин принципләри әсасында фәалијјәт көстәрир. Бу принципләр ашағыдакылардыр:

Һугуг бахымындан һамынын дөвләт стандарты чәрчивәсиндә тәһсил алмаг имканына малик олмасы. Азәрбајҗан Республикасында һәр бир вәтәндашын тәһсил алмаг һугугу вар. Тәһсил алмаг саһәсиндә һеч бир мәһдудийјәт гојулмур. Јеканә шәрт будур

ки, вәтәндашын алмаг истәдији тәһсил дәвләт стандартына ујғун олсуи.

**Билик, бачарыг вә истедады реаллашдырмаг үчүн һамыја бә-
рабәр шәраит јарадылмасы.** Тәһсил алан шакирдләр, тәләбәләр
вә диқәр шәхсләр тәдрис мүәссисәсинин китабханасындан, лабо-
раторијаларындан, е'малатханасындан, диқәр аваданлығындан
истифадә едә билирләр. Онлар мәктәбдәнкәнар тә'лим-тәрбијә
очагларынын: күтләви китабханаларын, идман мејданчалары-
нын, мәдәнијјәт сарајларынын, клубларын, музејләрин вә с-ни
имканларындан да ејни дәрәчәдә сәрбәст бәһрәләнә, биликләри
вә бачарыгларыны инкишаф етдирә билирләр.

**Тәһсилин демократикләшдирилмәси вә онун идарә олунмасы-
нын дәвләт-ичтимаи характер дашымасы.** Тәһсилин демократик-
ләшдирилмәси мүхтәлиф истигамәтдә һәјата кечирилир: вәтән-
дашлар тә'лим дилини вә формасыны сечмәкдә сәрбәстдирләр,
шакирдләр (тәләбәләр) өз мејл вә марағына ујғун кәлән пешә,
ихтисас сечирләр, онлар өз габилијјәтләрини реаллашдырмаг
гајғысына галырлар, тәһсилин кејфијјәтини јахшылашдырмаг
ишиндә иштирак едирләр.

Азәрбајҗан Республикасында тәдрис мүәссисәләри дәвләт сә-
нәдләринә ујғун шәкилдә фәалијјәт көстәрир. Тәһсилин тәшки-
линдә вә идарә олунмасында ичтимаи тәшкилатлар, һабелә ај-
ры-ајры вәтәндашлар да иштирак едә билир, фәјдалы тәклифләр
верирләр.

Тәһсил мүәссисәләринин мүстәгиллијини артырымасы.
Азәрбајҗан Республикасында тәһсил мүәссисәләринин мүстәгил-
лији тәдричән артырылыр. Онлар тәһсил назирлији илә разы-
лашдырылмыш тәдрис планыны мүстәгил јеринә јетирирләр. Тәһ-
сил мүәссисәләри тәдрис планында нәзәрдә тутулмуш вахтын
мүәјјән һиссәсиндән сәрбәст истифадә едә билирләр.

Кадр потенциалы, мадди техники базасы, тәдрис-елми уғур-
лары нәзәрә алынараг али мәктәбләрә мүәјјән олунмуш гајда
әсасында мухтаријјәт верилир.

Тәһсилин һуманистләшдирилмәси. Һуманистләшдирмә тәһси-
лин мәзмунундан тутмуш тәшкилинә гәдәр кениш мигјасда нәзәр
ә алыныр: кәнч нәслә һәјат вә фәалијјәт үчүн фәјдалы билик
вә бачарыглар верилир; она хејирхаһлыг, мәрһәмәтлик, лүтвкар-
лыг, мүлајимлик кими бәшәри, инсани кејфијјәтләр ашыланыр;
дәвләт һесабына тәһсил верилир; тәһсилин бир пилләсидән диқә-
ринә кечмәк үчүн шәраит јарадылыр; өјрәдәнлә өјрәнәнләр ара-
сында гаршылыгылы әмәкдашлыг тә'мин олунур; инсан ләјагәти-
ни алчалдан физики чәза вә тәһгир јолверилмәздир.

Тәһсил системинә дәвләт нәзарәтинин тәмин едилмәси. Табелјиндән асылы олмајараг Азәрбајчанда фәалијјәт көстәрән бүтүн тәһсил мүәссисәләринә дәвләт нәзарәт гојур вә истигамәт верир.

Үмүмбәшәри дәјәрләрин, инсан һәјаты вә сағламлығынын, шәхсијјәтин азад инкишафынын үстүн тутулмасы. Јашамаг һүгуу, ишләмәк һүгуу, охумаг һүгуу, данышмаг вә јазмаг һүгуу, һагг, әдаләт кими бәшәри дәјәрләр тәдрис мүәссисәләриндә кениш тәблиғ едилир. Кәнч нәслин сағлам боја-баша чатмасы үчүн ушаг бағчасындан тутмуш, али мәктәб дә дахил олмагла, бәдән тәрбијәси мәшғәләләри тәшкил едилир, идманын мүхтәлиф нөвләриндә иштиракына шәраит јарадылыр. Һәр бир ушағын, јенијетмә вә кәнчин өз габилијјәтләрини истәдији кими инкишаф етдирмәк үчүн республикамызда ушаг јарадычылығы мәркәзи, јенијетмәләр мәркәзи, кәнч тәбиәтчиләр стансијасы, кәнчләр идман сарајы, бәдни јарадычылыг еви кими онларла мәктәбдәнкәнар тәрбијә мүәссисәләри фәалијјәтдәдир.

Тәһсилдә милли зәминин вә бөлкә компонентинин күчләндирилмәси. Азәрбајчан халгының тарихи өјрәнилир; мәдәнијјәти, инчәсәнәти кәнчлијин үзүнә тајбатај ачылыр; адәт вә ән'әнәләримиз дирчәлдилир; доғма дилимиз инкишаф етдирилир: милли мәнлик шүүрумүз баш галдырыр; фүсүикар тәбиәтимизи даһа јахындан вә даһа дәриндән өјрәнирик.

Мәктәби әһатә едән әразидә сәнаје, иншаат, кәнд тәсәррүфаты објектләрини, мәдәнијјәт очагларыны вә диқәр саһәләри өјрәнмәк үчүн үмүмтәһсил мәктәбинин тәдрис планы лазыми имкан јарадыр. Нәтичәдә тәһсил вә һәјат гајнајыб гарышыр.

Тәһсилиң дифференсиаллашдырылмасы. Азәрбајчанда дифференсиаллашдырма тәһсилиң, демәк олар ки, бүтүн мәрһәләләриндә өзүиү көстәрир. Мәсәлән, јалпыз үмуми тәһсил системиндә дифференсиасија үч истигамәтдә һәјата кечирилир: физики чатышмазлыглар нәзәрә алынараг кар, кор, лал ушаглар, һабелә әгли чәһәтдән гүсурлу ушаглар үчүн ајрылыгда үмуми тәһсил верән мәктәбләр фәалијјәтдәдир; ади үмуми тәһсил верән мәктәбләр бир нечә вариантлы тәдрис планларындан бирини сечир вә онун әсасында ишини тәшкил едир; үмуми орта тәһсил мәктәбләринин Х—ХІ синифләри мүхтәлиф төмајулләр үзрә фәалијјәтдә олур.

Дифференсиаллашма иешә тәһсилиңдә дә, ихтисас тәһсилиңдә дә давам едир.

Тәһсилдә дифференсиаллашма шакирдләрин фәрди имканлары, хүсусијјәтләри вә габилијјәтләри әсасында һәјата кечирилир.

Тәһсилин дүнјәви характер дашымасы. Бу принцип тәһсилин бүтүн вәсиләләриндә кәнч нәслә тәбиәт вә чәмијјәт һаггында јалныз объектив, реал биллкләр верилдијини нәзәрдә тутур. Дөвләт тәлим-тәрбијә мүәссисәләриндә кәнч нәслә елми дүнјакөрүшү ашыланыр, тәлим-тәрбијә мүәссисәләриндә дин тәдрис едилмир вә дини ајинләр ичра олунмур; һәммин мүәссисәләр мәсчиддәи ајрыдыр. **Вичдан** азадлығы тәмин едилир, дин јалныз мәдрәсәдә өјрәдилир.

Пулсуз ичбари үмуми орта тәһсил алмаг һүгугуна тәминат верилмәси. Азәрбајҗаида бүтүн кәнчләрнин үмуми орта тәһсил алмасы үчүн дөвләт онун хәрчләрини өз өһдәсинә кәтүрүр.

Харичи өлкәләрини тәһсил мүәссисәләри вә органлары илә сых әлагә. Бу принципә әсасән ајры-ајры али вә орта ихтисас тәһсили мүәссисәләри, һәтта бәзи үмумтәһсил вә пешә мәктәбләри бир нечә харичи өлкә мәктәбләри илә гаршылыгы әлагә јарадыр, бир-биринин тәчрүбәсиндән бәһрәләнир, мүәллим вә тәләбә мүбадиләси апарыр.

Мүхтәлиф формалы гаршылыгы әлагә тәһсил органлары арасында да вардыр.

Тәһсил мүәссисәләриндә сијаси партијаларын, ичтимаи-сијаси вә дини тәшкилатларын фәалијјәтинә јол верилмәмәси. Азәрбајҗан Республикасында педагожи процес позулмаздыр. Сијаси партијалар, ичтимаи-сијаси чәмијјәтләр вә тәшкилатлар, дини вә дикәр гурумлар тәһсил мүәссисәсинин фәалијјәтинә вә педагожи процесә мүдахилә едә билмәзләр.

Тәһсил мүәссисәләриндә вә тәһсил органларында сијаси партијаларын, итимаи-сијаси һәрәкатларын тәшкилат структурларынын јарадылмасына вә фәалијјәтинә јол верилмир.

Тәһсилдә азадлыг вә плүрализм. Вәтәндашлар тәһсилалма формасыны, тәһсил мүәссисәсини вә тәлим дилини сечмәкдә азаддырлар. Вәтәндашлар тәһсил мүәссисәләринин програмларыны сәрбәст сурәтдә өјрәниб екстерн јолу илә имтаһанлар верәрәк мүвафиг тәһсил сәнәди ала биләрләр.

Тәһсилдә фикир мүхтәлифлијинә, фикирләрин јарышына имкан верилир. Даһа чох сәмәрә верән фикир үзә чыхарылыр вә кениш јаылыр.

Тәһсилдә вәтәниәрвәрлик. Бу принципә көрә вәтәнпәрвәрлик һисси педагожи процесин мәзмунуна, тәшкили формаларына, үсулларына һопмалы, тәһсилин бүтүн вәсиләләрини әһатә етмәлидир.

Тәһсилдә тамлыг вә варислик. Азәрбајҗан Республикасында тәһсилин тамлығы мүхтәлиф чәһәтдән тәмин едилир; бүтүн тәһ-

сил мүүссисэлэри бир башлыча мэгсэдэ—халгымызын еһтијачларынын өдөнилмәсинә јөнәлир; ејни типли тәһсил мүүссисэлэринин тәдрис иланлары вә програмлары әсасән вәһид олур, дөвләт стандартына чаваб верир.

Тәһсилдә варислик принципи дә онун тамлығыны тә'мин едир. Тәһсил системинин вәсиллэләри арасында варислик јарадылыр: тәһсилин бир вәсиләси диқәр вәсиләјә кечмәк үчүн имкан верир. Нәтичә олараг тәһсил системиндә тамлыг бәргәрар олур.

Тәһсилдә чевиклик. Тәһсил халг тәсәррүфаты илә, елм вә мәдәнијјәтлә тәмасда фәалијјәт кәстәрир. Халгын сосиал-игтисади һәјатында јаранан јениликләр тәһсилдә нәзәрә алымалы олур: тәһсил көһнәлик чәрчивәсиндә гапаныб гала билмәз. Нәмин принципә әсасән тәһсил чевик олмалы, һәјатын јениликләрини дәрһал бу вә ја диқәр формада нәзәрә алмалыдыр.

Тәһсилин дүңја стандартлары сәвијјәсиндә олмасы. Азәрбајҟан Республикасы дүңја өлкәләри үчүн ачыгдыр. Республикамызын, демәк олар ки, бүтүн дөвләтләрлә әлағәси вар. Башга саһәләрдә олдуғу кими, тәһсил саһәсиндә дә тәмас гурулу, мүтәхәссисләр кедиб-кәлир. Сәмәрәли әмәкдашлыг үчүн Азәрбајҟан мүтәхәссисләринин һазырлыг сәвијјәси харици өлкә мүтәхәссисләринин сәвијјәсиндән кери галмамалыдыр. Бу сәбәбдәндә Азәрбајҟанда тәһсил дүңја стандартлары сәвијјәсинә галдырылыр.

СУАЛ ВӘ ТАПШЫРЫГЛАР.

1. Тәһсил анлајышына даир фикирләрдән һансыны даһа дүзкүн һесаб едирсиниз? Нә үчүн?
2. Тәһсилин формасыны вә мәзмууну фәргләндин.
3. Тәһсилин база сәнәдләри һансылардыр?
4. Тәдрис плаиы вә фәин програмынын фәргини ачын.
5. Дәрслик дәрс вәсаитиндән нә илә фәргләнир?
6. Билик, бачарыг вә вәрдиш нәдир?
7. Тәһсил системи анлајышынын маһијјәтини ачын.
8. Тәһсил саһәсиндә дөвләт сијасәтинин принципләрини садалајын.

ХІ ФӘСИЛ

ТӘЛИМ ТӘҢСИЛИН ВӘ ТӘРБИЈӘНИН ҺӘЈАТА КЕЧИРИЛМӘСИ ПРОСЕСИ КИМИ

1. ПЕДАГОЖИ ФӘАЛИЈӘТИН ХҮСУСИЈӘТЛӘРИ

Мүәллимин (тәрбијәчинин) вә шакирдләрин (тәләбәләрин) биркә фәалијјәти илә тәһсилин тә'лимә чеврилмәси. Јухарыда дејилдији кими, тә'лим вә тәһсил ән диалектик анлајышлардыр, онлар бир-биринә чеврилирләр. Бу мә'нада тә'лим һәм тәһсилдир, һәм дә тәһсил дејил. Тә'лимийи ејни заманда тәһсил олдуғу онлардакы дахили охшарлығын, тә'лимийи тәһсил олмадығы исә онлар арасындакы фәргин мәһсулудур.

Тәдрис планына вә фәнн програмына, һабелә дәрс чәдвәлине ујғун тәшкил едилән мәшғәләләрдә тәһсил һәјата кечирилир, башга сөzlә, тә'лимә чеврилир; јә'ни тә'лимә тәһсилин һәјата кечирилмәси просеси кими дә бахмаг олур. Бу просес исә мүәллим вә шакирдләрин (тәләбәләрин) биркә фәалијјәти заманы баш верир. Онларын биркә фәалијјәти исә тәдрис програмында нәзәрдә тутулан биликләрин, бачарыг вә вәрдишләрин ишә гошулмасы сәјәсиндә мүмкүн олур.

Педагожи әмәк јарадычылыг тәләб едәи ән јүксәк зәһни фәалијјәт нөзүдүр. Педагожи әмијин мүстәсналығыны шәртләнди-рән бир сыра амилләр вардыр. Әввәлә, мүәллим фәни програмына, онун тәләбләринә ујғун һәрәкәт етмәли олур, програм тәләб-ләринин јеринә јетирилмәсиндә чавабдеһдир. Икинчиси, шакирд-ләринин (тәләбәләринин) сәвијјәсини нәзәрә алыр, онларын мә-нимсәмә фәалијјәтләринә нәзарәт гојур, истигамәт верир, мүмкүн олан сәалларына чаваб вермәјә һазыр олур. Үчүнчүсү, мүәллим мәшғәләнин сонуна гәдәр өзүнү вә динләјичиләрини сәфәрбәр вәзијјәтдә сахлајыр. Дөрдүнчүсү, о, чевик олур, мәшғәләдә ја-ранан көзләнилмәз педагожи ситуасијалар заманы ән мүнәсиб үсул вә тәрзләрдән јарадычылыгла истифадә едир. Бешинчиси, мүәллим јалныз шакирдләрлә (тәләбәләрлә) дејил, мүхтәлиф характерли валидејнләрлә дә јарадычылыгла ишләјир. Алтын-чысы, о, нәинки, мәшғәләни, мәшғәләдәкиләри, һәм дә өзүнү, һә-рәкәтләрини, нитгинин мәнтиглијини даим диггәт мәркәзиндә сахламалы олур. Бүтүн бу чәһәтләринә көрә мүәллимин һәр бир мәшғәләси онун јаратдығы әмәјинин мәһсулу, јарадычылыг әсә-ридир. Мүәллим һәм дә алимдир, әдибдир, јарадычы зијалыдыр. Мүәллимин бу чур кејфијјәтләрини вахтилә Нәсирәддин Туси

ХІ әсрдә фәалијјәт көстәрмиш олан Низамијјә Университетиндә мұәллимдән мөһкәм характер тәләб олуңмуш.

Мұәллим кејиминин садәлији. Мұәллим кејимдә дә бир сыра хұсусијјәтләри илә башгаларындан сечилир. О, дөбдөбәли кејимдән, бәзәк-дүзәкдән узаг олур. Халга јахынлығы, халг ичәриндән чыхараг халгла гајнајыб гарышдыгы кејимдә, көркәмдә дә өзүнү көстәрир. Фәрг јалныз мұәллимин садә, сәлигәли вә тәмиз кејиминдән ибарәт олур Көрүнүр, мөһз бу чәһәти нәзәрә алараг Мәһәммәд пејғәмбәр илк мұәллимләрдән бири кими өзү бу көстәричиләрә әмәл етмиш вә мұәллим кејиминин тәмиз, сәлигәли, садә олмасыны мәсләһәт көрмүшдүр.

Мұәллим адынын мүгәддәслији. Мұәллим ады ики мә'на дашыыр: ел арасында ихтисасындан вә пешәсиндән асылы олмәјараг, ағыллы, тәдбирли, сәхавәтли, узагкөрән, дүзкүн мәсләһәтләр верән адама, халг ичәрисиндә һөрмәт газанмыш шәхсә мұәллим дејә мұрачнәт едирләр. Дүнјада елә бир икинчи өлкә јохдур ки, орада бөјүк нүфуза малик олан адама Азәрбајҗандакы кими мұәллим десинләр.

Рәсми мә'нада исә хұсуси педагожи тәһсил алмыш дипломлу шәхсә мұәллим дејилир.

Мұәллим адынын мүгәддәслијини баша дүшән, горујан шәхс өзүнү учалдыр.

Мұәллим шәхсијјәтини сәчијјәләндирән башга хұсусијјәтләр дә вар. Бу чүр хұсусијјәтләрдән бәзиләри мұәллимин өзүнә мүнәсибәтилә, онун фәалијјәтиндә актјорлуг вә режиссорлуг әләмәтләри илә, һабелә тәләбәләрлә (шакирдләрлә) педагожи үнсијјәтә чан атмасы илә әлағәдардыр.

2. ПЕДАГОЖИ ПРОСЕСДӘ МҰӘЛЛИМИН (тәрбијәчинин) ӨЗ ПСИХОЛОЖИ ВӘЗИЈЈӘТИНИ ТӘИЗИМ ЕТМӘСИ

Мұәллимин һәјәчанлаимасы. Мұәллим дә инсаидыр. О да кәдәрләнә, севинә билир, нә иләсә разылашыр, нә иләсә барышмыр.

Мұәллимин емоционаллығы тәлим-тәрбијә ишинин кејфијјәтинә тәсир көстәрир. Һәјәчан дүшдүјү шәраитдә адамын фәалијјәтини күчләндирә, јахуд әәифләдә билән психоложи гүввәдир. Һәјат үчүн јаранмыш тәһлүкәни арадан галдырмаг чәтинләшдикдә адамы һәјачан бүрүјүр. Һәјәчан адамын үз, әл, көз, бәдән һәрәкәтләриндә әкс олунур. Бу мә'нада Нәсими јазырды: «Һәр кишини үзүнә бах, сурәтиндән бәллидир».

Һәјәчанын тәәччүб, севинч, кәдәр, нифрәт, разылыг, наразылыг, пешиманчылыг, әсәбилик вә с. кими формалары вардыр. Һәјәчан тез өтүб кечә дә, узун мүддәт давам едә дә билир.

Фактлар көстәрир ки, һәјәчанын тәзаһүр формаларыны идарә

етмәк, һиссләри чиловламаг, өз психоложи вәзијјәтинә нәзарәт гојмаг, нөгсанлы һаллары арадан галдырмаг нәинки мүмкүндүр, һәтта зәруридир. Бу һәгигәти лап гәдимдән билмишләр: «Әкәр сән Аллаһы танымаг истәјирсәнсә, һәр шәјдән әввәл өзүнү таны-малысан»⁵.

Мәшғәлә заманы мұәллимин (тәрбијәчинин) емоционаллығы ән чох разылыг, наразылыг, пешиманчылыг, севинмәк, кәдәрлән-мәк, мұлајимлик, сәртлик формасында тәзаһүр едир.

Емоционаллығын тәзаһүр формалары. Разылыг әләмәтләри. Мәшғәләнин кедиши мұәллимин арзусуна ујғун кәлдикдә мұәллимдә разылыг һисси баш галдырыр: мұәллимин сөзү инамлы вә малаһәтли олур, јеришиндә аһәнкдарлыг сезилир, көзләри шә-фәг сачыр, гашлары ачылыр, үзү күлүр.

Наразылыг әләмәтләри. Мәшғәләнин кедиши мұәллимин ис-тәдији кими алынмадыгда о, наразы галыр. Мұәллим, мәсәлән, тәләбәнин чавабы илә әләгәдар дејир: — Чаваб сәтһидир! Сәли-гәсиз јазылыбдыр! Разы галмадым! Ирадларын бу чүр дејилиш тәрзләри тәәссүф һисси илә мұшаијјәт олунур. Мұәллимин әл һә-рәкәтләри наразылығыны елә бил тәсдигләјир, әл аһәнкдар галх-са да кәскин шәкилдә ашағы ендирилир, о, бир анлыға мұтәәс-сир олур, чөһрәсинә наразылыг кәлкәси дүшүр.

Пешиманлыг әләмәтләри. Мәшғәлә заманы мұәллимин өз әмәли өз истәјиндән фәргләндикдә пешиманчылыг һисси баш галдырыр. О, өз-өзүнә дүшүнүр: «кәрәк һәмин сөзү ишләтмәјә-дим!», «кәрәк ирад тутмагда тәләсмәјәјдим!», «кәрәк суалы дә-гиг ифад едәјдим!», «кәрәк мәсәләнин һәллини әввәлчәдән јох-лајајдым!» вә с. Халг пешиман олмамаг үчүн белә мәсләһәт кө-рүр:

«Ај әләсэн, әләсэн,
Өмрү вермә јелә сән.
Һәр ишдә сәбирли ол
Пешиман олар тәләсэн».

Пешиман олан мұәллимин нитги зәифләјир, сөзләри арам-арам ифадә едир, сәсинин тону ашағы дүшүр, нитгинин мәнтиги позулур, гашлары чатылыр, даһа чох дөшмәјә бахыр, көзләрин-дән парылты чәкилдр.

Севинч әләмәтләри. Мәшғәлә заманы мұәллим үрәјиндә тут-дуғу чавабы алдыгда, мәсәләнин дүзкүн һәллини көрдүкдә се-винч һисси кечирир: «Афәрин!», «Сағ ол!», «Бах белә данышар-лар!», «Мәним әзизим!» кими ифадәләр ишләдир. Онун чөһрә-

⁵ Габуснамә. Бақы, 1989, с. 20.

синдә руһ жүксәклији дујулур; о, шакирдә јахынлашмаға, сачына сығал чәкмәјә, әлини чијинә гојмаға мејлләнир.

Кәдәр әламәтләри. Мәшғәләнин кедишиндә мүәллимин сәјләри истәдији нәтичәни вермәдикдә кәдәрләнир. Мүәллимин чөһрәси тутулур, данышмағ һәвәси азалыр: «Тәәссүф!», «Чох тәәссүф!», «Һеч көзләмәздим!» кими идалар ешидилир.

Мүләјимлик әламәтләри. Мүләјимлик нүфузлу мүәллимин характериндә сәчијјәви хүсусијјәтләрдән биридир. Мүләјим мүәллимин ишләтдији сөzlәр шакирдләрин гәлбинә мөлһәм кими јайылыр: «Мәним әзизим!», «Кәләчәјин көзәл иисаны!», «Сиз халғымызын ифтихарысыныз!» кими ифадәләр шакирдләр (тәләбәләр) тәрәфиндән меһрибанлыгла гаршыланыр.

Сәртлик әламәтләри. Мүәллимин тәләби вә ја тапшырығы илә шакирдләрин (тәләбәләрин) һәмин тәләбә вә ја тапшырыға мүнасибәтләри арасында јаранан ујғунсузлуг онун әсәбиләшмәсинә башлыча сәбәб ола билир. Әсәбиләшән мүәллим, адәтән, сәсини учалдыр, мәнтигсиз данышмаға башлајыр, бә'зән дили долашыр, нәјсә унудур, кобудлуға јол верир, һәтта шакирд (тәләбә) ләјгәтини алчалтмаға мејлләнир: «Ганмаз!», «Јарамаз!», «Сәндән адам олмаз!» кими иналајиг ифадәләр ишләдир.

Мүдрикләр исә әсәбилији хәстәлијә бәрабәр тутублар.

Әсәбиләшән мүәллим һалдан-һала дүшүр, каһ гызарыр, каһ бозарыр, көзләри һәдәгәдән чыхыр. Бу чүр һалларда мүәллим өзүнү, өз һәрәкәтләрини, психоложи вәзијјәтини идәрә едә билмир, ирадә чәһәтдән зәиф олдуғуну көстәрир. Мәһәммәд пејғәмбәрин һәдисләриндән бири бурада јада дүшүр: «Гүввәтли адам күләшдә галиб кәлән дејил, гәзәбләнән вахт гәзәбини боға биләндир»⁶.

Мүәллимин һәјәчанланмасынын педагожи просесә тә'сири. Тә'лим-тәрбијә заманы бу вә ја диқәр сәбәбдән мүәллимин кәдәрләнмәси, јахуд севинмәси, мүләјимләшмәси, јахуд әсәбиләшмәси педагожи просесин кедишинә вә нәтичәсинә мүәјјән тә'сир көстәрир.

Тә'лим вә тәрбијә үчүн һансы һиссләрин фәјдалы, һансыларынын зәрәрли олдуғуну јалныз нисби мә'нада сөјләмәк дүзкүндүр.

Нисби мә'нада демәк олар ки, мүәллимин кечирдији, мәсәлән, севинч, јахуд разылыг һисси вә ја мүләјимлији педагожи просес үчүн фәјдалыдыр, әсәбилик, кәдәрләнмә, јахуд сәртлик исә зәрәрлидир.

Дәгиг фикир сөјләмәк үчүн һәр дәфә һәмин һиссләри мүәл-

⁶ 101 һәдис. Бақы, «Кәнчлик» нәшријјаты, 1990, с. 20.

лимдә җарадан конкрет сәбәбләр вә һиссләрин онда тәзаһүр формалары нәзәрән кечирнлир.

Мәсәлән, дејилди ки, педагожи проседә мӯәллимин севинч һисси кечирмәси үмумијјәтлә көтүрүлдүкдә җахшы һалдыр. Лакин бу һиссин дә көлкәли чәһәтләри ола билир. Јахшы ишиндән, мәшғәләсинин уғурлу кедишиндән, шакирдин көзәл чавабындаи мӯәллимин өзү дә, онун шакирди дә сәвинәрәк архајынчылыға гапыла, өзүндән бәдкүман ола, тәкмилләшмәјә мејли азала биләр. Демәли, өзлүјүндә җахшы һесаб едилән севинч һиссинин бу чүр көлкәли чәһәтләрини унутмаг олмаз.

Мӯәллимин наразылыг һисси илә әлагәдар мисал кәтирәк. Һансы сөздән, сөзүн һансы дејим тәрзиндән, һансы һәрәкәтдән мӯәллимин наразы галдығыны онун көркәминдән охујан шакирд, адәтән, нөгсаныны дујур, дүшүнмәли олур, нәтичә чыхарыр, чалышыр ки, һәмин нөгсаны тәкрат етмәсин. Мӯәјјән һәрәкәтдән мӯәллимин наразы галдығыны һисс едән башга шакирдләр дә өзләри үчүн дүзкүн нәтичә чыхарырлар. Лакин, нәзәрә алынмалыдыр ки, мӯәллимин наразылыгы һеч дә һәмишә истәнилән сәмәрәни вермир. Мӯәллимин наразылыгыны мәшғәлә заманы онун симасында, үзүнүн ифадәсиндә дујан шалирд (тәләбә) чаша, өзүнү итирә билир, нитги тутулур. Сәбәби нәдир? Мӯәллимин көркәминдә баш верән дәјишиклик, үз-көзүнүн бүзүшмәси, гаш-габағынын төкүлмәси!

Көрүнүр, бу чүр психоложи һаллар нәзәрә алынараг «Габуснамә»дә мәсләһәт көрүлүр ки, «Гәм вә шадлыгыны адамлар ичиндә бирузә вермә, һәр җахшы вә пис шеј үчүн тез шадланыб, тез кәдәрләнмә, белә иш ушаглара җарашар»⁷.

Һисс вә һәјәчанларын бүтүн формалары да беләдир. Педагофи проседә онларын тәзаһүр формалары һәм фәјдалы, һәм дә зәрәрли ола билир. Һисс вә һәјәчанларын һансы һалларда фәјда верәчәјиндән, һансы һалларда исә зәрәр кәтирәчәјиндән мӯәллим һали олмалыдыр. Нечә? Һисс вә һәјәчанлары идарә етмәјин јолларыны билмәклә!..

3. ҺИСС ВӘ ҺӘЈӘЧАНЛАРЫ ИДАРӘ ЕТМӘЈИН ЈОЛЛАРЫ

Өз һисс вә һәјәчанларынын нәләрән ирәли кәлдијини вә нечә чәрәјән етдијини билмәјән мӯәллим емоционаллыгыны лазыми сәвијјәдә идарә етмәји бачармыр. Низами вахтилә һаглы олараг јазырды:

⁷ Габуснамә. Бакы, «Азәрнәшр», 1989, с. 39.

«Зэррөчө варлыгынын дада билсэн дузуну,
Бу шитликдэн гачарсан бүтүн өмрүн узуну»⁸.

Нисс вә һәҗәчанлары өҗрәниб ндарә етмәјин үсуллары чохдур. Онлары ики група аҗырмаг олар: мүәјјәнләшдиричи үсуллар вә тәкмилләшдиричи үсуллар. Өзүнүмүшаһидә, нөгсанын е'тираф едилмәси вә сәбәбләрин мүәјјәнләшдирилмәси биринчи груна, өзүнү руһландырмаг, өзүнә көстәрнш вермәк вә психоложи функцијалары мәшг етдирмәк икинчи груна аиддир.

Өзүнүмүшаһидә. Мәшғәлә заманы мүәллим нәинки шакирдләри (тәләбәләри), онларын нечә гулаг асдыгларыны, нечә дүшүндүкләрини, нә илә вә нечә мәшғул олдугларыны, һәм дә өз психоложи вәзијјәтини данм мүшаһидә етмәји, өзүнүн күчлү вә зәиф чәһәтләрини мүәјјәнләшдирмәји бачармалыдыр. Өзүнү дәрк етмәјән, јәни өз психоложи вәзијјәтинин тәзаһүрләриндән, нисс вә һәҗәчанларынын нечә чәрәјән етдијиндән, бунларын тә'лим-тәрбијә ишинә нечә тә'сир көстәрдијиндән һали олмајан мүәллим һәгиги мә'нада тәкмилләшә билмәз. Гәдим һинд һикмәтләриндән бириндә чох сәрраст дејилиб: «Дүнјада өзүнү дәрк етмәкдән јахшы неч нә јохдур».

Нөгсанын е'тираф едилмәси. Нисс вә һәҗәчанларынын тәзаһүрләри үзәриндә мүшаһидә заманы мүәллим педагожи чәһәтдән һәм фәјдалы, һәм дә зәрәрли чәһәтләрин нәдән ибарәт олдуғуну мүәјјәнләшдирә билир. О, фәјдалы чәһәтләри горујуб сахламаг вә даһа да тәкмилләшдирмәк үчүн имкан газаныр. Ејни заманда о, нөгсанларыны да көрә билир. Нисс вә һәҗәчанларын тәзаһүр формаларында нөгсаны көрмәк вә ону е'тираф етмәк гәһрәманлығын јолудур. Һәмин нөгсанлары арадан галдырмаға чалышмаг исә гәһрәманлығын јарысыдыр. Өз нөгсанына, мәнфи адәт вә вәрдишләринә гаршы мүбаризә адамдан бөјүк ирадә, тә'кидлик, мәрдлик тәләб едир. Хијабанинин кәламы бурада јада дүшүр: «Мә'нәви шүчаәт инсанын бүтүн еһтирасларына гәләбә чалмасы демәкдир»⁹. Бир гәдәр сонра о, әләвә етмишдир ки, нәфсинә вә еһтирасларына баш әјмәјән инсан икиддир»¹⁰.

Нөгсанларыны көрмәјән вә ја көрмәк истәмәјән, јахуд онлар һаггында ешитмәји белә өзүнә јахын бурахмајан мүәллим психоложи чәһәтдән камилләшә, шакирдләринин көзүндә нүфуз газана билмир.

Сәбәбләрин мүәјјәнләшдирилмәси. Нисс вә һәҗәчанларын тәзаһүр формаларында нөгсанлы чәһәтләрин үзә чыхарылмасы һә-

⁸ Низамин Кәнчәви. Сирләр хәзинәси. Бакы, «Јазычы», 1981, с. 72.

⁹ Шейх Мәһәммәд Хијабани. Мүдрик сөзләр. Бакы, «Јазычы», 1979, с. 128.

¹⁰ Јенә орада, с. 131.

дә онларын нәдән ирәли кәлдијини билмәк демәк дејил. Мәсәлән, әсәбилик һансы һалларда баш верир? Нә илә әләғәдар олур? Мүәллим бу чүр суаллара чаваб тапмалыдыр. Сәбәби исә чох ола билир: шакирдин јанлыш чавабы, мәшғәләјә кечикмәси, ев тапшырығыны јеринә јетирмәдији, дәфтәрсиз вә ја китабсыз кәлдији вә с.; мүәллимин јорғунлуғу, әсәбләринини зәифлији, педагожи сәриштәсизлији, ушағ психолокијасыны лазымынча билмәси вә с. Нәсими әбәс јерә демәмишдир:

«Ким ки, билмәз өзүнү, билмәјә пирләр сөзүнү,
Кәндисини анламајан билмәдији һәр кар идир?!».

Һисс вә һәјәчанларынын тәзаһүр формаларынын сәбәбләрини дегигләшдирмәјән мүәллим дүзкүш педагожи тәдбир көрә билмир. Илкин тәдбир исә өзүнү тәкмилләшдирмәк үсулларына јијәләнмәкдир.

Өзүнү руһландырмағ. Дикәр педагожи бачарығлар кими өзүнү руһландырмағ бачарығыны да инкишаф етдирмәк олур. Аудиторијаны әлә алмағда, мәшғәлә заманы там интизам јаратмағда, мәнтигли данышмағда вә ја һәјәчаныны чиловламағда чәтинлик чәкмиш мүәллим нөвбәти тәшәббүсләринин дә уғурсуз кечәчәјини дүшүнмәмәлидир; о, өзүнү әлә алмаға, өзүнү руһландырмаға чалышмалыдыр.

Мүәллим даим никби олмалы, кәләчәк мүвәффәғијјәтинә инанмалыдыр. Инам онун күчүнү артырыр, ниамсызлығ исә мүәллимни сарсыдыр, мә’нәви чәһәтдән зәифләдир. Одур ки, никбинлијә мејл көстәрмәк, өзү-өзүнү руһландырмаға чалышмағ һисси вә һәјәчанлары идарә етмәјини уғурлу јолларындаан биридир.

Өзүнә көстәриш вермәк. Емоционал вәзијјәтиндә нөгсаны көрән, онун варлығыны е’тираф едән вә сәбәбини мүәјјәпләшдирән мүәллим башға психоложи үсулдан—өзүнә көстәриш вермәкдән дә истифадә едә билир. Бу һалда мүәллим өз гаршысында вәзифә гојур ки, һисс вә һәјәчанларынын зәрәрли тәзаһүрләрини һөкмән арадан галдырмалыдыр. О, мәсәлән, өзүнә көстәриш верир:

— Мән шакирд чаваб верәркән башы буламағ, үз-көзү туршутмағ бәласындан гуртармалыјам.

Көстәришинә һәр дәфә өзүнүн нечә әмәл етдијинә мүәллим диггәт јетирир вә нәтичә оларағ өз нөгсанларыны арадан галдыра билир.

Орта әср Шәрг үләмаларындан олан Ибн Гәззалы јазырды ки, «Мүәллим өзүнә һесабат вермәли, һәрәкәтләринә нәзарәт гојмалыдыр».

Психоложи функцијалары мәшг етдирмәк. Биз адәтән гачмаг, дырмашмаг, үзмәк, туллаймаг, авар чәкмәк кими физики бачарыглары мәшг етдирмәјә алышырыг. Бу чүр мәшгләр сәјәсиндә дөзүмлүлүк, чевиклик, еластиклик, күчлүлүк кими физики кеј-фијјәтләр дә формалашыр.

Елмдә исбат олунмушдур ки, һафизәни, диггәти, тәфәккүрү, ирадәни вә диқәс психоложи просесләри, һабелә һәјәчанлары да мәшг јолу илә тәкмилләшдирмәк мүмкүндүр.

Психоложи функцијалары мәшг етдирмәјин бир нечә нөвү вар. Педагожи ишә даһа јахын оланы **аутокен мәшги** адланыр. Аутокен ики латын сөзүндән (autos—(өзүм) вә genos—(мәншә) әмәлә кәлмишдир. Бу, психоложи мүнәличә үсулудур, өзүнү мүнәличә демәкдир. Мәсәлән, әсәбләри јорғуплугдан тарыма чәкилмиш мүнәллимдә кобудлуг һаллары мүнәһидә едилдикдә бу үсулдан истифадә олунур: күман едир ки, күллү-чичәкли чәмәиликдә узаныб ахан чајын зүмзүмәсинә гулаг асыр. Бир мүддәт өзүнү белә бир вәзијјәтдә сахлајан мүнәллим хејли психоложи јүнкүл-лүк һисс едир.

Аутокен мәшги илә диггәтин јајынмасы, тәсәввүрүн пәракәндәлији вә с. психоложи чатышмазлыг һалларына үстүн кәлмәк олур. «Оғузнамә» хатырладыр: «Баһадыр одур ки, кәнди нәфсин өлдүрә»¹¹.

Беләликлә, өз психоложи вәзијјәтиндәки нөгсанларыны мүнәллимин көрә билмәси, е'тираф етмәси вә арадан галдырмаг үчүн мүнәфиг үсуллардан истифадә етмәси педагожи ишин сәмәрәсини хејли артырыр.

XII әсрдә јашајыб јаратмаш олан Азәрбајчанын көркәмли мүтәфәккир шаири Хагани Ширванинин фикри биз мүнәллимләрә дә аиддир:

«Өзүнүн нечәлијини билмәјән кәс,
Сәнәтдә јүксәлә билмәз».

Педагожи фәалијјәтдә актјорлуг вә режиссорлуг әләмәтләринин олдугуну билмәјин дә тә'лим-тәрбијә үчүн әһәмијјәти аз дејил.

¹¹ Оғузнамә. Баки, «Јазычы», 1987, с. 74.

4. ПЕДАГОЖИ ФЭАЛИЈЭТДЭ АКТЈОРЛУГ ВЭ РЕЖИССОРЛУГ ЭЛАМЭТЛЭРИ

Актјор вэ мүүллим фэалијјэтиндэ охшарлыг эламэтлэри. Актјор да, мүүллим дэ тэрбијэчидир: динлэјичилэрин шүүруна, хисслэринэ тэ'сир көстэрирлэр, нэји исэ тэблиг, нэји исэ тэнгид едирлэр.

Актјор да, мүүллим дэ күтлэ гаршысында чыхыш едир; тэ'сирлэри күтлэви сэчијјэ дашыјыр, эсас силаһлары сөздүр, эл, үз, бэдэн һэрэкэтлэриндэн дэ истифадэ едирлэр.

Актјор да, мүүллим дэ динлэјичилэринин мүнәсибэтлэриндэн севинэ дэ, кэдэрлэнэ дэ билир; бу хисслэр һэр икисинин кэлэчэк фэалијјэтинэ бу вэ ја дикэр дэрэчэдэ тэ'сир көстэрир.

Актјор да, мүүллим дэ аудиторија гаршысында дедиклэри сөз вэ фикирлэрэ, онларын дејилиш тэрзинэ лагејд галмыр, чалышыр ки, дедиклэри сөзлэр боғаздан јухары јох, үрэкдэн кэлсин, өз инамы кими сәсләнсин.

Диггэтли олмаг, мүшәһидэчилик габилијјэтинэ малик олмаг актјорун да, мүүллимин дэ фэалијјэти үчүн сэчијјэвидир, онларын һэр икисин һәм аудиторијаны, аудиторијанын мүнәсибэтини, һәм дэ өзүнү, өз һэрэкэт вэ сөзүнүн дејилиш тэрзлэрини нэзарэтдэ сахлајыр.

Көрүндүјү кими, актјорлугда вэ мүүллимликдэ динлэјичилэрэ тэрбијэви тэ'сир көстөрмөк, тэ'сири эсасән сөз васитэси илэ һәјата кечирмөк, динлэјичилэрлэ бирбаша тэмасда олмаг, дејилән фикирлэрэ лагејд галмамаг, диггэтли олмаг саһәсиндэ охшарлыг вар. Охшарлыг исэ ејнијјэт дејил, фэргин олдуғуну да нэзәрдэ тутур.

Актјор вэ мүүллим фэалијјэтиндэ фэргли чәһәтлэр. Актјор аудиторијасы тәсадүфән топлашан, тәркиби тамашадан тамашаја дэјишән мүхтәлиф јашлы шәхсләрдән ибарәт олур. Мүүллим исэ, әксинә, ејнијашлы адамларла, ја ушагларла, ја шакирдләрлэ, ја тәләбәләрлэ, јахуд јашлыларла ишләјир. Мүүллимин аудиторијасы узун мүддәт тәркибчә сабит олур.

Актјор адәтән јашлылара, мүүллим исэ эсасән кәнч нәслә тәрбијэви тэ'сир көстөрмәјә чалышыр.

Актјор драматургун јаздығы әсәрин сөзлэринә истинад едир вэ һәмин сөзләрдән кәнара чыха билмәз. Мүүллим исэ фәни програмына эсасланса да һәјат јениликлэрини нэзәрә алмалы олур.

Актјорун фэалијјэтиндэ эл, үз, бэдән һэрэкәтлэри үстүнлүк тәшкил едир, күчлү тэ'сир силаһына чеврилир вэ сөзүн кәсәрини артырыр. Мүүллимин фэалијјэтиндэ исэ һәмин һэрэкәтлэр үстүнлүк тәшкил етмир, онун әлиндә ифадә етмәк истәдији фикри конкретләшдирмәк, әјаниләшдирмәк мәгсәдинә јөнәлир.

Тамашачыларын мүнәсибәтини актјор дәрһал дејил, кәләчәк-дә нәзәрә ала билир. Шакирдләрин (тәләбәләрин) мүнәсибәтини исә мүәллим мәшғәлә заманы дәрһал нәзәрә алмалы олур.

Тамашачылар тамаша заманы актјорун ишинә мұдахилә едә билмәзләр; онлар јалиыз сакитчә гулаг асырлар. Педагожи проседә исә шакирдләр (тәләбәләр) фәалдырлар, нәинки, дүшүнүр, һәтта ишләјир, суал верир, фикир сөјләјирләр.

Актјор әсәсән ифа етдији рол бахымындан тамашачылары вә һәјаты мүнәһидә едир. Мүәллим исә мәшғәлә заманы һәр бир шакирди, онун нечә дүшүндүјүнү, нечә ишләдијини, өз психоложи вәзијјәтини мүнәһидә етмәли, тәдрис материалынын мәзмунуну, шәрһи ардычыллығыны вә с. чәһәтләри диггәт мәркәзиндә сахламалы олур.

Актјор јалныз өзүиү, өз нитгини, бачарығыны тәкмилләшди-рир. Мүәллим исә нәинки өзүнү, өз нитг вә тәфәккүрүнү, мето-дикасыны, һәм дә шакирдләрини нитгини, тәфәккүрүнү, ғаби-лијјәтини, мүнәһидә тәрзини камилләшдирмәлидир.

Беләликлә, мугајисәли тәһлил ачыг шәкилдә көстәрир ки, актјор вә мүәллим фәалијјәтиндә хејли охшарлыға бахмајараг, аудиторијанын тәркиби, истинад едилән сөз мәнбәји, динләјичи-ләрин фәаллыг дәрәчәси, диггәтин һәчми вә бөлүшдүрүлмәси чә-һәтдән мүәллимин фәалијјәти актјорун фәалијјәтиндән чәтин вә мүрәккәбдир. Бунуила белә, актјор сәнәтини сәчијјәләндирән бә'-зи хүсусијјәтләрдән, о чүмләдән сөзүн ајдын тәләффүзү вә деји-лиш тәрзи бачарығындаи, әл, үз вә бәдән һәрәкәтләрини ишә салмаг мәһарәтиндән тә'лим-тәрбијә заманы истифадә едилмәси фәјдалыдыр. Өзүнә там һаким кәсилән шәхс һәјатда уғур газы-ныр. Бу мә'нада Вәссафын мәсләһәтини хатырламаг јеринә дү-шәрди:

«Ајыг ол, тамаһдан сән һәмишә горх,
Өзүнә гаршы чых, өз нәфсини боғ»¹².

Педагожи фәалијјәтдә режиссорлуг әләмәтләри. Мүәллим-ликдә (тәрбијәчиликдә) режиссорлуг әләмәтләри дә вар. Режис-сор тамаша илә әлағәдар бир чох мутәхәссисләрин: актјорларын, бәстәкарларын, рәссамын, ишыгчынын, балетмејстерин, кејим ус-тасынын вә с.-нин фәалијјәтләрини ваһид ахына јөнәлдир. Мү-әллим дә мәшғәлә иштиракчыларынын фәалијјәтини ваһид ахын-да бирләшдирир.

Режиссор коллективдә вәзифә бөлкүсү апарыр. Мүәллим дә шакирдләрин хүсусијјәтләрини нәзәрә алараг онлара мұхтәлиф

¹² Мирзә Рәчәб Вәссаф. Әхлагнамә (Бах: «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 27 апрел, 1990).

тапшырыглар верир. Синиф рәһбәрини тәрбијәви тәдбирин, мүәллим исә мәшғәләин режиссору адландырмаг олар.

Режиссору да, мүәллим да тәхәјјүлү интенсив инкишаф едир. Режиссор тамашаја гәдәр онун бүтүн чәһәтләрини өз тәхәјјүлүндә ярадыр. Мүәллим дә мәшғәләсини тәшкил етмәздән әввәл онун хүсусијјәтләрини тәхәјјүлүндә чанландырмалы олур.

Демәли, коллективлә ишләмәк, коллективә дахил олан шәхсләрин мүхтәлиф сәчијјәли фәалијјәтләрини узлашдырмаг, тәшкил етдији коллективин биркә фәалијјәтини әввәлчәдән тәхәјјүлүндә чанландырмаг кими хүсусијјәтләр режиссорлуғу вә мүәллимлији бир-биринә јахылашдырыр.

Режиссорлуғ вә мүәллимлик арасында фәрг дә вар. Тамашада режиссору өзү көрүнмүр, педагожи просесдә исә мүәллим өзү дә, онун әмәли вә сөзү дә көз габағында олур.

Режиссор тамашаны ярадыр, мүәллим исә мәшғәләини ярадычысыдыр. Мүәллим фәалијјәти дә ярадычылығ тәләб едир. Мәшғәлә—мүәллимн әсәридир.

Көрүндүјү кими, мүәллимн фәалијјәтиндә актјора вә режиссора хас олан бә’зи хүсусијјәтләр мүшаһидә едилир. Актјор сәнәтини сәчијјәләндирән бир сыра хүсусијјәтләрдән, о чүмләдән сөзләрин ајдын тәләффүзүндән, сөзләрдә вурғуја диггәт јетирмәкдән, нитгин аһәнкдарлығындан мүәллим јери кәлдикчә истифадә едә биләр. Мүәллим дә актјор гәдәр өз һәрәкәтләринә: әл, үз вә бәдән һәрәкәтләринә һаким кәсилмәли, һансы мөгамда әли һәрәкәтә кәтирәчәјинә, һансы мөгамда парталар арасында вә ја аудиторија гаршысында јеријәчәјинә, һансы мөгамда отурачағына, нечә көркәм алачағына нәзарәт гојмағы бачармалыдыр. Режиссора хас олан тәшкилатчылығ бачарығынын мүәллимдә инкишаф етдирилмәси јалныз педагожи ишин хејринәдир.

Сырф мүәллимлији сәчијјәләндирән кејфијјәтләрин үстүнә актјор вә режиссор үчүн характерик олан бә’зи әләмәтләри дә әләвә етсәк, е’тираф олунмалыдыр ки, мүәллим фәалијјәти даһа мүрәккәб, даһа чәтин вә даһа мәс’улијјәтлидир.

5. ПЕДАГОЖИ ПРОСЕСДӘ ЈЕНИЛИКЛӘРДӘН ИСТИФАДӘ

Бә’зи јениликләрә даир. Педагожи ишин чәтинлији вә мүрәккәблији һәм дә онунла шәртләнир ки, мүәллим (тәрбијәчи) даим педагожи әдәбијјаты изләмәли, јениликләри өјрәнмәли вә өз ишиндә тәтбиг етмәлидир. Сон дөврдә үзә чыхан јениликләрдән проблемли тә’лим, програмлашдырылмыш тә’лим, алгоритмләшдирилмиш тә’лим вә с. кәстәрмәк олар.

Јени мәсәләләрин бу формада гојулушуну дүзкүн һеса́б етмәк чәтиндир. Белә чыхыр ки, садаланан јениликләр тәлимин нөвләридир. Һалбу ки, онлар тәлимин нөвләри дејил, тәлимдә истифадә олуна́н јени **тәрзләр**дир. Бу сәбәбдәи дә проблемли тәлим дејил, педагожи просесдә проблемли вәзијјәт, програмлашдырылмыш тәлим дејил, педагожи просесдә програмлашдырма, алгоритмләшдирилмиш тәлим дејил, педагожи просесдә алгоритмләшдирмә адландырылмалыдыр.

Дикәр тәрзләрлә јанашы, тәлим-тәрбијә заманы бу тәрзләрдән дә јери кәлдикчә истифадә етмәк олур.

Педагожи просесдә проблемли вәзијјәт. Мүәллим (тәрбијәчи) өјрәдилмәли мәсәләни шакирдләр (тәләбәләр) гаршысында проблем формасында ифадә едир. Шакирдләрин (тәләбәләрин) вәзифәси проблеми гаврамагдан, гәбул етмәк вә һәлли јолларыны дүшүнмәкдән ибарәт олур. Шакирдләр (тәләбәләр) өз мулаһизәләрини билдирир, мүәллимин рәһбәрлији илә фикир мүбадиләси апарылыр, мулаһизәләрдән даһа дүзкүнү мүәјјәнләшдирилир. Нәтичә олараг, јарадылмыш проблемли вәзијјәтдә јени билик мәнимсәнилир.

Педагожи просесдә програмлашдырма. Материалын програмлашдырылмасы һәм машынла, һәм дә машынсыз мүмкүн олур. Биринчи һалда шакирдләр (тәләбәләр) програмлашдырылмыш мәлуматы машындан алыр, дүшүнүр вә машына чаваб верир. Чавабын дүзкүн вә ја јанлыш олдуғуну машын билдирир. Иш бу чүр давам етдирилир.

Икинчи һалда програмлашдырылмыш материалы мүәллим һиссә-һиссә шакирдләрә (тәләбәләрә) тәгдим едир, чаваблара нәзарәт гојур, чаваб јалныз дүзкүн олдугда програмлашдырылмыш материалын нөвбәти һиссәси үзәриндә иш апарылыр.

Педагожи просесдә алгоритмләшдирмә. Тәдрис материалын алгоритмләшдирилмәси, адәтән, бачарыг вә вәрдишләр әсасында мүмкүн олур. Тәдрислә әлагәдар олан бачарыг вә вәрдишләр исә идрак әмәлијјатларындан ајрылмаздыр. Бу вә ја дикәр фәнн үзрә материал алгоритмләшдириләркәи бир-бирини тамамлајан идрак әмәлијјатлары да моделләшдирилир.

Биртипли мәсәлә вә ја мисаллар ејни ардычыллыгга чәрәјан едән идрак әмәлијјатлары сәјәсиндә һәлл едилир. Алгоритмләшдирмә һәмин әмәлијјатлары үзә чыхартмағы тәләб едир. Идрак әмәлијјатларынын ардычыллығыны алгоритмдә ајдын көрмәк олур. Башга сөzlә, ејни типли тапшырыгларын (мәсәлә вә ја мисалларын) һәлли әсасында дуран идрак әмәлијјатларынын мәнтиги гурулушу—ардычыллығы алгоритмдә ачылыр. Вә шакирд (тәләбә) идрак әмәлијјатларына ујғун һиссәләрә—аддым-

лара ајрылмыш тәдрис материаллынын өһдәсиндән асанлыгла кәлә билир.

Јениликләрин тәтбигиндә педагожи үнсийјәтин характери аз рол ојнамыр.

6. ПЕДАГОЖИ ҮНСИЈЈӘТ

Педагожи үнсийјәт мүнәффәгийјәтин рәһни кими. Тәдрис мүнәссисәсини фәалијјәтиндә мүнәффәгийјәти тәмин едән күчлү амилләрдән бири, бәлкә дә биринчиси педагожи үнсийјәтдир.

Педагожи үнсийјәт кениш мәнфумдур. Тәдрис мүнәссисәсини рәһбәри илә мүнәллим коллективи арасында, рәһбәрлә шакирдләр (тәләбәләр) арасында, тәләбә илә тәләбә арасында, мүнәллимлә тәләбәләр арасында педагожи үнсийјәт бу анлајыша аиддир. Мүнәллим-тәләбә үнсийјәти һәлледици әһәмијјәт кәсб едир.

Тәләбә вә мүнәллим арасында педагожи үнсийјәтин нечәлији тәдрис мүнәссисәсиндә тәлим-тәрбијә ишинин сәвијјәсинә бу вәја дикер дәрәчәдә тәсир кәстәрир. Үнсийјәтин сәмәрәлилији бир сыра шәртләрдән асылдыр.

Педагожи просесдә «Гијмәт чәдвәли» амил илә педагожи әмәкдашлығын узлашдырылмасы. «Гијмәт чәдвәли» али мәктәбин реаллыгларындан биридир. Тәләбәнин билик вә бачарығы гијмәтләндирилмәлидир. Јалныз гијмәтләндирмәк һүгугуна кәрә мүнәллим-тәләбә үнсийјәти јарадылмыр. Бунунла јанашы, тәләбә-мүнәллим әмәкдашлығы да бәргәрар олмалыдыр. Гијмәтләндирмәјин зәрурилијини тәләбә дәрк етдији кими, әмәкдашлығын вәчиблијини дә мүнәллим јадда сахламалыдыр. Бу ики чәһәтин узлашдығы шәраитдә педагожи үнсийјәтин сәвијјәси јүксәлир.

Али мәктәб мүнәллимийин пешәси илә өз сечдији пешәнини үмүмийлијинә даир тәләбәләрдә һиссийјатын јарадылмасы. Тәләбәјә тәләбә кими дә, тәләбәјә кәләчәјин мүнәхәссиси кими дә бахмаг һаллары олур. Педагожи үнсийјәт чәһәтдән биринчи һалда үстүнлүјү рәсмијјәт тәшкил едир, мүнәллим тәләбәјә сабаһын көзү илә дејил, бу күнүн көзү илә, тәләбә кими бахыр; онун үнсийјәти әсасән тәләб формасында чәрәјан едир. Тәләбә дә мүнәллимә кәләчәк һәмкары кими баха, үрәјини она там ача билмир. Нәтичәдә гаршылыглы үнсийјәт хејли зәифләјир.

Бу күнүн тәләбәсинә сабаһын мүнәхәссиси кими мүнәсибәт кәстәрилдикдә исә педагожи үнсийјәтин мәзмуну хејли зәнкинләшир.

Педагожи үнсийјәтин шүүрү әһәмијјәтли дәрәчәдә инкишаф етмиш јашлы адамла әлағәдар олдуғуна истигамәтләймәси. Мәлумдур ки, тәләбә өз ихтисасы илә әлағәдар бир нечә фәнн

3. Мугалим шахсий[э]етини сачий[э]елендирен хусусий[э]етлери садала[э]ын.
4. Эз психоложи вазий[э]етини мугалимнин танзим ела бил-маси на учун зерурдир?
5. Акторлуғу ва режиссорлуғу пансы аламетлери педагожи просе учун[э]аралды?
6. Мугалимнин акторлуғдан ва режиссорлуғдан четин ва мураккеб олуғуғу исбат едн.
7. Педагожи унсий[э]ети кучлендирмек на учун ваъбидир?

ПЕДАГОЖИ ПРОСЕСДЭ ПСИХОЛОЖИ ИНКИШАФ МЭСЭЛЭЛЭРИ

1. ПСИХОЛОЖИ ИНКИШАФ ПЕДАГОЖИ ПРОСЕСИИ ФУНКСИЛАРЫИДАИ БИРИ КИМИ

Психоложи инкишаф аилајышы. Мә'лумдур ки, инсан јаша долдугча онун психикасы, јә'ни психоложи просесләри вә хүсусијјәтләри мүәјјән дәрәчәдә инкишаф едир. Психологлар исбат етмишләр ки, һәр јаш дөврүнү сәчијјәләндирән психоложи хүсијјәтләр олур. О да мә'лумдур ки, ајры-ајры адамлара хас олан фәрди психоложи хүсусијјәтләр дә формалашыр. Һәм јаш, һәм дә фәрди психоложи хүсусијјәтләрин тәшәккүлүнә әтраф мүһит амилләри күчлү тә'сир кәстәрир.

Гаврајыш, тәсәввүр, тәхәјјүл, тәфәккүр, диггәт, ирадә кими психоложи просесләрин, һабелә психоложи хүсусијјәтләрин инкишафында тә'лим, тәрбијә вә тәһсилини әһәмијјәти аз дејил. Мәктәбдә ајры-ајры фәиләрин тәдриси, кечирилән тәрбијәви тәдбирләр шакирдләрдә (тәләбәләрдә) психоложи хүсусијјәтләри объектив олараг бу вә ја дикәр дәрәчәдә инкишаф етдирир. Лакин, педагожи просесдә шакирдләрин психоложи инкишафы мүәллимин (тәрбијәчинин) диггәт мәркәзиндә хүсуси сахландыгда тамам башга нәтичәләр алыныр: онларын психоложи инкишафыны хејли сүр'әтләндирир. Педагожи просесдә шакирдләрин (тәләбәләрин) психоложи инкишафыны сүр'әтләндирмәк үчүн ики әсас шәртә эмәл олунмалыдыр. Бунлардан бири шакирдләрин (тәләбәләрин) тәдрис фәалијјәтләринин хүсусијјәтләрини билмәк вә нәзәрә алмагдыр.

Шакирдләрин (тәләбәләрин) тәдрис фәалијјәтләринин психоложи хүсусијјәтләри. Бу чүр хүсусијјәтләр чохдур. Бурада јалныз үчүнә диггәт јетирәк: тәдрис фәалијјәтиндә идрак әмәлијјатларына, өјрәнмәдә мотивләрә вә марагларә.

Идрак әмәлијјатлары. Педагожи просесдә шакирдин (тәләбәнин) фәалијјәти мүәллимин фәалијјәти илә шәртләнир. Бу сәбәбдән дә шакирдин (тәләбәнин) тәдрис фәалијјәти верилән тапшырыгларын јеринә јетирилмәсинә јөнәлән идрак әмәлијјатларынын системи кими өзүнү кәстәрир. Шакирд тәдрис тапшырығыны әмәли шәкилдә вә ја фикрән јеринә јетирәркән истәр-истәмәз психоложи фәалијјәтдә олур: гулаг асыр, дүшүнүр, нәјисә јадына салыр, ешитдији илә билдијини тутушдуруп, һан-

сынын һәгигәт олдуғуну дәрк етмәјә чалышыр. Башга сөзлә, шакирдин (тәләбәнин) охудуғу вә ја мұәллимдән ешитдији фикри мәнимсәмә просеси бир сыра идрак әмәлијјатларындан кечир. Шакирд (тәләбә) педагожи просес заманы мұәллимин рәһбәрлији илә билик вә бачарығ газанаркән психоложи функциялары ишә гошулур вә инкишаф етмәли олур. Психоложи функциялардан, идрак әмәлијјатларындан сүзүлүб кечмәјән билик шакирдин (тәләбәнин) малына чеврилә билмәз.

Шакирдин (тәләбәнин) мәнимсәмә фәалијјәти ашағыдакы башлыча идрак әмәлијјатлары сәјәсиндә мұмкүн олур: ешитдији вә ја һаггында охудуғу һадисәләри тәһлил вә тәркиб етмәк, онларда охшарлығы вә фәрғи мұәјјәнләшдирмәк, фактлары группашдырмағ вә системә салмағ, сәбәб вә нәтичә әлағәләрини үзә чыхартмағ, башлыча әламәтләри әсас олмајән әламәтләрдән ајырмағ вә с.

Унутмағ олмаз ки, садаланан идрак әмәлијјатлары тәсәввүр, тәхәјјүл, һафизә, ирадә, диггәт, гаврајыш вә с. психоложи просесләрдән ајрылмаздыр. Һәр һансы идрак әмәлијјатынын уғурлу чәрәјаны шакирдин иәјисә јада сала билмәсиндәи, бундан өтрү мұәјјән иради сәј кәстәрмәсиндән, диггәтини сәфәрбәр етмәсиндән вә с.-дән асылы олур. Зәһни әмәјин уғуру үчүн зәрури олан һәммин психоложи просесләри вә идрак гүввәләрини тәлим-тәрбијә заманы инкишаф етдирмәк, зәһмәт чәкмәк лазым кәлир. Аталар әбәс јерә демәјибләр: «Билик пулла дејил, сәјлә әлдә едилир», «Билик зәһмәтин мәнсулудур». Тәлим-тәрбијә заманы мұәллим (тәрбијәчи) билик вә бачарығларла јијәләнмәләри үчүн шакирдләрин (тәләбәләрин) сәјләрини тәшкил етмәли, психоложи просесләрини, идрак әмәлијјатларыны ишә гошмалыдыр.

Өјрәнмәдә мотивләрин ролу. Өјрәнмәнин мұәјјән мотивләри олур. Адамы өјрәнмәјә, охумаға тәһрик едән дахили психоложи гүввәјә мотив дејилир. Шакирдләрдә охумағ мотивләри мұхтәлифдир: савадлы олмағ үчүн охумағ; даһа чох билмәк үчүн охумағ; билмәкдән зөвг алмағ үчүн охумағ; ушағларла үнсийјәт гурмағ үчүн охумағ; мұәллимин хошуна кәлмәк үчүн охумағ; валидејиләрини севиндирмәк үчүн охумағ; сајылыб сечилмәк үчүн охумағ; чәмијјәтдә јахшы мөвгә тутмағ үчүн охумағ; халға фәјда вермәк үчүн охумағ вә с.

Шакирдләри (тәләбәләри) охумаға, фәалијјәтә тәһрик едән мотивләри өјрәниб педагожи просесдә онлары тәкмилләшдирмәк, ичтиман мәзмунла зәнкинләшдирмәк мұмкүндүр. Мәсәлән, һәр һансы фәннә марағ кәстәрмәјән шәхсләрә һәммин фәннин һәјәтда, социал-игтисади, јахуд мәдәни-сијәси саһәдә әһәмийјәтини конкрет фактларла ачмағ онларда јени мотивә чеврилә билир.

Өжрәнмәдә марагын ролу. Шакирдләрин (тәләбәләрин) өжрәнмә фәалийәтинин сәмәрәлилийнә тә'сир көстәрән амилләрдән бири дә марагдыр. Мүәйжәнләшдирилмишдир ки, мараглар үч сәвијјәдә ола билир: бәсид, орта вә жүксәк сәвијјәдә. Бәсид сәвијјәдә олан мараг саһибләри һадисәләрин әсасән харичи әләмәтләрини өжрәнмәјә мејилли олур. Марагы орта сәвијјәдә олан шәхс һадисәләр арасындакы сәбәб-нәтичә әлагәләрини дәрк етмәјә чан атыр. Јүксәк сәвијјәли мараг саһибни данм јенилик ахтарыр, јарадычы дүшүнчә тәрзи нүмајиш етдирир.

Шакирдләрин (тәләбәләрин) мараг сәвијјәсини өжрәнән мүәллим (тәрбијәчи) шакирдләрин (тәләбәләрин) мараг даирәсини кенишләндирә вә дәринләшдирә билир. Бу мәгсәдлә елм вә техника јениликләриндән, проблемли сөһбәтләрдән, көркәмли елм, мәдәнијјәт вә инчәсәнәт хадимләри илә көрүшләрдән вә с.-дән истифадә олунур.

Кәтирилән фактлардан белә бир нәтичә чыхыр ки, һәр һансы психоложи просеси, хүсусијјәти, идрак әмәлијјатыны тәлим-тәрбијә заманы инкишаф етдириб лазыми сәвијјәјә чатдырмаг үчүн онун тәбиәтини вә формалашдырмаг методикасыны билмәк лазымдыр.

Мүгајисә нүмуиәси. Һәммин фикри идрак әмәлијјатларындан бири олан мүгајисәин нүмуиәсиндә конкретләшдирәк. Нүмунә үчүн бурада мүгајисә әмәлијјатыны сечмәин үч әсасы вар. Әввәлә, мүгајисә бүтүн тәфәккүр просесләринин чаныны тәшkil едир вә објектив олараг, сезилмәдән, диқәр психоложи просесләрин маһијјәтинә һопур. Икинчиси, мүгајисә дүзкүн мүһакимә јурутмәјин, ағылын сөнмәз мәш'әли һесаб едилир; буна баһмајараг бә'зи мүтәхәссләрин мүһакимәләриндә мәитигсизлик һаллары мүшаһидә олунур. Мәсәлән, әдәбијјатшүнас алимләрдән бири Чәлил Мәммәдгулузадәни сәчијјәләндирәркән дејир: Чәлили һеч бир јазычы илә мүгајисә етмәк олмаз.

Бу фикрин архасынча Мәммәдгулузадәнин вә башга јазычыларын хүсусијјәтләри тутушдурулур.

Үчүпчүсү, Азәрбајчанын дәвләт мүстәгиллији шәраитиндә, базар игтисадијјатына кечид дәврүндә мүстәгил дүшүнән, мәнтигли мүһакимә јүрүдән, әсасландырылмыш нәтичәләр чыхаран адамлара еһтијач хејли артыр. Бу еһтијачын өдәнмәсиндә мүгијисә бачарыгы да кара кәлә билир.

2. МУҒАЈИСЭНИ ЗЭРУРЭТЭ ЧЕВИРЭН ФИЗИОЛОЖИ ВЭ ПСИХОЛОЖИ АМИЛЛЭР

Мугајисэни өјрәнмәји, ондан истифадә етмәји зәрурәтә чевирән амилләрден бири харичи аләмин өзүдүр: тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләриндә охшар вә фәрг әләмәтләринин мөвчудлуғудур. Мәсәлә бурасындадыр ки, тәбиәтин бүтүн чансыз вә чанлы аләминә аид олан чисим вә һадисәләр һәм бир-биринә охшајыр, һәм дә бир-бириндән фәргләнир. Чәмијјәт һадисәләриндә дә беләдир. Игтисади-сијаси вә социал-мәдәни һәјатын бүтүн саһәләриндә баш верән просесләр, һадисәләр бир-бириндән нә гәдәр фәргләнсә дә, онларын охшарлығы инкарәдилмәздир. Демәли, реал керчәклијин чисим вә һадисәләринә объектив шәкилдә хас олан охшарлыг вә фәрг әләмәтләри бизә имкан верир ки, онлары мугајисә едәк, охшарлығын вә фәргин нәдән ибарәт олдуғуну анлајаг.

Мугајисэни өјрәнәрәк тәтбигини зәрурәтә чевирән амилләрден бири дә инсан бејниндә чәрәјан едән физиоложи просесләрدير. Физиолокија елминдә исбат олуимушдур ки, физиоложи просесләр әсасән харичи аләмин организмә тәсири нәтичәсиндә чәрәјан едир. Инсанын баш бејин габығына хас олан хүсусијјәтләрден бири харичи тәсирләри тәһлил етмәк, фәргләндирмәк габилијјәтидир. Баш бејин габығынын бу хүсусијјәти сәјәсиндә инсан әтраф мүһитдә өз таразлығыны сахлаја билир.

Харичи аләмин тәсири илә тәмасда олан физиоложи просесләр инсан психикасында да әкс сәда верир. Чисим вә һадисәләрдәки охшарлыг вә фәрг әләмәтләрини мүстәснасыз олараг бүтүн психоложи просесләрдә сезмәк олур. Ән сәдә психоложи просес олан дујғуја нәзәр салаг. Мәсәлән, биз кағыз бахыр вә онун ағлығыны дујуруг. Ағлыг дујғусунун јаранмасыда охшарлыг да, фәрг дә иштирак едир. Әввәлә, кағзын ағлығыны она көрә дујуруг ки, әтрафдакы әшјаларын рәнкиндән фәргләндирик. Икинчиси, кағзын ағлығыны она көрә дујуруг ки, һәмин дујғуја гәдәр биз охшар ағлыг дујғусу илә дәнә-дәнә растлашмышыг.

Гаврајыш, тәсәввүр, һафизә, тәхәјјүл, тәфәккүр кими психоложи просесләрин ајрылыгда тәһлилиндән дә ејни нәтичә һасил олур: онларын һамысы харичи аләмә хас олан охшарлыг вә фәрг әләмәтләринин сезилмәси сәјәсиндә мүмкүн олур.

Мәнтиг һадисәләри олан тәснифләшдирмә дә, мәһдудлашдырма да, үмумиләшдирмә дә, мүһакимә дә, маһијјәтчә, тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләриндәки охшарлыг вә фәрг әләмәтләринә сәјкәнир. Мәсәлән, һадисәләри вә ја чисимләри тәснифләшдирәркән (груплашдыраркән) биз һәмин һадисәләри, јахуд чисимләри

мүэјјән охшар эламәтә көрә бу вә ја дикәр група аид едирик, ејни заманда башга груп һадисәләрдән фәргләндијини дә нәзәрдә тутуруг.

Мүгајисә апармағын башлыча эламәтләри. Идрак әмәлиј-јаты кими мүгајисә апармағын бир сыра эламәтләри вар: мүгајисә объектләринин гошалығы, мүгајисә объектләринин мүгајисәјә кәлә билмәси, мүгајисәнин мүэјјән әсас үзрә апарылмасы, мүгајисәдә истинад объекти, мүгајисәдә ардычыллыг, мүгајисәдән нәтичә чыхарылмасы.

Мүгајисә объектләринин гошалығы. Мүгајисәдә, адәтән, ики объект, ики һадисә, ики груп объект иштирак едир. Мүгајисә заманы бир объект дикәри илә, бир һадисә башгасы илә, бир груп чисимләр дикәр груп чисимләрлә тутушдурулуру вә ја гаршылашдырылыру.

Мүгајисә едилән тәрәфләрдән бириндә бир, дикәриндә бир нечә объект олдугда охшар вә ја фәрг эламәтләринин үзә чыхарылмасы хејли чәтинләшир. Тутушдурулан объектләр гоша олдугда мүгајисә иши асанлашыр.

Демәли, мүгајисәнин уғурлу олмасы үчүн объектләрин гошалығы тәмин едилмәлидир.

Объектләрин мүгајисәјә кәлә билмәси. Мүгајисәнин мүвәф-фәгиләтлә апарылмасыны тәмин едән эламәтләрдән бири дә өјрәнилән объектләрин мүгајисәјә кәлә билмәсидир. Мүгајисәјә кәлә билмәјән объектләрин тутушдурулмасы педагожи просесдә истәнилән нәтичәни вермир. Бә'зән, мәсәлән, Скандинавија јарымадасы түлкү илә, јахуд Апенин јарымадасы әскәр чәкмәси илә мүгајисә едилир. Бу чүр мүгајисәләр исә тәлимдә сәмәрә вермир. Чүнки, мүгајисә едилән объектләр мүгајисәјә кәлән дејил: биринчи һалда чоғрафи объект һејванла, икинчи һалда исә—әшја илә гаршылашдырылыру.

Мүгајисәнин ејни әсас үзрә апарылмасы. Гоша объектләр ејни әсас (әсаслар) үзрә апарылдыгда сәмәрә артыр. Мүгајисәнин ејни әсаслар үзрә апарылмасы дејәндә һәр һансы эламәтин әввәлчә биринчи, сонра исә икинчи объектдә олуб-олмадығынын ачыгланмасы нәзәрдә тутулуру. Мәсәлән, Хәзәр дәнизи вә Гара дәнизи мүхтәлиф әсаслар үзрә: саһил хәттләринә, саһәсинә, дәриилијинә, сујунун дузлулуғуна, тәсәррүфатда ролуна көрә мүгајисә едилирсә, бу һалда мүгајисә беш әсас үзрә апарылыру. Бурадан белә бир нәтичә дә чыхыр ки, объектләри мүгајисә етмәздән әввәл мүгајисәнин һансы әсасларда апарылачағы мүэјјәнләшдирилмәлидир.

Мүгајисәнин апармағын истинад объекти. Мүгајисә едилмәли объектләрдән һансы истинад объекти кими көтүрүлмәлидир? Тәч-рүбә көстәрир ки, мүгајисә апаран шәхсә даһа чох јахын (даһа

цох таныш) олан объект мугажисэдэ истинад объектинэ чеврил-
лир. Нэмин объектн мүүжэн эламэтинин дикэр объектдэ олуб-
олмадыгы арашдырылыр. Лухарыдакы объектлэр мугажисэ еди-
лирсэ Хэзэр дэнизи истинад объекти кими көтүрүүлүр. Көстэри-
лэн беш эсас үзрэ мугажисэ апарылдыгда һэр дэфэ эввэлчэ Хэ-
зэр дэнизинин мувафиг эламэти гејд едилир, сонра нэмин эла-
мэтин Гара дэниздэ вэзијјэти арашдырылыр.

Мугажисэдэ ардычыллыг. Мугажисэ олунан объектлэрдэ һәм
охшар эламэтлэр, һәм дэ фэргли эламэтлэр үзэ чыхарылмалы-
дырса ардычыллыг нечэ олмалыдыр: охшарлыгдан, јохса фэрг
эламэтлэриндэн башламаг лазымдыр? Суала дүзкүн чаваб вер-
мэк үчүн мугажисэ гаршысында гојулмуш вэзифэ нэзэрэ алын-
малыдыр. Конкрет вэзифэдэн асылы олараг мугажисэ охшар-
лыгы мүүжэнлөшдирмөкдэн фэргэ доғру вэ әксинэ, һэрәкәт едир.

Мугажисэнин истигамэтиндэн асылы олмајараг охшарлыг (вэ
ја фэрг) һансы эсаслар үзрэ апарылмышдырса фэрг (вэ ја ох-
шарлыг) да нэмин ардычыллыгда нэзэрдэн кечирилмәлидир.

Мугажисэдэн нэтичэ чыхарылмасы. Мугажисэ мугажисэ хати-
ринэ апарылмыр. Мугажисэдэ мүүжэн мөгсэд күдүлүр. Мөгсэд
охшарлығы, јахуд фэрги вэ ја һәм охшарлығы, һәм дэ фэрги
үзэ чыхартмагдырса һэр дэфэ охшарлығын, јахуд фэргин вэ ја
һәм охшарлығын, һәм дэ фэргин нөлөрдэн ибарәт олдуғуну үму-
миләшдириб конкрет көстөрмэк лазым кәлир.

Мугажисэнин нөвләри вэ вариантлары. Дидактик тәрз кими
мугажисэнин үч нөвү вар: тутушдурма, гаршылашдырма вэ там
мугажисэ. Тутушдурма заманы объектлэр арасында охшар эла-
мэтлэр үзэ чыхарылыр. Гаршылашдырма әмәлијјаты заманы
объектлэр арасында фэрг эламэтләри мүүжэнлөшдирилир. Там
мугажисэ заманы объектлэр арасында һәм охшар, һәм дэ фэрг
эламэтләри ашкарланыр.

Мугажисэнин һәр нөвү үч вариантда өзүнү көстәрир. 1. Ту-
тушдурманы (гаршылашдырманы вэ ја там мугажисэни) мүәл-
лим апарыр; бу заман шакирдлэр ону динләјир; 2. Тутушдурма
(гаршылашдырма вэ ја там мугажисэ) мүсаһибә формасында
апарылыр; мугажисэ илә әлагәдар мүәллим суал гојур, шакирд-
лэр (тәләбәлэр) чаваб верирләр; 3. Мүәллимин көстәриши илә
шакирдлэр (тәләбәлэр) сәрбәст мугажисэ апарырлар.

Мугажисэ объектлэринин мүхтәлифлији. Фактлар көстәрир ки,
педагожи просесдә истифадә едилән мугажисэ объектләри мүх-
тәлиф ола билир. Мүхтәлифлијинә бахмајараг мугажисэ объект-
ләрини ики група ајырмаг олар: 1. Мүшаһидәси педагожи про-
сесдә мүмкүн олан объектлэр. 2. Мүшаһидәси педагожи просес
заманы мүмкүн олмајан объектлэр.

Биринчи груп мугажисэ объектлэринә анддир: мугажисэ олу-

нан объектларин өзлери, әјани васителер, о чүмлөдөн, макетлер, моделлер, мулжажлар, мүгәввалар, скелетлер, шәкиллер, хәрителер, схемлер вә с.

Мәфһумлар, фикирлер, тарихи шәхсијјәтлер, тарихи һадиселер, тәбиәт вә чәмијјәт һадиселери арасында сәбәб-нәтичә әлағәлери вә с. кими объектлер икинчи груп мүгајисә объектларинә аиддир.

Мәшғәләнин әјры-әјры мәрһәләләриндә мүгајисәнин јери. Мәшғәләнин бүтүн формалары вә мәрһәләләриндә мүгајисәдән истифадә етмәк мүмкүн олур. Мәсәлән, јени мөвзунун өјрәдилмәси заманы шакирдә (тәләбәјә) мәлум олан билик мәнимсәнилән јени биликлә мүгајисә едилән заман һәм әввәлки билик тәқрар едиләрәк мөһкәмләндирилир. һәм дә јени билик даһа шүурлу мәнимсәнилир. Јахуд, шакирдләрә (тәләбәләрә) јалныз мәлум олан, онларын артыг билдикләри фактлар, һадиселер, әшјалар мүгајисә едилдикдә һәмин объектләрдә онларын диггәтиндән јайынмыш јени әләмәтләри, хүсусијјәтләри вә ја кәјфијјәтләри мәнимсәмәк мүмкүн олур. Һәтта гаршыдакы јени мөвзуну шүурлу сурәтдә мәнимсәтмәк үчүн мүәллим габагчадан шакирдләри (тәләбәләри) мүгајисә апармаға тәһрик едән тапшырыг верир.

Мәнимсәмә сәвијјәсинә нәзарәтдә вә билијин јохланмасы заманы мүгајисәдән истифадә едилир. Мәсәлән, мүәјјән аилајышларын нә дәрәчәдә шүурлу вә мөһкәм мәнимсәнилдијини јәтин етмәк үчүн мүәллим һәмин аилајышлары мүгајисә етмәји, онларын охшар вә фәрғли әләмәтләрини үзә чыхартмағы шакирдләрә (тәләбәләрә) тапшырыр.

3. МҮГАЈИСӘ БАЧАРЫҒЫНЫН ФОРМАЛАШДЫРЫЛМАСЫ

Шәрһ олунан фактлардан көрүнүр ки, психоложи һадисә олан мүгајисә муһакимә тәрзинә дә, дидактик васитәјә дә чеврилә билир. Мүгајисәнин психоложи хүсусијјәтләрини билән вә фикир јүрүдәркән һәмин хүсусијјәтләри нәзәрә алан мүәллим ону, јәни мүгајисәни тәлим васитәсинә чевирмиш олур. Педагожи просесдә мүгајисәјә тез-тез әл атан, өјрәтдији факт вә һадисәләри мүгајисәли шәкилдә шакирдләринә (тәләбәләринә) тәғдим едән мүәллим мүгајисәли фикир јүрүтмәк нүмунәси олур. Бу чүр нүмунә шакирдләрин психоложи инкишафына мүәјјән дәрәчәдә көмәк едир. Бунунла белә, мүгајисә бачарығы илә әлағәдар шакирдләрин (тәләбәләрини) психоложи инкишафларыны хејли сүрәтләндирмәк мүмкүндүр. Бундан өтрү мүәллим-

дән элавә иш апармаг, шакирдләрдә (тәләбәләрдә) мугажисә бачарығыны формалашдырмаг тәләб олунур.

Мугажисә етмәк бачарығынын формалашдырылмасы бир сыра мәрһәләләрдән кечир. Илкин мәрһәлә шакирдләрин диггәтини мугажисә әмәлијјатына чәлб етмәкдир. Педагожи просесдә мұәллим өјрәтдији фактлары, анлајышлары вә ја һадисәләри мугажисә етмәли оlanda шакирдләрә (тәләбәләрә) мұрачиәтлә дејир: — Инди фикир верин, мән филан объекти (мәсәлән, Гачар образыны) филан объектлә (Вагиф образы илә) мугажисә едәчәјәм.

Мұәллим образларын мугажисәсинә башлајыр. О, мугажисәни ики әсас үзрә апарачағыны билдирир вә һәмин әсаслары садалајыр. Сонра аудиторијадан сорушур:

— Ким дејәр, мән мугажисәни һансы әсаслар үзрә апарачағам?

Шакирдләрдән бири чаваб верир:

— Сиз Вагиф вә Гачар образларыны инсана мұнасибәтләри вә халға мұнасибәтләри үзрә мугажисә едәчәксиниз.

Мұәллим һәр әсас үзрә әввәлчә Вагиф образыны, сонра Гачар образыны сәчијјәләндирир вә јенидән аудиторијаја мұрачиәт едир:

— Ким дејәр, мугажисәдә һансы образы истинад объекти кими көтүрмүшдүм? Јәни һәр әсас үзрә әввәлчә һансы образын, сонра һансы образын хұсусијјәтләрини гејд едирдим?

— Сиз һәр әсас үзрә әввәлчә Вагиф, сонра Гачар образынын хұсусијјәтләрини гејд едирдиниз.

Даһа сонра мұәллим образларын мугажисәсини јекунлашдыраг дејир:

— Мугажисәдән көрүнүр ки, Вагиф инсанпәрвәр, вәтәнпәрвәр, халг вурғуну олдуғу һалда, Гачар халға истираб верән, адамларын ганына сусујан бир шәхсдир.

Нәһајәт мұәллим шакирдләрин (тәләбәләрин) диггәтини мугажисәнин нөвүнә јөнәлдир. Бу мәгсәдлә дејир:

— Көрдүјүнүз кими, биз бу мугажисәдә ики образын јалныз фәрғли хұсусијјәтләрини мұәјјәнләшдирмәклә мәшғул олдуғ. Мугажисә заманы јалныз фәрғли хұсусијјәтләр үзә чыхарылырса буна гаршылашдырма дејилир.

Мұәллим тутушдырма вә там мугажисәнин дә олдуғуну шакирдләрин (тәләбәләрин) нәзәринә чатдырыр. Вә о, мұнасиб мөвзу олдуғда тутушдырма илә, даһа сонра там мугажисә илә онлары таныш едир.

Унутмајаг ки, бу танышлыг шакирдләрдә (тәләбәләрдә) мугажисә бачарығыны, јәни тутушдырма, гаршылашдырма вә там мугажисә бачарығларыны инкишаф етдирмәјин илк мәрһәлә-

сидир. Ишин нөвбәти мәрһәләсиндә јери кәлдикчә, мөвзу имкан вердикчә, мұәллим шакирдләри (тәләбәләри) тәдричән мұғажисә просесинә чәлб едир, онлар мұәллимин јөнәлдичи суаллары илә фактларын, һадисәләрин тутушдурулмасына, гаршылашдырылмасына вә там мұғажисәсинә гошулурлар.

Мұғажисә бачарыгларыны шакирдләрдә формалашдырмагын үчүнчү—сонунчу мәрһәләсиндә мұәллимин тапшырығы әсасында шакирдләр (тәләбәләр) мұвафиг объектләри мұстәгил мұғажисә едирләр. Сонра мұәллим һәммин идрак әмәлијјатларынын өһдәсиндән шакирдләрин (тәләбәләрин) нечә кәлдијини јохлајыр, лазым кәлдикдә оилара изаһат верир.

Педагожи просесдә јалныз мұғажисә етмәк бачарыглары формалашдырылмыр. Тәһлил етмәк, үмумиләшдирмәк, групплашдырмаг, системләшдирмәк кими тәфәккүрүн диқәр тәзаһүр формалары үзәриндә иш апармаг, һәммин саһәләрдә дә шакирдләрин (тәләбәләрин) бачарыгларыны инкишаф етдирмәк зәруридир.

Тәһлим-тәрбијә заманы шакирдләрин (тәләбәләрин) психоложи инкишафыны сүр'әтләндирмәк үчүн педагожи просесин ајрылмаз тәркиб һиссәси олан гаврајыш, тәсәввүр, тәхәјјүл, ирадә, диғгәт кими психоложи һадисәләр дә мұәллимин хусуси гајысыны тәләб едир.

Бөјүк педагожи, методик вә психоложи имканлара малик олан мұғажисәдән тәкчә ајры-ајры фәнләрин тәдрисиндә вә сырф тәрбијә ишләриндә истифадә олунмур. Мұғажисәдән инди фәнләр үзрә дәрсликләрин тәртибиндә дә истифадә едилмәјә башланмышдыр. Дәрсликләрин тәртибиндә мұғажисәдән ики истигамәтдә истифадә олунур: дәрсликләрдәки бәзи материалларын шәрһиндә вә мәтнләрин сонуна әлавә едилмиш суал вә тапшырыгларда.

Мәтнни охујан шакирдләр (тәләбәләр) истәр-истәмәз мұвафиг мәлуматлары мұғажисәли шәкилдә мәнимсәмәли олурлар. Мұғажисә мәзмунлу суал вә тапшырыгла растлашан шакирдләр (тәләбәләр) мұғажисәли дүшүнмәк вә мұғажисәли чаваб вермәк мәчбуријјәтиндә галырлар.

Һәјат фактлары ачыг шәкилдә кәстәрир ки, идрак әмәлијјатлары вә психоложи функцијалары јүксәк дәрәчәдә инкишаф етдирилән шакирдләр (тәләбәләр) бөјүк мұвәффәгијјәтлә тәһсил алыр, уғурла фәалијјәт кәстәрирләр.

СУАЛ ВӘ ТАПШЫРЫГЛАР.

1. Психоложи инкишаф анлајышы нә демәкдир?
2. Һансы идрак әмәлијјатлары вардыр?
3. Һансы психоложи просесләр инкишаф етдирилмәлидир?

4. Өјрәнмәдә мотивләрин ролуну изаһ един.
5. Өјрәнмәдә марағын нә кими ролу вар?
6. Мүгајисәни объект, физиоложи вә психоложи әсас-ларыны изаһ един.
7. Тәләбәләрдә мүгајисә бачарығыны нечә инкишаф ет-дирмәк олар?

ҮЧҮНЧҮ БӨЛМӨ

ВАҢИД ПЕДАГОЖИ ПРОСЕСДӨ ТӘРБИЈӘ МӘСӘЛӘЛӘРИ

ХІІІ ФӘСИЛ

ШӘХСИЈЈӘТИ ФОРМАЛАШДЫРМАҒЫИ БӘ'ЗИ ЕЛМИ-НЭЗӘРИ МӘСӘЛӘЛӘРИ

1. ШӘХСИЈЈӘТ ВӘ ОНУН ФОРМАЛАШМАСЫНА ДАИР НЭЗӘРИЈЈӘЛӘРИИ МҮХТӘЛИФЛИЈИ

Шәхсијјәт аңлајышы. Шәхсијјәт вә шәхс аңлајышлары бир-биридән фәргләнир. Шәхс, фәрд, адам мәфһумлары маһијјәтчә ејни аңлајышы ифадә едир. Һәммин мәфһумлар ајрылығда һәм биоложи, һәм дә сосиоложи кејфијјәтләрин бирлијидир. Шәхсијјәт исә шәхс, адам мәфһумларындан фәргләнир.

Шәхсијјәт аңлајышынын ики изаһы вардыр: фәлсәфи вә педагожи. Фәлсәфи мә'нада шәхсијјәт дејәндә һәјәты дәрк едән вә ону дәјишдирмәјә гадир олан шәхс, јахуд адам нәзәрдә тулуруп. Белә адамлар исә тарихдә аз олур.

Педагогикада шәхсијјәт аңлајышына бир гәдәр башга мә'на верилир. Милли педагогика һәр бир шәхсин вә ја адамын малик олдуғу мә'нәви, әхлаги, естетик вә с. кејфијјәтләрин мәчмусуну шәхсијјәт һесаб едир. Шәхсијјәт һағғында данышыларкән адамы үз гурулушу, бој-бухуну, көзүнүи, сачынын рәнки кими анаданкәлмә физики кејфијјәтләри дејил, онун һәјәтда газандығы мә'нәви, әхлагн, естетик кејфијјәтләр өи илана чәкилир. Һәјәтда газанылан кејфијјәтләр исә һәр бир шәхсдә олур.

Адамларда шәхсијјәтин нечәлијини сәчијјәләндирән бу чүр кејфијјәтләр, башга сөзлә, характерин хүсусијјәтләри мұхтәлиф олур. Бириндә әмәксевәрлик, дикәриндә тәнбәллик, бириндә сәлигәлилик, дикәриндә сәлигәсизлик, бириндә јашлылара гајғы, башгасында—ләгәјдлик вә с. кејфијјәтләр өзүнү габарыг шәкилдә көстәрир.

Иисан шәхсијјәтини, онун характерни сәчијјәләндирән һәммин кејфијјәтләрин сәбәбләри нәдир? Бу чүр суал чохлаыны дүшүндүрмүш вә инди дә дүшүндүрүр.

Нәзәријјәләрин мұхтәлифлији. Иисанда әхлаги, естетик, физики вә с. кејфијјәтләрин әмәлә кәлмәси сәбәбләри барәдә мұхтәлиф нәзәријјәләр, бир-биринә зидд олан фикирләр мөвчуддур.

Мүхтәлифлијинә, зиддијәтилијинә бахмајараг, милли педагогика онлары белә группашдыр: 1. Аллаһын ролуна үстүнлүк верилмәси. 2. Ирсижәтә үстүнлүк верилмәси. 3. Мүһит амилинә үстүнлүк верилмәси. 4. Педагожи процесә үстүнлүк верилмәси. 5. Гоша амилләрә үстүнлүк верилмәси. 6. Ирсижәт, мүһит, педагожи процес вә әмәк амилләринин гаршылыгы алағәсинин әсас көтүрүлмәси (јәни Азәрбајчан милли педагогикасынын мөвгеји).

Шәхсијјәтин хүсусијјәтләринин Аллаһла әлағәләндирилмәси. Руханиләр вә бә'зи елм вә мәдәнијјәт хадимләри бу мөвгедәдирләр. Онларын фикринчә, ајры-ајры адамларын характерләри Аллаһын ирадәсиндән асылыдыр; онлар «габилијјәтләр Аллаһ веркисидир»—дејирләр.

Шәхсијјәтин формалашмасында ирсижәтә үстүнлүк верилмәси. Инсан характеринин формалашмасыны ирсижәтлә изаһ етмәјә чалышаилар чоһдур. АБШ-да Е. Торндајк, Чон Дјуи, Р. Дагдел, Русијада Д. И. Дубровски, Н. Бехтерева, Азәрбајчанда Хагани Ширвани, Марағалы Әвһәди вә башгалары буна мисал ола биләр. Е. Торндјак јазыр ки, организмдәки кенләр адамын һәм физики, һәм дә ағыл кејфијјәтләрини тә'јин едир. Јахуд, Ч. Дјуинин әгидәсинә көрә, ушағын иикишафы анадан-кәлмә инстинкт вә габилијјәтләр әсасында мүмкүн олур. Р. Дагдел өз фикрини рәғәмләрлә дә мүшаијјәт етдирир. О. Чакс нәслиндәки 709 нәфәрдән 76-сынын мәһбус, 128-нин позғун, 200-нүн диләнчи вә с. олдуғуну мүәјјәнләшдирмишдир. Лакин бу фактлардан јанлыш нәтичә чыхармышдыр ки, шәхсијјәтин хүсусијјәтләри нәсилдән нәслә кечир.

Кенетиканын мүасир нәтичәләринә әсасланан Д. И. Дубровски вә Н. Бехтерева иддәа едирләр ки, ушагларын бир гисминдә хејрхаһлыг, дијәр гисминдә бәдхәһлыг һиссләринин үстүнлүк тәшкил етмәси бејинин онтокенетик хүсусијјәтләри илә шәртләнир.

Шәхсијјәтин әламәтләрини ирсижәтлә изаһ етмәк мејилләринә шаирләрин әсәрләриндә дә раст кәлирик. Мәсәлән, Хагани Ширвани јазыр:

«Бачармаз јахшылыг пәсләр, мүгәсирдир буна хилгәт,
Иландан бар умарлармы? Оиун јохдурса ямакы».

Ејни фикри бир гәдәр башга формада Әбдүррәһман Чами белә ифадә етмишдир:

«Һәләлзадә олан нәфсини сахлар,
Зинадан төрәјән олар зинакар»¹.

¹ Әбдүррәһман Чами. Јусиф вә Зүлөјха, Баки, «Азәрнәшр, 1965, с. 96.

Фәхри Күркани дә ејни фикирдә олмушдур:

«Алчағы һа бәслә, гурду һа бәслә,
Һәр шеј чәкмәлидир бир әслә-нәслә»².

Ирсижәт нәзәријәсинин әкс сәдасы бә'зи аталар сөзләриндә дә ешидилир: «Намәрд кәлиб мәрд олмаз, олмаса мәрд атасы», «От көкү үстүндә битәр», «Гурд түкүнү дәјишәр, хасијјәтини јох», «Нејләјирсән гызыл тахты, гызыл бахтын олсун», «Олача-ға чарә јохдур», «Әсли нәдирсә, нәсли дә одур», «Бәдәсилдән әсил олмаз» вә с.

Ушағын тәрбијәсиндә чәтинликлә растлашан бә'зи тәрбијәчиләр һәмин аталар сөзләринин верәчәји нәтичәјә вармадан онлары тез-тез ишләдирләр. Бунунла да тәрбијә ишиндә ачиз олдуғларыны е'тираф едирләр.

Әгидәсинин јеңилмәзлијинә бел бағлајан Мәһдимгулу Фәрағи халға мүрачигәтлә билдирди:

«Ај ағалар мәрд икиддән мәрд олар,
Ким көрүб ки, намәрдләрдән мәрд олуб?»³

Мәһәммәд Фүзулинин (1494—1556) јарадычылығында да буна бәнзәр фикир вардыр:

«Нәсл илә олур бәгаји инсан
Нәзми-бәшәрү низами дөвран»⁴.

Әлишир Нәваи бир гәдәр дә ирәли кедир, һәр шеји гәзавүгәдәрлә әлагәләндирир:

«Гәдәрин јаздығы гараны һәр кәс
Бу дүнјада нозуб, дәјишә билмәз»⁵.

Мә'лумдур ки, бир чох аиләләрдә өвладлар өз валидејнләринин пешәләрини давам етдирирләр. Бу чүр фактлара әсасланараг бә'зиләри куман едирләр ки, пешәләр ирсән нәсилдән нәслә кечир. Лакин оилар унудурлар ки, валидејнләринин пешәләрини давам етдирмәјәнләр даһа чохдур.

Дејиләнләрдән белә бир нәтичә дә чыхарылмамалыдыр ки, шәхсијјәтин формалашмасында ирсижәтин ролу јохдур. Ролу

² Фәхри Күркани. Вис вә Рамин. Бақы, «Азәрнәшр», 1974, с. 375.

³ Мәһдимгулу Фәрағи. Бах: Классик түркмән ше'ри. Бақы, «Јазычы», 1983, с. 44.

⁴ Мәһәммәд Фүзули. Лејли вә Мәчнун. Вақы, «Ушагкәнчнәшр», 1958, с. 29.

⁵ Әлишир Нәваи. «Хосров вә Ширин». Бақы, «Азәрнәшр», 1968, с. 74.

вар! Бәс онун ролу нәдән ибарәтдир? Бу суала милли педагогика бир гәдәр сонра чаваб верир.

Шәхсијјәтин формалашмасында мүнһитә үстүнлүк верилмәси. Мүнһитин ролуну шиширдәрәк ирсијјәтин ролуну һечә ендирмәк һаллары да олмушдур. Бу фикрин әләмәтләринә аталар сөзләриндә дә раст кәлирик: «Камал ата күркү дејил, ирс илә өвләда кечә»; «Зәманә дејишдикчә адамлар да дәјишир»; «Зәманә илә һесаблашмаг кәрәкдир»; «Јахшы јолдаш адамы бај едәр, пис јолдаш зај» вә с.

Бир сыра алимләр, јазычы вә шаирләр, шәхсијјәтин формалашмасында мүнһитин һәлледиһи әһәмијјәтини хусуси гејд етмишләр. XIII әсрдә јашајыб јаратмыш Сирачәддин Урмәви, Абасгулуага Бакыханов, Чон Локк, Жан Жаг Руссо вә башгаларынын фикирләри буна мисал ола биләр. Урмәви исбат едирди ки, инсанын хасијјәти фитри дејил, шәхси һәјәтда формалашыр. О, јазырды: «Хасијјәтләр (әхлаг) һабелә идејалар, әгидәләр фитри (анаданкәлмә) олмајыб сонрадан газанылыр, ислаһ едилә-едилә формалашыр»⁶. Онун фикринчә ушағын саја (ағ) бејниндә хејир вә ја шәр, јахшы вә ја пис сонралар из салыр.

А. Бакыханов да ејни фикирдә олмушдур: «Инсанын шәрәфәти өз габилијјәтинә көрәдир, нәслинә көрә дејил»⁷.

Чон Локк шәсијјәтин формалашмасында мүнһитин ролуна үстүнлүк вермишдир. О, «Ағ лөвһә» идејасыны ирәли сүрмүшдүр. Локкун әгидәсинә көрә анадан олан ушағын бејни ағ лөвһәјә бәнзәјир; ушағын бөјүдүјү мүнһит онун бејниндә изләр гојур, шәхсијјәтини формалашдырыр. Локк «Тәрбијә һаггында фикирләр» адлы әсәриндә һәммин идејаны әсасландыраркән тәрбијәнин тә'сир күчүнү дә гәбул етмишдир.

«Азад тәрбијә» нәзәријјәсинин әсасыны гојан Ж. Ж. Руссо да мүнһитин тә'сир күчүнә мүстәсна әһәмијјәт вермишдир. Онун фикринчә, ушагла узун-узады сөһбәт апармағын, она өјүд-нәсиһәт вермәјин мә'насы јохдур. Истәнилән әхлаги кејфијјәти ушагда көрмәк үчүн ону мұвафиг шәраитә салмаг кифәјәтдир.

Урмәви, Бакыханов, Локк, Руссо кими алимләрин фикирләри биртәрәфли олса да, дөврү үчүн мүтәрәгги әһәмијјәтә матик иди. Онларын фикирләри мүртәчә фитри габилијјәтләр нәзәријјәсинә гаршы јөнәлирди.

Шәхсијјәтин формалашмасында мүнһит амилинә үстүнлүк верилмәси дә мүасир дөвр бахымындан биртәрәфлидир. Нә үчүн? Бир гәдәр сонра бу суала да чаваб вериләчәк.

⁶ Бах: З. Мәммәдов. Сирачәддин Урмәви, Бақы, «Елм», 1990, с. 36.

⁷ А. Бакыханов, Нәсиһәтләр, Бақы, «Јазычы», 1982, с. 14.

Шәхсијјәтин формалашмасында тәрбијәҗә үстүлүк верилмәси. Шәхсијјәти формалашдыран сәбәбләрин изаһында ирсијјәтин вә мүһитин ролуну азалдан, һәтта онлары тамам инкар едәнләр, башга амилә—тәрбијәҗә үстүлүк верәнләр тарихдә олмуш вә инди дә вардыр. Сәди Ширази, Ј. А. Коменски, К. А. Һелветси, Мишел Лепелетје, С. Ә. Ширвани, М. Ә. Сабир, Үзејир Һачыбәјов вә башгалары буна мисал ола биләр. Ј. А. Коменскијә көрә инсан тәрбијә сәјәсиндә инсан олур. Јахуд, франсыз философу Һелветси һамынын ејни дәрәчәдә тәһсил алмаға гадир олдуғуну исбат етмәјә чалышмышдыр. Онун фикринчә тәбии имканларына көрә адамлар бәрәбәрдиләр. Сәди Ширази дә тәҗрибән ејни фикирдә олмушдур. О јазырды:

«Кичик икән һәр ушаг едилмәзсә тәрбијәт,
Бөјүјәндә көрүнмәз онда әдәб, нәзакәт.
Јаш чубуғу истәсән һәр шәклә саларсан,
Од гурудуб дүзәлдәр о чубуғу нәһајәт»⁸.

Тәрбијәнин һәр шејә гадир олдуғуна нәзәри чәһәгдән инаныб әмәли чәһәтдән һәјата кечирмәјә тәшәббүс көстәрәнләр дә олмушдур. М. Лепетје вә Р. Оуен беләләриндән иди.

С. Ә. Ширвани, М. Ә. Сабир (1862—1911) Үзејир Һачыбәјов һәр чүр чәтинлијин ишығлы јолуну, хошбәхтлијин дүрүст үнваныны тәрбијәдә көрүрдүләр. С. Ә. Ширвани «Иглимин тәсири» адлы ше'риндә јазырды:

«...ки нә гәдәр олса шәхс нагабил,
тәрбијәтлә олур јенә камил»⁹.

Јахуд, М. Ә. Сабирин «Тәрбијә» адлы ше'риндә охујуруг:

«Үммәтин рәһнүмасы тәрбијәдир.
Милләтин пишвасы тәрбијәдир.
Тәрбијәтлә кечир үмури-чаһан.
Һәр ишин ибтидасы тәрбијәдир»¹⁰.

Бөјүк Үзејир Һачыбәјов да һәмин фикирдә олмушдур: «Ушағы нә төвр тәрбијә етсән о чүрә дә адам чыхар»¹¹.

Шакирдләрин давраһышларында, тәһсилә мүнәсибәтләриндә, мушаһидә едилән нөгсанларын сәбәбләрини башдан-баша тәр-

⁸ Сәди Ширази. Күлүстан, Бақы, «Азәриәшр», 1987, с. 126.

⁹ С. Ә. Ширвани. Мәнзүм мәктублар, һекајәләр, гәзәлләр, Бақы, «Жәнчлик», 1989 с. 50.

¹⁰ Мирзә Әләкбәр Сабир. Һоһһоһнамә, Бақы, «Азәриәшр», 1960, с. 322.

¹¹ Үзејир Һачыбәјов. Сечилмиш әсәрләри. Бақы, «Јазычы», 1985, с. 128.

бијэдә, аилә вә ја мәктәб тәрбијәсиндә көрән инзибати орган ишчиләринә инди дә тез-тез раст кәлмәк олур.

Гоша амилләр нәзәријјәси. Гоша амилләр нәзәријјәси мұхтә-лиф формада өзүнү көстәрир. Бәзиләринин (мәсәлән, Мәһәммәд пејғәмбәр, Н. Туси, К. Д. Ушински, А. П. Медведков, В. А. Су-хомлиньски вә б.) фикринчә шәхсијјәти формалашдыран һәм тәрбијәдир, һәм дә мұһит. Мәһәммәд пејғәмбәр демишдир: «Һеч бир ата өвладына көзәл тәрбијәдән гиймәтли һәдијјә верә билмәз»¹². Башга бир јердә көстәрир: «Милләтим үчүн үч шеј-дән горхурам... мә'нәвијјаты (әхлагы) мәһв едән мұһитдән».

Шәхсијјәтин формалашмасында тәрбијә вә мұһитә ејни дәрәчәдә бөјүк әһәмијјәт верән алимләрдән бири дә Н. Туси олмушдур. О, мәсәлән, јазырды: «Тәрбијәнин биринчи шәрти будур ки, ушағы онун тәбиәтини корлаја биләчәк адамларла вә шејләрлә йотуруб дурмаға гојмајасан»¹³. Ејни заманда Туси көстәрирди ки, инсанлар нөкәр вә наиб, рәијјәт вә әмир, һөкм-дар вә кәниз, көлә кими доғулмур. Бүтүн бу гисм адамлар тәби-әтдә, аләмдә јараныр, хасијјәт вә һәрәкәтләр дә тә'сирләрин сә-мәрәсидир.

Јухарыда адлары чәкилән рус алимләри дә һәмин фикирдә олмушлар. Инсан характеринин тәшәккүл тапмасында тәрбијә вә мұһит амилләринин ролуна үстүнлүк верән алимләр, истәр-истәмәз, дикәр амилләрин ролуну кәлкәдә гојурлар.

Икинчи груп алимләр (мәсәлән, Әлишир Нәваи, Ч. Греј, Г. Ајзек вә башгалары) ирсијјәтә вә мұһитә даһа чох бел бағ-лајыблар. Мәсәлән, Әлишир Нәваи мұһитини тә'сири илә әлагә-дар јазыр:

«Јүксәклик һиммәтдән олмушдур нишан,
Һиммәтсизи алчаг етмишдир заман»¹⁴.

Ирсијјәтлә әлагәдар исә Әлишир Нәваи дејир:

«Истәр тәрбијәни чох ет, истәр аз,
Фитри тәбиәти дәјишмәк олмәз»¹⁵.

Шәхсијјәтин формалашмасында мұһит вә ирсијјәт амиллә-ринин мөвгејини һәтта фанзлә ифадә етмәк тәшәббүсләри дә вар. Мәсәлән, Ч. Грејә көрә шәхсијјәтин формалашмасына кенләр

¹² 101 һәдис. «Кәнчлик» нәшријјаты, с. 8.

¹³ Н. Туси. Әхлаги-Насири. Бакы, «Елм», 1980, с. 156.

¹⁴ Әлишир Нәваи. Фәрһад вә Шири. Бакы, «Азәрнәшр», 1968, с. 25.

¹⁵ Јенә орада, с. 176.

80%, мүнүт 20%; Г. Ајзекә көрә кенләр 76%, мүнүт 24% тә'сир көстәрир.

Мүнүт амилинә мәнәл гојмајан, шәхсијјәтин формалашмасыны ирсијјәт вә тәрбијә амилләри илә изаһ етмәјә мејл көстәрәнләр дә олмушдур. Онларын фикринчә, тәрбијә иши адамын тәбии гүввәләри үзәриндә гурулмалыдыр; тәбии гүввәләр, јә'ни ирси имканлар нә гәдәр е'тибарлыдырса, адамын тәрбијәси бир о гәдәр мүвәффејјәтлә олур. И. Песталотси бу чәрәјанын ән парлаг нүмајәндәсидир.

Нәзәријјәләри вә онларын әсасларыны билмәјин зәрурилији. Шәхсијјәтин формалашмасы сәбәбләринә даир нәзәријјәләрин мүйјән көкләри, методоложи әсаслары, сијаси мәнәси вардыр. Инсан характеринин формалашмасына даир бу вә ја диқәр нәзәријјә тә'лим-тәрбијә ишинин мәзмунуну, үсулларыны, формаларыны мүйјәнләшдирмәјә тә'сир көстәрир. Мәсәлән, шәхсијјәтин формалашмасында ирси амилләрә үстүнлүк верәнләр педагожи просесин, јә'ни тә'лим, тәрбијә вә тәһсил ишинин мәгсәд вә вәзифәләрини әсасән тәбии имканлары инкишаф етдирмәкдә көрүрләр.

Тәрбијә вә ја мүнүтә үстүнлүк верәнләр исә педагожи просесә, онун мәгсәд вә вәзифәләринә башга чүр јанашырлар. Мәсәлән, мүасир АБШ-да тәрбијә амилинә үстүнлүк верән «Өдәмә тәһсили» тәрәфдарларынын фикринчә тәрбијә ишини мүйјән формада тәшкил етмәклә зәнчи балаларынын тәһсилиндәки чатышмазлыгы фајдалы кејфијјәтләрлә әвәз етмәк олар. Бу фикри тәрәфдарлары зәнчи мәнәлләриндә мәктәбләр ачмаға вә ушағлары һәмин мәктәбләрә чәлб етмәјә башламышлар. Чох кечмәмиш А. Иенсен ирсијјәт нәзәријјәсини ортаја атмышдыр. О, исбат етмәјә чалышмышдыр ки, зәнчи ушағларынын тә'лимдә кери галмаларынын сәбәби аилә тәрбијәсиндә дејил, ирси амилләрдә, гара иргин кенетик програмындадыр. Иенсен вә тәрәфдарларынын фикринчә, ашағы иргләрин шүүруна јадда сахлама, әзбәрләмә, тәкрарлама, али тәбәгәләрә мәнхус шәхсләрин шүүруна исә нәзәри фикирләри, үмумиләшмәләри, анлајышлары тез гаврамағ хасдыр. Бу сәбәбдән дә биринчиләрин јолу сәнәт мәктәбләриндән, икинчиләрин јолу исә университетләрдәндир.

Милли педагогика шәрһ едилән нәзәријјәләрин һеч бири илә разылашмыр. Чүнки, онлар ајрылығда биртәрәфлидир. Милли педагогика белә һесаб едир ки, шәхсијјәтин формалашмасында ирсијјәтин дә, мүнүтин дә, тәрбијәнин дә, әмәјин дә мүйјән ролу вардыр. Бу мүйјән рол нәдән ибарәтдир?

2. ШӘХСИЈӘТИН ФОРМАЛАШМАСЫНДА ИРСИЈӘТИН РОЛУ

Физиолокијада исбат олунмушдур ки, чинси һүчејрәдә олан хромосомлар пәсилләр арасында бир нөв көрпү ролуну ојнајыр. Бир сыра әләмәтләр нәсилдән нәслә кечир. Милли педагокика ирсән кечән әләмәтләр ики група ајырыр: физики әләмәтләр вә физиоложи әләмәтләр.

Физики әләмәтләрә үзүн гурулушу, сачын вә көзүн рәнки, гәмәт, сәс телләри вә с., физиоложи әләмәтләрә исә синир системинин хусусијјәтләри: баш бејин габағында киринти вә чыхынтыларын сәчијјәси, синир һүчејрәләри арасында әләгәләр, нейронлар, хромосомда јерләшән кенләр вә с. аиддир.

Милли педагокикаја көрә шәхсијјәтин формалашмасына тәсир көстәрән физики әләмәтләр дејил, физиоложи әләмәтләрдир.

Организм һүчејрәләринин хромосом сајында, хромосомун структурунда, һабелә кенләрдә јараиан гејри нормаллыг һансыса органларда позунтулара сәбәб олур. Мәсәлән, һүчејрәдәки хромосомларын сајы нормадан (46) аз, јәни 45 олдугда киши организмдә бәзи гадын әләмәтләри (сәсин иичәлији, саггалсызлыг, быгсызлыг, дөш вәзләринин артмасы вә с.), артыг, 47 олдугда исә гыз организмдә бојун гысалығы, чинси инкишафын кери галмасы, дөшләрин зәиф инкишафы вә с. әләмәтләр мүшәһидә едилир.

Физиолокијада о да мәлум олмушдур ки, адамларын бөјүк әксәријјәтиндә ирси имканлар нормада олур. Мәһз бу сәбәбдән дә онларын физики, физиоложи вә психоложи, о чүмләдән дә габилијјәтләринин инкишаф имканлары тәгрибән бәрәбәр олур. Бу о демәкдир ки, ејни јаш дөврүндә вә ејни шәраптә нормал инкишаф едән адамларын чохунда психоложи хусусијјәтләр бир биринә охшајыр. Лакин ирси имканлары тәгрибән охшар олан адамлар реал һәјәтда мүхтәлиф мүһитә дүшүр, башга-башга тәрбијә алырлар. Бу чүр сәбәбләрдән дә адамларда габилијјәтләрин мүхтәлифлији, һәтта ејни пешә үзрә габилијјәтләрин инкишаф сәвијјәсиндә мүхтәлифлик мүшәһидә олунур.

Габилијјәтләрдәки рәнкарәнклијин сәбәбләри, бүтөвлүкдә бәшәријјәтин фәсиләсиз давам етмәсинин механизми һәлә XIII әсрдә јашајыб јаратмыш олан енсиклопедик тәфәккүр саһиб Нәсирәддин Тусини дүшүндүрмүшдүр: «Ушагларын тәбиәтләриндә олан бу фәргләр вә зиддијјәтләрдә, истәдад мүхтәлифлији вә габилијјәтләриндә дәрнн бир сирр, инчә бир һикмәт вардыр ки, бәшәријјәтин мөвчудијјәти, чәмијјәтин давамијјәти онлара бағлыдыр»¹⁶.

¹⁶ Н. Туси. Әхлаги-Нәсир. Бақы, «Елм», 1980, с. 160.

Јалпыз алты әсрлик бир дөвр кечәндән сонра елм, Тусинин узаккөрәнликлә дудуғу «дәрин бир сирри», «инчә бир һикмәти» ача билмишдир. Сән демә, һәмин сирр, инчә һикмәт чинси һүчәј-рәләрдәки хромосомларда, хромосомлардакы сәјсыз-һесабыз кенләрдә имиш.

Бә'зән ејни мәнбәдә, ејни мүәллифин әсәриндә бир-биринә зидд олан фикирләр сөјләнилир. Ирсижәт вә тәрбијә илә әләгәдар «Габуснамә»дә сөјләнмиш фикирләр буна мисал ола биләр. Орада бир тәрәфдән јазылыр: «Инсан һечдән јарандыгда хасижәт вә тәбиәти дә онунла бирликдә јараныр»¹⁷. Дикәр тәрәфдән орадача охујуруг: «Өвлад үчүн тәрбијәдән јахшы мирас јохдур»¹⁸.

Физики әләмәтләрин ирсән кечдијини көрән адамларын бир гисми сәһвән куман едирки, һәмин әләмәтләр шәхсин бу вә јә дикәр хасижәтиндән хәбәр верир. Марағалы Әвһәди јазыр:

«Узун бојун, сағгал, бир дә бој, ајар—
Бу сифәт адамлар олурлар ахмаг»¹⁹.

Тибб саһәсиндә апарылан сон тәдгигатлардан көрүнүр ки, шәхсижәтин формалашмасына мүәјјән тә'сир көстәрән ирси әләмәтләр дәјишкәнлијә уғраја билир. Әтраф мүһитин мүхтәлиф амилләринин (јемәјин, сујун, һаванын, тәбин отларын, дәрманларын, мәшгин вә с.-ин) васитәси илә ирсижәтә тә'сир етмәк олур. Һәтта бә'зи ирси хәстәликләрин мүәличә васитәләри танылмышдыр.

Милли педагогика белә һесаб едир ки, нормал физиоложи ирси имкаиара малик олан адамларын шәхсижәтини нормал инкишаф етдирмәк мүмкүндүр. Чүнки, адамын физиоложи ирси әләмәтләри онун шәхсижәтинин инкишафы үчүн физиоложи имкан, өзүл, зәмин ролуну ојнајыр. Һәр һансы битки тохумундан мүәјјән мәһсул алмаг үчүн торпаг зәмин ролуну ојнадығы кими, физиоложи ирси әләмәтләр дә шәхсижәтин инкишафы үчүн имкан, зәмин ролу ојнајыр.

Милли педагогика тә'лим, тәрбијә, тәһсил вә инкишафла әләгәдар мәсәләләрини һәллингә һәмин имкана, һәмин зәминә, јәни физиоложи ирси әләмәтләрә лагәјд галмыр, ону нәзәрә алыр.

¹⁷ Габуснамә. Бақы, «Азәрнәшр», 1989, с. 118.

¹⁸ Габуснамә. Бақы, «Азәрнәшр», 1989, с. 118.

¹⁹ Марағалы Әвһәди. Чами-чәм. Поема, Бақы, «Азәрнәшр», 1970, с. 57.

3. ШӘХСИЛӘТИН ФОРМАЛАШМАСЫНДА МҮҢИТИН РОЛУ

Мүһит чох кениш анлајышдыр. Инсан шәхсијјәтинин формалашмасына тә'сир көстәрән әтрафдакы бүтүн амилләр мүһит анлајышына дахилдир: тәбиәт һадисәләри вә чисимләри, ичтимаи һадисәләр, сијаси вә идеоложи аб-һава, мәишәт, мадди вә мә'нәви мәдәнијјәт абидәләри, һәр бир өлкәнни харичи вәзијјәти мүһит анлајышына аиддир. Өлкәнни харичи вәзијјәти дә инсанын чәмијјәтдәки мөвгәјиндән асылы олараг онун әһвалына мүхтәлиф чүр тә'сир көстәрир. С. Ә. Ширвани һәммин мүхтәлифи нәзәрә алараг јазырды:

«Биринә бир заман олур хүррәм,
Биринә ол заман олур матәм»²⁰.

Азәрбајчан Республикасынын Конститусијасында һаглы олараг јазылыр ки, вәтәндашлар мәншәјиндән, социал вә әмлак вәзијјәтиндән, ирги вә милли мәнсубијјәтиндән, чинсиндән, тәһсилиндән, дилиндән, динә мүнәсибәтиндән, мәшғулијјәт нөвүндән, јашајыш јериндән вә диқәр һаллардан асылы олмајараг гаиун гаршысында бәрәбәрдирләр. Лакин бу көзәл демократик идеялардан бу вә ја диқәринин ачыг, бә'зән дә өртүлү шәкилдә позулдуғуну көрән шәхсдә һәммин көзәл ирејаларын реаллығына шүбһә әмәлә кәлир, дүшүнмәли олур. Јахуд, мәнзил шәраити нормал олан шәхсләрин әһвалы илә мәнзил шәраити ағыр олан вә ја һеч мәнзили олмајан шәхсләрин әһвалы хәјли фәргләнир.

Бу чүр фактлардан көрүнүр ки, әтраф мүһит адамларда әхлаги, мә'нәви, естетик, физики вә с. кәјфијјәтләрин формалашмасына мүүјјән дәрәчәдә тә'сир көстәрир. Бу тә'сирин конкрет маһијјәти нәдән ибарәтдир? Милли педагогикаја көрә тәбии вә ичтимаи мүһит амилләри адамда бу вә ја диқәр кәјфијјәтләрин баш галдырмасына тәкан верир.

4. ШӘХСИЛӘТИН ФОРМАЛАШМАСЫНДА ПЕДАГОЖИ ПРОСЕСИН РОЛУ

Педагожи просес, јә'ни тә'лим, тәрбијә, тәһсил вә инкишаф мүхтәлиф јерләрдә (тәһсил мүүәссисәләриндә, аиләдә, ордуда, идарә вә мүүәссисәләрдә вә с.) һәјата кечирилир. Педагожи просеслә мәшғул олан шәхсләр дә мүхтәлифдир: мүүәллимләр, диқәр тәһсил ишчиләри, валидејнләр, идарә вә мүүәссисә башчылары, забитләр вә с.

²⁰ Сејид Әзим Ширвани. Өјүд- мәнзум мәктублар, һекајәләр, гәзәлләр. Бақы, «Кәнчлик», 1989, с. 78.

Һәјата кечирилдији јердән вә һәјата кечирән адамын ихтисасындан асылы олмајараг педагожи просес үчүн үмуми олан чәһәт вардыр: бу үмуми чәһәт, шәхсијјәтә, мә'нәви аләмә—әхлағи, сијаси, естетик, физики, һүғуги вә с. анлајышлара, онларла әлағәдар олан бачарыг вә вәрдишләрә мәгсәдјөнлү тә'сирдән ибарәтдир.

Мә'нәви аләмә аиләнин вә тәһсил мүәссисәсинин тә'сири даһа күчлүдүр. Бунун ики башлыча сәбәби вардыр. Биринчиси, шәхсин вахты даһа чох аиләдә вә тәһсил мүәссисәсиндә кечир. Икинчиси, аиләнин вә тәһсил мүәссисәсинин кәнч нәслә мәгсәдјөнлү, планлы вә мүтәшәккил тә'сири нисбәтән узун мүддәтлидир.

Азәрбајҗан үмумтәһсил мәктәбләри вә Азәрбајҗан аиләләри халғымыз үчүн көзәл нәсл јетишдирмиш, бәшәријјәтә Үзәјир һачыбәјов, Сәмәд Вурғун, Јусиф Мәммәдәлијев, Мирзә Ибраһимов, Азад Мирзәчанзадә, Зија Бүнјадов кими дуһалар бәхш етмишдир.

Үмумтәһсил мәктәбиндә педагожи просес әсасән үч истиғамәтдә һәјата кечирилир: тә'лим заманы, синифдәнхариҗ тәдбирләрдә вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләрлә әлағәдар. Ајры-ајры фәнләрин тәдриси заманы өјрәдилән билик вә бачарығлар, тә'лимии кедиши, истиғадә олунан үсул вә тәрзләр, мүәллимин нитғи, тәфәккүрү, давраһнышы шакирдләрә күчлү тәрбијәви тә'сир көстәрир.

Дәрсә гәдәр вә ја дәрсдән сонра мәктәб директорунун, мүавинләринин, мүәллимләрин, синиф рәһбәрләринин кечирдикләри күтләви вә фәрди тәдбирләр: фәнн вә өзфәалијјәт дәрнәкләри, идман бөлмәләри, митинғләр, сөһбәтләр, музеј вә кушәләр, фотомонтажлар вә стендләр, кимсәсизләрә јардым, шәһидләр хијабанына кедиш вә с. вә и. а. кәнч нәслин тәрбијәсиндә тә'лим вә тәһсилиндә аз рол ојнамыр.

Шакирдләрдә јарадычылыг габилијјәтләринин интенсив инкишафында мәктәбдәнкәнар тәрбијә мүәссисәләри: ушаг вә мәктәблиләр сарајы, кәнч техникләр стансијасы, кәнч тәбиәтчиләр стансијасы вә с. хејли иш апарыр.

Ушағларын тәрбијәсиндә, тә'лим вә тәһсилиндә мәктәб вә аиләнин сә'јләри үст-үстә дүшәндә, бу сә'јләр бир-бирини тамамладыгда мүвәфғәијјәт әһәмијјәтли дәрәчәдә артыр.

Нәзәрә алынмалыдыр ки, мүстәгиллијә күчлү мејл көстәрән јенијетмә вә кәнчләрин бә'зиләри мүәллимин вә валидејнләрин тәрбијәви тә'сир даирәсиндән чыхмаға чалышырлар. Көрүнүр, бу чүр һаллары нәзәрә алан Әвһәди вахтилә јазырды:

«Ким азаб көрмәди тәрбијәчидән,
О, гәмдән өзкә шеј көрмәди әслән»²¹.

Тәрбијә, тә'лим вә тәһсил просеси тәрбијәчи үчүн чәтин олса да, тәрбијә алан шәхс үчүн «әзијјәтли» олса да, онун нәтичәси нәинки һәр икисинә, һәтта чәмпіјјәтә, халга да фәјдалыдыр.

Тәрбијәнин әһәмијјәтини дәнә-дәнә мұшаһидә едән Сидги башгаларыны инандырырды: «Инсанијјәтин нишанәси тәрбијә вә әдәбдир. Нечә ки, елмсыз алим мејвәсиз ағача бәнзәр, һабелә әдәбсыз адам да руһсуз чисим кимидир»²².

Суал олунур: педагожи просес, јә'ни тә'лим, тәрбијә вә тәһсил васитәсилә истәнилән нәтичәни алмаг мүмкүндүрмү? Суала бирмә'налы чаваб вермәк олмаз. Јухарыда гејд етдијимиз кими, педагожи просесин һәр шејә гадир олдугуну сөјләјәнләр бир-тәрәфли дүшүнүрләр. Педагожи просес һәр шејә дејил, чох шејә гадир ола биләр. Чүнки, тәрбијә ишиндә мүвәффәгијјәт бир сыра амилләрлә шәртләнир. Бу шәртләр арасында ирсижјәт, мүһит амилләри, һабелә тәрбијәчи шәхсијјәти дә вардыр. Ушаг нормал ирси әламәтләрә маликдирсә, ону әһатә едән мүһит тәрбијә вәзифәләринә ујғун кәлирсә вә тәрбијәчинин јүксәк педагожи һазырлығы варса педагожи иросесдән чох шеј көзләмәк олар. Бу амилләрдән һәр һансы бири олмадыгда педагожи ишдән истәнилән нәтичәни алмаг олмур. Мәсәлән, елмин, билијин әһәмијјәти барәдә мүәллимин сөнбәтини ешидән ирадәчә зәиф шакирдләр күчәдә чибиндән галаг-галаг пул чыхаран, алверә гуршанан ушаглары көрәндә дүшүнмәјә башлајыр...

Тәрбијәчи вә тәрбијә олуанлар арасында мұнасибәтин јалныз бирчә чәһәтинә—ушаг давраһышындакы нөгсана тәрбијәчиин мұнасибәтинә—нәзәр салаг. Бурада ики һал мұшаһидә едилир. Биринчи һалда тәрбијә олуан шәхсдә јалныз нөгсан көрмәк, һәр дәфә нөгсаныны онун нәзәринә чатдырмаг, мүсбәт чәһәтләринә мәнәл гојмамаг үстүнлүк тәшкил едир. Белә һалларда, адәтән, тәрбијә олуанларла тәрбијәчи арасында учурум јараныр, биринчиләр икинчидән узаглашмаға, онун көзүнә көрүнмәмәјә чалышырлар. Бундан әлавә, нөгсанларыны тез-тез ешидән ушаг һәмин нөгсанлара алыша билир. Белә ушагларда өзүнә инам азалыр, нөгсаныны арадан галдырмаг үчүн лазымышча сә'ј көстәрмир. Нәтичәдә тәрбијә иши чәтинләшир.

Икинчи һал бир гәдәр фәргләнир. Диггәтлә, гајғы илә јанашылдыгда нөгсаны олан шәхсин характериндә һансыса јакшы

²¹ Марағалы Әвһәди. Чами-чәм. Бақы, «Азәрнәшр», 1970, с. 98.

²² Мәһәммәд Тағы Сидги. Сечилимиш педагожи әсәрләри. Бақы, «Маариф», 1967, с. 28.

чәһәтләр дә мۈәйҗәнләшдирилир вә мәһз белә чәһәтләрә истинад едилир; белә олдугда нөгсаны арадан галдырмаг иши хејли асанлашыр. Нөгсанлы характерин саһиби тәрбијәчинин әдаләт-ли, гајғыкеш олдуғуну, нагис чәһәтлә јанашы јахшыны да гиж-мәтләндирдијини көрүр; онда өз гүввәсинә инам јараныр, нөг-саныны ләғв етмәјә чалышыр.

Дејиләнләрдән көрүнүр ки, сәриштәли шәхс мۈәйҗән мүнһитдә педагожи ишин өһдәсиндән уғурла кәлә биләр. Сорущулур: бе-лә олдугда педагожи ишин ролу конкрет нәдән ибарәтдир? Мил-ли педагогикаја көрә, педагожи ишин ролу мۈәйҗән мүнһитдә характер хۈсусијјәтләринин адамда формалашмасына истигамәт вермәкдән, чәмијјәт үчүн зәрәрли хۈсусијјәтләрин арадан гал-дырылмасына јардым етмәкдән ибарәтдир.

Шәхсијјәти сәчијјәләндирән хۈсусијјәтләрин формалашды-рылмасы бир күнүн, ики күнүн иши дејил. Просес узун мүддәт тәләб едир. Формалашдырылмалы хۈсусијјәтләрин (Мәсәлә, хејрхәһлығын инсанлар үчүн әһәмијјәти барәдә мә'лумат вери-лир; бу мә'лумат тәрбијә олуанлар тәрәфиндән баша дүшүлүр вә гәбул олунар; әтрафдакы адамлара газандығы шүүра ујғун мүнәсибәт көстәрир вә с.). Башга сөzlә, педагожи просес узун-мүддәтли просесдир: һәр һансы характер хۈсусијјәтинин дүжүл-масындан, әһәмијјәтинин баша дүшүлмәсиндән вә ону вәрдишә чевирмәкдән ибарәт олан педагожи тә'сир шәхсин өзүнүтәрби-јәси илә баша чатмыш һесаб едилир.

Көрүндүјү кими, мۈәллим (тәрбијәчи) педагожи ишин бүтүн мәрһәләләринә рәһбәрлик етмәли, она истигамәт вермәли олур. Фактлар көстәрир ки, ушаг нә гәдәр еркән педагожи просасә чәлб едилирсә педагожи ишин сәмәрәси бир о гәдәр артыр. Бу һәгигәти бөјүк Низами вахтилә билмиш вә бәдии шәкилдә белә ифадә етмишдир:

«Әввәл әјри битән бир чаван ағач
Зәнн етмә гочалса дүзкүн олачаг».

Тибб елминин сон нәтичәләринә әсасланараг милли педаго-гика белә нәтичәјә кәлир ки, ушағын тәрбијәсинә ана бәтниндә оларкән башламаг лазымдыр. Чүнки, һамилә гадынын нә једи-ји, нә ичдији, һансы мә'нәви-психоложи мүнһитдә күн кечирдији көрпәнин физики вә физиоложи инкишафына күчлү тә'сир көс-тәрир.

5. ШӘХСИЈӘТИН ФОРМАЛАШМАСЫНДА ӘМӘЈИН РОЛУ

Азәрбајчанын фикир баһадырлары дәнә-дәнә сөјләмишләр ки, чәмијјәтдә адамы учалдан онун чәкдији зәһмәтдир. Мәсәлән, Низами Кәнчәви хатырладырды:

«Шәһрәтә зәһмәт илә учалыбды әрәнләр,
Зәһмәт фәрјад дејилдир, бир шадлыгдыр инсана»²³.

Аталар һаглы дејиб ки, ел көзү тәрәзидир; әмәјинә көрә јахшыны писдән ајырыр. Фәхри Күркани нечә дә һаглы иди:

«Билки, ишә көрә үзә бахарлар
Пис иши һәмишә үзә гахарлар»²⁴.

Инсанын үмуми инкишафында, о чүмләдән ән вачиб психо-ложии кејфијјәт олан габилијјәтләрини инкишафында әмәјин апарычы ролу елмә чоҳдан мәлүмдур. М. Ф. Ахундовун, К. Марксын, В. Мајаковскинин вә бир чоҳ дикәр көркәмли хадимләрин фикирләри вә шәхси нүмунәләри буна мисал ола биләр. М. Ф. Ахундов өзү кими шәхсләрин фәалијјәтләрини иәзәрә ала-раг јазырды ки, алимлик ата чухасы дејил ки, мирас кими өв-лада верилсин; әсил алим олмаг үчүн јорулмаг билмәдән иш-ләмәк вә тәкидлә өјрәнмәк лазымдыр.

К. Марксын фикри дә тәғрибән беләдир. О да мүшаһидәлә-ринә әсасән исбат едирди ки, елмдә кениш шаһраһ јол јоҳдур, елмин шө'лә сачан зирвәләрини јалныз онун дашылы-кәсәкли чығырлары илә јорулмаг билмәдән ирәдиләјән шәхсләр фәтһ едә биләрләр.

Ше'р јарадычылығында да һәмин хүсусијјәтләр өзүнү көстә-рир. В. Мајаковски көзәл ше'р нүмунәсинин јаранма сәбәблә-рини сәчијјәләндирәркән поетик шәкилдә билдирмишдир:

«Поезија да
радиум тәк
чәтин тапылыр, чәтин.
Бирчә грамдан өтрү
Бир ил әмәк чәкирсән

Бир кәлмә сечмәк үчүн
јүз тон
сөз күлчәсини
арајыр,
ахтарырсаң,
газыб
јерә төкүрсән»²⁵.

Нечә олур ки, ајры-ајры адамларда габилијјәт јүксәк дәрә-чәдә инкишаф едә билир? Буиуи башлыча сәбәбләриндән бири

²³ Низами Кәнчәви. Сирләр Хәзинәси. Бақы, «Јазычы», 1981, с. 93.

²⁴ Фәхри Күркани. Вис вә Рамии. Бақы, «Азәрнәшр», 1974, с. 384.

²⁵ В. В. Мајаковски. Ше'рләр вә поемалар. Бақы, Азәрнәшр, 1980, с. 21.

мәшгдир, ардычыл, мүнтәзәм, јорулмаг билмәдән апарылан мәшг. Фәалијјәт объектинә адамын шүүрлу мүнәсибәти, алдыгы нәтичәи һәр дәфә тәһлил сүзкәчиндән кечирмәси, нөгсанлары үзә чыхарыб ислаһ етмәси, јенидән мәшгә башламасы, мәшги узун мүддәт давам етдирмәси сәјәсиндә мұвафиг сәһәдә габилијјәтләр чилаланыр, инкишафын јүксәк дәрәчәсинә галхыр, мөчүзә кими көрүнүр. Мәсәлән, әзәлә еффеқтини дујмаг сәһәсиндә Тофиг Дадашовун, иллүзија сәһәсиндә Газахыстан артисти Султангали Шүкүровун, хәстәјә тохунмадан әл илә мұаличә сәһәсиндә Чуна Давиташвилинин вә ја Б. А. Ивановун, ријази әмәлијјат апармаг сәһәсиндә електрон һесаблајычы ма-шынла јарышан Морис Дагберин, түк үзәриндә сәнәт сәһәсиндә украјналы Михаил Маслјукун, бир анлыға бәдәнини ағач кими бәркидән чинли Ши Јанкунун вә бир чох башга шәхсләрин дә мөчүзәлн көрүнән габилијјәтләри мәшг сәјәсиндә о дәрәчәдә инкишаф едә билмишдир.

Өз габилијјәтләринин сиррини сорушдугда, онлар билдирир-ләр: јорулмаг билмәјән мәшг, јенә дә мәшг.

Нәғмә, мусиги, тәсвири инчәсәнәт, идман вә с. сәһәләрдә мүнәзәм, кәркин мәшглә мәшғул олмадан киминсә мәшһур-лашдығы тарихдә мә'лум дејил.

Шәхсијјәтин формалашмасында әмәјин мүстәсна әһәмијјәт кәсб етдији мәктәбдә, тә'лим-тәрбијә ишиндә нәзәрә алынмалы-дыр. Тә'лим шакирдләрин башлыча фәалијјәт формасыдыр.

Тә'лим вә психоложи инкишаф арасында әләгә олдуғу елмдә чохдан мә'лумдур. Бәзи алимләр (А. Бине, В. Штерн, Ж. Пиа-же, И. Песталотси, Ј. А. Коменски вә б.) исбат етмәјә чалыш-мышлар ки, ушагларын тә'лими онларын јаш хүсусијјәтләри әсасында гурулмалыдыр. Бәзиләри (А. С. Выготски, Д. Ч. Ел-конин, В. В. Давыдов, А. В. Занков вә б.) исә инандырмаға ча-лышырлар ки, әксинә, тә'лим шакирдләрин психоложи инкиша-фыны өз архасынча апармалыдыр.

Бу фикирләрдә мүәјјән һәгигәт вардыр: тә'лим заманы ушаг-ларын јаш хүсусијјәтләри нәзәрә алынмалыдыр; тә'лим онла-рын психоложи инкишафыны артыра биләр. Лакин ајрылыгда һәммин фикирләрдән һеч бири илә кифәјәтләнмәк олмаз. Факт-лар көстәрир ки, тә'лим вә психоложи инкишаф арасында әләгә биртәрәфли дејил, инкитәрәфлидир. Чүнки, ушагларын инкишаф сәвијјәси бир һалда сәбәб, диқәр һалда нәтичә ола билир: јә'ни дүзкүн тәшкил олунмуш тә'лим ушагларда мұвафиг психоложи функцијаларын инкишафыны сүр'әтләндирирсә, сәвијјәси јүк-сәлмиш тәфәккүр, тәхәјјүл, диггәт, һәфизә, ирадә тә'лимин нөв-бәти мәрһәләсиндә фәалијјәтин даһа мұвәффеғијјәтли олмасына имкан јарадыр. Демәли, милли педагогикаја көрә, тә'лими баш-

дан-баша јаш хусусијјәтләринә, јә'ни инкишафын мөвчуд сәвијјәсинә табе етмәк биртәрәфли олдуғу кими, јаш хусусијјәтләринә мәнәл гојмамаг, ону тә'лим заманы нәзәрә алмамаг да биртәрәфлидир. Башга сөзлә, ушагларын тә'лим фәалијјәтинин тәшкилиндә онларын мөвчуд инкишаф сәвијјәси нәзәрә алынмалыдыр; бунунла јанашы, онларда һәлә мүшаһидә олунмајан, лакин тәдрис материалынын јүксәк сәвијјәдә мәнимсәнилмәси үчүн, јә'ни јени фәалијјәт үчүн зәрури олан психоложи функцијаларын формалашдырылмасы да нәзәрән гачмамалыдыр.

Јухарыда сөјләнән фикирләрдән милли педагогика белә нәтичәјә кәлир ки, зәһни вә физики әмәк адамын нәинки физики вә физиоложи, һабелә психоложи функцијаларынын, о чүмләдән габилитетләринин интенсив формалашмасына күчлү тә'сир кәстәрир.

6. ШӘХСИЈЈӘТИН ФОРМАЛАШМАСЫНДА ИРСИЈЈӘТИН, МҮҢИТИН, ПЕДАГОЖИ ПРОСЕСИН ВӘ ӘМӘЛИИ ГАРШЫЛЫГЛЫ ӘЛАГӘСИ

Мәсәләнин гојулушу. Шәхсијјәтин формалашмасына даир рус вә Азәрбајҗан дилиндә чап олунмуш педагожи әдәбијјатдан ики нәтичә чыхармаг олур. Биринчиси, белә чыхыр ки, шәхсијјәт ирсијјәтин, мүһит вә тәрбијәнин пассив мәнсулудур; икинчиси, биоложи вә сосоиоложи амилләрин гаршылыглы әлагәләри шәраитиндә шәхсијјәтин формалашдығы диггәтдән јайыныр. Әдәбијјатдакы бу нөгсән арадан галдырылмалыдыр. Исбат етмәк ләзымдыр ки, әввәлә, биоложи вә сосоиоложи амилләрин тә'сири нә гаршы инсан пассив галмыр, фәал олур; сонра, шәхсијјәтин формалашмасында амилләр ајрылыгда дејил, гаршылыглы әлагә шәраитиндә тә'сир кәстәрир.

Бу ики мәсәләнин елмдә индијәдәк ачылмамасы шәхсијјәтин формалашмасы саһәсиндә сөјләнән зиддијјәтли фикирләрин бандыча сәбәби олмушдур. Мәсәлән, Низами кими фикир дүһасы каһ ирсијјәт мөвгејиндә дурмуш, каһ тәрбијә амилини мәдһ етмиш, каһ да мүһит амилини өн плана чәкмишдир. «Једди көзәл»дә охујуруг:

«Бәдхисләт доғулуб һәр ким анадан,
Өләр о хисләтдә кедәр бинадан»²⁶.

Је'нә һәммин әсәрдә јазылыр:

²⁶ Низами Кәичәви. Једди Көзәл. Баки, «Азәрнәшр», 1983, с. 45.

«Чох ити зеһнләр јатан олдулар,
Ахырда сахсы габ сатан олдулар»²⁷.

«Искәндәрнамә» исә өјрәдир:

«Ағыллы адамла дост олсан әкәр,
Елми мәрифәти сәнә дә кечәр»²⁸.

Һәмнин әсәрин башга јериндә исә тәрбијә амили көјләрә галдырылыр:

«Шаһанә тәрбијә, һүнәр, нәзакәт,
Ағыла нур верир, үрәјә гүввәт»²⁹.

Фәлсәфи тәфәккүрлү көзәл шаиримиз Бәхтијар Ваһабзадәнин «Еј инсан өвлады» шә'риндә фикир суал формасында белә гојулур:

«...Атанын зәһмәти, алын тәрнлә,
Ананын јухусуз кечәләрилә,
Нечә мұәллимин, нечә дүһанын,
Нечә мәчлисләрдә хејир-дуанын
Голлары үстүндә әрсәјә кәлмиш,
Һәр шејдән гијмәтли, еј гадир инсан,
Күнаһкар сәнмисәи, јохса бу кәрдиш?
Сән нијә бу гәдәр учузлашмисәи?...».

Суал тәк шаири дејил, милјонлары дүшүндүрмүш вә инди дә дүшүндүрүр. Чохлары кими, шаир дә бир тәрәфдән инсаны тәрбијәнин (аилә вә мәктәб тәрбијәсинин), һабелә мәһдуд мә'нада мүнһитин пассив мәһсулу һесаб едир, диқәр тәрәфдән дә ону (инсаны) кәрдишә, замана гаршы гојур. Һалбуки, инсан тәрбијә вә өзүнү әһатә едән мүнһитә гаршы фәал олур, заманын јарадычыларындан биринә чеврилә билир.

Ирсијјәт вә мүнһит арасында гаршылыгла әләгә. Мүәсир фи­зиоложи тәдгигатлардан милли педагогика белә нәтичәјә кәлир ки, ирсијјәт вә мүнһит арасында әләгә мөвчуддур; мүнһит амилләри илә ирсијјәтә тә'сир етмәк мүмкүндүр. Мүәјјәнләшдирилмишдир ки, бир чох ирси хәстәликләрин шиддәтләнмә дәрәчәси ичтимаи мүнһитдән асылы олур. Инсан гејри мүнәсиб социал-сијаси вә мә'нәви мүнһитә дүшдүкдә ирси хәстәликләр өзүнү даһа тез вә даһа габарыг шәкилдә көстәрә билир. Организм үчүн мүнәсиб шәраит јарадылдыгда һәмнин ирси хәстәликләрдән бәзиләринин инкишафыны ләнкитмәк мүмкүн олур. Ган тәзјиги, атеросклероз, омба сүмүјүнүн чыхыгы вә бир сыра диқәр

²⁷ Јенә орада. С. 53.

²⁸ Низами Кәнчәви. Искәндәрнамә. Бақы, «Јазычы», 1982, с. 509.

²⁹ Јенә орада, с. 66.

хәстәликләрин ирсијјәтлә әлагәдар олан һаллары буна мисалдыр. Тибби тәдигатлардан ајдын олур ки, ган тәзјигинә вә ја атеросклероз хәстәлијинә тутулмуш валидејнләрин өвләдлары мүнәсиб олмајан шәрантә дүшән кими һәмин әләмәтләр онларда даһа тез баш галдырыр вә шндәтләнир. Әтраф мүнһитин намүнәсиб тә'сирләри ардычыл олараг арадан галдырылдыгда нәсилдән нәслә кечән һәмин позунтуларын ја гаршысы алыныр, ја да онлар зәиф тәзаһүр едир.

Елмдә о да исбат олунмушдур ки, синир системиндә, хүсүсән баш бејин габығында кедән физиоложи просесләр психи һади-сәләрин бу вә ја диқәр сәвијјәдә чәрәјан етмәсини гисмән шәрт-ләндирир. Мәсәлән, бә'зи биокимјәви амилләр, о чүмләдән наркоз, бејини ганла тә'мин олунма дәрәчәси, гана дахил олан оксикенин гәдәри, бә'зи зәһәрли маддәләр һәфизәјә, јә'ни јаддасахлама мүддәтинә тә'сир кәстәрир. Бејин һүчәјрәләриндә нуклеин туршуларынын, хүсүсән зүлалларын синтези јаддасахлама-нын мүддәтини артырыр.

Бу чүр фактлар кәстәрир ки, инсан организми, о чүмләдән бејин кениш имканлара маликдир. Мәһз бу сәбәбдәидир ки, адамлар мүхтәлиф саһәләрдә: идман, мусиги, тәсвири инчәсәнәт, әдәбијјат, техника, мүчәррәд тәфәккүр, физики әмәк вә с. саһәләрдә мүвәфғәијјәтлә мәшғул ола, габилијјәтләрини камилләшдирә, харүгәләр јарада билирләр. Милли педагогика бу дејиләиләрдән белә нәтичәјә кәлир ки, нормал ирси физиоложи зәминдә инсан бејни өз еһтијат гүввәләрини максимум дәрәчәдә сәфәрбәрлијә алмаг имканларына маликдир. Бизим, јә'ни педагожи просес иштиракчыларынын вәзифәси һәмин имканларын мөвчудлуғуну билмәкдән вә бу имканлардан истифадәни тәшкил етмәјә чалышмагдан ибарәтдир.

Ирсијјәт вә педагожи просес арасында гаршылыгы әләгә. Ирси әләмәтләр педагожи иши асанлашдыра да, чәтинләшдирә дә билир. Нормал ирси әләмәтләр тә'лим, тәһсил, тәрбијә ишинин мүвәфғәијјәти үчүн зәруридир: белә ирси әләмәтләр педагожи ишин уғурлу кетмәсинә имкан верир. Нормаданкәнар ирси әләмәтләр (ирси хәстәликләр) исә тәрбијә ишини хејли чәтинләшдирир. Тәрбијәви тәдбирләрин тә'сир кәстәрдији физики, әхлаги, естетик вә с. кејфијјәтләрин шәхсијјәтдә нормал формалашмасы үчүн организмдә нормал ирси әләмәтләр олмалыдыр. Белә имканлар олдугда һәмин тә'сирләрин сәмәрәси тез нәзәрә чарпыр, әкс тәгдирдә чәтинлик јараныр. Демәли, шәхсијјәт ја нормал, јахуд да нормаданкәнар ирси имканлар зәмининдә формалашыр. Башга сөзлә, педагожи васитәләрини шәхсијјәтә тә'сири һәм нормал, һәм дә гејри нормал ирси имканларла растлаша билир.

Милли педагогикаја көрө, профилактик вэ мүаличэ тэдбирлэри илэ ирси хэстэликлэрин шиддэтлэнмэси гаршыны алараг, педагожи иши гисмэн дэ олса јуикүллөидирмэк мүмкүндүр: шөхсини эһвал-руһијјэси хејли јахшылашыр, педагожи тэ'сир үчүн бир гэдэр мүнәсиб психоложи фон јараныр.

Мүһит вэ педагожи просес арасында гаршылыгы элагэ. Ајдындыр ки, педагожи иш мүэјјән мүһитдэ, мүэјјән һәјат шәраитидэ апарылыр. Педагожи ишин ушаглара тэ'сир күчү һәммин мүһитин нечәлијиндән дэ асылы олур. Педагожи просесин чәрәјән етдији мүһит педагожи ишин тэ'сиринин кәсәрини артыра да, азалда да билир. Ејни педагожи иш мүхтәлиф мүһитдэ ејни нәтичәни вермир; педагожи ишдән көзләдијимиз нәтичәни јалһыз мүвафиг шәрантдэ алмаг мүмкүн олур. Олур ки, педагожи иш тәшкил олунаң заман һәммин тәдбирин мүвәффәгијјәтлә кечмәсинә имкан верән лазыми шәраит јарадылмалыдыр. Ушагларда һансы әхлаги кејфијјәтлэри көрмәк истәјириксә, һансы әхлаги сифәтлэри онлара ашыламаг истәјириксә, ушаглардан мәнз һәммин кејфијјәтлэри тәләб едән мүһитин јарадылмасына наил олмалыјыг.

Һәјат фактларына әсасланаң милли педагогика белә һесаб едир ки, мүһит амиллэри кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә планлашдырылмалы, тәрбијә вәзифәләринә табе етдирилмәли, тәрбијә васитәләринә чеврилмәлидир. Ичтимаи мүһит амилләринин кетдикчә даһа кениш мигјасда тәрбијә васитәләринә чеврилмәси шәхсијјәтин формалашмасында тәрбијәни тэ'сир даирәсини хејли артырыр; чөмијјәт үчүн фајдалы хусусијјәтләрин кәнч нәслә мүвәффәгијјәтлә ашыланмасы имканлары кенишләнир... Бурада мүэјјән ганунаујјунлуг вардыр: шәхсијјәтә мүһитин тэ'сир даирәси нә гэдәр кениш, педагожи тэ'сир даирәси нә гэдәр мәнһуддурса, педагожи иш бир о гэдәр чәтинләшир. Әксинә, шәхсијјәтә көстәрилән педагожи тэ'сир даирәси нә гэдәр кенишләнирсә, мүһитин тэ'сир даирәси бир о гэдәр мәнһудлашыр вэ педагожи ишин сәмәрәси бир о гэдәр артыр. Мәсәлән, салынмыш парклардан, учалдылмыш абидәләрдән, дүзәлдилмиш фәварәләрдән, тикилмиш көзәл биналардан тәрбијә васитәси кими истифадә едилдикдә ушаг шәхсијјәтинин формалашмасында онларын ролу хејли артыр.

Мүһитин, педагожи ишин вэ әмәјин гаршылыгы элагәси. Јухарыда дејилдији кими, мүһитин вэ ја тәрбијәнин тә'сиринә адам мүэјјән мүнәсибәт көстәрир, ону һәтта дәјишдирә билир. Тәбии вэ ја ичтимаи мүһитә адамын фәал мүнәсибәти әмәк фәалијјәтиндә даһа габарыг үзә чыхыр. Өз әмәли фәалијјәтилә тәбин вэ ја ичтимаи игтисади мүһитә тә'сир едәрәк ону дәјишдирән шөхс ејни заманда өзү дә дәјишир, камилләшир.

Эмэк фэалијјэти заманы адам тэбиёт вэ чэмијјэт һадисэлэрини даһа дэриндэн дэрк едир, һэмин һадисэлэрин әсасында дуран ганунаујғунлуглары баша дүшүр, онлары өз ишиндэ нэзэрә алыр.

Чэмијјэт үчүн фәјдалы олан мәнәви кејфијјэтләр, бачарыг вэ вердишләр эмэк фэалијјэтиндэ интенсив инкишаф едир.

Эмэк фэалијјэти организмин ајры-ајры үзвлэрини мэшг етдирир, организмдэ маддэләр мүбадиләсини, ганын оксикенлә тәмин олунмасыны нормаллашдырыр, шәхсин чэмијјәтдә мөвгејини шәртләндирир, психи функцијаларыны инкишаф етдирир.

Габилитетлэри сәвијјәси мүэјјән дәрәчәдә шәхсин әмәкдә көстәрдији фәдакарлығын, ишкүзарлығын, сәјин, тәкидлијин нәтичәсидир. Бу јолла формалашан габилитет әмәкдә кәләчәк уғурларын шәртинә чеврилир.

Адамын мөвчуд мараг вэ еһтијачлары, тәсәввүр вэ анлајышлары мүһит амилләринә вэ педагожи тәдбирләрә һэмин шәхсин мүнасибәтини шәртләндирә билмир. Адам мүһит амилләрини, педагожи тәсирләрә ајры-сечкиликлә јанашыр; өз анлајышларына вэ марагларына ујғун кәләнләри гәбул едир, ујғун кәлмәјәнләринә ја лагәјд олур, јахуд да мүгавимәт көстәрир.

Милли педагогика дејиләнләрдән белә бир үмуми нәтичәјә кәлир: организмин ирси әләмәтләри шәхсијјәтин инкишафы үчүн физиоложи зәмин јарадырса, инкишаф бу зәминдә чәрәјән едирсә, мүһит шәхсијјәтдә јени-јени әләмәтләрин јаранмасына тәкан верирсә вэ бу әләмәтләрин инкишаф сүрәтини азалда вэ ја артыра билирсә, педагожи процес адамын һәјат вэ фәалијјәтини тәшкил етмәклә, мүһит амилләри арасында тәрбијә мәгсәдләри үчүн мүнасиб оланларыны сечмәклә, зәрәрлиләрини нејтраллашдырмагла, мүһитә вэ өзүнә тәсир көстөрмәклә шәхсијјәтин формалашмасыны идарә едә билир.

Адамын ирси имканларынын, ону әһатә едән мүһитин, апарылан педагожи ишин вэ онун фәрди әмәк фәалијјәтинин гаршылыгыла әлагәси шәраитиндә онун шәхсијјәти формалашыр.

СУАЛ ВЭ ТАПШЫРЫГЛАР.

1. Шәхсијјәт аилајышыны изаһ един.
2. Шәхсијјәтин формалашмасына даир һансы нәзәријјәләр вардыр?
3. Шәхсијјәтин формалашмасына һансы ирси әләмәтләр тәсир көстәрир?
4. Шәхсијјәтин формалашмасына даир һансы нәзәријјәнин тәрәфдарысыныз? Нә үчүн?
5. Шәхсијјәтин формалашмасында әмәјин ролуну изаһ един.

ДУНЖАКӨРҮШҮН ФОРМАЛАШДЫРЫЛМАСЫ

1. ДУНЖАКӨРҮШҮ АНЛАҒЫШЫНЫҢ АДАБИУАТТА ГОЛУҒУШУ

«Педагогика» аялы кітаптары бәзиринде дунжакөрүш мәселеринде тохунулмур, бәзиринде исә бу мәселелерде ху-
си јер веринур. Сонунчу група ан олан кітабларда биринде
[азыыр: «Дунжакөрүш—дунјаја»] (јәни табета, чамјјәте ва
тафаккур) олан елм, фәлсәфи, социал-сијаси, ехлагии, естетик
бахышлары бугөр бир системидир»³.

Дунжакөрүшүна веримши бу тәрфиле милии педагогика
разылаша билмәз. Әввәл, табит, чамјјәте, чамјјәте ела
дунјадемакдир: маңијјәте елм киҗиле не дунјадемакдир. Икинчиси,
дунжакөрүшү елмде, ичтимаи шуурун аҗрылыда формалары-
на мунчар етмәк дүзкүн дејил. Чүнки, фәлсәфи бахышлар да,
јаху д естетик бахышлар да ва ја ехлагии бахышлар да мунҗатәдир
ола билнр. Мәселән, маълумдур ки, текчә фәлсәфәдә бир чә-
рејанлар, бахышлар мөвчуддур: диалектик материализм, мета-
физик материализм, субъектив идеализм, объектив идеализм,
пантеизм ва с. Булар ваһид бахышда ва ја бахышлар систе-
минде улаштырмат мүмкүн дејил. Учуңчулу, фәлсәфе саһисин-
де олуғу киҗи, ичтимаи шуурун диҗар кәләреде ола билнр. Ејн
естетика саһисинде да бахышлар рәңкерәк ола билнр. Ејн
саһидә ола мунҗатәдир бахышлар механикии шәкилдә бирлеш-
тирмәк, ваһид система салмат рәалыгдә чох-чох узатдыр. Дөр-
дүнчүлү, ичтимаи шуурун һәр һансы саһисинде ваһид бахыш ол-
мурса, ичтимаи шуурун бир бириндә кәскит ичиндә фәрла-
нан, һәтта дөбән-дөбәнә анла олан бахышлар бир јерә
јыматла дунјакөрүшү јаратмат саһисиз иш һесаб едилмәли-
дир.

1996-чы илде Азәрбајҗанда чат олуңмуш «Педагогика» ки-
табында мәселә уәзиринде хуҗуси далаңлашдырар [азыыр: «Дунја-
көрүш дунјаја, јәни варыҗа-һәјәт, табитә, чамјјәте, тафәк-
кур»].
¹ Общые основы педагогики. (Ф. Ф. Королюк ва В. Е. Гмурман) редак-
тиси ила Москва, «Просвещение», 1967; Педагогика. Бакы, «Маариф», 1993.
² Педагогика школы. (Г. И. Шуклинаныи редактиси ила). Москва, 1978;
Педагогика. Москва, «Просвещение», 1968; Педагогика (Г. К. Бабанскинин
редактиси ила). Москва, «Просвещение», 1988.
³ Педагогика школы. (Г. И. Шуклинаныи редактиси ила). Москва, «Прос-
вещение», 1978, с. 125.

мијјет һадисәләрини адамын дәрк етмәсинин вә фәалијјәтинин истигамәтиниә тә'сир көстәрән үмуми ваһид бахышлара дүнјакөрүшү дејилир.

2. ДҮНЈАКӨРҮШҮН БАШЛЫЧА ФОРМАЛАРЫ, ЖАРАИМАСЫ ВӘ ИНКИШАФЫ

Бә'зи мәнбәләрдә дүнјакөрүшүнүн материализм вә идеализм, бә'зи мәнбәләрдә исә елми вә гејри елми формаларынын олдуғу көстәрилер. Милли педагогикаја көрә, дүнјакөрүшүнүн дөрд башлыча формасы олмушдур: материализм дүнјакөрүшү, идеализм дүнјакөрүшү, дини дүнјакөрүшү вә һүруфизм дүнјакөрүшү.

Материализм дүнјакөрүшүнә көрә тәбиәтдә вә чәмијјәтдә баш верән бүтүн һадисәләрин сәбәби һәмин һадисәләрин өзүндәдир. Чисим вә һадисәләрин јараимасына, һәрәкәтдә олмасына, инкишафына вә дәјишмәсинә кәнардан һеч бир фөвгәл гүввә тә'сир етмир: дүнјада тәбии ганунаујғунлуғлар һөкм сүрүр. Инсанын вәзифәси һәмин ганунаујғунлуғлары баша дүшмәкдән вә өз мәгсәдләри үчүн онлардан истифадә етмәкдән ибарәтдир. Бу чүр баша дүшүлән дүнјакөрүшүнә материализм вә ја елми дүнја-көрүшү дејилир.

Идеализм дүнјакөрүшү бунун там әксинәдир. Дүнјакөрүшүн бу формасына көрә аләмдә һөкм сүрән һадисәләрин әсасында мүәјјән шүүр, идејалар дурур. Тәбиәтдә, чәмијјәтдә баш верән, көрүнән вә көрүнмәјән һадисәләрин һамысы мүвафиг идејалар, мүәјјән шүүр мүгабилиндә чәрәјән едир. Идеализм дүнјакөрүшүнә көрә, адамларын вәзифәси һәмин идејалары дәрк етмәкдән ибарәт олмалыдыр.

Дини дүнјакөрүшүнә көрә һәр шејин-јерин, көјүн, биткиләрин, һејванат аләминин, инсанларын јеканә јарадычысы Аллаһдыр. Дүнјада, о чүмләдән чәмијјәтдә чәрәјән едән һадисәләрин һамысы Аллаһын ирадәсинә табәдир.

Талә, гисмәт кими мөвһуми аилајышлар өз башланғычыны мәһз дини дүнјакөрүшүндән алмышдыр. Бә'зи аталар сөзләриндә, мәсәлән, дејилир: «Һәр кәсин таләји алнына јазылыб», јахуд, «Гисмәтдән гачмаг олмаз».

Буна бәнзәр фикирләр «Китаби-Дәдә Горғуд»да да вардыр: «Әзәлдән јазылмаса, гул башына гәза кәлмәз»⁵, јахуд, «Әчәл вахты чатмајынча кимсә өлмәз»⁶.

⁵ Китаби-Дәдә Горғуд. Бақы, «Јазычы», 1988, с. 129.

⁶ Јснә орада.

Бә'зи жазычы вә шаирләр һәтта таләһи Аллаһын ады илә бағлаҗырлар. Мәсәлән, Гәтран Тәбризи жазырды: «Аллаһ әзәл күндән кимиш гисмәти нәдирсә, һөкмүнү вермишдир»⁷. Адамларын вәзифәси Аллаһын ирадәсинә табе олмағ, Аллаһы дәрк етмәк, она говушмағ, илаһиләшмәкдир.

Һүруфизм дүнҗакөрүшүнә көрә дүнҗада нә варса һамысы дилдә ишләнән һәрфләрин, сәсләрин сәјәсиндә баша дүшүлүр вә мүмкүн олур. һәрфләр исә сөзләрдә ифадә олунур. Һүруфизмин җарадычыларындан бири олан Фәзлуллаһ Нәими (1339—1394) жазырды: «Әкәр сөзләр олмасајды, мөвчудаты танымағ олмазды»⁸. Һүруфиләрин фикринчә, һәрфләр вә һәрфләр вәситәсилә дејилән сөзләр, һабелә рәгәмләр Аллаһын рәмзләридир. Бу рәмзләри анлајанлар Аллаһа говушур, илаһиләшир, җарадычыларә чеврилир. Бу мә'нада Нәими жазырды: «Бүтүн варлығ инсанын вүчудундадыр... Кайнатда нә варса, җараданы вә рәссамы бизик»⁹.

Дүнҗа һадисәләринә һәрфләр, сөзләр, рәгәмләр мөвгејиндән јанашан һүруфизм фәлсәфәси адамларын вәзифәсини Аллаһа говушмағ үчүн һәрфләрин, сөзләрин, рәгәмләрин маһијәтинә нүфуз етмәкдә көрүрдү.

Дүнҗакөрүшүнүн җаранмасы вә инкишафы. Дүнҗакөрүшүнүн бу вә ја дикәр формасы адамларын јашадығы вә фәалијјәт көстәрдији ичтимай-игтисади, сијаси-мә'нәви мүһитдән, онларын савад дәрәчәсиндән асылы оларағ җараныр. Елми, техниканын, игтисадијјатын, савадлылығын, милли адәт вә ән'әнәләрин, мәдәнијјәтин сәвијјәсиндән асылы оларағ бу вә ја дикәр өлкәдә дүнҗакөрүшүнүн һансыса бир формасы кениш јајылыр вә үстүңлүк тәшкил едир. Мәсәлән, һазырда, ислам өлкәләринин әксәријјәтиндә дини дүнҗакөрүшү вә ја Азәрбајҗан Республикасында елми дүнҗакөрүшү апарычы рола маликдир. Јахуд, орта әсрләрдә Азәрбајҗанда дини дүнҗакөрүшү адамларын әксәријјәтинин шүуруна һаким кәсилмишди. О заман Азәрбајҗаны истила етмиш Тејмурләнк ислам дининдән әсарәт вәситәси кими истифадә едирди. Белә бир шәраитдә Азәрбајҗан халгыны гәфләт јухусундан ајылтмағ, адамлары савадландырмағ, шүуруну, фәаллығыны артырмағ, зүлмдән азад олмағ јолларыны дүшүнән Фәзлуллаһ Нәими, Имадәддин Нәсими кими шәхсләр мејдана кәлмишди. Онлар һүруфизм дүнҗакөрүшүнү ишләјиб һазырламышлар.

Заман кечдикчә, ичтимай-игтисади, мә'нәви-сијаси шәраит

⁷ Гәтран Тәбризи. Диван. «Елм» нәшријјаты, 1967, с. 83.

⁸ Бах: Мүдриқ сөзләр. Бакы, «Јазычы», 1979, с. 8.

⁹ Јенә орада, с. 8.

дәјишдикчә ејни өлкәдә апарычы дүнјакөрүшүндә мувафиг дәјишкликләр баш верир, һәтта јени дүнјакөрүшү мејдана чыха билир. Она көрә дә, дүнјакөрүшүнә донмуш һадисә кими, бир-јоллуг формалашмыш һадисә кими бахмаг дүзкүн олмаз. Дүнјакөрүшү, дикәр һадисәләр кими, јарана, инкишаф едә вә дәјишклијә уғраја билир.

Һаким синфин, һаким тәбәгәнин вә ја грунун дүнјакөрүшү барәдә дејилән һәмин фикирләр ајры-ајры шәхсләрин дүнјакөрүшләри үчүн дә сәчијјәвидир. Ајры-ајры шәхсләрдә, бу вә ја дикәр дүнјакөрүшүнүн (мәсәлән, материализм дүнјакөрүшүнүн) әләмәтләри баш галдыра, бир мүддәтдән сонра исә о, өз јерини дикәр дүнјакөрүшүнә (мәсәлән, дини дүнјакөрүшүнә) верә билир. Ајры-ајры адамларын һәјаты вә фәалијјәтиндә бунун әкси дә мүшаһидә олунур: әввәлләр дини дүнјакөрүшүнә бел бағлајан шәхсләрин бәзиләри өз мөвгеләрини дәјишәрәк елми дүнјакөрүшү мөвгејинә кечирләр.

Шәхсин дүнјакөрүшүндә әмәлә кәлән тәбәддулата хејли амилләр тәсир көстәрә билир. Өлкәдә баш верән игтисади, сијаси, идеологи амилләрлә јанашы, шәхсин һәјатында: әмәк шәраитиндә, аилә мунасибәтләриндә, достлуг әлагәләриндә, билик сәвијјәсиндә, аилә тәрбијәсиндә, тәһсилин характериндә вә с. чәһәтләрдә јаранан јениликләрин ролу аз дејил. Мәсәлән, елми дүнјакөрүшү јеничә формалашмаға башлајан шакирд мүәллиминин Аллаһа инандығыны, һәтта үстүндә дуа кәздирдијини көрдүкдә тәрәддүд, шүбһә һиссләриндән јаха гуртармагда чәтинлик чәкир. Ејни һиссләр башга адамлары да тәлатүмә сала билир. Дини дүнјакөрүшү јолуна гәдәм гојан шәхс руһани хадимләринин бәзи һәрәкәтләриндә дедикләринин әксини көрәндә динә, онун моллаларына инамы сарсыјыр, башга јөнүмлү дүнјакөрүшүнә мејилләнмәјә башлајыр.

Дејиләнләрдән белә нәтичә һасил олур ки, дүнјакөрүшү биркүнә, бир илә, беш илә формалашмыр. Бундан өтрү чох охумаг, чох өјрәнмәк, чох көрүб-көтүрмәк, чох дүшүнмәк, чох сынагдан кечирмәк лазым кәлир. Там формалашмыш ваһид дүнјакөрүшү аз адамларда мүшаһидә олунур. Бунун сәбәбини дүнјакөрүшүнүн мүрәккәблијиндә, узун мүддәтә формалашмасында, вәзијјәтлә, шәрантлә әлагәдар дәјишә билмәсиндә, анлајышын маһијјәтинин чохлары үчүн ајдын олмамасында ахтармаг лазымдыр.

3. ДҮНЈАКӨРҮШҮН ФОРМАЛАШМАСЫНДА ПЕДАГОЖИ ПРОСЕСИН АПАРЫЧЫ РОЛУ

Төк-төк шөхслөр ваһид дүнјакөрүшү јолуна мүстәгил чыха билірләр. Хагани Ширвани бунун парлаг нүмунәсидир. Һеч нәји вә һеч кәсин тә'сири алтына дүшмәјән, там мүстәгил муһакимә јүрүдән Хагани Ширвани јазырды:

«Хаганијәм, гәлбим азаддыр мәним,
Ағлым, идракымдыр јол көстәрәним».

Адамларда бу вә ја дикәр дүнјакөрүшүнүн формалашмасына валидејнләрин тә'сири аз дејил. Диндар валидејнләр өвладларыны диндар, елми дүнјакөрүшлү валидејнләр исә өвладларыны елми дүнјакөрүшлү көрмәк истәјирләр.

Тәчрүбә көстәрир ки, тә'лим просеси, мүнтәзәм тәһсил кәңч нәслдә дүнјакөрүшүн формалашмасына даһа күчлү тә'сир көстәрир. Азәрбајчанда үмүмтәһсил мәктәбләрини вә дини мәктәбләри битирән шакирдләрин дүшүнчә тәрзләриндәки фәргләр һәмин фикри габарыг шәкилдә сүбут едир. Дини мәктәбләри битирән шакирдләр әсасән дини дүнјакөрүшүнә, үмүмтәһсил мәктәбини битирән шакирдләр исә әсасән елми дүнјакөрүшүнә мейлли олурлар.

Үмүмтәһсил мәктәбләриндә тәһсилин мәзмууну объектив олараг, мүәллим вә шакирдин истәјиндән асылы олмајараг, јалныз елми характер дашыјыр. Орта үмүмтәһсил мәктәбләриндәки фәнләрин тәдриси тәбиәт, чәмијјәт вә тәфәккүр һадисәләрини елми мөвгедәи баша дүшмәјә вә изаһ етмәјә имкан верир. Мәлум олдуғу кими, һәмин фәнләр шәрти олараг үч група ајрылыр: тәбиәтә аид олан фәнләр, чәмијјәтә аид олан фәнләр вә даһа чох тәфәккүрлә бағлы олан фәнләр.

Биринчи група физика, астрономија, кимја, ријазиијат, биолокија, икинчи група чоғрафија, тарих, әмәк тә'лими, бәдән тәрбијәси, үчүнчү група дил, әдәбијјат, мәнтиг һадисәләри аиддир. Инсан вә чәмијјәт фәнни исә үч группа аид олан биликләри үмүмләшдирмәјә имкан верир. Шакирдләр физика фәнни үзрә чисимләрин хассәләрини, гаршылыглы әлагәләрини, ганунаујғунлуғларыны өјрәнирләр. Онлар астрономија фәннини тәдриси заманы көј чисимләрини һәрәкәтләрини, јаранма сәбәбләрини, гаршылыглы әлагәләрини баша дүшүрләр. Кимја фәнни имкан верир ки, шакирдләр чисимләрин дахили гурулушуна нүфуз етсин, тәркибләрини өјрәнсин, бир-биринә тә'сириндән төрәјән һадисәләрдән һали олсунлар. Биткиләрә вә һејванлар аләминә аид олан бүтүн биликләри шакирдләр биолокија фәннини тәдриси

сајәсиндә әлдә едирләр. Дүнјада чисим вә һадисәләрин кәмијјәт кәстәричиләрини шакирдләр ријазијјәт фәннинин тәдриси заманы өјрәнирләр. Демәли, садаланан фәнләрин тәдриси әсасында шакирдләр белә бир елми нәтичәјә кәлирләр ки, тәбиәтдәки бүтүн чансыз вә чанлы варлыглар дахили ганунаујғунлуғлары әсасында әмәлә кәлир, инкишаф едир, дәјишир, јени-јени формалара дүшүр.

Икинчи група аид олан фәнләр чәмијјәтдә әмәлә кәлән һадисәләри, онларын маһијјәтини, башвермә сәбәбләрини, ганунаујғунлуғларыны дәрк етмәјә имкан верир. Чәмијјәтин социал-игтисади һәјатына аид биликләри чоғрафија фәнни, чәмијјәтин јарапмасына, формалашмасына, инкишафына, дәјишмәсинә аид олан биликләри тарих фәнни, мәнсул истәһсалына аид олан билик вә бачарығлары әмәк тә’лими, организмин күмраһлығы илә бағлы олан билик вә бачарығлары бәдән тәрбијәси фәнни шакирдләрә өјрәдир. Нәтичә етибарилә шакирдләрдә белә бир әгидә формалашыр ки, чәмијјәтдә мүшаһидә олуан бүтүн игтисади, социал, сијаси, мэдәни һадисәләрин һамысы өз дахили ганунаујғунлуғлары әсасында мүәјјән вахт әмәлә кәлир, инкишаф едир, дәјишир, јени-јени формалара дүшүр.

Ајры-ајры фәнләрин, о чүмләдән дилин тәдриси заманы кәнч нәсл идејаларла, анлајышларла, мәфһумларла, психоложи һадисәләрлә дә таныш олур. Ушағлар һәр бир конкрет идејанын, анлајышын, мәфһумун, психоложи һадисәнин әтраф мүһитлә, тәбиәт вә чәмијјәтдәки чисим вә һадисәләрлә шәртләндијини јә’гин едирләр. Шакирдләр мүдрик мүәллимин рәһбәрлији илә өјрәнирләр ки, мәнсәлән, сөјләдијимиз һәр бир фикир тәфәккүрүмүзүн мәнсулудур. Тәфәккүр бејинимизин әләмәтләриндән биридир, онун мәнсунуну исә һағгында фикирләшдијимиз тәбиәт вә ја чәмијјәт һадисәләри тәшкил едир.

Көрүндүјү кими, Азәрбајҹаида үмүмтәһсил фәнләринин тәдриси истәр-истәмәз, шакирдләрдә елми дүнјакөрүшүнүн, јә’ни тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләринә ваһид елми бахышын формалашмасына имкан верир. Имкан исә һәлә кәрчәклик демәк дедил.

Тәк-тәк шакирдләрдә елми дүнјакөрүшүндән узағлашмағ, бә’зи моллаларын тә’сири алтына дүшмәк һаллары мүшаһидә олунур. Мә’лум олдуғу кими, мәктәблә јанашы, шакирдләрә аилә мүһити дә, гоншулар да, гоһумлар да, күчә мүһити дә тә’сир кәстәрир. Белә һаллар бә’зи шәхсләрдә гејри елми, мөвһуми тәсәввүрләрин баш галдырмасына сәбәб ола билир. Бу һаллар елми дүнјакөрүшүнүн формалашмасы үчүн тәһлүкәдир. О, нәзәрә алынмалыдыр. Мәктәб дә, валидејнләр дә мөвһумат әлејһинә иш анармалыдыр.

4. ЕЛМИ ДҮНЈАКӨРҮШҮ, МӨВҲУМАТ ВЭ ДИН

Елм инкишаф етдикчэ, табиэт вэ чэмијјэт һадисэлэриндөки танунаујгунлуглар дэрк олундугча, адамлар елми биликлэрэ ји-јэлэндикчэ материалист дүнјакөрүшү онларда даһа уғурла формалашыр; мөвһуми анлајыш вэ тэсэввүрлэр азалыр. Елми дүн-јакөрүшү вэ мөвһумат исэ дабан-дабана зиддир.

Мөвһумат эрэб сөзүдүр. Мөвһум-хәјали демәкдир, хәјалда тэсэввүр едилән гүввә мә'иасыны верир. Мөвһумат—мөвһумун чә-мидир. Ат—эрэбчә шәкилчидир, чәми билдирир.

Мөвһумат бәшәријјәтин илк инкишаф пилләсинин мәһсулу-дур. Инсанлар ибтидаи ичма дөврүндә растлашдыглары табиэт вэ чәмијјэт һадисэләринин һәгиги сәбәбләрини баша дүшә бил-мәмишләр, бу сәбәбдән дә һәмин һадисэләри гејри ади, хәјали, табиәтдән узаг олан фантастик гүввэләрлә әлагәләндирмишләр. Күман етмишләр ки, јери-көјү ләрзәјә салан шимшәк чакмасы-ны, ағачлары көкүндән гопаран, дәниздә далгалары шаһә гал-дырыб саһилә чырпан, Күнәшии гаршысына пәрдә чәкиб јерә көлкә салан вэ с. һадисэләри төрәдән һансыса фөвгәлтәбии гүв-вэләрдир. Мөвһуми тэсэввүрләр, мөвһумат вэ бунунла бағлы олан адәт вэ ән'әнәләр белә јаранмышдыр. Мүдһиш табиәт вэ чәмијјэт һадисэләринин һәгиги сәбәбләрини баша дүшә билмә-јән адамлар мүхтәлиф ујдурмалара әл атмалы олмушлар. Са-вадсызлыг, елмдән, елми биликләрдән узаг олмаг исэ чәһаләтә, авамлыға, мөвһумата јол ачыр. Бу һәгигәт бизим улуларымыза да мә'лум олмушдур. Нәсирәдди Туси һәлә вахтилә јазырдыки, тә'лим заманы дини рәвајәтләр вэ анлашылмаз сәһбәтләр «лү-зумијјәтдән кәнар тәдрис һесаб едилмәлидир».

Сејид Әзим Ширвани елми нур вэ чәннәт, чәһаләти исэ зүл-мәт вэ чәһәннәм адландырмышдыр:

«Елм бир нур, чәһл зүлмәтдир,
Чәһл дүзәхдир, елм чәннәтдир»¹⁰.

Мүдриқ фикир нәһәнкләримиз һағлы олараг бир сыра нөг-санларын чәһаләтдән, мөвһуматдан ирәли кәлдијини сөјләмиш-ләр. Мәсәлән, Шејх Маһмуд Шәбустәри јазырды: «Горхағлығы-мызын сәбәби чәһаләтимиздир»¹¹. Јахуд, Хәтиб Тәбризи инан-дырырды ки, гулејбаны, әждаһа, чин—бу үч шеј јарадылмајыб-дыр. Онлар анчаг бизим наданлығымызын мәһсулудур.

М. Ф. Ахундов чәһәннәми ујдурараг мөвһуми тэсэввүр јарат-

¹⁰ Сејид Әзим Ширвани. Өјүд: мәнзум мәктублар, һекајәләр, гәзәлләр. Бақы, «Кәңчлик», 1989, с. 54.

¹¹ Бах: Мүдриқ сөзләр. Бақы, «Јазычы», 1979, с. 98.

маға чалышаилара е'тираз едирди- «...чинајәтләрин баш вермә-мәсинин әсас сәбәби чәһәннәм горхусу дејил, бу дүијада верилә-чәк чәзанын, таныш-билишин мәзәммәтинин горхусудур»¹².

Тәгрибән буна бәнзәр фикри Сәмәд Вургун ше'р формасында белә ифадә етмишдир:

«Нә гәдәр севсәк дә идеаллары,
мәиңә, һәјатдадыр өмрүн баһары»¹³.

Тәәссүф ки, мөвһуматын бә'зи галыглары бу күнүмүзә гәдәр-јашамагдадыр. Һәјат фактлары көстәрир ки, мөвһумат вә онун-ла бағлы олан адәт вә ән'әнәләр елми билији мәһдуд олан, елми дүнјакөрүшү һәлә формалашмајан адамларын аиләләриндә да-һа чох мүшаһидә едилир.

Мөвһумат галыгларыны арадан галдырмагда мәктәбин, мү-әллимләрин үзәринә әлавә вәзифәләр дүшүр. Мүәллим бу вә ја дикәр шакирддә һансы мөвһумат галыгларынын олдуғу илә-марағланыр, онун сәбәбини арашдырыр вә арадан галдырмағ үчүн инаидырычы елми дәлилләр кәтирир, елми дүнјакөрүшүн формалашмасына әлавә көмәклик көстәрир.

Елми дүнјакөрүшү вә дин. Дин нәдир? Азәрбајҹан Совет еисиклопедијасында јазылыр ки, дин бир вә ја бир нечә Алла-һын, «мүгәддәсләрин»—јә'ни фөвгәлтәбиилијин бу вә ја дикәр-нөвүнүн реаллығыны әсас көтүрән дүнјакөрүшү, давраһыш вә спесифик фәалијјәтдир»¹⁴. Бу чүр баша дүшүләи динин кениш-јајылмыш нөвләриндән бири дә исламдыр. Кечмиш совет дөв-рүндә бүтүн динләр, о чүмләдән ислам дини јасағ едилмиш, дин-дарлар тәғиб олунмуш, дини адәт вә ән'әнәләрә гадаға гојул-мушду. Һазырда—Азәрбајҹан Республикасынын дөвләт мүстә-гиллији шәраитиндә динә е'тигад азаддыр. Мәсчидләр мүстәгил фәалијјәт көстәрир. Диндарлар орада сәрбәст ибадәт едирләр.

Динин, о чүмләдән Ислам дининин фәјдалы чәһәтләри чох-дур. Һәлә Исламдан хејли әввәл Азәрбајҹан эразисиндә јаран-мыш Зәрдүшт дининдә хејли бәшәри фикирләр сөјләмишдир. Бу динин јарадычысы олан Зәрдүштүн фикирләри «Авеста» ад-лы китабда шәрһ едилмишдир. Вүтүн заманлар үчүн әһмијјәт-ли олан фикирләрдән бә'зиләри беләдир: «Әһд-пейманы сындыр-мағ наданлыгдыр»; «фикри, әмәли вә дили әјриләрә хидмәт ет-мәк дүз адамлара нислик етмәк демәкдир»; «Чалышын алим

¹² М. Ф. Ахундов. Кәмалүддөвлә мәктублары. Бақы, «Кәңчлик», 1969, с. 60.

¹³ Сәмәд Вургун. Сечилмиш драм әсәрләри вә посмалары. Бақы, Азәрнәшр, 1974, с. 236.

¹⁴ III чилд. Бақы, 1979, с. 458.

илә җаһил арасында фәрг гојасыңыз»; «Алимләр һәјатын јол көстәрәиләридир» вә с.

Бу чүр бәшәри фикирләр Ислам дининдә дә чохдур. Ислам дини адамлары паклыға, һалаллыға, көзәллијә, сағламлыға, хошбәхтлијә, достлуға, инсанпәрвәрлијә сәсләјир; хәјанәтә, сәдагәтсизлијә, сатгынлыға, бәдхахлыға, нислијә гаршы амансыз олмаға чағырыр. Мәһәммәд пејғәмбәрин һәдисләриндә дејилир: «Инсанын дини онуи ағлыдыр, ағлы олмајанын дини дә јохдур»; «Ән јахшы адамлар биликли адамлардыр»; «Биликсиз олан вә билик әлдә етмәјә чалышмајан адамлардан чәмијјәтә, халға хејир кәлмәз...» вә с.

Исламда китаба бөјүк еһтирам вар. Ислама көрә, китаб адамлара билик, елм, әхлаг өјрәтдијинә көрә мүгәддәсдир. Одур ки, китабын үстүнә башға әшја гојмағ, вәрәгәсини әзмәк, әлләри тәмиз јумамыш, дырнағлары тәмизләмәмиш она тохунмағ, ону әлә көтүрмәк күнаһ һесаб едилир.

Ислам дининдәки бу чүр фәјдалы фикирләрдән шакирдләр һалы олмалыдыр. Ејни заманда мүәллим Ислам дининә халғ арасында икили мүнәсибәтин олдуғуну да билмәлидир. Билмәлидир ки, адамларыи хејли һиссәси, бәзи аталар сөзләриндә дејилдији кими, Аллаһа бөјүк етигад көстәрир: «Аллаһ адилдир», «Аллаһ кәримдир» вә с.

Мүәллим она да көз јума билмәз ки, адамларын башға бир һиссәси Аллаһ аилајышына һәјат тәчрүбәсиндән јанашарағ дејирләр: «Аллаһ кәримди, гујусу да дәринди», «Аллаһын ады вар, өзү—јох», «Фәләк—баша кәләкдир», «Аллаһа үмид бағлајан шамсыз галар», «Мәсчидә кириб ағлама, Аллаһа бел бағлама» вә с.

Адамларын бир гисминдә Аллаһын варлығына инамын азалмасы сәбәбләри мүәллим үчүн аз әһәмијјәтли дејилдир. Чыхылмаз вәзијјәтә дүшәндә, ағыр хәстәлијә дүчар оlanda, тәчавүзә мәрүз галанда, гатиллә үз-үзә кәләндә, тәбии фәлакәт гурбаны олмағ тәһлүкәси јарананда адамлар әлләрини јухары галдырыр, Аллаһдан имдад диләјир. Лакин, һеч бир јардым көрмәјән инсанларын Аллаһа етигады һағлы оларағ азалыр.

Һәр шејин сәбәбини, бүтүн дәрдләрин дәрманыны, дүнјанын јаранмасы вә кәрдишини илаһи гүввәдә көрмәјә шүбһә илә јанашанлара руһаниләр тәрәфиндән диван тутулмасы һаллары да дини һөрмәтдән салыр. Көј чисимләринин тәбии ганунлар әсасында һәрәкәт етдијини сөјләјән дүнја шөһрәтли алимләрин тәғиб едилмәси, онлардан Имадәддин Нәсими, Чордано Бруно кими мисилсиз мүдрикләрини мин-бир әзаб-әзијјәтлә өлдүрүлмәси руһаниләрә шөһрәт кәтирмәмишдир.

Ислам дининин тарихинэ бэлэд олан, Гур'аны јахшы билэн, онун дүзкүн шәрһини верэн савадлы дин хадимләри вар. Азәр-бајчан халгы белэ хадимләрэ бөјүк еһтирам көстәрир. Бунларла јанашы, дин пәрдәси алтында мин бир фырылдаглардан чыхан, јалныз шәхси мәһфәәт күдән, өзүнү ахунд, сејид, молла адландыран надан «Аллаһ адамлары» өз чиркин әмәлләри илә Ислам динини һөрмәтдән салырлар. Сөзү илә әмәли дүз кәлмәјән, һәтта һүзүр јериндә ачыг алверә чыхан моллалар һаггында дејир-ләр: «Молланын гарны бешдир, бири һәмншә бошдур», «Иланын ајағыны, гарышганын көзүнү, молланын чөрәјини көрән олмайб», «Сөјүддән бар көрән, Сејиддән дә көрәр», «Касыб өләндә молла хәстә олар», «Молла евиндән аш, кор көзүндән јаш чыхмаз», «Адамын өлүмү—молланын бајрамы» вә с.

Һәјатын даим өз ахары илә кетдијини, фөвгәлтәбни гүввәләрә бел бағлајараг үмидләринин һәр дәфә пуча чыхдығыны јәгин едән инсанлар өз әһваллары вә мүнәсибәтләрини бајатыларда да ифадә етмишләр. Бајатылардан бириндә дејилир:

Аман фәләк, дад фәләк,
Һеч олмадым шад фәләк.
Ичирдијин шәрбәтдән
Өзүн дә бир дад, фәләк.

Инди өзүнү пејғәмбәрин, имамларын «елчиси» адландыранлар, фала баханлар, чадукарлыг едәнләр, «Аллаһ веркиси» аланлар, хәстәликләри көз гырпымында сағалданлар вә дижәр нөв надашлар да мүәллим диггәтиндән јајынмыр. Шакирдләрдә елми дүнјакөрүшүнүн формалашмасы үчүн тәчрүбәли мүәллим-ләр дин пәрдәси алтында бәд әмәлләрлә мәшғул олан шәхсләрин фырылдагларыны елми дәлилләрлә алт-үст едирләр. Нәтичә олараг шакирдләр инанырлар ки, дүнјада һеч бир илаһи гүввә, фөвгәлтәбни гүввә јохдур, тәбиәтдә вә чәмијјәтдә баш верән бүтүн һадисәләрин сәбәби елә тәбиәтин, чәмијјәтин өзүндәдир. Тәбиәти вә ја чәмијјәти, о, чүмләдән инсанлары һәр һансы бир гүввә кәнардан идарә етмир.

СУАЛ ВӘ ТАПШЫРЫГЛАР.

1. Дүнјакөрүшүнә анд һансы анлајышы дүзкүн һесаб едирсиниз? Нә үчүн?
2. Дүнјакөрүшү һансы әләмәтләри илә сәчијјәләнир?
3. Елми дүнјакөрүшүнүн әләмәтләри һансылардыр?
4. Дини дүнјакөрүшүнүн әләмәтләри һансылардыр?

5. Идеалист дүнжакөрүшүнү сачијјеландирин.
6. Нуруфизм дүнжакөрүшүнүн өз дөврү үчүн мүтәрэгги ролуну изаһ едін.
7. Ушагларда елми дүнжакөрүшүнү һансы јолларла формалашдырмаг олур?

АҒЫЛ ТӘРБИЈӘСИ

1. АҒЫЛ ТӘРБИЈӘСИ ПРОБЛЕМИНИН МҮАСИР ӘДӘБИЈАТДА
ҒОЈУЛУШУ

Ағыл тәрбијәси проблеминин зәрурилији. Ағыл тәрбијәси проблеми барәдә сөз ачмағын зәрурилији ики башлыча амилдән ирәли кәлир. Бунлардан бири дөврүмүзүи хүсусијјәтләри илә, дикәри мөвчуд педагожи әдәбијатла бағлыдыр.

Мүстәгил республикамыз базар игтисадијјатына кечир. Инди һәјатымызын бүтүн саһәләриндә бә'зи хошакәлмәз һалларла да гаршылашырыг. Сијаси, игтисади, социал вә мә'нәви мәсәләләрин һәллиндә үмүмхалг мәнафеләрини дејил, шәхси мәнафеләри өн плана чәкмәк кими мејлләр өзүнү габарыг шәкилдә көстәрмәјә башлајыр. Белә бир шәраитдә ағыллы һәрәкәт етмәјә, ағылла дуруб отурмаға, ағыл тәрбијәсини күчләндирмәјә бөјүк еһтијач вардыр. Бәла һәм дә орасындадыр ки, алверчи дә, алверә ришхәнд едән дә, хаин дә, сатғыи да, достлуға хәјанәт едән дә, бә'зи сијаси чәрәјанларын башында дураилар да өзләрини ағыллы һесаб едирләр. Сәбәби? Башлыча сәбәбләрдән бири будур ки, «ағыл», «ағыллылыг» аңлајышларынын маһијјәти һәлә һеч дә һамы үчүн там ајдын дејилдир. Одур ки, ағылын вә ағыл тәрбијәсинин маһијјәтини ајдынлашдырмаг лазымдыр.

Мүасир әдәбијатда мәсәләнин ғојулушу. Мөвчуд педагожи әдәбијатла танышлыгдан белә бир нәтичә һасил олур ки, ағыл тәрбијәси мәсәләсиндә гејри мүәјјәнлик һөкм сүрүр. Бә'зи педагожи мәнбәләрдә¹ һәмин мәсәләјә һеч тохунулмур. Бә'зиләриндә исә ағыл тәрбијәси мәсәләси үзәриндә хүсуси дајанылыр. Русча педагожи лүғәтдә јазылыр: «Ағыл тәрбијәси биликләрин, вәрдишләрин вә дүијакөрүшү әсасларынын формалашмасы, шакирдләрин тәфәккүрүнүн инкишафы вә зәһни әмәк мәдәнијјәтинин ашылаимасыдыр»². Башга бир мәибәдә ағыл тәрбијәсинә бир гәдәр фәргли тә'риф верилир: «Ағыл тәрбијәси шәхсијјәтдә интеллектуал мәдәнијјәтин, идрак мотивләринин, тәфәккүр фәәлијјәти бачарыгларынын, диалектик тәфәккүрүн, тә'лим әмәјини сәмәрәли тәшкил етмәк бачарыгларынын формалашдырылма-сыны нәзәрдә тутур»³.

¹ Основы общей педагогики. Москва. «Просвещение». 1967. Педагогика. Москва. «Просвещение». 1968. Педагогикадан мүнәзирә конспектләри. Бақы, «Маариф». 1983.

² Педагогический словарь. Т. II, Москва, изд. АПН РСФСР, 1960, с. 514.

³ Педагогика. Москва, «Просвещение», 1988, с. 141.

Азәрбајҹанда ағыл тәрбијәси мәсәләсинә тохунанлар вардыр. Мәсәлән, педагогика адлы китаблардан бириндә јазылыр: «Әг-ли тәрбијә мұәллим вә ја тәрбијәчинин рәһбәрлији алтында ша-кирдләрин әгли гүввәләринини вә тәфәккүрүнүн мәгсәдјәнлү ин-кишаф етдирилмәси вә онларда елми дүнјакөрүшүн формалаш-дырылмасы просесидир»⁴. Јахуд, 1996-чы илдә чап олуномуш «Пе-дагогика»да дејилир: «Зеһни тәһсил интеллектуал бачарыг вә вәрдишләр системинә јијәләнмәји, тәфәккүрү вә әгли кејфијјәт-ләри инкишаф етдирмәји, идрак мотивләрини формалашдырма-ғы нәзәрдә тутур».

Һәмин мәнбәләр мұгајисәли нәзәрдән кечирилдикдә мә'лум олур ки, 1993-чү илдә Азәрбајҹанда чап олуномуш китабын фик-ри 1960-чы илдә чапдан чыхмыш педагожи лүгәтдәки фикрә, би-зим чап етдирдијимиз «Педагогика»дакы фикир исә 1988-чи илдә русча чап олуномуш «Педагогика»дакы фикрә ујғундур.

Ағыл вә ағыл тәрбијәси анлајышларынын маһијјәтини ачмаг әвәзинә, һәмин китабларын биринчисиндә тәфәккүрдән, онун диалектик, мәнтиги, мұчәррәд, үмуми, нәзәри, техники вә с. ки-ми нөвләриндән, дикәриндә исә елмдән, тә'лимдән, биликдән, билијин, бачарығын, вәрдишин нә демәк олдуғундан узун-узады данышылыр.

Күман едирик ки, интеллектуал бачарыг вә вәрдишләрлә тә-фәккүрү вә әгли кејфијјәтләри јанашы гојмаг дүзкүн дејил. Чүн-ки гәдим јунан сөзү олан интеллект елә ағыл, тәфәккүр кими ба-ша дүшүлүр.

Ағыл тәрбијәсини бүтөвлүкдә тә'лим вә ја тәһсиллә ејниләш-дирмәјә дә һагг газандырмаг олмаз. Ағыл тәрбијәси кениш мә'-нада баша дүшүлән тәрбијәнин тәркиб һиссәси, сәһәләриндән биридир. Бундан әлавә, тә'лим вә тәһсиллә әлағәдар нәзәрдән кечирилдикдә дејилмәлидир ки, ағыл кејфијјәтләрини ашыла-маг онларын, јә'ни тә'лим вә ја тәһсилин һәјата кечирдикләри функцијалардан биридир.

Ағыл тәрбијәсини дүнјакөрүшүндән, хүсусән дә елми дүнја-көрүшүндән асылы етмәк, она мүнчәр етмәк дә мәғбул сајыла билмәз. Чүнки, мәсәлән, дини вә ја идеалист дүнјакөрүшлү адам-лары ағылсыз һесаб етмәк там әдаләтсизлик олдуғу кими, өзүнү елми дүнјакөрүшлү шәхс һесаб едәнләрини арасында һәрәкәтләр-ринә көрә чәзаландырыланlara көз јуммаг да һагсызлыг олар-ды.

Ағыл тәрбијәси анлајышына верилмиш тә'рифләрин уғурсуз-луғу нәдән ирәли кәлә биләр? Бизчә башлыча сәбәбләриндән

⁴ Педагогика. Бақы, «Маариф», 1993, с. 212.

бири «ағыл» вә «Ағыл тәрбијәси» анлајышларыны маһијјәтинин индијәдәк ајдын олмадығы илә бағлыдыр.

Мәлүмдур ки, ејни анлајышыи башга-башга мәфһумларла (әгли тәрбијә, зәһни тәһсил, ағыл тәрбијәси) ифадәси јалныз долашыглыға, анлашылмазлыға сәбәб олур. Бу мәфһумлардан һансынын ишләдилмәси даһа чох мәгсәдәүјгун һесаб едилә биләр? Фикримизчә—«Ағыл тәрбијәси»! «Зәһни тәһсил» мәфһуму ишләдилмәмәлидир, чүнки онун мәнтиги әсасы јохдур. О нә тәһсилини формалары анлајышына (ә'јани тәһсил, гијаби тәһсил вә с.-ә), нә дә нөвләринә (орта тәһсил, али тәһсил вә с.-ә) үјгун кәлир. Бундан әлава, «зәһни тәһсил» мәфһумунун ишләдилмәси «физики тәһсил» мәфһумуиун мөвчудлуғуну да нәзәрдә тутур. Һалбуки, белә тәһсил јохдур.

«Әгли» сөзү нәји нәзәрдә тутур? Ајдындыр ки, «Ағыл» сөзүнү! Бәс беләдирсә, нә үчүн ән'әнәнин гулу олуруг? «Әгли» сөзүнү «ағыл» кими, «әгли тәрбијәси» «ағыл тәрбијәси» кими ишләтмәк даһа дүзкүн олмазмы? Мәнчә, олар! Вә шифаһи халг әдәбијјатында, һабелә бәдии әдәбијјатда «ағыл» сөзү боллуча ишләнир.

Мөвчуд әдәбијјатда, о чүмләдән педагожи әдәбијјатда «ағыл» мәфһуму кениш ишләдилсә дә, онун маһијјәти елми чәһәтдән тәһлил едилмәмишдир вә она елми тә'риф верилмәмишдир.

2. КЕЧМИШ ИРСИМИЗДӘ МӘСӘЛӘЈӘ МҮНАСИБӘТ

Мәсәләјә ајдыңлыг кәтирмәк үчүн кечмиш ирсимизә дә мүрачигәт етмәк, мүдрик ата-бабаларла мәсләһәтләшмәк, ағыл һаггында, инсан һәјаты вә фәалијјәтиндә онун јеринә вә әһәмијјәтинә даир мүдрикләримизин фикирләрини дә изәрә алмаг фәјдалыдыр. Халгымызын адлы-санлы адамлары, елм вә мәдәнијјәтимизин нүмајәндәләри, јазычы вә шаирләримиз ағыл һаггында олдугча дәјәрли, бу күнүмүз үчүн чох әһәмијјәтли фикирләр сөјләмишләр. Һәмин фикирләр аталар сөзләри, зәрб мәсәлләр, бајатылар, тапмачалар, нағыллар, рәвајәтләр, ше'рләр, һекајәләр вә с. формасында ифадә олунмушдур. Бизим борчумуз бу рәнкарәнк зәнкии тарихи ирсимиздән истифадә едәрәк ағыл анлајышынын маһијјәтини ачмагдыр. Аталар сөзләриндән бә'зиләрини бурада хатырламаг јеринә дүшәрди: «Гүввә һәр шеји, ағыл гүввәни сындырар», «Палтары зинәтләндирмәкдәнсә, ағылы зинәтләндирмәк јахшыдыр», «Ағыл јашда дејил, башдадыр», «Баба малындан нә фәјда, башда дәвләт олмаса», «Аллаһын адама гәзәби тутанда әввәлчә онун ағлыны алыр».

Пейғәмбәр кәламыдыр, дејир ки, «Инсанын бөјүклүјү, улулу-

гу ағыллы олмасындадыр». Гочаман шәрг дүнјасынын эзәмәтли абидәси кими мәшһур олан «Кәлилә вә Димнә» ағылы «Гәләбәләр ајнасы, зәфәрләр күзкүсү, дүнјанын бәзәји» һесаб едир.

Суал олунур: кечмишин фикир дуһалары нә үчүн ағыла бу гәдәр мүстәсна әһәмијјәт вермишләр? Суала кечмиш фикир дүнјасындан да чаваб танмаг мүмкүндүр. Инсанларын давранышларыны, һәјат тәрзләрини, ағибәтләрини узун мүддәт диггәтлә мүшәһидә едән ата-бабаларымыз бу чүр үмумиләшмәләрә кәлиб чыхмышлар: «Ағыллы камал ахтарар, чаһил-мал», «Дәлинин үрәји дилиндә, ағыллынын дили үрәјиндәдир», «Ағыл ән бөјүк сәрвәтдир» вә с.

Ағылын вә кәмағыллығын ағибәтиндән сөз ачан бөјүк Фирдовси (934—1020) онлары поетик шәкилдә чох дәгиг сәчијјәләндирмишдир:

«Сәадәт ағылда, ничат ондадыр,
Ағылсыз олан шәхс зиндандадыр»⁵.

Бәдрәддин Гадиринин фикринчә, ағылы, камалы олан шәхс инсандыр:

«Бәни адәмдә әкәр олса камал, инсандыр,
Јохса бир сурәти инсан, сифәти һејвандыр»⁶.

Ағыла јүксәк гијмәт верән А. Бакыханов бу гијмәтин сәбәбләрини дә ачыгламышдыр: «Ағылдан вә әмәлдән үстүн вар-дөвләт јохдур. Чүнки, онлар һәмишә сәнинләдир вә онлары һеч ким сәндән ала билмәз»⁷.

Хагани Ширванијә кәрә, ағыл она кәрә гијмәтлидир ки, инсан нәфсинә, инсан тамаһына үстүн кәлмәк вәситәсидир; о, өз фикрини арзу формасында ифадә етмишдир:

«Көнүл, кәл сән, ағылын пәнаһында ол
Ки, ағыл тамаһын бөјнуну вурар».

Тусинин фикри дә бизим үчүн гијмәтлидир: «Әхлаг чәмијјәтин тәрәггисинә, онун дәјишмәсинә әсил мә'нада тә'сир кәстәрә билмәз, јалныз идракла бирләшдикдә о гүввәт вә гүдрәт кәсб едир».

Көрүндүјү кими, мә'луматлы, биликли олмагда, фикринә, дилинә һаким кәсилмәкдә, ән дәјәрли сәрвәтә саһиб олмагда,

⁵ Фирдовси. Шаһнамә. Бакы. «Јазычы», 1987, с. 12.

⁶ Бах: Мудрик сөзләр. Бакы, «Јазычы», 1979, с. 103.

⁷ А. Бакыханов. Нәсиһәтләр. Бакы, «Јазычы», 1982, с. 12.

чәтинликләре үстүн кәлмәкдә, сәадәт вә хошбәхтик јолуна чымагда, әсил инсанлыг зирвәсинә учалмагда, адамы алчалдан нагис әхлаги кәјфијјәтләрдән хилас олмагда ағылын мүстәсна рол ојнадығы әчдадларымыз тәрәфиндән дәнә-дәнә гејд едилмишдир.

Бәс инсанларын һәјатында өнәмли мөвге тутан ағыл нә олан шејдир? Ағылы сәчијјәләндирән һансы әламәтләр вардыр?

3. АҒЫЛ ӘЛАМӘТЛӘРИ

Ағылын әһәмијјәтинә даир јухарыда сөјләнмиш фикирләре вә мүасир һәјатын реаллыгларына әсасланараг демәк олар ки, ағыл әмәк фәалијјәтиндә, өз ишинин, әмәлинин сонуну ајдын тәсәввүр етмәкдә, өз нөгсанларыны көрә билмәкдә, нитг вә фикринә һаким кәсилмәкдә, мәнтигли данышмагда, достлугда, дүшмәнә мүнәсибәтдә вә с. саһәләрдә габарыг шәкилдә өзүнү көс-тәрир.

Адамын ағыллылыг дәрәчәси илк әввәл онун **көрдүјү ишдә, ишин кәјфијјәтиндә** вә нәтичәсиндә тәзаһүр едир. һәр һансы иши көрмәздән әввәл онун нә илә нәтичәләнәчәјини ајдын тәсәввүр етмәк бачарығы адамын ағыллы олдуғуна дәләләт едир. Ағылын бу чәһәтини нәзәрә алан Әссар Тәбризи јазырды:

«Һәр ағыллы јахшы көрсә өз ишини сонуну,
Дүшмәнәри һијләләри јахаламаз бил ону»⁸.

Ағылын бу чүр чәһәтинә дәриндән бәләдлијин нәтичәсидир ки, «Габуснамә»дә гыса, лакин чох ајдын шәкилдә јазылыр: «Әв-вәлчәдән дүшүнә билмәк бачарыға бәрабәрдир»⁹.

Аталар сөзүндә дә ағылын һәмин хүсусијјәти диггәтдән јајынмамышдыр. Аталар сөзүнүн бириидә дејилир: «Бачарыг ағылын нишанәсидир».

Адамын өзүнә мүнәсибәтиндә, өзүндә нөгсанларын олуб-олмадығыны мүәјјәнләшдирә билмәсиндә, өз сөзләринә вә һәрәкәтләринә гијмәт вермәји бачармасында ағылын дәрәчәсини көр-мәк мүмкүндүр. Мәсәлдир, дејәрләр: «Мәрд өзүндән көрәр, на-мәрд өзкәдән».

А. Бақыханов ағылын бу әламәтини чох ајдын вә габарыг шәкилдә ифадә етмишдир: «О адам ағыллы һесаб олунар ки,

⁸ Әссар Тәбризи. Мәһр вә Мүштәри. Бақы, «Јазычы», 1988, с. 64.

⁹ Габуснамә. Бақы, «Азәрнәшр», 1989, с. 50.

өз нөгсаныны башгаларындан чох көрсүн»¹⁰. Ше'р дүһаси Низа-
ми өз ејбини көрә билмәји кениш тәблиғ етмишдир:

«Өзкәсинин ејбинә көзләринин ачма сән,
Өз-өзүнү көрәндә өз ејбиндән гачма сән»¹¹.

Ағыл әләмәтләри данышыгда, дилдә даһа чох өзүнү көстәр-
дијиндән, мүдрикләр сонракы нәсилләри дөнә-дөнә хәбәрдар ет-
мишләр, истәмишләр ки, адамлар бир-бири илә үсијјәттә олан
заман, ишләтдикләри сөз вә ифадәләрдә еһтијатлы олсунлар.
Гәдим јазылы абидәләрдән бириндә охујуруг: «Инсан һәр шеј-
дән чох дилиндән бәләја дүшүр»¹². Буну нәзәрә алан һәмин мән-
бә дејир: «Ағыллы адамларын һәјатында ән лајигли чәһәт да-
нышмамагдыр»¹³.

Бөјүк Низами өз фикринин тә'сир күчүнү артырмаг үчүн да-
нышыг тәрзиндә ағыллы вә ахмаг адамын фәрғини белә вермиш-
дир:

«Ағыллы бир ишдир јумшаг данышмаг,
Кобудлуг ахмаға јарашар анчаг»¹⁴.

Мүдрикләримиз нитгин башга чәһәтләриндә, мәсәлән, сөјлән-
нән фикрин әләгәли олуб-олмамасында, дәлилләр кәтирилиб-
кәтирилмәмәсиндә, сөзүн јеринә дүшүб-дүшмәмәсиндә ағылын
нә вәзијјәттә олдуғуна хүсуси диггәт јетирмиш вә өз мүнәсибәт-
ләрини билдирмишләр. Мәсәлән, Сә'ди вахтилә јазырды:

Дәлилдә, сүбутда олуру күч, гүввәт,
Ганун олан јердә иш көрмәз һиддәт»¹⁵.

Бу күнүн өзүндә мәнтигсиз, дәлилсиз, јерсиз данышан адам-
ларын аз олмадығынын вә беләләринин халг арасында надан
адландырылдығынын шаһидијик.

Узаг кечмишдән үзү бәри мүдрикләрин ағылла әләгәдар гиј-
мәтләидирдикләри әләмәтләрдән бири дә достлугла бағлыдыр.
Онларын кәлдији гәнаәт будур ки, ағыллы адамлар үчүн әсил
дост дүнјада ән бөјүк не'мәтдир. Наданлар исә достлугда јалныз
мүәјјән мараг күдүрләр. «Кәлилә вә Димнә» кими тарихи абидә-

¹⁰ А. Бакыханов. Нәсиһәтләр. Бақы, «Јазычы», 1982, с. 12.

¹¹ Низами Кәичәви. Сирләр хәзинәси. Бақы, «Јазычы», 1981, с. 110.

¹² Кәлилә вә Димнә. Бақы, АДУ-нун нәшријјаты, 1961, с. 19.

¹³ Јенә орада, с. 19.

¹⁴ Низами Кәичәви. Искәндәрнамә. Бақы, «Јазычы», 1982, с. 522.

¹⁵ Сә'ди. Бустан, Бақы Азәрнәшр, 1964, с. 100.

ни инсанлыга бəхш едəнлəр дејиблəр: «Ағыллы адамлар јанында достлугдан гијмəтли һеч бир шеј јохдур»¹⁶.

Улуларымыз кими, биз дə бу кун кəрүрүк ки, күчэлəрдə вејил-вејил кəзəнлəрин, зəһмəтдəн гачанларын əксəријјəти пешə, сənəт саһиби олмајанлардыр. Белəлəринин өз айлəсиндə вə халг арасында һеч бир һөрмəти олмур. Ағыллы адамлар исə, адəтəн, **бир пешə, бир сənəт саһиби олур**, һəттə өз пешəсинин зирвəсинə учалыр, пешəсинин камил устасына чеврилир. Ше'р дүнјасынын Күнəши олан Низаминин ашағыдакы кəламы јада дүшүр:

«Сəадəт камалла јетишир баша,
Халга һөрмəт елə, əдəблə јаша»¹⁷.

«Габуснамə» дə сənəт өјрəнмəјин ағылла əлагəsi мəслəһəт вə гисмən дə кəстəриш формасында белə ифадə олунмушдур: «Əкəр ағылын варса сənəт өјрən»¹⁸. Сənəт һалаллыга апаран, ел-оба арасында үзү ағардан јолдур.

Адамын ағыллылығы вə ја наданлығы онун сəбирли, јахуд сəбирсиз олдуғунда да үзə чыхыр. Тəлəсик нəтичə чыхартмајан, сəбрили олан шəхс, адəтəн, пешиманчылыгдан узаг олур. Дəзүм-сүз олан, өзүнү əлə алмағы бачармајан, өлчүлүб-бичилмəмиш сөз дејən вə ја иш кəрən шəхслəр исə сонрадан пешиманчылығын ачысыны дənə-дənə дадмалы олурлар.

Мир Мəһсүн Нəвваба кəрə ағыл əламəти олан «Сəбр гуртулушун ачарыдыр»¹⁹.

Гур'анда јазылмышдыр: «Сəбр едəнлəри севəр Аллах».

Ағыллы адам камалы тəкчə достларындан дејил, рəғиблəриндən дə өјрəнир, вара-дəвлəтə ујмур.

Ағыл проблеминдə чəтии мəсəлəлəрдən бири елм вə ағыл арасындакы мүнəсибəт мəсəлəсидир. Бə'зи педагогларын фикринчə ағылын башлыча кəстəричиси елмли олмагдыр.

Бир чох һəјат фактларына əсəсланараг дејə билəрик ки, ағылы елмə мүнчəр етмəк, јахуд да ондан асылы етмəк чəһди илə разылашмаг чəтиндир. Əввəла, елмсиз адамлар арасында јүксəк ағыл саһиблəри аз дејил. Икинчиси, һəр елм адамыны да ағылы һесаб етмəк дүзкүн олмаз. Чүнки, елмли адамлар арасында инсанлыга гаршы, өз халгына гаршы чыханлар аз олмамышдыр. Бу чүр һаллара кəрə елми ағылын башлыча кəстəричиси кими гəбул етмəк дүзкүн дејил.

¹⁶ Кəлилə вə Димнə. Бакы. АДУ-нун нəшријјаты, 1961, с. 133.

¹⁷ Низами Кəнчəви. Лејли вə Мəчнун. Бакы, 1982, с. 64.

¹⁸ Габуснамə. Бакы, «Азəрнəшр», 1989, с. 34.

¹⁹ Мир Мəһсүн Нəвваб. Нəсиһəтнамə. Бакы, «Јазычы», 1987, с. 52.

Фикримишчә, ағылы биликлә әлагәләндирәнләрин мөвгеји даһа дүзкүн һесаһ едилә биләр. Чүнки, билик анлајышы елм анлајышындан кенишдир. Бу анлајыша һәм елми биликләр, һәм дә мәнишәтдән, тәчрүбәдән, ади мүшаһидәләрдән ирәли кәлән вә һеч бир шүбһә доғурмајан биликләр анддир. Аталар сөзләри, зәрб мәсәлләр, таһмачалар кими шүүрлара һаким кәсилән биликләр дә сонунчулара анддир. Бу мәһнада, мәсәлән, аталар сөзләриндән бириндә дејилән «Билик ағылын ајнасыдыр» вә ја «Чамичәм» әсәриндә Әвһәдинин јаздығы «Баш биликсиз олар бәдкуман» кими фикирләрә һагг газандырмаг олар. «Чаһил дириләрин өлүсүдүр» дејән ата-бабаларымыз, јахуд «Билик инсанлары учалдар аја, Наһанлыг корлар тәк салар гујуја» дејән Әвһәди јанылмамышлар.

Шәрһ олуһан фикирләрдән белә нәтичә чыхыр ки, кениш мәһнада баша дүшүлән биликлилик ағылын тәһаһүр әләмәтләриндән биринә чеврилә билир.

Көрүндүјү кими, ағыл анлајышыны сәчијјәләндирән әләмәтләр вардыр: өз пешәсинин зирвәсинә учалмаға чалышмаг, көрәчәји ишин, дејәчәји сөзүн нә илә нәтичәләнәчәјини габагчадан дүшүнмәк, өз нөгсаныны көрмәк, етираф едиб дүзәлтмәјә сәј кәстәрмәк, јумшаг вә мәнтигли данышмаг, даим тәмкиили, сәбрили олмаг, биликли олмаг.

Характериндә бу чүр ағыл әләмәтләри олан шәхс өз әмин-аманлығыны тәһмин едәрәк халгына фајдалы олмаға сәј кәстәрир. Ағылын белә әләмәтләрини көрмәк, мүшаһидә етмәк мүмкүндүр.

Ағылын көзлә көрүнмәси чәтин олан әләмәтләри дә мөвчүдүр. Биз, ағылын психоложи әсасыны тәшкил едән мүгајисәни, тәһлил вә тәркиби, үмумиләшдирмәни, группашдырма вә системә салманы вә с. кими тәфәккүр әмәлијјатларыны нәзәрдә тутуруг. Нәзәрә алынмалыдыр ки, ағылын сезилән әләмәтләри инсанда һәмин тәфәккүр әмәлијјатларындан сүзүлүб формалашыр. Мәсәлән, кимсә көрүр ки, иш адамлары, пешәкарлар, јахшы доланыр, һөрмәтли олурулар. О да чалышыр ки, бир пешә саһиби олсун, аиләсинә вә халгына кәрәкли адам кими јашајыб јаратсын, һәјат фактларыны көрән, онлары тәһлил едән, мүгајисәләр апаран, үмумиләшдирән шәхс белә гәһәтә кәлә билир.

Јухарыда сәчијјәләндирилән фактлары нәзәрә алараг ағыла тәһриф вермәк олар: Мүвафиг тәфәккүр әмәлијјатлары әсасында аилә вә халг һамина адамда бир пешәнин әсил устасы олмаға чалышмаг, көрәчәји ишин вә сөјләјәчәји фикрии нә илә нәтичәләнәчәјини әввәлчәдән өлчүб бичмәк, јол вердији нөгсаны етираф едиб арадан галдырмаг, сәбрили олмаг, билијә даим чан атмаг кими хусусијјәтләрин вәһдәти ағылдыр.

Белә бир анлајышдан бир сыра нәтичәләр чыхыр. Онлардан бири будур ки, ағыл вә шүүр анлајышларыны ејниләшдирмәк олмаз. Балачадан тутмуш бөјүжә гәдәр һамыда шүүр вар. Ла-кии, јухарыдакы шәрһдән ајдын олдугу кими, һеч дә һамыны ағыллы һесаб етмәк мүмкүн дејил. Бу вә ја дикәр пәхсин нә дәрәвәдә ағыллы олдугуну јухарыдакы тәриф әсасында мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр. Дикәр нәтичә будур ки, ағыллы адам шөһрәтпәрәстликдән, вәзифәпәрәстликдән узаг олур; билир ки, вәзифә мүвәггәтидир. Үчүнчү нәтичә беләдир: ағыллы адам дост-чанлы олур, достлугда нахәләфлијә нифрәт едир. Нәһајәт, ағыллы адамлар ағсагал һесаб олунур; гоһум-гардаш, дост-ашна, јахын-узаг мәһз ағыллы адамларла мәсләһәтләшир, беләләрни-дән мәсләһәт алыр. Абай чох һағлы дејиб:

«Ағыл, зәһмәт, хош гылыг,
Тәвазо вә јахшылыг—
Беш јахын достдур сәнә»²⁰.

Ағыл анлајышынын маһијјәтиндән чыхыш едәрәк ағыл тәрбијәсинин мәзмунуну, вәзифәләри вә јолларыны дәгигләшдирмәк мүмкүндүр.

Ағыллы адам өз сәнәти, өз пешәси илә сајылыб сечилир. Ағыллы адамларындан бири кими халгымызын гијмәтләндирднји, мәсәлән, Үзејир һачыбәјову шөһрәтләндирән, һәр шејдән әввәл, онун бәстәкарлығы олмушдур.

Вејил-вејил кәзән, бир сәнәт, пешә саһиби олмајан, вахтыны ејш-ишрәтдә кечирән шәхсләр арасында ағыллы адам кими ад чыхаранлар тарихдә олмамыш вә инди дә јохдур.

Ағыл тәрбијәсиндә мүһүм әһәмијјәт кәсб едән хүсусијјәтләр-дән бири дә атылачаг аддымын, дејиләчәк сөзүн иә илә нәти-чәләнәчәјини әввәлчәдән көрә билмәклә бағлыдыр. Һәр бири-мизин күндәлик һәјаты аилә илә, иш шәранти илә, ичтиман јер-ләрлә, мүхтәлиф адамларла әлағәдар олур. Һансыса иш ичра едилир, кимсә кимләрләсә тәмас гурур. Бу заман лазымынча дүшүнүлмәмиш давраныш, јахуд көтүр-гој едилмәмиш дејилән сөз вә ја фикир чох һалда арзу олунмаз нәтичә верә билир; пе-шиманчылыг јараныр. Белә һалларда ағылын һәлә камил олма-дығы өзүнү көстәрир. Сөјләниләчәк фикрин, көрүләчәк ишин сону барәдә дүшүнүб-дашынанда, јалныз бундан сонра ишә вә ја сөзә башлајанда адам уғур газана билир. Бу чүр һалларда ағы-лын формалашдығы шүбһә доғурмур. Аталар көзәл дејиб: «Һо-Һо вар даға галдырыр, һо-Һо вар дағдан ендирир». Аталар, сө-

²⁰ Абай Кунанбајев. Ше'рләр вә поемалар. Бакы, «Азәрнәшр», 1970, с. 32.

зүн дејилиш тәрзиндән асылы олага онун тә'сир күчүнүн башга-башга олдуғуна хусуси диггәт јетирмишләр.

Мүхтәлиф сәбәбләр үзүндән адам мүәјјән сәһвә јол верир. Бурахылан сәһвә мүнасибәт адамларда башга-башга ола билир. Бә'зиләри ачыг-ашкар гәбаһәт һәрәкәтә јол версәләр дә чәсарәтләри чатыб ону е'тираф етмирләр; бәһанәләр кәтирир, бојун гачырмаға чалышырлар. Еләләри дә тапылыр ки, өз кунаныны башгасынын бојуна атмаға чалышыр. Белә һаллар ағылын нагислијиндән хәбәр верир.

Ағыллы адам исә һәрәкәтиндә вә ја сөзүндә нөгсаны һисс едән кими ја башгаларынын шаһидлији илә, јахуд да өзү өз гаршысында һәмин нөгсаны е'тираф едир вә чалышыр ки, кәләчәкдә о чүр нөгсан тәкрат олунмасын. Өз нөгсаныны көрмәмәк, јахуд көрмәјә мејилли олмамаг һаллары ағылда нөгсан сајылыр. Јол верилән гүсуру гәбул едиб арадан галдырмаға чалышылмасы чәмијјәтдә рәғбәтлә гаршыланыр. Нөгсаныны көрүб е'тираф етмәк, ону арадан галдырмаг бачарығы ағыл әләмәти олуб чәсарәтә бәрабәр тутулур.

Ата-бабаларымыз сәбрли, тәмкинли олмағы ағыллылыг әләмәти һесаб етмишләр. Бу сәбәбдән дә сәбрлијин кәнч нәслә ашыланмасы ағыл тәрбијәсинин мәзмунуида өиәмли јер тутур. Нәјәтдә дөнә-дөнә исбат олунмушдур ки, деди-годулар, сөз-сөһбәтләр әсасында тәләсик иәтичә чыхарыб тәдбир көрән адамлар чоһалда сәһвә јол верир вә сонра пис вәзијјәтдә галырлар. Сәбрли оланлар исә, әксинә, нәтичә чыхарыб тәдбир көрмәкдә гәтијјән тәләсмир, бир мүддәт кечир, мәсәләни һәртәрәфли өјрәнирләр; гәти јә'гинлик һасил оландан соира иш көрүрләр; ағыллы олдулары исбат едилир.

Даим өјрәнмәјә, билик әлдә етмәјә мејл ағыллы адамын бәзәји олдуғундан, ағыл тәрбијәсиндә кәнчлијин билијә чан атмасы, биликли олмаға сә'ј көстәрмәси диггәт мәркәзиндә дурур. Биликли адамын инамлы, жүчлү олдуғу, биликсиз адамын исә авам галдығы, зәиф олдуғу ушагларын нәзәринә чатдырылыр. Бөјүк Низами вахтилә хәбәрдарлыг едирди:

«Анчаг өјрәнмәји ар билән инсан
Мәһрумдур дүнјада билик алмагдан»²¹.

Имкан дүшдүкчә тәһлил, тәркиб, мүгајисә, үмумиләшдирмә, групплашдырма вә с. тәфәккүр әмәлијјатлары барәдә шакирдләрә (тәләбәләрә) мә'луматларын верилмәси вә һәмин әмәлијјат-

²¹ Низами Кәнчәви. Једди көзәл. Бакы, «Јазычы», 1983, с. 53.

лар үзрә бачарыгларын онлара ашыланмасы да ағыл тәрбијәсинин мәзмунуна дахил едилір.

Нәзәрә алыныр ки, пешәсини камил билән, һәрәкәтләринин сонуну әтрафлы дүшүнән, сөзүнү лазымынча өлчүб бичән, нөгсаныны е'тираф едиб арадан галдыран, сәбрли олан, билијә чан атан адам нәинки аиләси үчүн, һабелә өз халгы үчүн фәјдалы олур, сајылыр-сечилир. Бу хусусијјәтләрин саһибни һәм дә вәтәнпәрвәр һесаб олунур.

4. АҒЫЛ ТӘРБИЈӘСИНИН ВӘЗИФӘЛӘРИ

Ағыл тәрбијәсинин вәзифәләри ағыл анлајышынын маһијјәтиндән ирәли кәлир. Ағыл тәрбијәси гаршысында гојулан вәзифәләрдән бири сәнәтлә, пешә илә әлагәдардыр. Тәрбијә заманы һәр бир ушаг, јенијетмә вә ја кәнч өз шәхси һәјатында, үмум-халг ишиндә пешәнин, сәнәтин әһәмијјәтини ајдын тәсәввүр етмәли вә бир пешәнин камил устасы олмалыдыр; билмәлидир ки, пешәнин писи јохдур, чәмијјәт үчүн бүтүн пешәләр фәјдалыдыр.

Ағыл тәрбијәси бахымындан, адамларын вәзифәләриндән бири пешә, сәнәт саһәсиндә даим тәкмилләшмәјә чалышмагдыр. Амма сәнәткарлыг вар, сәнәткарлыг вар! Һәр сәнәткар һөрмәтли олмур. Сәнәтинин маһир устасы оланлар ағыл зирвәсинә учала билирләр. Өлмәз Низаминин ашағыдакы кәламы бурада јада дүшүр:

«Камил бир паланчы олса да нисан,
Јахшыдыр јарымчыг папагчылыгдан»²².

Ағыл тәрбијәсинин вәзифәләриндән бири дә атачаглары ад-дымларын вә дејәчәкләри сөзләрин нә илә нәтичәләнәчәјини габагчадан дүшүнә билмәк бачарыгынын кәнч нәслә ашыланмасыдан ибарәтдир. Тәрбијә олуналарын нәзәринә чатдырмаг кәрәкдир ки, бир иши көрмәздән, бир сөзү демәздән әввәл фикирләшсин, көрсүн нәтичәси өзү үчүн, аиләси үчүн, чәмијјәт үчүн фәјдалы олар, јохса зәрәрли? Зәрәрли оларса, һәмин ишдән вә ја сөздән ваз кечсин, фәјдалы оларса, ишә башласын, ја-худ сөзүнү десин. Аталар әбәс јерә демәмишләр: «Јүз өлч, бир бич». Бу јүз өлч, бир бичи һәр бир ушаг, һәр бир јенијетмә вә кәнч јадында мөһкәм сахламалы вә һәјаты боју она әмәл етмәлидир.

Тәчрүбә көстәрир ки, нөгсана јол вермәјән адам аз олур. Мүд-

²² Низамни Кәнчәви. Лејли вә Мәчнун. Бақы, «Јазычы», 1982, с. 65.

риклеримизи марагландыран жалныз бу дежил. Нәм дә нөгсанлара адамларын мүнәсибәтидир. Чохларымыз нөгсанларымызы ја көрмөк истәмир, ја көрүб е'тираф етмир, ја да е'тираф едиб ислаһ етмир. Бу сәбәбдән дә ата бабаларымыз нөгсанлары ләғв етмәји вачиб билмишләр, индинин өзүндә дә вачиб һесаб едирләр. Ишдә, ади һәјатда јол вердикләри нөгсанларын е'тираф олунмасына вә арадан галдырылмасына јөнәлән сә'јләр ағыл тәрбијәсинин вәзифәләринә аид едилмәлидир.

Ағыл тәрбијәси гаршысында гојулан вәзифәләрдән бири дә сәбрлә әлагәдардыр. Кәнч нәсли сәбрли, тәмкинли олмаға алышдырмаг ону ағыл зирвәсинә галхан чығыра салмаг демәкдир. Адамларла рәфтарда тез өзүндән чыхмаг, сәснини учалтмаг, кобудлуг һалларына јол вермәк, дөзүмсүзлүк көстөрмәк, данышанын сөзүнү кәсмәк кими гәбаһәт сајылан хүсусијјәтләр адамы һөрмәтдән салыр. Бу чүр һалларын халг арасында пис гаршыландығыны һәр бир ушаг, јенијетмә вә кәнч билмәлидир; билмәлидир ки, халг сәбирли адамлары сеvir, һәјатда сәбрлә уғур газанмаг олур. Тәсадүфи демәмишләр ки, «Сәбр илә һалва бишәр еј гора, сәндән, бәсләсәи атлас олар тут јарпағындан».

Даим билијә чан атмағын, кениш билијә малик олмағын һәјатда вә фәалијјәтдә әһәмијјәтини кәнч нәслә баша салмаг, билијә, елмә оида дәрин мараг ојатмаг ағыл тәрбијәсинин вәзифәләриндәндир.

Тәлим, тәрбијә вә тәһсил заманы бизим ушаглар, јенијетмә вә кәнчләр аиламалыдырлар ки, дүзкүи мүнәкимә јурутмәк, әләгәли, мәнтигли данышмаг тәфәккүр әмәлијјатларыны танымагдан вә онлардан јерли јериндә истифадә етмәкдән чох асылыдыр. Тәһлил, тәркиб, мугәјисә, үмумиләшдирмә вә с. кими тәфәккүр әмәлијјатларынын кәнч нәслдә формалашдырылмасы ағыл тәрбијәсинин вәзифәләринә аиддир.

Нәлә көрүн нә гәдәр мүддәт бундан әввәл өлмәз Низамимиз ағыл тәрбијәси илә мәшғул олмағын зәрурилијини нечә усталыгла ифадә етмишдир:

«Шаһанә тәрбијә, һүнәр, нәзакәт,
Ағыла нур верир, үрәјә гүввәт»²³.

5. АҒЫЛ ТӘРБИЈӘСИНИИ ЈОЛЛАРЫ

Ағыл тәрбијәси гаршысында гојулмуш вәзифәләрин өһдәсиндән мүвәффәгијјәтлә кәлмәк үчүн истифадә едилән јоллар чох

²³ Низами Кәнчәви. Искәндәрнамә. Бакы, «Јазычы», 1982, с. 66.

дур. Онлардан бә'зиләрини көстәрәк: сәнәтинин камил устасы олан лајигли адамларын нүмунәсиндән истифадә; имкан дахилиндә бу чүр шәхсләрлә көрүшләрин тәшкили; ишин ичрасындан әввәл онун нә илә нәтичәләнәчәјини көрмәјә вә көрмәмәјә аид һәјатдан көтүрүлмүш фактлар һаггында сөһбәт; дүшүнәрәк вә дүшүнмәдән дејилән сөзләрин сонун аид мүсаһибә; сәбрлә вә сәбрсиз көрүлән ишләрин агибәти барәдә мүсаһибә; билијин вә биликли олмағын әһәмијјәти һаггында мүзакирә; тәфәккүр әмәлијјатларына ујғун кәлән вә ујғун кәлмәјән мүһакимәләрин тәһлили.

Өз сәнәтинин әсил устасы олан лајигли шәхсләрин нүмунәси. Ағыл тәрбијәси гаршысындакы вәзифәләрин өһдәсиндән ләјәгәтлә кәлмәк үчүн ағыллы адамларын нүмунәсиндән истифадә едилмәлидир. Кәнч нәсл билмәлидир ки, халг кимләри һансы кејфијјәтләринә көрә ағыллы һесаб едир, онлара еһтирам көстәрир, һеч вахт унутмур. Низами Кәнчәви, Нәсирәддин Туси, Әчәми, Үзејир һачыбәјов, Сәмәд Вургун кими шәхсләрин нүмунәсиндә ағыллылыг аламәтләрини ушагларын, јенијетмә вә кәнчләрин гаршысында ачыб көстәрмәк мүмкүндүр. Бу чүр нүмунәләр әсасында кәнч нәсл јә'гин едә биләр ки, ағыллы адамлар биринчи нөвбәдә өз пешәләринин вургуну олмуш, сечдикләри пешәнин әсил устасына чеврилмиш вә буна көрә дә Азәрбајҗан халгына башучалыгы кәтирә билмишләр. Вә мәнз буна көрә дә белә адамлар дүнјасыны дәјишсәләр дә, өз халгынын хатириндә әбәди јашајырлар.

Ағыллы һесаб едилән шәхсләрлә көрүшләр. Мүасир ағыллы адамларымыз аз дејил. Өз пешәсинин камил устасы олан адамларымыз һәр кәнддә, һәр гәсәбә вә шәһәрдә кифајәт гәдәрди. Сәчијјәләндирдијимиз ағыл кејфијјәтләринә малик олан бу чүр адамларла шакирдләрин көрүшүнү тәшкил етмәк чох фајдалыдыр. Көрүш заманы шакирдләр конкрет шәхсләрин нүмунәсиндә јә'гин едә билирләр ки, тәсәррүфатын, елмин, мәдәнијјәтин, тәһсилин, сәһијјәнин вә диқәр саһәләрин сајылыб сечилән ағыллы адамлары вар. Онлар тәкчә өз аиләләринә дејил, кәндә, шәһәрә, бүтөвлүкдә Вәтәнимизә максимум дәрәчәдә фајда вермәјә чалышырлар; бу кејфијјәтләринә көрә дә халг онлары севир.

Ишә башламаздан әввәл нәтичәсини көрә билмәк һаггында мүсаһибә. Ағыл тәрбијәсиндә диггәт јетирилән чәһәтләрдән бири дә һәр һансы ишин нәтичәсини габагчадан көрә билмәк бачарығынын кәнч нәслдә формалашдырылмасыдыр. Ушаглар билмәлидир ки, көрүләчәк ишин мүддәтиндән вә мигјасындан асылы олмајараг нә илә нәтичәләнәчәјини габагчадан өзү үчүн ајдынлашдыранлар да, ајдынлашдырмајанлар да олур. Биринчи һал ағыллылыг, икинчи һал исә наданлыг аламәти кими өзүнү көс-

тәрир; биринчи һал уғурла, икинчи һал исә уғурсузлуғла нәти-
чәләһиһ. Тәрбијә ишиндә һәмһин һаллара аид шакирдләһин вә
јашлыларыһ һәјаты вә фәалијјәтиһдән конкрет фактлар кәтир-
мәк лазым кәлир. Мәсәләһ, 1988-чи иһин ғышыһда Ермәһнистаһн-
дан зорла говулан азәрбајчанлыларыһ Дағлыг Гарабағда мәс-
кунлашмаларыһа о заманкы республика рәһбәрлији иһазә вер-
мәди, версәди Дағлыг Гарабағ проблеми чохдан һәлл олуһарды.

Әтрафлы тәһлил олуһан бу чүр фактлардан шакирдләр (тә-
ләбәләр) белә бир гәһнаәтә кәлирләр ки, һәр һансы иһи көрмәз-
дән әввәл онун нә илә битәчәјиһи ајдын тәсәввүр етмәјә чалыш-
маг лазымдыр.

Дүшүнәрәк вә дүшүнмәдән дејилән сөзләһин нәтичәсинә аид
мүсаһибә. Ағыл тәрбијәси илә мәшғул олан шәхс шакирдләрә
(тәләбәләрә) баша салыр ки, адамлар арасыһда баш верән на-
разылығларыһ, чәкишмәләһин, инчиклијиһ чоһу данышығда, һитг
үһсијјәтиһдә јол верилән нөгсанлардан ирәли кәлир. Ришхәнд,
истеһза, әләсалма, шит зарафат һаллары, мә'һасыһы баша дүш-
мәдән ишләдилән сөзләр гәләбә даһа чох тоһунур. Шакирдләр
(тәләбәләр) үчүн о да ајдын олмалыдыр ки, сөзүн дејилиш тәр-
зи дә инчиклик јарада билир. Амираһә характерли, көстәриш
сәчијјәли, тәкәббүрлү дејилән сөзләр адамлары бир-бириндән
узаглашдырыр. Нитг үһсијјәтиһдән алыһан бу чүр фактларыһ
тәһлили әсасыһда шакирдләр (тәләбәләр) јә'һин едирләр ки, һә-
мин фактлар ағыл ниһанәси дејил, һаданлыг ниһанәсидир. Тәр-
бијәһи бу мәгсәдлә мүвафиг аталар сөзләһиндән, зәрб мәсәлләр-
дән дә истифадә едир: «Ғылыһч јарасы сағалар, сөз јарасы
сағалмаз». Улу Әвһәди мәсләһәт көрмүшдүр:

«Тәкәббүр, мәһәмлик, өзүнү чәкмәк...
Һәр нә сөјләдимсә, ондан гач узаг,
Онларыһ әксијлә мәшғул ол анчаг»²⁴.

Сәбрли вә сәбрсиз көрүлән ишләһин агибәти барәдә мүсаһибә.
Бу истиғамәттә ајры-ајры фактлар әтрафыһда шакирдләрлә мү-
саһибәләр апарылыр. Шакирдләр һәмһин фактлардан белә бир
нәтичәјә кәлирләр ки, сәбрлә көрүлән иш вә ја тәдбир фәјдалы
олур; сәбрсиз, тәләсик чыхарылан гәрар, көрүлән иш, атылан ад-
дым пешиманчылыға кәтириб чыхара билир. Сөздә дә ејни вә-
зијјәт мүшаһидә олуһур. Шакирдләр билмәлидир ки, дејилән
сөз атылан оһа бәнзәјир, ону кери гајтармаг мүмкүн дејил. Һөв-
сәләсиз көрүлән иш үчүн, әсәби вәзијјәттә дејилән сөз үчүн тез-
тез үзр истәмәк, пешиманчылыг чәкмәк чох һалда јерсиз вә сәмә-

²⁴ Марағалы Әвһәди. Чамһ-чәм: Поема, Бақы, «Азәрһәшр», 1970, с. 153.

рәсиз олур. Бу чүр һаллары нәзәрә алан мұвафиг аталар сөзләри дә шакирдләрин диггәтинә чатдырыла биләр: «Далдан атылан даш топуға дәјәр».

Билијин вә биликлилијин әһәмијјәти барәдә мұзакирә. Шакирдләрлә апарылан мұзакирә заманы биликли олмағын һәјатда әһәмијјәти габарыг шәкилдә ачылыр. Шакирдләр јәгин едирләр ки, мұәјјән дәрәчәдә биликләрә јијәләнмәдән мұасир һәјатда лајигли јер тутмаг чәтиндир. Биликли, мәлүматлы олмаг, өз билијини даим артырмаг вә кенишләндирмәк ағыллы адам-лара хас олан әламәтдир. Шакирдләр арасында мұсаһибә ана-раркән билик әлдә етмәјин вачиблијинә даир аталар сөзләрини, фикир баһадырларының сөјләдикләрини хатырламаг јеринә дү-шүр. Мәсәлән, Низаминин ашағыдакы кәламыны ешидән ша-кирдләрдә әмнијјат хәјли артар:

«Һәр ким өјрәймәји билмәјирсә ар,
Судан дүрр, дашдан да көвһәр чыхарар.
Апчаг өјрәймәји ар билән инсан
Мәһрумдур дүнјада билик алмагдан»²⁵.

Тәфәккүр әмәлијјатларына ујğun кәлән вә ујğun кәлмәјән мұһакимәләрини тәһлили. Ағыл тәрбијәси илә мәшғул олан шәхс тәфәккүр әмәлијјатларының нәдән ибарәт олдуғуну, ајрылыгда һәр биринин хүсусијјәтләрини билмәлидир. Бу чәһәтдән өзү үчүн ајдынлыг һасил етмиш олан шәхс шакирдләрдә мұгајсә, тәһлил, тәркиб, үмумиләшдирмә вә с. кими тәфәккүр әмәлијјатларының инкишафыны сүр'әтләндирә билир. Ағыл тәрбијәсиндә мұвәф-фәгијјәтин вачиб шәртләриндән бири беләдир. Ону да билмәк фәј-далыдыр ки, адамын сөјләдији фикир, истәсә дә истәмәсә дә, һәмин тәфәккүр әмәлијјатларындан сүзүлүб кечир. Буну чохла-рымыз дүјмүр. Дујулдугда, ифадә етдијимиз фикир даһа долғун, даһа системли, даһа мәнтигли олур; тәфәккүрүмүз даһа интен-сив инкишаф етмәјә башлајыр. Тәһлил вә тәркиб әмәлијјаты илә әлағәдар бирчә мисал кәтирәк. Шакирдләрлә сөһбәтдә, мә-сәлән дејилир: «Үзејир һачыбәјов ағыллы адам иди». Һәмин фикрин дејәнә дә, ешидәнләрә дә дәхли вардыр. Дејән ја Үзејир һачыбәјову дәфәләрлә көрүб мұшаһидә едиб, ја да онун һәјат вә фәалијјәтини өјрәниб, һәмин нәтичәјә кәлибдир. Нәтичәјә кәләнәдәк, о, бәстәкарың әмәјә мұнасибәтини, ишә башламаздан вә ја бир сөз демәздән әввәл нәтичәси барәдә әтрафлы дүшүндү-јүнү, һеч кәси инчитмәдијини, сәбрили, биликли олдуғуну тәһлил едиб, фикрини үмумиләшдирибдир. Бунларла јанашы јухарыда-кы фикри сөјләјән шәхс хәјалән, өзү һисс етмәдән һәм хүсуси-нин (Үзејир һачыбәјовун) үмумијә (ағыллы адамлар) аид ол-

²⁵ Низами Кәичәби. Једди көзәл. Бақы, «Јазычы», 1983, с. 53.

дуғуну, һәм дә бир група анд олан кеҗијјәтләрни Үзејир һачы-
бәјовда мөвчудлуғуу етираф етмиш олур.

Мүәллимин шүүрунда сезилмәдән чәрәјан едән һәмин тәфәк-
күр әмәлијјатлары шакирдләрин шүүруна да сезилмәдән сүзүлә
билир. Лакин, бу заман, уstad мүәллим, шакирдләрин сезмәдән
гәбул едәчәкләри һәмин тәфәккүр әмәлијјатларыны хусуси ола-
раг онларын нәзәринә чатдырдыгда тамам башга сәмәрә әлдә
едилир. Бунунла да мүәллим өз шакирдләриндә ағылын интен-
сив инкишафына күчлү тәкан вермиш олур.

Ағыл тәрбијәси, һәм фәнләрин тәдрисиндә, һәм дә синифдән-
харич тәдбирләрдә һәјата кечирилир. Бундан өтрү бүтүн фәнлә-
рин тәдрисиндә имканлар вар. Конкрет тәдрис мөвзусунун вә ја
синифдәнхарич конкрет тәдбирин имканыны нәзәрә алан мүәл-
лим ағыл тәрбијәсинин вәзифәләринә ујғун кәлән үсуллары се-
чир вә тәтбиғ едир.

СУАЛ ВӘ ТАПШЫРЫГЛАР.

1. Ағыл тәрбијәси мәсәләси әдәбијјатда нечә гојулурду?
2. Әдәби вә педагожи ирсимиздә мәсәлә нечә гојулур?
3. Ағыллылыг һансы әламәтләри илә сәчијјәләнир?
4. Ағыл тәрбијәси гаршысында гојулан вәзифәләри сада-
лајын.
5. Ағыл тәрбијәсинин вәзифәләрини һансы јолларла һә-
јата кечирмәк олар?
6. Дүшүнәрәк вә дүшүнмәдән дејилән сөзләр вә атылан
аддымлар һансы нәтичәләрә кәтирә билир?
7. Тәфәккүр әмәлијјатлары илә ағылын әлагәсини ачын.

ИДЕЈА-СИЈАСИ ТƏРБИЈƏ

1. ИДЕЈА-СИЈАСИ ТƏРБИЈƏ МƏСƏЛƏСИНИН
ƏДƏБИЈАТДА ГƏЈУЛУШУ

Азәрбајчан Республикасынын дөвлət мүстəгиллији шəраитиндə идеја-сијаси тərбијəнин актуаллыгы хејли артмышдыр. Азәрбајчан Республикасы дөвлət мүстəгиллији газандығындан, идеја-сијаси тərбијəнин тəкчə формасы дејил, мəгсəди дə, мəзмуну да кəклү шəкилдə дəјишмишдир.

Бəs идеја-сијаси тərбијə мəсəлəsi мөвчуд əдəбијатда нечə гəјулур? Педагожи əдəбијатда идеја-сијаси тərбијə мүнəсибət мұхтəлифдир.

Əдəбијатла танышлыгдан ајдын олур ки, бир сыра мənбəлəрдə идеја-сијаси тərбијə мəсəлəсинə неч тохунулмур. Буна мисал олараг Москвада «Просвещение» нəшријјаты тərəфиндən 1968 вə 1977-чи иллəрдə чап олунмуш ејни адлы «Педагогика» вə 1967, нəбелə 1976-чы иллəрдə бурахылмыш ејни адлы «Хрестоматия по педагогике» китабларыны кəстəрмəк олар.

Көрүнүр, нəмин китабларын мүəллифлəri идеја-сијаси тərбијə мəсəлəсини педагогика үчүн лүзүмсуз нєсаб едирлэр.

Бунунла белə, идеја-сијаси тərбијə мəсəлəsi үзəриндə хүсуси дајанмаг наллары да вар.

Бə'зи мənбəлəрдə мəсəлə идеја-сијаси¹,—бə'зилəриндə идеја-əхлаг², бə'зилəриндə идеја-мə'нəви³, бə'зилəриндə идеја-сијаси—əхлаг⁴ формасында ифадə олунур.

Əдəбијатда «идеја-сијаси тərбијə» вə «идеја-мə'нəви тərбијə» ифадэлəri даһа кениш јайылмышдыр. Фикримизчə, биринчи ифадə даһа дəгигдир. Чўнки «идеја» вə «сијаси» анлајышларын нəм фəрглəri сезилир, нəм дə бу анлајышлар бир-бирини тамамлајыр.

«Идеја» вə «мə'нəви» анлајышлар исə маһијјэтчə ејнијјэт тəшкил едир: идеја ејни заманда мə'нəвидир, мадди дејил.

Идеја-мə'нəви тərбијə мəсəлəсинин əдəбијатда гəјулушуну да гəнəэтлəндиричи нєсаб етмəк чəтиндир. Шəрһин маһијјəти

¹ Педагогикадан мұназирə конспектлəri. Бақы, «Маариф», 1983.

² Педагогика. Москва, «Просвещение», 1988.

³ Педагогика. Бақы, «Маариф», 1993.

⁴ Педагогика. Москва, «Просвещение», 1978.

беләдир: «Идеја-мә'нәви тәрбијәнин системинә елми дүнјакөрүшү, әгидә, халгымызын мүтәрәгги ән'әнәләринә сәдагәт, вәтәипәрвәрлик, гуманизм, вәтәндашлык борчунун дәрки вә с. кеј-фијјәтләрин формалашдырылмасы дахилдир»⁵.

Һәмин сәһифәдәчә јенә јазылыр: «Идеја-мә'нәви тәрбијәнин мәзmunуна дәвләтин сијасәтини баша дүшмәк, елми дүнјакөрүшү вә идеја-сијаси әгидәни формалашдырмаг, вәтәндашлык шүуру вә јеткинлији, вәтәипәрвәрлик вә бејнәлмиләлчилик, һабелә һүгүг тәрбијәси дахилдир»⁶.

Тәбии суал доғур: бу ики анлајышын һансыны һәгигәт кими тәбул етмәк олар? Неч бирини! Нә үчүн? Чүнки: елми дүнјакөрүшү бир гәдәр фәргли проблемдир; үмүмијјәтлә әгидә вә идеја-сијаси әгидә ејниләшдирилир; вәтәндашлык борчунун дәрки вә вәтәндашлык шүуру вә јеткинлији арасында фәрг гојулмур; дәвләт сијасәтини баша дүшмәк вә һүгүг тәрбијәси јанашы гојулур; бир һалда гуманизмин, диқәр һалда бејнәлмиләлчилијин ады чәкилир; әсасән әхлаг тәрбијәсинә аид олан бә'зи мәсәләләр идеја-мә'нәви тәрбијәјә аид едилир вә с. Ән башлычасы будур ки, ејни һүгүглу мәсәләләрин бир гисми идеја-мә'нәви тәрбијәнин системинә, диқәр гисми идеја-мә'нәви тәрбијәнин мәзmunуна аид едилир.

Көрүндүјү кими, һәлә бир китабда јалиыз бир мөвзу үзрә гармагарышыглык вә гејри-мүәјјәнлик һөкм сүрүр. Бу сәбәбдән идеја-сијаси тәрбијә мәсәләсинә ајдынлык кәтирмәјә бөјүк еһтијач вардыр.

Идеја-сијаси тәрбијә үзәриндә хүсуси дајанмағын зәрурилији һәм дә мәктәб тәчрүбәсиндән, бә'зи мүәллимләрин проблемә мүнасибәтиндән ирәли кәлир. Мәсәлә бурасындадыр ки, совет дәврүнүн аб-һавасыны хатырлајан бә'зи мүәллимләр идеја-сијаси тәрбијәни илан чалан ала чатыдан диқсиндији кими гаршылајырлар. Идеја-сијаси тәрбијә сәһәсиндә тәчрүбәләрини өјрәнмәк истәдикдә белә мүәллимләр наразы һалда билдирирләр:

— Әши, нә идеја тәрбијәси, нә сијаси тәрбијә? Чанымыз идеја-сијаси тәрбијәдән тәзәчә гуртармајыбмы?

Јары чидди, јары зарафат формасында сөјләнмиш бу фикирдә мүәјјән һәгигәт вар. һәгигәт будур ки, идеја-коммунизм идејасы, сијасәт—совет сијасәти олмушдур. Иинди Совет Иттифагы дағылмышдыр, совет дәврүнүн идеја-сијаси тәрбијәси дә арадан галдырылмышдыр. Лакин бу көклү дәјишикликдән белә бир нәтичә чыхармаг дүзкүн олмаз ки, куја Азәрбајҗан Республика-

⁵ Педагогика. «Маариф», Бақы, 1993, с. 218.

⁶ Јенә орада, с. 218.

сында даһа идеја-сијаси тәрбијә апарылмамалыдыр. Белә дүшүнмәк садәләвһлүк олар.

Азәрбајҗан Республикасынын дәвләт мүстәгиллији шәраитиндә идеја-сијаси тәрбијәнин әһәмијјәти нәинки азалмамыш, һәтта хејли артмышдыр. Азәрбајҗанда милли идеолокија формалашыр, милли мәнлик шүурумүз баш галдырыр, ән'әнәләримиз дирчәлир, дәвләтчијимиз мөһкәмләнир, әрази бүтөвлүјүнү тә'мин етмәк үчүн, сәрһәдләримизин тохунулмазлығы үчүн халғымыз сәфәрбәр олунур. Тә'лим-тәрбијә иши, хусусән идеја-сијаси тәрбијә бу, үмумхалг җағғыларындан кәнарда гала билмәз вә галмыр.

Истиглас күнүнү, Коиститусија күнүнү, дүнја азәрбајҗанлыларынын һәмрә'лијк күнүнү гејд етмәк, шәһидләри јад етмәк вә бир чох башга сијаси тәдбирләр мәктәбләримиздә ән'әнијә, идеја сијаси тәрбијәнин мәзмунуна чеврилир.

Идеја-сијаси тәрбијәнин маһијјәтини баша дүшмәк үчүн онун әләмәтләри ачылмалыдыр.

2. ИДЕЈА-СИЈАСИ ТӘРБИЈӘНИН МӘЗМУНУ ВӘ ВӘЗИФӘЛӘРИ

«Идеја» вә «сијаси» анлајышлары бири-бирини тамамлајыр.

Идеја јунан сөзүдүр (idea), хариҗи әләмин чисим вә һадисәләринин тәсәввүр вә анлајыш формасында ин'икасыны билдирир.

Идеја тарихән мүхтәлиф алимләр тәрәфиндән мүхтәлиф чүрбаша дүшүлмүшдүр. Мәсәлән, вахтилә, Демокрит көрүнмәјән атомлары, Платон көрүнән чисим вә һадисәләрин кәнардакы көлкәләрини идеја адландырмышдыр.

Чәмијјәтдә әһәмијјәтинә көрә идејалары ики група ајырмағ олар: мүтәрәгги вә гејри мүтәрәгги идејалар. Биринчиләр чәмијјәтин ирәлиләмәсинә, икинчиләр исә — кериләмәсинә тә'сир көстәрир.

Азәрбајҗан үчүн мүтәрәгги идејалар әһәмијјәтлидир. Белә идејалардан бири милли мәнлик шүурудүр. Милли мәнлик шүуру тәләб едир ки, өзүнү азәрбајҗанлы адландыран шәхс Азәрбајҗан халғынын севинчинә севинсин, кәдәринә шәрик олсун, халгы илә җајнаыб гарышсын. «Мәи азәрбајҗанлыјам» демәк аздыр. Азәрбајҗана мәхсус олдуғуну, азәрбајҗанлы олдуғуну ишдә, әмәлдә, давраһышда исбат етмәк лазым кәлир.

Идеја-сијаси тәрбијә милли мәнлик шүурунун кәнч нәслдә формалашмасына хидмәт едир.

Идеја-сијаси тәрбијәнин мәзмуну. Идеја тәрбијәси сијаси тәрбијә илә җајнаыб гарышыр вә ваһид мәгсәдә—кәнч нәслин иде-

јача мәтин, сијаси чәһәтдән јенилмәз вәтәндаш кими јетишмәсинә хидмәт едир.

Нәзәрә алаг ки, «сијаси» вә «сијасәт» сөzlәри, ејни көкдән олсалар да маһијјәтчә фәргләнирләр. Тәәссүф ки, бә'зи мүтәхәссисләр һәммин анлајышлары ејниләшдирирләр; буна көрә дә онлар сијасәтә даир дөвләтин бүтүн тәдбирләрини сијаси тәрбијәнин мәзмунуна аид едирләр. Бу чүр анламла разылашмаг мүмкүн дејил.

Суал олуна биләр: бәс сијаси тәрбијәнин мәзмуинуа иидики шәраитдә конкрет нәләр дахилдир? Биринчи нөвбәдә Азәрбајчан Республикасынын әрази бүтөвлүјүнүн тә'мин олунмасы. Азәрбајчан дөвләти һазырда чалышыр ки, позулмуш әрази бүтөвлүјү бәрпа олунсун, гачгын вә көчкүнләримиз өз доғма јерләринә гајытсынлар. Кәнч нәслин сијаси тәрбијәсинин истигамәтләриндән бири мәнз бу үмумхалг вәзифәси илә бағлыдыр. Озүнү азәрбајчанлы һесаб едән һәр бир кәнч чалышмалыдыр ки, Вәтәнимизин әрази бүтөвлүјү тә'мин олунсун, онун сәрһәдләри позулмасын.

Азәрбајчан халгынын тарихи нанлијјәтләриндән бири дөвләт мүстәгиллијини әлдә етмәсидир. Лакин мә'лум олур ки, бә'зи харичи гүввәләр Азәрбајчаны мүстәгил дөвләт кими көрмәк истәмирләр. Бу мәгсәдлә онлар дөвләтчилијимизә гаршы мүхтәлиф тәхрибатлар, террор актлары төрәдир, сүн'и чәтинликләр јарәдир, бөһданлар атырлар. Кәнчлијимиз бу чүр һаллара лагәјд гала билмәз. Одур ки, дөвләт мүстәгиллијимизин горунмасы, мөһкәмләндирилмәси вә инкишаф етдирилмәси кәнч нәслин сијаси тәрбијәсинин тәркиб һиссәсинә чеврилмишдир.

Сијаси тәрбијә дөвләт рәмзләринә дәрин һөрмәт һиссинин кәнч нәслә ашыланмасы илә дә бағлыдыр. Азәрбајчан Республикасынын әсас дөвләт рәмзләри онун бајрағы, кәрби вә һимнидир. Һәр бир азәрбајчанлы ушаг, јенијетмә вә кәнч өз дөвләтинин рәмзләри барәдә конкрет тәсәввүрә малик олмалыдыр; анламалыдыр ки, мәсәлән, дөвләт бајрағымыздакы рәнкләр нәләри билдирир, онун ортасындакы ај вә улдуз нә демәкдир.

Бу фикир дөвләт һимнинин вә кәрбиин мәзмунуна да аиддир.

Азәрбајчан Республикасынын дөвләт һимни, кәрби вә бајрағы ашағы синифләрдән өјрәнилир. Мәсәлән, IV синфин «Оху» дәрслији дөвләтимизин һимни вә бајрағы илә башлајыр. Ашағы синифләрин бүтүн шакирдләри дөвләт һимнини әзбәрдән билирләр; онлар бир ағыздан дејирләр:

«Сәндән өтрү чан вермәјә чүмлә һазырыз!
Сәндән өтрү ган төкмәјә чүмлә гадириз!».

Дөвләт һимни әсасында шакирдләр Азәрбајчан халгынын кечдији ағыр тарихи јолу көзләри гаршысында чанландырараг билдирләр:

«Минләрлә чан гурбан олду!
Синән һәрбә мејдан олду!
Һугугундан кечән әскәр,
Һәрә бир гәһрәман олду!».

Тарихи кечмишини дөвләт һимни әсасында јада салан шакирдләр кәләчәклә әлағәдар өз истәк вә арзуларыны һимнин илли илә ифадә етмәјә алышырлар:

«Намусуну һифз етмәјә,
Бајрағыны јүксәлтмәјә
Чүмлә кәнчләр мүштагдыр!
Шанлы Вәтән! Шанлы Вәтән!
Азәрбајчан! Азәрбајчан!»

Шакирдләр ону да өјрәнирләр ки, һәмин һимн 1918—1919-чу илләрдә фәалијјәт көстәрмиш Азәрбајчан Демократик Чумһуријјәтинин һимни олмушдур: онун сөзләри Әһмәд Чавадын; мусигиси Үзејир Һачыбәјовундур. Азәрбајчан Республикасы дөвләт рәмзләринин мәзмунуну вә онларын тарихини билмәјин бөјүк тәрбијәви әһәмијјәтә малик олдуғуну хүсуси изаһ етмәјә еһтијаж јохдур.

Көрүндүјү кими, идеја тәрбијәси вә сијаси тәрбијә бир-бирини тамамлајыр. Бу сәбәбдән дә онлар тәрбијә заманы ваһид просес кими чәрәјан едир. Дејиләнләр нәзәрә алынарсә идеја-сијаси тәрбијә тәриф вермәк мүмкүндүр: кәнч нәсли милли мәнлик шүуруна, милли мәдәнијјәтә вә бәшәри дәјәрләрә говушдурмаг үчүн, онда тарихи јаддашы вә дөвләт мүстәгиллијини горујуб сахламаг мејлини, Вәтән тәәссуфкешлији вә әрази бүтөвлүјүнү тәмин етмәк әзмини, һабелә дөвләт рәмзләринә һөрмәт бәсләмәк һәвәсини күчләндирмәк үчүн апарылан мүтәшәккил ишләр идеја-сијаси тәрбијәдир.

Хатырладаг ки, идеја-сијаси тәрбијәнин әһәтә етдији фикирләрлә силаһланмыш шәхсләрин фәалијјәти республикамызын инкишафына, халгымызын әминаманлығынын тәмин олунмасына күчлү тәкан верир.

Азәрбајчанда социал вә иҗтисади, сијаси вә мәнәви инкишаф әсаслы көмәк едән идејалардан бири милли мәдәнијјәтимизи севмәкдир. Идеја-сијаси тәрбијә васитәсилә кәнч иәсл чохчәһәтли Азәрбајчан мәдәнијјәти барәдә, онун ајры-ајры нөвләри һағында конкрет тәсәввүр әлдә едирләр. Үзејир Һачыбәјов, Гара Гарајев, Фикрәт Әмиров кими бәстәкарларын, Бүлбүл, Рәшид

Бейбудов кими мүғәнииләрин, Микајыл Абдуллајев, Сәттар Бәһлулзадә, Тоғрул Нәриманбәјов кими рәссамларын, Јусиф Мәм-мәдәлијев, Зија Бунјадов кими алимләрин, Нүсәјн Чавид, Сә-мәд Вурғун кими шаир вә јазычыларын вә мәдәнијјәтин диқәр са-һәләриндә дүнја шөһрәти газанмыш елм вә мәдәнијјәт хадимлә-ринин һәјәт вә јарадычылығ јоллары кәнч нәсил үчүн көзәл фә-алијјәт нүмунәсидир. Елм, мәдәнијјәт, әдәбијјәт вә инчәсәнәт саһәсиндә Азәрбајчана баш учалығы кәтирмиш көркәмли шәхс-ләрин түкәнмәз јарадычылығ хәзинәләри илә ушағлары, јенијет-мә вә кәнчләри таныш етмәк идеја-сијаси тәрбијәнин вәзифәлә-риндәндир.

Тарихи јаддашы горујуб сахламағ да идеја сәрвәтләримизә аиддир. Азәрбајчан халғынын кешмәкешли тарихини, башына кәтирилмиш сајсыз мүсибәтләри һәр бир азәрбајчанлы өјрәнмә-ли, даим јадда сахламалы вә өзү үчүн лазымлы нәтичәләр чы-хармалыдыр. Чүнки, халғымызын чәкдији бәлаларын, вердији гурбанларын, көрдүјү дағынтыларын, заман-заман итирдији торпағларын, вахташыры кечирдији аһузарын башлыча сәбәб-ләриндән бирини өзүмүздә, тарихи јаддашымызын зәифлијиндә, халғымызын тарихини јахшы билмәмәјимиздә ахтармалыјығ.

Сон заманлар нанкор гоншуларын шималдан, гәрбдән вә чә-нубдан етдикләри тәчавүзләрин, тәзјигләрин, әрази иддиалары-нын сәбәбләриндән бири дә тарихи унутганлығымызла бағлыдыр. Мүхтәлиф вахтларда ермәни чәлладлары милли гырғылар тө-рәтмиш вә дүнјаја чар чәкмишләр ки, «Ај һарај, гојмајың, би-зи—јазығ ермәниләри гырырлар». Һәгигәтдә исә күтләви шәкил-дә гырылашлар, ата-баба јурдларындан говуланлар, торпағы әл-дән кедәнләр һәр дәфә азәрбајчанлылар олмушдур. Чох кечмә-миш, алчағ гоншулар ширин дил төкмүш, биз исә кечмиши уну-дарағ күзәштә кетмишик. Бәлалар, мүсибәтләр, јенидән дөиә-дө-нә тәқрарланмышдыр. Идеја-сијаси тәрбијәнин вәзифәләриндән бири бу һәгигәтләри кәнч нәслә чатдырмағдан, онун тарихи јад-дашыны мөһкәмләндирмәкдән, ону нанкор гоншунун мәкрли ид-диаларыны дәф етмәјә һазырламағдан ибарәт олмалыдыр.

Вәтән тәәссүфкешлији, Вәтәнә хидмәт, лазым кәләрсә Вәтән јолунда чаныны гурбан вермәјә һазыр олмағ инди Азәрбајчанда кетдикчә кенни јайылан идејалардан биридир. Вәтәнпәрвәрлик, о чүмләдән һәрби вәтәнпәрвәрлик күтләләрин шууруна даһа чох һаким кәсилир. 1990-чы илин јанварында Азәрбајчан әразисинә сохулан танкларын гаршысыны әлијалын кәсмәјә чыхан мин-ләрлә халғ күтләсинин фәдакарлығы, тәпәдән дырнағачан топ, танк, автоматла силаһланмыш вә рус полкуна архаланан ермәни гәсбарларынын гаршысына ов түфәнки илә чыхан азәрбајчан-лыларын икидлији буна бариз нүмунәдир.

Лакин, бүтүи бунларла јанашы, 1988-чи илдән үзү бәри баш верән һадисәләрдә дөнүкләр, сатгынлар, хәјанәткарлар, горхаглар, халгымызын ағыр вәзијјәтиндә мүхтәлиф бәһанәләрлә республикадан гачыб кедәнләр дә аз олмады. Бу чүр һаллар да нәзәрә алынмагла инди кәнчләрин вәтәнпәрвәрлик, о чүмләдән һәрби вәтәнпәрвәрлик руһида тәрбијә олунмасы хүсүси әһәмијјәт кәсб едир. Бу вәзифә идеја-сијаси тәрбијәнин үзәринә дүшүр. Ушаглары, јенијәтмә вә кәнчләри Вәтән тәәссуфкешлији руһида, өз Вәтәнинә, догма горпағына, ел-обасына бағлылыг руһида боја-баша чатдыумаг идеја-сијаси тәрбијәнин вәзифәсидир.

Демәлијик ки, Азәрбајҟанда милли мәнлик шүүрунун формалашдырылмасына, милли мәдәнијјәтин өјрәнилмәсинә, тарихи јаддашымызын горунуб сәкләнмәсинә вә нәһајәт, Вәтән тәәссуфкешлији чәкилмәсинә гәтијјәт милләтчилик кими бахыла билмәз; бир дә она көрә ки, Азәрбајҟада идеја-сијаси тәрбијә бәшәри дәјәрләрә лагәјд дејидир.

Идеја-сијаси тәрбијәнин истигамәтләриндән бири мәһз бәшәри дәјәрләрлә әлағәдардыр. Бәшәри дәјәрләрә, мәсәлән, демократијаја, сүлһә, азадлыға, түркчүлүјә, исламын мүтәрәғги адәт вә әи'әнәләринә говушмаг инди бизим әсас көтүрдүјүмүз идејалардандыр. Һазырда республикамызда демократик һүғуғи дөвләт гуручулуғу давам едир; инсан һүғуғлары горунур, сөз азадлығы, мәтбуат азадлығы тәмин олунур. Рәсми дөвләт гәзетләриндән чох гејри дөвләт гәзетләри чап олунур. Дини әгидәјә көрә һеч кәс тәғиб едилмир, мәсчидләр сәрбәст фәалијјәт көстәрир; Гур'аны Азәрбајҟан дилиндә охумаг имканы јаранмышдыр. Ислам дининдә һалаллыға, рәһмдиллијә, әдаләтә, елмә, тәрбијәјә даир бәшәри фикирләр кениш тәблиғ едилир. Түрк дүнјасы илә әлағәләримиз кенишләнир, кедиш-кәлиш артыр, гаршылыглы јардым күчләнир. Демәли, бәшәри дәјәрләрә јијәләнмәк кәнч нәслин идеја-сијаси тәрбијәси гаршысында дуран вәзифәләрдән биридир.

3. ИДЕЈА-СИЈАСИ ТӘРБИЈӘНИН ЈОЛЛАРЫ

Идеја-сијаси тәрбијәнин гаршысында гојулмуш вәзифәләр әсасән үч истигамәтдә һәјата кечирилир: тә'лимдә, синифдәнхариш тәдбирләрдә вә мәктәбдәикәнәр тәрбијә ишиндә.

Елә мәсәләләр дә вар ки, һәр үч истигамәтдә диггәт мәркәзиндә сахланылыр. «Азәрбајҟанлыларын сојғырымы һаггында» Азәрбајҟан Республикасы Президентинин 26 март 1998-чи ил тарихли Фәрманы буна мисал ола биләр. Сои јүз ил әрзиндә азәрбајҟанлыларын башына ермәниләр тәрәфиндән заман-заман

кәтириләи мүсибәтләр, күтләви гырғынлар инди диггәтлә өйрәни-
лир, нәзәрә алыныр, јадда сахланылыр, мүөјјән нәтичәләр чы-
харылыр. Азәрбајчанлыларын сојгырымы һәм ајры-ајры фәнләр-
рин тәдрисиндә, һәм дә синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар тәд-
бирләрдә кәңч нәслә хатырладылыр, тарихи јаддашымыз мөһ-
кәмләндирилир.

Тә'лим просесиндә, јә'ни ајры-ајры фәнләрин тәдриси заманы
идеја-сијаси тәрбијәнин вәзифәләрини јеринә јетрмәк үчүн ке-
ниш имканлар вар. Мәсәлән, мәзмуну гуру рәгәмләрлә зәңкии
олан ријазиијатын тәдрисиндә милли мәнлик шүүруну форма-
лашдырмаг мәгсәди илә Азәрбајчанын көркәмли ријазиијатчыла-
рынын фикирләрини хатырламаг јеринә дүшәр. Бу чүр имкан-
лар физиканын, биолокијанын вә дикәр фәнләрин тәдрисиндә
дә вардыр.

Шакирдләри милли мәдәнијјәт инчиләри илә таныш етмәк
үчүн тәкчә нәгмә вә ја тәсвири инчәсәнәт фәнләринин дејил, әдә-
бијјат, тарих вә дикәр фәнләрин дә имканларындан истифадә
олунур. Дүнја шөһрәти газанмыш елм, мәдәнијјәт, әдәбијјат,
инчәсәнәт хадимләринин јарадычылыг нүмунәләриндән шакирд-
ләримиз бәһрәләnmәлидирләр.

Тарихи јаддашымызы көз бәбәји кими горујуб сахламаг, вә-
тәниәрвәрлик әзмини кәңчләрлә артырмаг үчүн тәдрис фәнләр-
ринин, хусусән тарих вә әдәбијјатын имканлары даһа кенишдир.
Бу мә'нада мүәллимләрин һазырлыг сәвијјәсиндән чох шеј асы-
лыдыр. Тәдрис материаллары илә әлагәдар олан шифаһи халг
јарадычылыгы нүмунәләриндән дәрсдә мәһарәтлә истифадә ет-
мәк һаллары аз дејил. «Доғма јурд ширин олар», «Вәтән вира-
нә дә олса чәннәтдир» кими аталар сөзләри, Сәмәд Вурғунун
«Јурдуну атана дүнја дар олсун»⁷ кәламы синиф отагларында
тез-тез сәсләнир.

Бурда јолум олду тән,
Вармы бу јолдан өтән?
Бу дүнјада ширин шеј
Бир анадыр, бир Вәтән.

Бу чүр бајатылардан дәрс заманы истифадә едән мүәллим-
ләримизин ишн тәгдирә лајигдир.

Тарихи шәхсијјәтләрин нүмунәләрини, онларын ибрәтамиз кә-
ламларыны дәрсдә кәңч нәслә чатдырайи мүәллимләримизә һагг
газандырылыр. Мәсәлән, Шейх Мәһәммәд Хијабанинин белә бир
фикри шүүрләра һаким кәсилир: «Өлүмдән горхмајан бир мил-

⁷ Сечилимиш драм әсәрләрин вә поемалары. Бақы, «Азәрнәшр», 1974, с. 12.

лэтә өлүм јохдур⁸. Чечен халгы бу фикрии һәјатилијини өз мүбаризлији илә исбат етди.

Вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинә, о чүмләдән һәрби вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинә хусуси фәнинин—ибтидаи һәрби һазырлығын күчлү тәсирн ајрыча гејд едилмәлидир. Бу фәни шакирдләри һәм нәзәри, һәм дә әмәли чәһәтдән Вәтәнин мүдафиәсинә һазырлајыр. Вахтилә јазыб јаратмыш олан мәшһур Әвһәди елә бил һәмин фәнини мә'насыны вә букүнкү шәрантимизи габагчадан көрүб јазмышдыр:

«Атычы әлләрдән башга һеч бир кәс,
Дүшмәни говараг мәһв едә билмәз».

Идеја-сијаси тәрбијәдә вәтәнпәрвәрлијин әкси олан горхаглыг вә сатгынлыг һалларына да тохунулур. Горхагларын вә сатгынларын, хәјанәткарларын агибәтләри кәнч нәслә мә'лум олмалыдыр. Билмәк лазымдыр ки, халг хәјанәткарлары, сатгынлары һеч вахт бағышламыр. Мәһәммәд Пејгәмбәр һәлә узак кечмишдә билдирмишдир: «Милләтимин ичиндә хәјанәт олмаса, дүшмән гаршымызда таб кәтирә билмәз».

Кәнч нәслин идеја-сијаси тәрбијәсиндә синифдәнхариш тәдбирләрин әһәмијјәти аз дејил. Мәктәбдә фәалијјәт көстәрән драм, хор, рәгс, тәсири ишчәсәнәт дәрнәкләри, һабелә ајры-ајры фәнләр үзрә тәшкил едилмиш дәрнәкләр шакирдләри милли мәнлик шүүруна, милли мәдәнијјәтә, бәшәри дәјәрләрә говушдурмагда хејли иш көрүр.

Мә'лум олдуғу кими, һагг, әдаләт, сүлһ, сәхавәт, азадлыг, бәрабәрлик кими әхлаги категоријалар бәшәри дәјәрләрдир. Бә'зи синиф рәһбәрләри бәшәри дәјәрләр мөвзусунда сөһбәтләр, музакирәләр кечирирләр. Мәсәлән, синиф рәһбәринин тапшырығы илә шакирдләр һагг вә әдаләт мөвзусунда сөһбәт үчүн бајатылардан нүмунәләр дә кәтирмәли идиләр. Шакирдләрдән биринин кәтирдији нүмунә белә иди:

Әзизим һагга доғру,
Ач гәлбин һагга доғру,
Дүнјада бәдбәхт олар
Кедән һаһагга доғру.

Башга бир шакирдин бајатылардан сечдији нүмунә белә сәсләнир:

Жүн хош кечсә дәрд өләр,
Гүссә кедәр дәрд өләр.
Һагг јолунда чан гојан
Ад газанар, мәрд өләр.

⁸ Бах: Мүдриш сөзләр. Бакы, «Јазычы», 1979, с. 47.

Вәтән торпагынын горунмасында чаындан кечмиш шәһид-
ләрин јад едилмәсиндә, аиләләриннә мадди јардым көстәрилмә-
синдә мәктәблиләрин фәал иштиракы онларда вәтәниәрвәрлик,
о чүмләдән һәрби вәтәнпәрвәрлик һиссинин, дәвләт мүстәгилли-
јини вә әрази бүтөвлүјүнү горумаг әзмийин күчләнмәсинә тәкан
верир. Шакирдләрин мүхтәлиф композисијада чыхышлары, ше'р
охумалары, аталар сөзләриндән, бајатылардан истифадә етмә-
ләри тәдбирләрин тәрбијәви тәсирини хејли артырыр.

Милли гәһрәманларымызын шәхси икидликләри фонунда ша-
кирдләр намәрдләри, дөнүкләри дәрин гәзәб һисси илә лә'нәт-
ләндирирләр. Беләләриннә өз кәскин нифрәтләрини билдирир вә
бә'зән ел сөзләриндән дә истифадә едирләр:

Сүрү тапыр гурдуну,
Ијид севәр јурдуну.
Бир хаин, бир дә горхаг
Батырар бир ордуну.

Идеја-сијаси тәрбијәдә истифадә едилән күчлү васитәләрдән
бири дә Азәрбајҗан Республикасынын һөрмәтли президентинин
нитгләриндәки фикирләрдир. Бу нитгләрдә дәвләт мүстәгиллији-
нин горунмасы, сәрһәдләримизин тохунулмазлыгы, әрази бүтөв-
лүјүнүн тәмин олунмасы зәрурилији дәнә-дәнә хатырладылар.
Һәмин фикирләр бүтүн халгымызы, о чүмләдән кәнчлијимизи
һәр чүр көзләнилмәз һадисәләрә гаршы даим һазыр олмаға сәс-
ләјир.

Азәрбајҗан Республикасынын бајрағындакы гырмызы рәнк—
түрклүк, көј рәнк—мүасирлик, јашыл рәнк исә—исламлыг мә'-
насыны дашыјыр. Бајрағын ортасындакы ајнара вә ајпаранын
ортасындакы сәккиз кушәли улдуз әбәдилијә, дүнјәвилијә, Күнә-
шә ишарәдир. Улдузун ортасындакы алов Одлар јурду Азәрбајҗан
чаны андырыр. Бу бајраг 1918—1920-чи илләрдә Азәрбајҗан Де-
мократик Чумһуријјәтинин бајрағы олмушдур.

1991-чи ил февралын 5-дә Азәрбајҗан Республикасынын Али
Совети өз гәрары илә һәмин бајрағы јенидән халгымыза гәјтар-
мышдыр.

Һәр бир азәрбајҗанлы һәинки һимнимизин вә бајрағымызын,
һабелә кербимизин дашыдығы мә'налардан һалл олмалыдыр.
Дәвләт кербимизин әсасыны галхан тәшкил едир, тәчавүз олар-
са мүдафијә һазырлығын зәрурилијини билдирир. Галханын
үзәриндәки үч рәнkdә даирәви хәтт—бајраға ишарәдир, хәтләрин
үзәриндәки сәккизкушәли улдуз, јухарыда дејилдији кимн, Күн-
нәши, онун ортасындакы алов Азәрбајҗаны билдирир.

Күнәшин ағ рәнkdә верилдији дәвләтимизин сүлһсевәрлијинә

ншарәдир. Галханын ашағысындан саға тәрәф чәкилән сүнбүл— боллуг, сола тәрәф чәкилән иалыд жарпаглары—узунөмүрлүлүк рәмзләридир. Бүтөвлүкдә кербин әсас идејасы беләдир: «Бизим-лә бирликдә Јер күрәси халгларына әмин-аманлыг, сағламлыг, боллуг, узунөмүр арзулајырыг. Биз мүһарибә истәмирик, бизә һү-чум едәнләрдән исә мүдафиә олунмаға һазырыг».

Али мәктәб тәләбәләри арасында апарылан сөнбәтләрдән мә-лум олур ки, һәтта тәләбәләримизин бир гисми дөвләт рәмзлә-ринин дашыдығы мәналары тәфсилаты илә билмир. Дөвләт рәмзләриндә әкс олунан идејаларын тәләбәләр тәрәфиндән дә әјрәнилмәсинә гајғы көстәрилмәлидир.

СУАЛ ВӘ ТАПШЫРЫГЛАР.

1. Идеја-сијаси тәрбијә мәсәләси әдәбијјатда нечә гоју-лур?
2. Нә үчүн идеја тәрбијәси вә сијаси тәрбијә бирликдә нәзәрдән кечирилир?
3. Идеја-сијаси тәрбијәнин вәзифәләрини садалајын.
4. Идеја-сијаси тәрбијәнин мәзмунуну ачын.
5. Идеја-сијаси тәрбијәнин јолларыны көстәри.
6. Тәрбијәнин дијәр голлары илә идеја-сијаси тәрбијә-нин әлагәсини нзәһ едін.

ХVII ФӘСИЛ

ӘХЛАГ ТӘРБИЈӘСИ

1. ӘХЛАГ ВӘ ОНУН МӘЗМУНУ

Етика вә әхлаг. Бунлар бир-бири илә бағлы олан башга-башга анлајышлардыр. Етика елмдир, өзү дә әхлаг һаггында елмдир. Етика әхлаг мәсәләләрини өјрәнир.

Әхлаг ичтимаи шүүрун формаларындан бирн кими нәзәрдән кечирилир. Әхлаг һамы вә ја әксәријјәт тәрәфиндән гәбул олундуғундан вә она әмәл едилдијиндән ичтимаи шүүр формасына дүшүр. Әхлаг бу вә ја дикәр чәмијјәтдә адамларын бир-биринә, әтраф мүһитә мүнасибәтләрини тәнзимләјән мә'нәви кејфијјәтләрин, гәјдаларын мәчмусудур. Һәр һансы шәхсин мә'нәви сифатларының мүәјјәнләшдирмәк үчүн биркәјашајыш гәјдаларына онун нә дәрәчәдә әмәл етдијинә дә диггәт јетирилир.

Чәмијјәтдә биркәјашајыш гәјдаларына там әмәл едән шәхсә «әхлаглы адам», «инсан адам», «көзәл адам», «әдәбли адам» дејилир, һәмин гәјдалары позан, бу гәјдалара там лагәјд олан шәхс исә «әхлагсыз адам», «инсанлыгдан узаг адам» һесаб едилир.

Әхлаг, јә'ни биркәјашајыш гәјдалары адамларын шүүруна һаким кәсилдикдә вә орадан давраныша сүзүлдүкдә күчлү һәркәтвәричи гүввәјә чеврилир.

Әхлаг гәјдаларының тәркибиндә милли дәјәрләрлә јанашы үмүмбәшәри дәјәрләр дә олур. Биринчи група јалныз бир халг үчүн специфик олан гәјдалар, икинчи група исә бүтүн халгларын әмәл етдикләри гәјдалар анддир. Мәсәлән, Азәрбајҗан халгы арасында кениш јайылмыш бөјүкләрә еһтирам, гадынлара һөрмәт, валидејиләрә гәјғы, нәглијјата минәндә гадынлары габәга бурахмаг кими әхлаг гәјдалары милли дәјәрләримиздир, һагг, әдаләт, азадлыг кими мә'нәви кејфијјәтләр үмүмбәшәри дәјәрләрдир. Бу чүр дәјәрләри арашдыран елм—етика адланыр.

Әхлаг гәјдалары вә һүгүг нормалары. Әхлаг гәјдалары илә јанашы чәмијјәтдә һүгүг нормалары да тәтбиг едилир. Әхлаг гәјдалары дөвләт органлары тәрәфиндән тәнзимләнир: көнүллүк әсасында, өз-өзүнә формалашыр. Һүгүг нормалары исә дөвләт тәрәфиндән тәнзимләнир: бу гәјдалары дөвләт ганун формасында мүәјјәнләшдирир.

Әхлаг гәјдаларының позан шәхс ганунла чәзаландырылмыр, һүгүг нормаларына әмәл етмәјән шәхси исә ганунла мүәјјәнләшдирилмиш гәјдада чәза көзләјир. Әхлаг гәјдасына мәһәл гојмајән шәхси јалиыз мазәммәт етмәк олар.

Әхлаг тәрбијәсинин мәзмуну. Тәрбијә заманы кәнч нәслә ашыланан әхлагн кәјфијјәтләр әхлаг тәрбијәсинин мәзмунуну тәшкил едир. Инсан әхлагы үчүн сәчијјәви олан кәјфијјәтләр ики бөјүк група ајырмаг олар: чәмијјәтин, халгын зәрәринә олан, онун бәјәнмәдији әхлагн кәјфијјәтләр вә чәмијјәтин, халгын бәјәндији, гәбул етдији әхлагн кәјфијјәтләр.

Пахыллыг, јалан данышмаг, бөһтан атмаг, сатгынлыг, ики-үзлүлүк, архадан данышмаг, гижәт, горхаглыг, ирадәсизлик, сәдагәтсизлик, е'тибарсызлыг, исрафчылыг, тәнбәллик, худбинлик, өзүндән бәдкүманлыг кимн зәрәрли әхлагн кәјфијјәтләр биринчи група аиддир.

Әмәксевәрлик, инсанпәрвәрлик, тәвәзәкарлыг, сәдәлик, һалаллыг, ишкүзарлыг, достлуг, јолдашлыг, дүзлүк, доғручулуг, вәтәнсевәрлик вә с. вә и. а. фәјдалы мә'иәви кәјфијјәтләр икинчи групун мәзмунуну тәшкил едир.

Әмәксевәрлик. Гәдим заманлардан индијәдәк халгымызын јүксәк гижәтләндиридији әхлагн сифәтләрән бири әмәксевәрликдир. Улу Зәрдуштүн «Авеста»-сында јазылырды ки, ән әхлаглы адам әмәксевәр адамдыр.

Пейгәмбәр кәламларында да әмәксевәрлијә бөјүк мәна верилир, дејилир ки, јетмиш гисм ибадәтин ән үстүнү чалышмагдыр. «Улу Танры бекар галмамагы, ишләмәји лазым билмишдир; одур ки, чалышын, ишләјин», «Ким һансы ишә лајигдирсә, о ишдән јапышмалыдыр».

Бу фикир бир сыра аталар сөзләриндә дә тәсбит едилир: «Мәрдин әли ишдә кәрәк», «Мәрд киши чәрәји дашдан чыхарар». Аталар вәјил-вәјил күн кечирмәји, зәһмәтә хор бахмагы, башгасынын һесабына јашамагы һалаллыгдан узаг һесаб етмишләр.

Инсанпәрвәрлик. Әхлаг тәрбијәсинин мәзмунуну тәшкил едән нәчиб кәјфијјәтләрдән бири дә инсанпәрвәрликдир. Инсанпәрвәрлик бүтөвлүкдә Азәрбајчан халгынын сәчијјәви хүсусијјәтләриндәндир. Инсанпәрвәрлик кениш анлајышдыр. Гардаша, бачыја, валидејнә, өвләда, гоншуја, гоһума, јурддаша, диқәр халгларын нүмәјәндәләринә мәнәббәт һисси бу анлајыша дахилдир. Узаг кечмишдәи индијәдәк Азәрбајчан аиләсиндә ушаг мүгәддәс варлыг кими гәбул едилиб. Бабаларымыз, нәнәләримиз әбәс јерә демәјибләр: «Бала дады бал дадыр, бала адам алдадыр, ширини шириндир, ачысы да бал дадыр», «Ушаг—евин ишыгы, аиләнин јарашыгыдыр», «Ушаглы ев—базардыр, ушагсыз ев—мәзардыр».

Ушагларын кәләчәји мүәјјән дәрәчәдә валидејнләрдән, оиларын вердији тәрбијәдән асылы олур. Бу һәгигәтн јахшы билән Сә'ди мәсләһәт көрүрдү:

«Оғлуна билик вер, севдир зәһмәти,
Гој олсун камалы, ағлы, сәнәти»¹.

Валидејнләрindən дүзкүн тәрбијә алан өвладлар да өз ата-аналарыны даим уча тутурлар. Хагани Ширванинин өз валидејн-ләринә мүнәсибәти нәсилләрә өрнәк ола биләр: О, ата-анасы илә алагәдар јазырды:

«Јандырмаг истәркән гәлбимдә чыраг,
Гәлбини мум етди, сөзләрини јағ...
Одур, бил, бөјүјүм, јол көстәрәним,
Тәрбијә верәним—онлардыр мәним».

Валидејнләр дә аталар сөзләриндә уча тутулуб: «Ата—евин башчысы, ана—аиләнин үрәјидир», «Ана һаггы, Танры һаггына бәрабәрдир».

Инсанпәрвәрлик гочаларын, әлсиз-ајагсызларын, кимсәсиз-ләрин, хәстәләрни, бүтөвлүкдә халгын гајғысыны чәкмәкдә, ел-обаја тохунанлара гаршы амансыз олмагда да өзүнү көстәрир.

Инсанпәрвәр шәхс адамларла үнсijјәтә, достлуг вә јолдаш-лыға, һәмрә'јлијә мејилли олур.

Һәмрә'јлик. Биркәјашајыш әснасында адамлар белә бир гәнаәтә кәлирләр ки, нормал јашамаг үчүн адамлар фикирдә вә әмәлдә һәмрә'ј олмалыдырлар. Белә бир зәрурәти дәрк едән ата-бабалар дүзкүн демишләр: «Тәк әлдән сәс чыхмаз», «Тәк әл илә дүјүн ачылмаз», «Ел бир олса, дағ ојнадар јериндән, сөз бир олса зәрби кәрән сындырар».

Милли бирлик, һәмрә'јлик, Азәрбајчан халгына инди, харич-дән тәчавүзә, тәзјигә, һәдә-горхуја мә'руз галдығы бир шәраит-дә даһа чох лазымдыр.

Јолдашлыг вә достлуг. Әхлаг тәрбијәсинин мәзmunуна аид олан кејфијјәтләрдән бири дә јолдашлыг вә достлугдур. Јолдаш-лыг вә достлуг Азәрбајчан халгынын чохәсирлик тарихиндә әзизләнәрәк горунуб сахланан әхлаги кејфијјәтләрдәндир.

Јолдашлыг вә достлуг анлајышлары арасында һәм охшарлыг, һәм дә фәрг вардыр. Һәр икиси инсанпәрвәрлик зәмининдә јараныр; һәр икиси адамларын бир-биринә һәјан, арха олмаларыны нәзәрдә тутур. Башлыча фәрг будур ки, јолдашлыг инкишаф едәрәк достлуга чеврилә билир, јолдашлар чох, дост аз олур. Дост-луг гајғысы вә мәс'улијјәти јолдашлыға нисбәтән даһа күчлү олур. Аталар сөзләриндә дејилдији кими, «Достлар ики чан, бир гәлб олур», «Сидг илә дост оланлар үрәкдән дә бир кәрәк».

Мараг, идеја вә мәгсәд бирлији әсасында, һабелә дәрин инам,

¹ Сә'ди. Бүстан. Бақы, «Азәрнәшр», 1964, с. 134.

Саламат ва тавозакарар. Атаар сарпарат дейб: «Саламат инсанлар ва кетилеб телиб ериб:

[illegible]

Дзэлік ва доррчуллі ким м'яна сэрват санидари ким-
уэллук, ди́кара́лук, ја́ланьчылук, эли́ндрилук, о́фурлук ким-

Дүз иш көрөп, доору даныштан пайтахс менен ийчөпөтүрүчү а-
лыр, халкын чөптөткөнүн газават, дост-аштасы чочо алыр. Ягал-
чылы алды менен ийбатча юхсултуулуу көстөдүр, ош бап-
галарынын көзүндө чөптөткөн, етибөрдүн салыр. Агалар көзө-
дөйб: «Берекет ошдур, ош да дүзгүлүк». А. Бакыханов (1794—
1847) хатырладырды: «Ягал данышмагдан чакын, чүнк ийчө
кас сени ягалчы таныса, дүз сөзүң да ийинмаса»².

[illegible][illegible][illegible]

ча, мәшһурлашдыгча тәвазәкарлыгы, садәлији дә артыр, өзүнү өймүр, «мәнәм-мәнәм»дәи узаг олур.

Садәлик вә тәвазәкарлыгын әкси ловғалыгдыр, өзүндәнбәд-күманлыгдыр, өзүиү көзә сохмагдыр. «Мәнәмлијин, ловғалыгын,

өзүнүөймәјин нагис мә'нәви кејфијјәт олдуғуну аталар билмиш-дир: «Мәнәмлик шејтана јарашар», «Өзүнү өјән, дизини дөјәр» дејибләр.

Халг арасында јүксәк тутулан нәчиб әхлаги кејфијјәтләр чох-дур: нәзакәтилилик, әдәблилик, мәрифәтлилик, хејрхаһлыг, сә-хавәтлилик, әһдиһејмана садиглик, һагг ишин тәрәфиндә олмаг, мәнсәбпәрәстлијә, мүфтәхорлуға гаршы барышмаз олмаг вә с. белә кејфијјәтләрдәндир. Мәһз бу чүр кејфијјәтләр әхлаг тәрәби-јәсинин мәзмунуна чеврилмәлидир.

2. ӘХЛАГ ТӘРБИЈӘСИННИ ВӘЗИФӘЛӘРИ ВӘ ЈОЛЛАРЫ

Әхлаг тәрбијәсинин вәзифәләри. Әхлаг тәрбијәсинин вәзифә-ләри ики группә үмумиләшдирилир: јухарыда гејд едилән әх-лаги кејфијјәтләрин кәич нәслә ашыланмасы вәзифәләри вә һә-мин кејфијјәтләрдән һәр биринин формалашдырылмасы үчүн сә-чијјәви олан үмуми вәзифәләр.

Әхлаг тәрбијәсинин мәзмунуу тәшкил едән әмәксевәрлик, инсанпәрвәрлик, һәмрәјлик, јолдашлыг вә достлуг, вәтәнпәр-вәрлик, дүзлүк вә доғручулуг, һалаллыг, садәлик вә тәвазәкар-лыг, хејрхаһлыг вә с. кими нәчиб мә'нәви кејфијјәтләр һәм ај-ры-ајры фәнләрии тәдриси заманы, һәм дә синифдәнхариц вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләр заманы кәнч нәслә ашыланыр.

Азәрбајҗан халгынын јүксәк гиймәтләндирдији һәмин кејфиј-јәтләр конкрет шәраитдән асылы олараг бә'зән ајрылыгда, бә'-зән дә әлағәли шәкилдә, комплекс һалда формалашдырылыр. Мәсәлән, әмәксевәрлик һаггында тәләбәләр (шакирдләр) үчүн сөһбәт ачан мүәллим (тәрбијәчи) әмәксевәр адамын Вәтән вур-ғуну, тәк өзү үчүн, өз аиләси үчүн дејил, һәм дә халг үчүн ча-лышдығы, садәлији, инсанпәрвәрлији, дүзлүјү, доғручулуғу, хе-јирхаһлыгы вә с. мүсбәт кејфијјәтләрә малик олдуғу нәзәрә чатдырылыр. Јахуд, инсанпәрвәрликлә әлағәдар иш апарылар-кән, инсанпәрвәр нәхсин еји заманда хејрхаһ олдуғу, еһтија-чы оланлара јардым әлини узатдығы, кимсәсизләрә, әлсиз-ајаг-сызлара һәјан олдуғу, дүзлүк вә доғручулуг тәрәфдары олдуғу унутулмур.

Әхлаг тәрбијәси гаршысында дуран икинчи группә вәзифәләр

бунлардыр: эхлагн тэсэввүрлэрин (һисслэрин), эхлагн шүүрун вэ эхлагн давраһышын формалашдырылмасы. Һәр бир эхлагн кејријјэтлэ алагадар һәмнн вэзифэлэр нэзэрэ алынмалы вэ һајата кечирилмәлидир. Мәсәлән, әкәр сөһбәт вәтәнпәрвәрликдән, јахуд кејирхаһлыгдан кедирсә апарылан иш үч мәрһәләдән кечмәлидир: тәрбијә олуналарда әввәлчә вәтәнпәрвәрлик вэ ја кејирхаһлыг һисси (тэсэввүрү) јарадылмалы, сонра онларда вәтәнпәрвәрлик вэ јахуд кејирхаһлыг шүүру формалашдырылмалы, нәһәјәт, вәтәнпәрвәрлик вэ ја кејирхаһлыг вәрдиши тәшәккүл тапмалыдыр.

Бүтүн эхлагн кејфијјәтләрә, о чүмлэдән вәтәнпәрвәрлијә вэ кејирхаһлыға даир шүүрун вәрдишә чеврилмәси үчүн аиләдә дә, мәктәбдә дә, истәһсалат мүәссисәсиндә дә, үмумијјәтлә чәмијјәтдә кениш имканлар вар.

Эхлаг тәрбијәси илә мәшғүл олан шәхс ашыламаг истәдији эхлагн кејфијјәтин шакирдләрдә (тәләбәләрдә) әввәлчә сәвијјәсини өјрәнир. Бурада мүхтәлиф дурум үзә чыхарыла билир: ја ашыланачаг эхлагн кејфијјәт үзрә онларда тэсэввүр олмајачаг, ја—мүәјјән тэсэввүр олачаг, анлајыш—јох, ја—анлајыш олачаг, вәрдиш јох, јахуд да—вәрдиш лазыми сәвијјәдә олмајачаг.

Эхлаг тәрбијәси бу зәминдә, јә'ни мүвафиг мә'луматлар нәзәрә алымага апарылдыгда лазыми сәмәрә әлдә етмәк мүмкүн олур. Белә ки, әкәр ашыланачаг эхлагн кејфијјәт барәдә шакирдлэрин (тәләбәлэрин) тэсэввүрлэри јохдурса, тәрбијә бу вәзифәннн јеринә јетирилмәсиндән башламалыдыр; әкәр мүәјјән тэсэввүр варса, һәмнн кејфијјәтә даир эхлагн шүүр һәлә формалашмајыбса, тәрбијә иши бу икинчи вәзифәни реаллашдырмагдан башланмалыдыр; јох, әкәр ашыламаг истәдијимиз эхлагн кејфијјәтә даир шакирдләрдә (тәләбәләрдә) вәрдиш јохдурса, эхлаг тәрбијәси бу сон вәзифәни јеринә јетирмәлидир.

Эхлаг тәрбијәсиннн јоллары. Эхлагн кејфијјәтлэрин һәр биринә хас олан спесифик хүсусијјәтләрә ујғун јолларла јанашы, һамысына хидмәт едә биләчәк јоллар да вар. Бу чүр јоллардан бә'зиләрини кәстәрәк: ичтимаи-фајдалы әмәк, ичтимаи иш, екскурсијалар, кәзинтиләр, мүзакирәләр, диспутлар, ад күнләриндә бир-бирини јад етмәк, хәстәләнәндә бир-бирини јолухмаг, еһтијачы оланлара јардым етмәк, тә'лимдә кери галанлара көмәклик кәстәрмәк, реал һәјат фактлары вә нүмунәләриндән истифадә етмәк, бәди-и-тарихи әдәбијјатдан сәчијјәви фактлар кәтирмәк, сөһбәт, мә'рузә вә мүһазирәләр кечирмәк вә с.

Эхлаг тәрбијәсиннн бә'зи јоллары, о чүмлэдән тәләбәнин тә'лим фәалијјәти, елми фәалијјәти, ичтимаи фәалијјәти, иш режими, шүүрлу интизам, борч вә мәс'улијјәт һисси барәдә ајрыча данышмаға еһтијач вар.

Тәлим фәалијјәти әхлаг тәрбијәсинин јолларындан бири кими. Дәрсә, мұһазирәја, семинар мәшғәләсинә вә тәллимин дикәр тәшкили формаларына шакирдләрә (тәләбәләрә) јалныз билик, бачарыг вә вәрдиш вәрән мәшғәлә кими бахмаг олмаз. Тәлимин мүстәснасыз олараг бүтүн чәһәтләри: мәзмуну да, үсуллары да, приисипләри да, кедиши да, зәнки да, суалларын гојулушу да, верилән чаваблар да, чаваба мүәллимин вә јолдашларын мұнасибәти да, мүәллимин көркәми, јериши, нитги, дүшүнчә тәрзи да вә саир—бүтүн бунлар динләјичиләрә күчлү тәрбијәви тәсир көстәрир.

Тәләбәнин елми фәалијјәти вә тәрбијә. Илк бахышда тәләбәнин елми фәалијјәти илә тәрбијәси арасында әләгә јохдур. Һалбуки, онун елми фәалијјәтинә һәм дә әхлаг тәрбијәсинин јолларындан бири кими бахылмалыдыр. Чүнки, контрол јазы да, реферат да, курс иши да, диплом иши да тәләбәни интизама, верилән тапшырығын ичрасында мәс'улијјәтә алышдырыр, онда әмәк-сәвәрлији күчләндирир, сәлигәли вә кејфијјәтли иш көрмәјә истигамәтләндирир. Тәләбәнин елми тәдгигат иши мүәллимлә педагожи үнсирәтинә, достлуг вә јолдашлығына гита верир.

Тәдрис мүәссисәсиндә иш режими әхлаг тәрбијәсинин јолларындан бири кими. Иш режими иш әрзиндә тәләбәләрин көрәчәкләри фәалијјәтин ардычыллығыны мүәјјәнләшдирир. Тәдрис мүәссисәсиндә иш режими әсасән зәнклә башлајыр вә зәнклә баша чатыр. Мәшғәләнин мүддәти вә мәшғәләләрарасы фәсиләләр дә иш режиминә дахилдир. Тәдрис мүәссисәсиндә иш режиминә аид олаң дикәр чәһәтләр дә вар. Режим тәләбәләрдә интизам, гаршылыгы еһтирам вә һөрмәт, мәс'улијјәт һиссләринин формалашмасына көмәк едир.

Тәдрис мүәссисәсиндә ичтимаи фәалијјәт әхлаг тәрбијәсинин јолларындан бири кими. Шакирдләр (тәләбәләр) ичтимаи фәалијјәтин мүхтәлиф формаларында иштирак едирләр: синиф (груп) нүмајәндәси, дивар гәзетинин редактору, фәсиләләрдә нөвбәтчи, өзфәалијјәт дәрнәјинин үзвү, һәмкарлар тәшкилаты фәалы, күтләви тәдбирләрин тәшкилатчысы вә иштиракчысы вә с. кими фәалијјәт көстәрирләр.

Шакирдләрин (тәләбәләрин) мүхтәлиф нөв ичтимаи фәалијјәтә гошулмалары онлара халг үчүн фәјдалы һесаб едилән иш-күзарлыг, тәшкилатчылыг, вәтәнпәрвәрлик, инсанпәрвәрлик, хејрихаллыг, тәшәббүскарлыг кими кејфијјәтләр ашылајыр.

Әхлаг тәрбијәси нәтичәсиндә кәнч нәсл хејри шәрдән, јакшыны писдән, әдаләти әдаләтсизликдән, вичданы вичдансызлыгдан, мәс'улијјәти мәс'улијјәтсизликдән, ләјагәти ләјагәтсизликдән, инсафы инсафсызлыгдан, дүзлүјү әјриликдән, доғручулуғу јаландан, һалаллығы һарамдан, сәдәлији тәкәббүрлүлүк-

дән, төвәзәкарлығы мәнәмликдән, ишкүзарлығы тәнбәлликдән, вәтәнпәрвәрлији Вәтәнә лагәјдликдән фәргләндирмәли вә фәәлијјәт көстәрмәлидир.

3. ӘХЛАГ ТӘРБИЈӘСИНДӘ ШҮҮРЛУ НИТИЗАМЫН, БОРЧ ВӘ МӘС'УЛИЈЈӘТИН ЈЕРИ

Бу анлајышлар һәјатда бир-бирини тамамлајыр. Шүүрлу интизам олан јердә борч да вар, мәс'улијјәт дә. Мәс'улијјәтли шәхс интизама мүнтәзирдир.

Шүүрлу интизам. Мүәссисәдә, аиләдә, өлкәдә гојулмуш гајдалара әмәл едилмәси интизамдыр. Мәсәлән, бә'зи аиләләрдә евдән чыхан шәхс галанлара «Һәләлик», «Ахшама гәдәр» дејир, гајыданда саламлашыр, ајаггабыларыны, үст палтарыны дәјишир. Бу гајдалара әмәл едән шәхс интизамлылығыны нүмајиш етдирир. Јахуд, тәдрис мүәссисәсиндә зәнклә аудиторијаја дахил олмаг, данышмаг истәјәндә әл галдырмаг, тапшырыглара вахтында әмәл етмәк вә саир—белә гајдалара әмәл едилмәси интизамдыр.

Гојулмуш гајдаларын әһәмијјәтини баша дүшәрәкдән онлара әмәл олунмасы шүүрлу интизамдыр. Јухарыдакы мисаллара гајыдаг. Ишә вә ја мәктәбә кедән шәхс евдәкиләрлә худаһафизләшәркән, гајыданда саламлашаркән онлара һөрмәт вә еһтирам көстәрдијини баша дүшүрсә онун интизамы ади интизам дејил, шүүрлу интизамдыр. Тәдрис мүәссисәсиндә дә беләдир: мәшғәлә башлајандан сонра аудиторијаја дахил олмаг һалларынын, ичәзәсиз данышмаг һалларынын, тапшырыглари вахтында јеринә јетирмәмәк һалларынын һәрчмәрчлик јаратдыгыны, мәшғәләнин позулдуғуна сәбәб олдуғуну билиб һәмин гајдалара әмәл едилмәси шүүрлу интизамын һөкм сүрдүјүнү көстәрир. Ичтимаи һәјатын бүтүн саһәләриндә, о чүмләдән тәлим-тәрбијә мүәссисәләриндә шүүрлу интизам мүвәффәгијјәтин әсасыдыр. Тәдрис мүәссисәсиндә шүүрлу интизам јаратмаға чалынымалыјыг: һәр бир шакирд (тәләбә) гојулмуш гајдалара әмәл етмәјин вачиблијини аңламалыдыр.

Борч вә мәс'улијјәт һисси. Шүүрлу интизам борч вә мәс'улијјәт һиссиндән ајрылмаздыр. Аилә гаршысында, валидејнләри гаршысында, мәктәб вә мүәллимләр гаршысында борч вә мәс'улијјәт һисси дујан шакирд (тәләбә) аиләдә дә, тәдрис мүәссисәсиндә дә мүвафиг әхлаг нормаларыны дәғиг вә мүнтәзәм јеринә јетирмәјә чалышыр. Унутмајаг ки, интизамсызлыг едән, әхлаг нормаларына мәһәл гојмајан шәхсләрин әксәријјәтиндә борч вә мәс'улијјәт һисси күтләшмиш олур.

Әхлаг тәрбијәси сајәсиндә ушаглар, јенијетмә вә кәнчләр ајдын шәкилдә баша дүшмәлидирләр ки, онлара көстәрилән аилә вә валидејн гајғысыны даим јадда сахламаг, она һөрмәт етмәк, еһтирам көстәрмәк онларын мүгәддәс борчларыдыр. Валидејнләри гаршысында өвладлыг борчуну уиудан шәхс ана-атасынын өмрүнү хејли гысалтмыш олур.

Ел бајатыларынын бириндә көзәл дејилир:

«Еләми јахшы ата,
Пулуи вер јахшы ата.
Оғул бәдәсил олса
Дәрд чәкәр јахшы ата».

Кәнч нәслә хатырладылмалыдыр ки, исламда гадын ады, гадын исмәти јүксәк дәјәрләндирилмиш, ана исә көјләрә галдырылмыш, чәннәтә бәрабәр тутулмушдур: «Чәннәт аналарын ајаглары алтындадыр»—дејилмишдир.

Һәлә нечә әср бундан әввәл Көј Кавус јазмышдыр: «Ким атасына нечә һөрмәт көстәрирсә, ондан да ејни һөрмәти көрәчәк... Гәдир билмәјән адама јахшылыг етмәк наданлыгдыр»³.

Борч вә мәс'улијјәт һиссинин инкишафы тәдрис мүәссисәләриндә давам етдирилмәлидир. Шакирд (тәләбә) онун тәһсилинә, тәрбијәсинә, үмуми мәдәни сәвијјәсинин јүксәлдилмәсинә көстәрилән үмумхалг гајғысыны, дәвләт гајғысыны гәдәринчә гијмәтләндирмәји бачармалыдыр; кәнч нәсил билмәлидир ки, тәдрис мүәссисәләриндә алдығы тәһсилии һаггы дәвләт тәрәфиндән өдәнилир.

Үмумхалг, дәвләт гајғысы мүгабилиндә борчлу олдуғуну, буна көрә дә халг гаршысында мәс'улијјәт дашыдығыны һәр бир оғул вә гыз даим јадда сахламалыдыр, тәһсилдә уғурла чалышмалы, халгынын ләјагәтли өвлады кими өзүнү һазырламалы, халгына чанла-башла хидмәт етмәлидир.

Шуурулу интизам, борч вә мәс'улијјәт һиссләринин кәнч нәслә ашыланмасында мүвәффегијјәти артырмаг үчүн мәктәбин вә аиләнин, мүәллимләрин вә валидејнләрин әлбир ишинә бөјүк еһтијач вар.

СУАЛ ВӘ ТАПШЫРЫГЛАР.

1. Әхлаг вә әхлаг тәрбијәси арасындакы әлағәни ајдынлашдырын.
2. Әхлаг тәрбијәсинин әһәтә етдији әхлаги кејфијјәтләри көстәрин.

³ Габуснамә. Бақы, 1989, с. 33.

3. Өхлаг тәрбијәсинин вәзифәләрини дејин.
4. Һалаллыг тәрбијәсини нечә баша дүшүрсүнүз?
5. Өхлаг тәрбијәси вәзифәләрини һәјата кечирмәјин јол-ларыны садалајын.
6. Шүүрлу интизам нә демәкдир?
7. Валидеји борчуну нә үчүн өдәмәклә гуртармыр?
8. Мәс'улијјәт һисси нә үчүн инкишаф етдирилмәлидир?

ХVІІІ ФЭСИЛ

ЭМӘК ТӘРБИЈӘСИ

1. ЭМӘЈИН ИГТИСАДИ, СОСИАЛ ВӘ ӘХЛАГИ МӘ'НАСЫ

Эмәјин игтисади мә'насы. Эмәк чәмијјәтин әсасыдыр. Онун игтисади, соснал, тәрбијәви, физиоложи вә психоложи мә'насы вар.

Инсанын һәјаты үчүн зәрури олан бүтүн мадди вә мә'нәви не'мәтләр эмәјини мәнсулудур. Адам өз еһтијачларыны өдәмәк үчүн мүәјјән аләтләрин васитәсилә тәбиәтин бу вә ја дикәр чисимләринә тә'сир көстәрәрәк нәји исә дүзәлдир, истәһсал едир. Ади аләтләрдән тутмуш ән мүрәккәб техникаја, робот техникасына, космик техникаја гәдәр һамысы инсан эмәјинин нәтичәсидир. Салынан шәһәрләр вә кәндләр, чәкилән јоллар, тикилән көрпүләр, јарадылан тәјјарәләр, јазылан әсәрләр, бәсдәләнән мусигиләр бәшәр эмәји сәјәсиндә мүмкүн олур. Фабрик вә заводларда, кәнд тәсәррүфатында мүхтәлиф чешидли мәнсулларын истәһсалы, онларын адамлара чатдырылмасы эмәјә мөһтәчдыр.

Эмәјин сосиал мә'насы. Адамларын јашајыш тәрзи, күзәрәны, фираван јашајыб-јашамамасы әһәмијјәтли дәрәчәдә онларын эмәјә мүнәсибәтиндән асылыдыр. Бу һәгигәти јахшы билән халг һағлы оларағ дејир: «Зәһмәт чәкән бал јејәр». Бәс зәһмәтдән гачан нечә? Аталар көзәл чаваб вериб: «Јајда көлкә хош, ғышда чувал бош». Исламда да тәнбәллик пис кејфијјәт кими дәјәрләндирилир: «Аллаһ тәнбәли севмәз».

Өзү ишләмәк истәмәјән, башгасыны бујурмаға мејилли олан шәхсләрдән дә халгын хошу кәлмир вә буна көрә дә дејир: «Мәндән сәнә өјүд, унуну өзүн үјүд».

Халг дәнә-дәнә сынагдан кечирмишдир ки, зәһмәт боллуғун рәһнидир, сүфрәсини бол көрмәк истәјән шәхс зәһмәтә гатлашмалыдур: «Зәһмәт торпагда, не'мәт сүфрәдә», «Кишидә гејрәт олса торпағы ғызыла чевирәр».

Эмәјин әхлагы мә'насы. Эмәк, шәхси зәһмәт әхлагы сафлашдыран, мә'нәвијјаты биллурашдыран ән гүдрәтли амилләрдән биридир. Зәһмәт адамынын фикри ишинин мәзмунуна, мәнсулуну кејфијјәтинә јөнәлир, әјри јоллардан узағ олур. Бөјүк Туси вахтилә хатырладырды: «Инсаны наданлығ вә накамиллик мәрзәчиндән гуртарыб, дәрәчәји камилә јетирмәкдә һәссанат ән гүдрәтли силаһдыр»... Һәтта инсанын ајағүстә дурмасына, онун дүзкүн һәрәкәтинә вә шәһрәтләнмәсинә сәбәб олан бир амил варса да јенә һәссанатдыр».

Зәһмәт һалаллыға апаран е'тибарлы јолдур. Өз габарлы әл-ләринә, өз ағлына, өз габилијјәтинә, өз зәһмәтинә бел бағлајан иһәс халг гаршысында алны ачыг, үзү ағ олур, һалал чәрәк јејир. Ел бајатыларындан бириндә дејилир:

«Тут ағачын дарама,
Әлдән чыхар барама.
Һалал зәһмәтлә кәләр
Һарам кедәр һарама».

Кечмишин мәзmunлу јазылы абидәләриндән бири олан «Кә-лилә вә Димнә»дә хошбәхтлијин јолу белә ифадә едилир: «Хош-бәхтлик—зәһмәт вә ирадә, әмәк вә сәј нәтичәсиндә әлдә едилир»¹.

Зәр гәдрини зәркәр, зәһмәт гәдрини зәһмәт чәкән биләр. Мә-сәләјә шаирләр дә өз мүнәсибәтләрини билдирмишләр:

«Хәркәр хәр таныјар, зәркәр исә зәр,
Таныјаҗаг әр икиди көрсә әр»².

Зәһмәт адамы, адәтән, инсанпәрвәр, вәтәнпәрвәр, хошхасиј-јәт, меһрибан, сәхавәтли олур.

2. ӘМӘЈИН ФИЗИОЛОЖИ, ПСИХОЛОЖИ, ИДРАК ВӘ ТӘРБИЈӘВИ МӘ'НАСЫ

Әмәјин физиоложи мә'насы. Аталар әбәс јерә демәмишләр ки, «Зәһмәт инсанын чөвһәридир», «Ишләмәјән дәмйр пас атар», «Ишләјән дәмйр парылдар». Тибб елминдә дөнә-дөнә исбат олун-мушдур ки, зәһмәт организмн нормал фәалијјәтиндә бөјүк рол ојнајыр. Зәһмәтлә мәшғул олан шәхсин үрәк-дамар системи, ағ чијәрин, бөјрәкләрин вә диқәр органларын фәалијјәти јахшыла-шыр, әл, ајаг вә бәдән әзәләләри мөһкәмләнйр, сүмүкләрин бәр-кимәси интенсивләшир. Нәтичәдә организмдә маддәләр муба-диләси, ган дөвраны истәнилән сәвијјәдә олур; организмн мүх-тәлиф хәстәликләрә гаршы мугавимәти күчләнйр, адам өзүнү даим күмраһ һисс едйр. Али синйр системинн мөһкәмләндирил-мәсиндә әмәјин ролуну хусуси гејд етмәк лазымдыр.

Әмәјин психоложи мә'насы. Зәһмәт инсан психолокијасына, онун әһвал-руһијјәсинә дә фәјдалы тә'сир кәстәйр. Зәһмәтлә мәшғул олан адамы руһ јүксәклији мұшајиәт едйр. О, даим иши

¹ Кәлилә вә Димнә. Бақы, АДУ-нун нәшријјаты, 1961, с. 164.

² Мәһдимгулу Фарағи. Бах: Классик түркмән ше'ри. Бақы, «Јазычы» 1983, с. 51.

һаггында, истеһсал етдији мәһсулун кејфијјәтли олмасы барәдә дүшүнүр. Рухдан дүшмәк, «нә едим, нејләјим» һаллары ондан узаг олур.

Инсан психикасы зәһмәт заманы даһа интенсив инкишаф едир. Диггәт, тәхәјјүл, тәфәккүр, ирадә вә с. кими инсан үчүн һәјәт әһәмийјәтли психи просесләрин формалашмасы әмәкдә даһа да интенсивләшир. Адам иш заманы јә'гин едир ки, азачыг көстәрилән диггәтсизлик мәһсулун зај олмасына кәтириб чыхарыр. Бу сәбәбдән дә о, чалышыр ки, диггәтли олсун. Јахуд, адам ишә башламаздан әввәл јарадачағы мәһсулу тәхәјјүлүндә чанландырмалы олур. Әкс тәгдирдә онуи иши кор-коранә чәрәјан едир. Ишии нәтичәси тәфәрруатына гәдәр әввәлчәдән дүшүнүлдүкдә мәһсул кејфијјәтчә фәргләнир.

Әмәк иради кејфијјәтләрин: гаршыја мәгсәд гојмаг, мәгсәдә чатмаг үчүн јоллар ахтарыб тапмаг, растлашан манеәләри арадан галдырмаг үчүн әзмкарлыг көстәрмәк кими хусусийјәтләрин формалашмасында да мүһүм рол ојнајыр.

Зәһмәтин бу чүр чәһәтләрини нәзәрә алан Зәрдаби јазырды: «Дөвләт газанмаг истәјән кәс кәрәк зәһмәт чәкиб сә'ј вә кушәши етсин... Сә'ј вә кушәши һәр кәс едир ки, она зиндәканлыг етмәк вә ләззәт чәкмәк мүјәссәр олсун»³.

Әмәјин идрак мә'насы. Харичи аләмнн дәрк олунмасында әмәјин әһәмийјәтини унутмаг олмаз. Истеһсал аләтләриндән истифадә едәрәк тәбнәт чисимләринә тә'сир көстәрән шәхс бир нечә чәһәтдән зәнкинләшир. О, әввәла, истифадә етдији аләтин—балтанын, мишарын, чәкичин, тракторун вә диқәр техникка васитәләринин кејфијјәтинә даһа јахындаи бәләд олур; икинчиси, тә'сир көстәрдији объектләрин—торпағын, дашыи, металын, ағачын вә с.-нын хусусийјәтләрини өјрәнир вә үчүнчүсү, алынан мәһсулун кејфијјәтиндән һали олур. Демәли, әмәк нәинки шүүру чилаләјыр, һәм дә харичи аләми дәрк етмәк васитәсинә чеврилир.

3. ӘМӘК ТӘРБИЈӘСИНИИ ВӘЗИФӘЛӘРИ ВӘ СИСТЕМИ

Әмәк тәрбијәсинин вәзифәләри. Әмәк тәрбијәсинин зәрурилији әмәјин чәмијјәтдәки ролундан ирәли кәлир. Нәјәтыи бүтүн саһәләриндә, о чүмләдән игтисадијјатда, социал һәјәтда, мә'нәвијјатда әмәјин мүстәсна мөвгеји нәзәрә алынараг кәнч нәслин әмәк тәрбијәси тәшкил едилир. Әмәк тәрбијәси онун вәзифәләринин ајдын тәсәввүр етмәклә сых бағлыдыр. Әмәк тәрбијәси ашағылакы вәзифәләрин јеринә јетирилмәсинә хидмәт едир:

³ Һәсән бәј Зәрдаби. Сечилмиш әсәрләри. Бақы, «Азәрнәшр», 1960, с. 70.

1. Эмәјин игтисади, сосиал, әхлагн әһәмијјәтини, физиоложи вә пихоложи инкишафда ролуну кәнч нәслә аңлатмаг, јә'ни ону психоложи чәһәтдән әмәјә һазырламаг.

2. Әмәјә мәнәббәт вә әмәк адамларына һөрмәт, зәһмәтә хор бахан түфејлиләрә исә кәскин нифрәт һисси ашыламаг.

3. Физики вә зәһни фәалијјәтин бәсид вәрдишләри илә кәнч нәсли силаһландырмаг.

4. Кәнч нәслдә әмәк интизамы вә әмәк мәдәнијјәти формалашдырмаг.

Һәмнн вәзифәләри үмүмиләшдирәрәк әмәк тәрбијәсинә белә тә'риф вермәк олар: **Кәнч нәслин психоложи вә физики чәһәтдән зәһмәтә һазырланмасы просеси әмәк тәрбијәсидир.**

Әмәк тәрбијәсннии системи. Әмәк тәрбијәси аиләдән башлајыр. Әмәк барәдә һеч бир изаһат вермәдән тәчрүбәли валидејнләр ушаглары балачалыгдан күчләри чатан мәишәт ишләринә чәлб едирләр.

Әмәк тәрбијәси ушаг бағчасында давам етдирилир. Ушаглар мүәллимлик, һәкимлик, сүрүчүлүк, полис, әскәр, космонавт вә с. пешәләри әкс етирән ојунларда иштирак едирләр.

Шакирдләрин әмәјә нәинки психоложи, һәтта әмәли һазырлығы үмүмтәһсил мәктәбиннн биринчи синфиндән интенснвләшдирилир. I—IV синиф шакирдләри әл әмәји мәшғәләләриндә кағыздан, картондан, пластилиндән, парчадан, тахтадан, јарпаглардан, шам ағачы гозаларындан вә с. материаллардан мүхтәлиф әшјалар дүзәлдир, чичәкләрин бечәрдилмәсиндә иштирак едирләр.

V—IX синиф шакирдләри әмәк тә'лимн мәшғәләләриндә өз бачарыг вә вәрдишләрини бир гәдәр дә кенишләндирирләр. Онлар метал вә ағач е'малы саһәсиндә конкрет билик вә бачарыглара јијәләнир, электротехниканын, металшүиаслығын, графика савадынын, информатиканын, кибернетиканын, автоматиканын, робот техникасынын, биотехнолокијанын әсаслары илә таныш олурлар, мәктәбин мүхтәлиф тә'мир ишләринә көмәк едирләр.

X—XI синиф шакирдләри ашағы синифләрдә газандыглары биликләри, бачарыг вә вәрдишләри даһа да тәкмилләшдирирләр. Онлар рекионун тәләбатына ујғун олараг күтләви пешәләр үзрә тә'лим кечирләр, мүхтәлиф истеһсалат мүәссисәләри илә таныш олурлар, һәтта бә'зән мәнсулдар әмәкдә иштирак едирләр, фермерләрин тәсәррүфатларында бачардыглары ишлә мәшғул олурлар.

Әмәк тәрбијәси али мәктәбдә давам етдирилир. Али мәктәбдә әмәк тәрбијәсиннн бир сыра јени спесифик чәһәтләри вардыр. Тәләбәнин әмәк тәрбијәсиннн мәркәзини, өзәјини онун пешә-и-

тисас хазырлығы тәшкил едир. Тәләбәһини тә'лим вахтынын әк-сәр һиссәси конкрет пешә-ихтисас үзрә нәзәри, психоложи вә әмәли хазырлығына һәср едилир. Бундан әлавә, тәләбә тәдрис мүүссисәсинин мүүхтәлиф сәпкили ичтимаи һәјатында да фәал иштирак едир.

Әмәк тәрбијәси, әмәк тә'лими вә тә'лим әмәји. Бу анлајышлар арасында дахили гаршылыглы әләгә мөвчуддур. Тә'лим әмәји дә, әмәк тә'лими дә әмәк тәрбијәсинин башлыча васитәләриндән биридир. Тәдрис мүүссисәсиндә шакирдләрин (тәләбәләрин) әсас әмәји онларын тә'лим әмәјидир.

Тә'лим әмәји зәһни әмәклә әмәли әмәјин вәһдәтиндән ибарәтдир. Шакирдләрин (тәләбәләрин) тә'лим әмәјиндә зәһни әмәк үстүнлүк тәшкил едир. Мүстәснасыз олараг (бүтүн фәнләрин тәдрисиндә әмәк тәрбијәси имканлары вардыр. Шакирд (тәләбә) мүүәллимин суалы әтрафында дүшүнүр, тапшырығы үзәриндә ишләјир, башга сөzlә, шүүрлу фәалијјәт көстәрир.

Әмәк тә'лими тә'лим анлајышының тәркиб һиссәси олса да, онун специфик хүсусијјәтләрин вар. Әмәк тә'лиминдән шакирдләр јалныз истәһсалатла, јә'ни мүүјјәи мәһсулун алынмасы илә бағлы олан биликләр, бачарыг вә вәрдишләр мәнимсәјирләр.

Әмәк тәрбијәси һәм бүтүн фәнләрин, 6 чүмләдән әмәк тә'лиминин имканларыны, һәм дә аудиторијаданкәнар тәдбирләрдә шакирдләрин (тәләбәләрин) әмәклә әләгәдар мәнимсәдикләри биликләри, бачарыг вә вәрдишләрин әһатә едир.

4. ТӘДРИС МҮӘССИСӘСИНДӘ ӘМӘЈИИ НӨВЛӘРИ ВӘ ӘМӘК ТӘРБИЈӘСИНИИ ЈОЛЛАРЫ

Әмәјин ики әсас нөвү—физики әмәк вә зәһни әмәк—тәдрис мүүссисәләриннә дә аиддир. Тәдрис мүүссисәләриндә тәһсил алаңларының әмәјинин дә ики нөвү вардыр: физики әмәк вә зәһни әмәк. Тә'лимлә әләгәдар зәһни әмәк барәдә ғыса да олса јухарыда дејилди.

Тәдрис мүүссисәсиндә тәһсил алаңларының физики әмәјинин үч башлыча нөвү мөвчуддур: өзүнәхидмәт әмәји, ичтимаи-фајдалы әмәк вә мәһсулдар әмәк.

Өзүнәхидмәт әмәји. Шахсин өзүнүн, өз айләсинин еһтијачларыны өдәмәјә јөнәлән әмәјә өзүнәхидмәт әмәји дејилир. Мәнзили тәмизләмәк, пал-палтар јујуб-үтүләмәк, һәјәти, бағ-бағчаны сәлигә-саһмана салмаг, ев үчүн јаначаг тәдарүк етмәк, мәишәт техникасыны тә'мир етмәк, ев гушларына вә ев һејванларына бахмаг вә саир бу кими ишләр өзүнәхидмәт әмәји һесаб едилир.

Ичтимаи-фајдалы эмэк. Өзүнэхидмэт эмәји вә ичтимаи-фајдалы эмэк арасында охшарлыг чохдур. Мәсәлән, һәр икиси эмәкдир; һәр икисинин иғтисади вә социал мә'насы вар; икиси дә әхлаг ичәһәтдән фајдалыдыр; икисинә дә физиоложи вә психоложи кәркинлик хасдыр.

Охшарлығы илә јанашы, өзүнэхидмэт эмәји вә ичтимаи-фајдалы эмэк арасында фәрг дә мөвчуддур. Өзүнэхидмэт эмәји шәхсин өзүнә, өз аиләсинә хидмэт едир. Ичтимаи-фајдалы эмәк исә әсасән башгасына, ишләдији мүәссисәјә, охудуғу тәдрис мүәссисәсиндә, халға хидмәти нәзәрдә тутур. Мәсәлән, тәдрис мүәссисәсиндә аудиторијанын, кабинетин, лабораторијанын, е'малатхананын, китабхананын, идман мејданчасынын, тәдрис-тәчрүбә сәһәсинин тәмизләнмәсиндә иштирак етмәк, дивар гәзети чыхартмағ, груп нүмајәндәси олмағ, нөвбәтчилик етмәк вә с. ичтимаи-фајдалы эмәкдир.

Тәдрис мүәссисәсиндән кәнарда да ичтимаи-фајдалы эмәјин мүхтәлиф формаларындан кениш истифадә олунур. Хәјријјәчилик фәалијјәти, кәндин, гәсәбәнин, шәһәрин јашыллашдырылмасында иштирак етмәк, парк вә хијабанларын салынмасына көмәк етмәк, тәбнин, тарихи вә мәдәнијјәт абидәләринин бәрпасында вә горунмасында иштирак етмәк, еһтијачы олан гочалара, тәнһа вә хәстә адамлара күндәлик гајғы көстәрмәк, эмәк вә дөјүш шәһрәти музејләринин јарадылмасына көмәк етмәк, шәһидләрә вә милли гәһрәмәнлара кушәләр јаратмағ, шәһидләрин мәзарыны јад етмәк, шәһидләрин аиләләринә һимајәдарлыг етмәк вә саир кими тәдбирләр аудиторијадан кәнар ичтимаи-фајдалы эмәк нүмунәләридир.

Мәһсулдар эмәк. Мәһсулдар эмәјин дә ичтимаијјәт үчүн, үмуми фајдасы вар. Лакин мәһсулдар эмәјин башлыча фәргли чәһәти будур ки, эмәјин бу нөвүндә коллектив үчүн, чәмијјәт үчүн нәсә бир шәј. бир мәһсул јарадылыр, истәһсал олунур. Мәсәлән, тәһсил аланлар тәдрис мүәссисәси үчүн јени отағын тикимәсиндә, учулмуш јерин бәрпасында, стулларын, столларын, дикәр мебелләрин тә'мириндә, кәнд тәсәррүфат мәһсулларынын топланмасында, јахуд, кәнд тәсәррүфатында, сәнаједә, иншаатда истифадә олунан техниканын гурашдырылмасында вә бәрпасында иштирак етмәк, тикиләчәк объектләрин чертјожларыны чәкмәк вә саир кими эмәк нүмунәләри мәһсулдар эмәјә аиддир.

Кәнчилијин эмәк тәрбијәсиндә тә'лим эмәји илә јанашы, өзүнәхидмәт эмәјинин, ичтимаи-фајдалы вә мәһсулдар эмәјин бөјүк әһәмијјәти вар.

Эмәк тәрбијәсинин јоллары. Эмәк тәрбијәси гаршысында дуран вәзифәләрин јеринә јетирилмәсинин башлыча јоллары бун-

лардыр: тә'лим әмәји, өзүнәхидмәт әмәји, ичтимаи-фајдалы әмәк, мәһсулдар әмәк.

1. Тә'лим әмәјинин имканларындан тәләбәләрин (шакирдләрин) әмәк тәрбијәсиндә истифадә едилмәси. Бу чүр имканлар исә мүстәснасыз олараг бүтүн фәнләрин тәдрисиндә вар. Тәдрис мөвзулары имкан вердикчә зәһмәт адамлары һаггында, чәмиј-јәтдә әмәјин ролу барәдә, әхлага, психикаја, организмә әмәјин тәсириңә даир сөһбәт апармаг, мүзакирәләр кечирмәк фајдалы-дыр.

2. Аиләдә мәишәт әмәјинин мүхтәлиф формаларына ушагла-рын чәлб едилмәси.

3. Аиләдә өзүнәхидмәт әмәјинин мүхтәлиф формаларында, о чүмләдән һәјәтин, бағ-бағчанын бечәрилмәсиндә, ев гушлары вә һејванларынын бәсләимәсиндә кәнч нәслин иштиракы.

4. Тәдрис мүәссисәсиндә аудиторијаларын вә хидмәт отагла-рынын, аваданлыгын вә чиһазларын тә'миринә кәнч нәслин чәлб едилмәси.

5. Кәнч нәсл ичтимаи-фајдалы әмәјин диқәр формаларына, о чүмләдән һејријјәчилик фәалијјәтинә, јашыллашдырма вә абадлашдырма ишләринә, тарих вә мәдәнијјәт абидәләринин го-рунмасына, гочалара, тәнһа вә хәстә адамлара, шәһид аиләлә-ринә гајғы кәстәрмәјә, шәһидләрин мөзарлары үстүнә күл-чичәк дәстәләри гојмаға алышдырылмалыдыр.

6. Тәһсил алап кәнч нәслин, имкан даһилиндә, мәһсулдар әмәк сынағындаи кечмәси, јерн дүшдүкчә кәнд тәсәррүфаты мәһ-сулларынын топланмасына, тәсәррүфатда вә сәнаједә, иншаат-да вә диқәр саһәләрдә истифадә едилән техниканын саһмана салынмасына чәлб олунмасы.

7. Ушагларын, јенијетмә вә кәнчләрин әмәк тәрбијәсиндә аталар сөзләрин вә зәрб мәсәлләрдән кениш истифадә олунмасы. Сәнәтин, зәһмәтин һәјәтда мә'насыны ачмаг үчүн, мәсәлән, бу чүр аталар сөзләриндән истифадә едилер: «Сәнәт голда биләр-зикдир», «Сәнәтин писи олмаз», «Инсаны шөһрәтләндирән әмәк-дир», «Бәрәкәт—һәрәкәтдәдир» вә с.

Бә'зән ишә башлајан шәхс чәтинликлә растлашанда, ишин чәмини јахшы билмәјәндә вә диқәр сәбәбләрдән фәалијјәтини дајандырыр. Бу чүр һалларда мүвафиг аталар сөзү кара кәлир: «Һәр ишин бир чәми вар», «Һәр иш өз устасынын әлиндә асандыр», «Иши башламаг чәтиндир, гуртармаг асан», «Бу күнүн ишини сабаһа гојма» вә с.

Елә һаллар да олур ки, бир иши гуртармамыш башга ишдән јапышырлар. Белә һалларда халг дејир: «Әли ашындан да олур-лар, Вәли ашындан да», «Башладығын иши јарымчыг гојма»,

«Ики јана бахан чаш галар», «Сојуб-сојуб гујруғунда гојма», «Башладығын иши баша чатдыр» вә с.

8. Әмәк тәрбијәсиндә тәнбәллийи, түфејлилийи нисләјән аталар сөзләриндән истифадә олунмасы. Бу чәһәтдән «Бикарчылыг корлуг кәтирәр», «Јајда јатан гышда диләнчилик едәр», «Тәнбәллик бәдбәхтлијин ачарыдыр», «Дилдә јох, ишдә өзүнү кәс-тәр», «Әмәји наданлар итирәр» вә с. кими аталар сөзләри кара кәлир.

9. Кәнч нәслдә әмәјә мәнәббәт, әмәк адамларына һөрмәт ниссинин јарадылмасында, бу ниссләрин шүүра чеврилмәсиндә вә әмәк вәрдишләринин формалашдырылмасында мүдрик шәхсләрин кәламларында истифадә олунмасы да тәсирли јоллардан бири олур. Мәсәлән, Көј Кавус вахтилә јазмышдыр: «Әкәр ағлын варса сәнәт өјрән»⁴. Сәди: «Сәнәтсиз адам дара дүшдүкдә әл ачыб диләнчиликлә доланар»⁵, Нәвваб: «Сәнәт өјрәнмәкдә тәнбәллик етмә»⁶, А. Бакыханов: «Дүнјада һеч шәј ишсизликдән пис ола билмәз», «Әмәји сечиб чалышмајан инсан дејил»⁷.

«Ән бөјүк не'мәтдир, аңласан пешә,
Пешәкар дүз јолла кедәр һәмишә»⁸.

Сәнәтлә елмин бирләшмәсини әсил хәзинә, шан-шөһрәт һесаб едәнләри дә хатырламаг јеринә дүшәрди. Мәсәлән, бөјүк Туси јазырды: «Һәссана үлүмлә вәһдәтдә елә бир гүввәдир ки, о инсаны мүәззиз етмәклә бәрабәр, мүшәррәф олмаға да зәмин јарадыр».

Бу һәгигәт ел бајатыларына да һопмушдур:

«Күнләри бир-бир сана,
Јар верди бир сирр сана.
Бир елм, бир дә сәнәт
Хәзинәдир инсаи».

5. ӘМӘК ТӘРБИЈӘСИ ВӘ ПЕШӘЈӨНҮМҮ ҮЗРӘ ИШИН ТӘШКИЛИ

Әмәк тәрбијәси системиндә мүхтәлиф нөвлү әмәк фәәлијјәти үстүнлүк тәшкил едир. Бу сәбәбдән дә әмәк тәрбијәсинин тәшкилинә верилән тәләбләрә, әмәк тәрбијәсинин планлашдырылма-

⁴ Габуснамә. Бакы, «Азәрнәшр», 1989, с. 34.

⁵ Сәди Ширази. Күлүстан. Бакы, «Азәрнәшр», 1987, с. 212.

⁶ Мир Мөһсүн Нәвваб. Нәсиһәтнамә. Бакы, «Јазычы», 1987, с. 45.

⁷ Мүдрик сөзләр. Бакы, «Јазычы», 1979, с. 19.

⁸ Марағалы Әвнәди. Чами-чәм. Бакы, «Азәрнәшр», 1970, с. 113.
Һәссана—сәнәт, үлүм—елм, мүәззиз—әзиз, мүшәррәф—шәрәфли.

сына, пешәјөнүмү үзрә апарылан ишә бурада тохунмаг лазым-дыр.

Әмәк тәрбијәсинин тәшкилинә верилән тәләбләр. Әмәк тәрбијәсиндә максимум сәмәрә әлдә етмәк үчүн бир сыра тәләбләрин нәзәрә алынмасы мәсләһәт көрүлүр.

1. Кәнч нәслин әмәји онун тә'лими, тәһсили вә тәрбијәси илә әлағәләндирилмәлидир: тәдрис мүүссисәсиндә тәшкил едилән әмәк бир тәрәфдән мәнимсәнилмиш биликләрин, бачарыг вә вәрдишләрин тәтбигинә шәраит јаратмалы, диқәр тәрәфдән дә кәнч нәслә чәмијјәт үчүн фәјдалы мә'нәви кәјфијјәтләр ашыла-малыдыр.

2. Кәнч нәслин өзүнәхидмәт әмәјинә дә, ичтимаи-фәјдалы әмәјинә дә, мәһсулдар әмәјинә дә шәхсијјәтин формалашмасында апарычы амил кими бахылмалыдыр.

3. Кәнч нәслин әмәји тәшкил едиләркән әмәк шәраитинин нечәлији, истифадә олунан әләтләрин нечәлији, һабелә онун мејл вә марағ даирәси нәзәрә алынмалыдыр.

4. Кәнч нәслин әмәји мүмкүн гәдәр силсилә, систем-сәчијјәли олмалыдыр ки, онда марағы вә вәрдиши инкишаф етдирмәк үчүн имкан јарансын.

5. Әмәјин фәрди вә груп һалында тәшкили узлашдырылмалыдыр ки, һәм фәрди габилијјәтләрин инкишафы үчүн шәраит олсун, һәм дә тәрбијә олуналар бир-бириндән көрүб көтүрә билсинләр.

6. Әмәк просесиндә шәхси тәшәббүс, шәхси јарадычылыг тәгдир едилмәли, јүксәк гијмәтләндирилмәлидир.

7. Кәнч нәслин әмәји мүмкүн гәдәр чохвариантлы олмалыдыр ки, ушағлар, јенијетмә вә кәнчләр өз бачарығларыны, психоложи вә физики имканларыны сынағдан кечирмәк, мөвгеләрини мүүј-јәнләшдирмәк имканы газанмыш олсунлар.

8. Көрүләчәк ишин мөгсәди, онун чәмијјәт үчүн әһәмијјәти ишләјәнләрә ајдын олмалыдыр ки, өз зәһмәтләриндән зөвг алсынлар, фәрәһ һисси кечирсинләр.

9. Ишин мәзмуну вә ичрасы һағгында, нәдән башламағ, нә етмәк, нечә етмәк барәдә кәнч нәслә тә'лимәти мә'лумат верилмәлидир.

10. Ишин кедишиндә педагожи нәзарәт тә'мин олунамалыдыр ки, еһтијачы оланлара истигамәт верилсин, лазым кәләрсә иш нүмунәси көстәрилсин.

11. Иш гуртардығдан сонра һәм кәмијјәтчә, һәм дә кәјфијјәтчә јекунлашдырылмалы вә мүүјјән формада гијмәтләндирилмәлидир.

Пешәјөнүмү үзрә иш. Пешәјөнүмү үзрә апарылан иш әмәк тәрбијәсинин тәркиб һиссәсидир. Пешәјөнүмү үзрә иш дејәндә

ушаглары, женијетмә вә кәнчләри шүүрлу сурәтдә пешә сечмәјә һазырламагдан өтрү көрүлән тәдбирләр системи нәзәрдә тутулур. Бу чүр тәдбирләр системи сәјәсиндә ушагларын, женијетмә вә кәнчләрин пешә мараглары вә мејилләри үзә чыхарылып, формалашдырылып вә инкишаф етдирилир.

Пешәјөнүмү үзрә иш үмүмтәһсил мәктәбинин ашағы синифләриндән башлајыр вә јухары синифләрә гәдәр давам едир; һәтта бир чох һалларда али мәктәпләр пешәјөнүмү үзрә ишлә мәшғул олмаг мәчбуријјәтиндә галырлар. Чүнки али мәктәбә дахил олан бә’зи кәнчләр өз ихтисаслары барәдә لازыми тәсәввүрә малик олмадыгларындан башга ихтисасла кечмәјә чалышырлар.

Пешәјөнүмү үзрә иш системи пешәләр һаггында мә’луматы, пешәләрлә танышлығы, пешә мараглары вә мејилләринин өјрәнилмәси вә инкишафыны, пешәләр үзрә мәсләһәтләрин верилмәсини, пешә сечмәји вә мүәјјән пешәјә ујғунлашмағы нәзәрдә тутур.

Пешәјөнүмү үзрә иш системиндә һәр мәрһәләнин өзүнә мәнсус мәзмуну вар. Мәсәлән, илк мәрһәләдә пешәнин һәјатда, јашајышда ролу һаггында, пешәләр һаггында, халг тәсәррүфатынын саһәләринә даир, габагчыл әмәк адамлары һаггында мә’луматлар верилир.

Пешәјөнүмү үзрә иш системинин диқәр мәрһәләләринин дә мүәјјән мәзмуну вардыр.

Пешәјөнүмү үзрә иш һәм ајры-ајры фәнләрин тәдрисиндә, һәм дә синифдәнхариј тәдбирләрдә апарылып. Бүтүн фәиләрин тәдрисиндә мүәјјән пешәләр вә пешә адамлары һаггында өтәри дә олса сөһбәт ачмаг мүмкүндүр. Ајдындыр ки, апарылан сөһбәтин мәзмуну илдән-илә дәјишир, зәнкинләшир.

Пешәјөнүмү үзрә ишдә синифдәнхариј тәдбирләрин имканларындан да истифадә едилир. Бу мәгсәдлә пешәләрә даир хүсуси сөһбәтләр, мә’рузәләр, музакирәләр, диспутлар кечирилир, сәнајә мүәссисәләринә, кәнд тәсәррүфаты саһәләринә экскурсиялар тәшкил олунар, радио вә телевизия верилишләри динләнилир вә с.

Пешәјөнүмү үзрә ишдән әсас мәгсәд будур ки, һәр бир гыз вә һәр бир оғлан өзүнә шүүрлу олага, өз имканларына вә өлкәмизин еһтијачларына ујғун шәкилдә елә пешә сечсин ки, сонралар ондан зөвг алсын, пешиманчылыг һисси кечирмәсин.

СУАЛ ВӘ ТАПШЫРЫГЛАР.

1. Әмәјин игтисади вә сәсиал мә'насыны ачын.
2. Әмәјин физиоложи вә психоложи әһәмијјәти нәдән ибарәтдир?
3. Әмәк тәрбијәсини вәзифәләри һансылардыр?
4. Әмәк тәрбијәсинин системи нә демәкдир?
5. Әмәк тәрбијәси, әмәк тә'лими вә тә'лим әмәји аилајыш-лары арасындакы ғаршылығлы әлагәни ачын.
6. Тәдрис мүәссисәсиндә әмәјин һансы нөвләри вар?
7. Әмәк тәрбијәсинин јолларыны садалајын.
8. Әмәк тәрбијәсинә верилән тәләбләр һансылардыр?
9. Әмәк тәрбијәси вә пешәјөнүмү үзрә иш арасында нә кими әлагә вар?

ХІХ ФӘСИЛ

ЕСТЕТИК ТӘРБИЈӘ

1. ЕСТЕТИК ТӘРБИЈӘНИН МӘЗМУНУ ВӘ МАНИЈӘТИ

Көзәллик естетик тәрбијәниң мәзмуну кими. Естетик тәрбијәниң нәзәри әсасыи естетика тәшкил едир. Естетика исә елмдир, өзү дә көзәллик һаггында елмдир. Бәс көзәллик нәдир? Бу суал мүасир әдәбијјатда гојулмадығындан чаваб ахтармаг әбәсдир. Лакин суала мүдрикләримизин әсәрләриндә гисмән дә олса чаваб тапмаг олур. Онлар көзәллији, биринчи нөвбәдә, адамларын даврашышларында, рәфдарларында ахтармышлар. Мәсәлән, Сејид Әзим Ширвани оғлуна мүрачиәтлә кәнчлијә хатырладырды:

«Хошзәбан ол, оғул, күләр үзлү.
Милһ кәфтарлы, шәкәр сөзлү.
Олма дүнјада гәмтәри әбус,
Ки көрәнләр үзүн ола мә'јус»¹.

Јахуд, Сә'ди дә тәгрибән ејни фикирдә олмушдур:

«Көзәл, хошхасијјәт, севимли дилбәр,
Бир көнүл охшајан гөнчәјә бәнзәр»².

Көзәллик ата-бабаларымызы да дүшүндүрмүшдур: Аталар сөзләринин бә'зиләриндә белә һесаб едилир ки, «Ән бөјүк көзәллик садәликдир». Бә'зиләриндә көзәллик ағылла, камалла әлагәләндирир: «Көзәл камаллы кәрәк». Көзәллији чаванлыгда көрмәк һаллары да диггәти чәлб едир: «Чаванлыг көзәлликдир, ону бојамаг артыгдыр».

Аталар сөзләриндә һәмин фикирләрә зидд оланлары да вар: «Көзәллик ондур, доггузу дондур». «Үстү бәзәк; алты тәзәк» исә әввәлки фикри тәкзиб едир. Көзәллијә аид бу чүр зиддијјәтли фикирләр реал һәјаты фактларын ифадәсидир. Һәјатда о да вар, бу да. Һәр һалда адамын харичи көркәми онуи дахили аләминин нечәлији барәдә мүәјјән нәтичә чыхартмаға имкан верир. Бу мәнада Шаһ Исмајыл Хәтаи (1487—1524) јазырды:

«Заһирин нә исә батинин олдур,
Заһирдән батинә дост-доғру јолдур»³.

¹ Сејид Әзим Ширвани. Өјүд: мәнзум мәктублар, һекајәләр, гәзәлләр. Бақы, «Кәнчлик», 1989, с. 51.

² Сә'ди. Бүстан. Бақы, «Азәрнәшр», 1964, с. 136.

³ Шаһ Исмајыл Хәтаи. Кечмә намәрд көрпүсүндәп... Ше'рләр вә поемалар. Бақы, «Јазычы», 1988, с. 213.

Сөйләнән фикирләри үмумиләшдирмиш олсаг демәлижик ки, мүдрикләримизә көрә, ағыллы олмаг, хошрәфтар олмаг, шириндил олмаг, көркәмчә үрәкачан, гәлбиохшајан олмаг көзәлликидир. Бу фикирләр әсасында көзәллик анлајышынын маһијјәтини ачмаг олар: **аһәнкдарлыг:** көркәмдә аһәнкдарлыг, мусигидә аһәнкдарлыг, давранышда аһәнкдарлыг, ше'рдә аһәнкдарлыг, нитгдә аһәнкдарлыг, инчәсэнәт әсәрләриндә аһәнкдарлыг, бинада аһәнкдарлыг, биткидә аһәнкдарлыг, кайнатда аһәнкдарлыг. Аһәнкдарлыгың позулдуғу јердә ејбәчәрлик әмәлә кәлир. Аһәнкдарлыг гәлби риггәтә кәтирир, адама зөвг бәхш едир, ејбәчәрлик исә—нифрәт һисси⁴јадыр.

Көзәллијин тәзәһүр формалары. Көзәллији тәбиәт һадисәләриидә дә, чәмијјәт һадисәләриидә дә мүшаһидә етмәк олур. Сәма чисимләри арасында, о чүмләдән күнәш системинә дахил олан чисимләр арасында низам, гаршылыгылы аһәнкдарлыг адамы вәлһ едир. Дағ чајының зүмзүмәси, шәләләнин әтрафа сәпәләнән ағ телләри, күнәш шүаларындан гыдалаимаг үчүн јарпагларың будагларда аһәнкдар, ејни тајдада дүзүлүшү вә саир бу кими тәбиәт һадисәләри инсаи һиссләрини риггәтә кәтирир.

Бәшәр әһлийнә јалныз зөвг бәхш едән һадисәләр чәмијјәтдә аз дејил. Мәсәлән, шәһәри куру күчәләриндә пијадаларын вә автомобилләрин сәбрлә бир-бирини көзләмәләрини, автобус вә троллејбусларда чаванларын гочалара јер вермәләрини, адамларын идарәләрдә еһтирамла гәбул олунмаларыны, шакирдләрә (тәләбәләрә) мүәллимләрин өвлад мүнасибәтләри көстәрдикләрини, әр-арвад арасында гаршылыгылы һөрмәтин олдуғуну көрәндә адам ифтихар һисси кечирир.

Тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләринә естетик мүнасибәт. Мә'лум олдуғу кими, адамлар харичи аләмин чисим вә һадисәләринә бикәнә галмыр, ондан ја зөвг алыр, ја да она нифрәт едир. Бир чох һалларда исә инсанлар өз һисс вә һәјәчанларыны, һадисәләрә өз мүнасибәтини рәсм әсәрләриндә, мусиги әсәрләриндә, архитектура вә диқәр әсәрләрдә ифадә едирләр.

Инчәсэнәт, мәдәнијјәт вә әдәбијјәт нүмунәләри бә'зән адама реал һадисәдән, реал чисимдән дә күчлү естетик тә'сир көстәрир. Мәсәлән, ачмаг үзрә олан күл гөнчәси ләчәкләринин дүзүлүшүндәки аһәнкдарлыгы илә, рәнкиндәки аһәнкдар кечиди илә һамыда көзәллик һисси јарадыр. Лакии шаирин поетик гәләминин мәһсулунда бу һисс гат-гат күчләнир.

«Күл өзү нә гәдәр хош көрүнәрсә,
Даһа хош көрүнәр шәбнәм дүшәрсә»⁴

⁴ Әбдүррәһман Чамин. Јусиф вә Зүлөјха. Баки, «Азәрнәшр», 1965, с. 111.

Бәдии җарадычылығын башга нүмунәләри дә белә естетик тә'сир күчүнә маликдир.

Харичи аләмин дәрк олунмасында бәдии җарадычылыг әсәрләринин ролу. Тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләрини дүзкүн баша дүшмәкдә әдәбијјатын, мусигинин, тәвири вә тәтбиғи инчәсәнәтин бир чох чәһәтдән әһәмијјәти вар. Бәдии җарадычылыг әсәрләри охучунун, динләјичинин вә ја мүшаһидәчинин диггәтини һансыса көзәллији, јахуд ејбәчәрлији үзәриндә чәмләшдирир, онун маһијјәтини ачыр, бунуила да баша дүшүлмәсини асаилашдырыр. Мәсәлән, адамларын мәррибанлығыны, рәһмдиллијини, мәрһәмәтилијини нәзәрә чапдырмаг үчүн шаир дејир:

«Мәсәл вар, дејәрләр әттар хасијјәтли ол ки, сәнин,
Әтриндән халг хошһал олуб, зөвг алсын»⁵.

Јахуд, сағламлығын вә хејрхаһлығын мә'насыны бөјүк Әвһәди көрүн усталыгла, поетик шәкилдә нечә ифадә едир:

«Султанлыг де нәдир? Сағлам олмағын.
Шаһлыг? Хејр илә ифәс алмағын».

Мусиги дә беләдир: һәм севиндирир, һәм дә кәдәрә шәрик олур. Аталар сөзләриндән бириндә һағлы дејилир: «Мусиги руһа ғидадыр». Мусигинин тапмачалара јол ачмасы да тәсадүфи дејил: «О нәдир ки, ағлајыр, көзләринин јашы јох?». Даһи Үзејир Һачыбәјовун «Короғлу» увертүрасы тәк-тәк адамлары дејил, бүтөвлүкдә Азәрбајҗан халғыны ајаға ғалдыыр, онун енерјисини артыыр, гәлбини ифтихар һисси илә долдурур.

Харичи аләмин дәрк олунмасында бәдии җарадычылығын ди-кәр нөвләринин әһәмијјәтини көстәрән мисаллар да чохдур.

2. ЕСТЕТИК ТӘРБИЈӘНИИ ВӘЗИФӘЛӘРИ

Кәнч нәслин естетик тәрбијәси үч башлыча вәзифәнин јеринә јетирилмәсинә јөнәлир: естетик һиссләрин җарадылмасы, естетик шүурун формалашдырылмасы вә естетик габилијјәтләрин инкишаф етдирилмәси.

Естетик һиссләрин җарадылмасы. Кәнч нәслин естетик тәрбијәси көзәллик һиссләрини јаратмагдаи, формалашдырмагдаи вә инкишаф етдирмәкдән башлајыр. Көзәллик һиссләри дедикдә әтраф мүһитә аид олан тәбиәтин е'чазкар мәнзәрәләри, мөһ-

⁵ Мир Мөһсүн Нәвваб. Нәсиһәтнамә. Бақы, «Јазычы», 1987, с. 11.

тәшәм биналары, көрпүләри, бағ вә хижабанлары көрмәжи, жүксәк мәзмунлу бәдни ярадычылыг әсәрләринә бахмағы, аһәнкдар мусиги нүмунәләрини динләмәжи, ярашыглы мәишәт әшјаларына нәзәр салмағы, адамлар арасында үрәјәјатан мүнәсибәтләрә диггәт јетирмәји нәзәрдә тутуруг.

Мүәллим (тәрбијәчи) чалышмалыдыр ки, шакирдләр (тәләбәләр) онлары әһәтә едән мүнһидәки көзәлликләрә биканә галмасынлар, онлары көрсүнләр, дујсунлар, нәјин көзәл, нәјин исә ејбәчәр олдугуну бир кәлмә дә олса десинләр. Ниссијјат исә һәлә көзәллијин вә ја ејбәчәрлијин маһијјәтини баша дүшмәк демәк дејил.

Естетик шүүрун формалашдырылмасы. Естетик тәрбијә заманы кәнч нәслин көзәллик һиссләри көзәллик шүүруна чеврилмәлидир. Көзәллик шүүру исә көзәл һесаб едилән чисимләр, һадисәләр һаггында фикир сөјләмәклә, мүнәкимә јүрүтмәклә әлағәдардыр. Естетик шүүр үчүн «Нә көзәл шәләләдир», «Нә көзәл бинадыр!», «Нә көзәл мусигидир!», «Нә көзәл нәғмә охујур!» вә саир кими нидалар аздыр. Бундан өтрү шәләләнин нә үчүн көзәл олдугуну, бинаја нә үчүн көзәл дејилдијини, мусигинин вә ја нәғмәнин нә үчүн көзәл һесаб едилдијини ачмаг, изаһ етмәк тәләб олунур.

Мүәллимин (тәрбијәчинин) вәзифәси кәнч нәслдә естетик шүүрун формалашмасына истигамәт вермәк, көмәклик көстәрмәкдир. Бу чәһәтдән көзәллик нүмунәләри барәдә мүәллимин мүнәкимәси кәнчләр үчүн өрнәк олмалыдыр. Мүәллимин (тәрбијәчинин) рәһбәрлији алтында шакирдләр (тәләбәләр) тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләринә јалныз бахмагла, онлары јалныз ешитмәклә кифәјәтләнмәмәлидир, бу һадисәләри көрмәји, динләмәји, изаһ етмәји бачармалыдырлар. Кәнч нәсл һәгиги, һәјати, тәбии көзәллији заһири бәзәк-дүзәкдән фәргләндримәјә алышмалыдыр. Естетик тәрбијә үчүн бу да аздыр. Естетик тәрбијә көзәллији јаратмаг габилијјәти илә баша чатмыш һесаб едилир.

Естетик габилијјәтләрин инкишаф етдирилмәси. Нәјатда көзәллији дујмаг, һәтта оиун маһијјәтини баша дүшмәк вә изаһ етмәк нә гәдәр вачиб олса да естетик тәрбијә үчүн кифәјәт дејил. Кәнч нәслдә көзәллији јаратмаг габилијјәтинин инкишафына наил олмаг естетик тәрбијәнин сон мәрһәләсидир. Естетик габилијјәтләри инкишаф етдирмәк көзәллик һисси јаратмагдан вә көзәллик шүүру формалашдырмагдан хејли чәтиндир. Чүнки бу заман ешитмәкдән вә көрмәкдән әлавә кәнч нәслдән кәркин, мүнһәзәм фәалијјәт дә тәләб едилир.

Ишин бу мәрһәләсиндә мүәллим (тәрбијәчи) ушагларын, јенијетмә вә ја кәнчләрин мусиги, нәғмә, рәгс, тәсвири вә тәтбиги инчәсәнәт, әдәбијјат, драм, идман вә с. саһәләрдә әмәли фәалијјә-

јәтләри үчүн шәраит јарадыр вә рәһбәрлик едир. Мәгсәд будур ки, кәнч нәсл көзәлликдән зөвг алмагла вәзифәсини битмиш һесаб етмәсин, өзү дә, өз јарадычылығы да, јарадычылығынын мәһсулу да башгалары үчүн көзәллик мәнбәји, зөвг мәнбәји олсун.

Кәнч нәслдә естетик габилијјәтләри инкишаф етдирмәк үчүн һәм тәдрис мүәссисәләриндә, һәм дә мәктәбдәнкәнар тәрбијә мүәссисәләриндә лазыми шәраит вар. Ајры-ајры фәнләрин тәдриси илә әлағәдар, һабелә синифдәнхарич (аудиторијаданхарич) тәдбирләрдә мүмкүн гәдәр һәр бир оғлан вә гызын иштиракыны тәмин етмәк ән чох мүәллимләрдән (тәрбијәчиләрдән) асылыдыр.

3. ЕСТЕТИК ТӘРБИЈӘНИН СИСТЕМИ ВӘ ЈОЛЛАРЫ

Кәнч нәслин естетик тәрбијәси дөрд әсас истигамәтдә апарылыр: аиләдә естетик тәрбијә, тәлимдә естетик тәрбијә, синифдәнхарич (аудиторијаданхарич) тәдбирләрдә естетик тәрбијә вә мәктәбдәнкәнар тәрбијә мүәссисәләриндә естетик тәрбијә.

Аиләдә естетик тәрбијә. Кәнч нәслин көзәллик тәрбијәси аиләдән башлајыр. Ана лајласынын сәһирли сәдасында хумарланан, нағылларын ганадларында дағлар ашан, назламалары ешитдикчә анасына сыхылан ушаг көзәллик дүнјасына аиләдә гәдәм гојур. О, шәкил чәкмәјә, рәгс етмәјә, нәғмә охумаға, ше'р демәјә аиләдә башлајыр.

Ушаг бөјүјүб бағчаја, сонра мәктәбә кедәндә дә күнүи хејли һиссәсини аиләдә, валидејнләринин тәсири алтында кечирир. Бу заман ушагда естетик һиссләрин, естетик анлајышларын вә габилијјәтләрин нечәлији хејли дәрәчәдә бағчада вә аиләдә јарадылан мүһитдән асылы олур.

Кәзинтиләрә чыхаркән ушагларынын диггәтини тәбиәтдәки көзәлликләрә, биналардакы архитектура хүсусијјәтләринә, адамларын давраышларындакы үрәкачан чәһәтләрә јөнәлдән вә бу барәдә онлара јығчам мәлумат верән валидејнләрә һагг газандырмаг лазымдыр. Өз ушагларыны әдәбијјат, мусиги, тәсвири вә тәтбиги инчәсәнәт инчиләри илә, музејләрлә, сәркиләрлә, сирк вә театр тамашалары илә таныш едән валидејнләримиз дә аз дејил.

Ушагларда естетик һиссләрин вә һәтта естетик бачарыгларын тәшәккүлүндә бағчаларын апардыглары планлы, мүтәшәккил вә мәгсәдјәнлү тәдбирләрин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Она көрә ки, бағчаларда ихтисаслы мүтәхәссисләр ушаглара педагожи хидмәт көстәрир.

Естетик тәрбијә саһәсиндә аилә вә бағчанын аиардығы фајдалы иш мәктәбдә даһа да инкишаф етдирилир.

Тә'лимдә естетик тәрбијә. Тәдрис мүәссисәсиндә өјрәдилән бүтүн фәнләрин естетик тәрбијә имканлары түкәнмәздир. Мәшгәләнн севинч бәхш едән, зөвгү охшајан, гәлби риггәтә кәтирән, адамы руһландыран чәһәтләри: хош сөз, инсани мүнәсибәт, мәнтигли нитг, мәзмунлу чаваб, мәлаһәтли нәғмә, чазибәдар рәсм вә саир бунларын һамысы көзәллик мәнбәјидир. Бунунла белә, естетик тәрбијә бахымындан Ана дили вә әдәбијјат, мусиги вә рәсм фәнләринә диггәти чәлб етмәк истәрдик.

Ана дили вә әдәбијјат. Бу фәнләрин тәдриси заманы шакирдләр ше'риң, һекајәнин, романын, нағылын, дастанын, аталар сөзүнүн, тапмачанын, бајатынын вә саирнн көзәллијинн дујур, баша дүшүр вә гүввәләрини сынагдан кечирирләр. Онлар јазылы вә шифаһи әдәбијјат нүмунәләринин көмәклији илә кечмиш тарихимизи вә мүасир һәјатымызы даһа дәрниндән дәрк етмәјә башлајырлар.

Мусиги мәшгәләси. Һәмнн мәшгәләләрдә шакирдләр мусигинн сиррләринә нүфуз едирләр. Бу мәгсәдлә онлар сәсләр, сәсләрин нотларда ифадәси өјрәдилир, сәсләрдә мәшг етдирилир. Шакирдләр нәғмәдә сөзүн (сәсин) вә аһәнкин (мусигинин) вәһдәтини мәнимсәмәклә көзәллик аләминә говушурлар. Мусиги әсәриннн јаранма шәраити вә мүәллифи барәдә мә'лумат да онларын естетик савадыны артырыр. Мәктәбдә мусиги аләтинин—тарын, гармонун, пианинонун, гавалын, каманчанын, дәфин, кларнетин вә с.-ннн олмасы зәруриدير.

Рәсм мәшгәләси. Шәкил чәкмәклә бүтүн ушаглар бу вә ја дикәр формада мәшгул олурлар. Ушагларын рәсмә марағыны инкишаф етдирмәк мәгсәди илә апарылан мәшгәлә дөрд истигамәти әһатә едир: әшјаја, һадисәјә бахыб чәкмәк, мөвзу үзрә шәкил чәкмәк, декоратив рәсм вә рәссамлар һаггында мүсаһибә.

Објектә бахараг шәкил чәкмәк адамда мүшаһидәчилик габилјјәтини, гәләмдән вә бојадан истифадә бачарығыны инкишаф етдирир.

Мөвзу үзрә рәсм тәхәјјүлә истинад едир. Мүәллимин е'лан етдији мөвзу үзрә, јахуд охунмуш бәднн әсәрин һәр һансы эпизоду үзрә чәкилән рәсм адамын тәхәјјүлүнү инкишаф етдирир.

Декоратив рәсм бәзәк рәсмләри чәкмәк демәкдир. Бәзәк рәсмләри рәнкләрдә аһәнкдар кечиди, рәнкләрлә формаларын аһәнкдарлығыны дујмағы ушаглара өјрәдир.

Рәссамларын һәјат вә фәалијјәтләри илә танышлыг, онларын чәкдикләри шәкилләрин мүшаһидәси адамларда көзәллик дујгусуну, көзәллик шүуруну хејли зәнкинләшдирир.

Естетик тәрбијәдә дикәр фәнләрин дә ролу аз дејил. Һәлә

фәнинн мәзмуну галсын бир јана. Мүәллим нитгинн ифадәли-
лији, һәрәкәтләринн аһәнкдарлығы вә тәбиғлији, истифадә олу-
нан әјани васитәләрин көзәллији, лөвһәдә јазынын гәшәнклији,
синиф отағында сәлигә-саһманын һөкм сүрмәси, бүтөвлүкдә
мәшғәләнин һәр чәһәтдән дәгиг тәшкили адамда естетик зөвгү
күчләндирир.

Аудиторијаданхарич (синифдәнхарич) естетик тәрбијә. Тәд-
рис мүәссисәсиндә естетик тәрбијә фәнләрин тәдриси илә мәһ-
дудлашмыр, аудиторијаданхарич тәдбирләрдә давам етдирилир.

Аудиторијаданхарич мәшғәләр кәңч нәслин фәрди мејл вә
марағларыны даһа әтрафлы, даһа конкрет нәзәрә алмаға имкан
верир. Чүнки, тәдрис мүәссисәсиндә рәгс, драм, әдәбијјат, хор,
бәдии тикиш вә с. дәрнәкләр өз үзвләриндә нәинки көзәллик һисс-
ләрини вә шүүруну, һәтта естетик бачарығларыны интенсив инки-
шаф етдирир.

Ушағлар, јенијетмә вә кәңчләр бөјүк һәвәслә рәгс едир, һә-
рәкәтләринә нәзарәт гојур, ону ритмә ујғун идарә едир, севинч
вә фәрәһ һисси кечирир. Рәгс үчүн кејим онун естетик тә'сир
күчүнү һејли артырыр. Чалышмағ лазымдыр ки, кәңчлик дәр-
нәкләрдә рәгс өјрәнмәклә кифәјәтләнмәсин, тәшкил едилән шән-
ликләрин рәгс имканларындан да истифадә етсин, ад күнләрин-
дә, сәһәрчикләрдә, бајрам шәнликләриндә өз мәһарәтләрини көс-
тәрсин, әтрафдакылары севиндирсин.

Бәдии јарадычылығ дәрнәкләриндән бири дә драм дәрнәји-
дир. Драм дәрнәји кәңчликдә тәхәјјүлүн, бәдии нитгин, актјор
габилијјәтинин инкишафына, өз психоложи вәзијјәтини тәнзим-
ләмәк бачарығынын формалашмасына хидмәт едир.

Көзәллик һиссләринин вә шүүрунуи формалашмасында экс-
курсијаларын ролуну хусуси гејд етмәк лазымдыр. Естетик тәр-
бијә хидмәт едән экскурсијалар исә чоһ вә рәнкарәнкдир: мүх-
тәлиф сәркиләрә, инчәсәнәт вә әдәбијјат музејләринә, һејкәлта-
рашлары вә рәссамлары јарадычылығ лабораторијаларына,
шәкил галерејаларына, доғма вәтәнимизин әсрарәнкиз көзәллик-
ләри илә долу тәбиәт кушәләринә (чај кәнарына, дәниз саһили-
нә, көлләрә, мешәләрә, чәмәнликләрә) экскурсија вә кәзинти-
ләр.

Мәктәбдәнкәнар тәрбијә мүәссисәләри. Естетик тәрбијә үчүн
мәктәбдәнкәнар тәрбијә мүәссисәләринин имканлары кенишидр.
Мәктәбдәнкәнар тәрбијә мүәссисәләри шәбәкәсиндә билаваситә
естетик тәрбијә вәзифәләрини јеринә јетирмәјә јөнәлән һејли мү-
әссисәләр вар. Бунларын арасында мүхтәлиф мәркәзләр, студи-
јалар вә мәктәпләр хусусилә сечилирләр. Јалныз Бакы шәһәрин-
дә естетик тәрбијә мәркәзи, бәдии јарадычылығ еви, ушағ шәкил

галереясы, мусиги, бәднi вә иичәсәнәт мәктәпләри, хор, театр вә мусиги студиялары вә с. фәалијәт көстәрир.

Көрүндүјү кими, кәнч нәслдә көзәллик һиссләрини, шүүруну вә габилијјәтини истәнилән сәһәдә инкишаф етдирмәк үчүн мәктәбдәнкәнар тәрбијә мүәссисәләриндә дә мүнәсиб имканлар вар. Бу имканлардан кәнч нәслин максимум истифадәсини тәшкил етмәк үчүн мүәллимләр вә валидејнләр чох иш көрә биләрләр.

Мүһит естетикасы. Көзәллик тәрбијәсиндә мүһит естетикасындан истифадә олунамалыдыр. Инсаны әһәтә едән мүһит инсанлајиг олмалы, онун зөвгүнү охшамалыдыр. Мүһит дејәндә биринчи нөвбәдә аилә, тәдрис мүәссисәси, јатағхана мүһитини нәзәрдә тутуруг.

Мәнзилдә һәр шеј: отағын диварлары да, дөшәмә дә, таван да, стол вә стуллар да, диван да вә саир әшјалар да зөвгү охшамалы, көзәлликдән хәбәр вермәли, тәмизлик, сәлигә һөкм сүрмәлидир. Мәнзилиндә күл-чичәк бәсләјәнләр көзәллик вурғуну олдуғларыны сүбут едирләр.

Тәдрис мүәссисәсинин харичи көркәминдән тутмуш дахили тәртибатына гәдәр нә варса көзәллик бахымындан јерли-јериндә олмалы, шакирдләрдә (тәләбәләрдә) естетик бахышлары гыдаландырмалыдыр.

Тәләбә јатағханасы да естетик чәһәтдән фәргләнмәлидир. Тәләбә јатағханаларында сәлигә-сәһман чәһәтдән отағларын јарышыны тәшкил едән тәдрис мүәссисәләринин иши тәгдирә лајиг көрулмәлидир.

Кәләчәјин мүтәхәссиси кими, тәләбә тәдрис мүәссисәсиндә мәнимсәдији естетик бахышларыны иш јеринә апармалы, орада тәтбиг етмәли олур.

Көркәм естетикасы. Кејим һәм көзәллик мәнбәји, һәм дә естетик тәрбијә васитәси ола биләр. Кәнчлик тәкчә чевиклик, күмраһлыг, сағламлыг, күч демәк дејил, кәнчлик һәм дә көзәлликдир. Олсуз да көзәл олан кәнч өзүнә ә’ләвә сүн’и бәзәк-дүзәк верәндә тәбии көзәллијини хејли итирмиш олур. Садә, сәлигәли вә тәмиз кејинән кәнч даһа да көзәлләшир. Мәһз садә, сәлигәли вә тәмиз кејинән шәхс көркәмчә көзәллик тимсалына чеврилик.

Адамын нә вә нечә кејдији онун нәинки естетик зөвгүнүн сәвијјәсиндән, һәм дә мә’нәви аләминин диқәр чәһәтләриндән хәбәр верир. Гијмәтли харичи кејимә, даш-гаша, мүхтәлиф голбағлара, муңчуғлара мејл көстәрән шәхсләрин нәләр дүшүндүјүнү анламағ чәтти дејил.

Өз фәалијјәтини көзәл тәшкил етмәкдә естетик тәрбијәнин ролю. Естетик тәрбијә нәинки кејимин, бүтөвлүкдә көркәмин көзәл олмасына көмәк едир. Тә’лим фәалијјәтинин көзәл тәшкилиндә дә естетик тәрбијәнин мүәјјән пајы олур. Тәләбәнин (шакирдин)

евдә, синифдә вә ја јатагхаиада иш јери естетик чәһәтдән зөвгү охшамалыдыр. Бәс ишин өзү, онун кедиши печә? Нәинки әтрафдакылар, адамын өзү дә өз ишинин кедишиндән разы галмалы, фәрәһләнмәлидир.

Базар игтисадијјатына кечид шәраитиндә истеһсал олунан мәһсулларын јүксәк естетик стандартлара чаваб вермәси зәрурәти дә кетдикчә артыр. Иш шәраитинин, һабелә ишин кедишинин зөвгү охшамасы, истифадә олунан аләтләрнн вә ја техниканын кәјфијјәтчә гүсурсуз олмасы сон нәтичәнин—мәһсулун да көзәл чыхмасыны шәртләндирир.

Тәдрис мүүссисәсиндә педагожи просес бүтүн чәһәтдән зөвгү охшамалыдыр. Мүәллимни көркәми дә, онун нитги дә, тәләбәләрлә мүнәсибәти дә, суалларын гојулушу да, чаваблары динләмәси дә, етдији дүзәлишләр дә, тутдугу ирадлар да, әмәк интизамы да көзәллик рәмзи, тәләбәләр үчүн көзәллик нүмунәси олмалыдыр. Көзәллик нүмунәсинә вахтилә Чами дә диггәт јетирмишдир:

«Бәли, рәнк көтүрәр мејвә мејвәдән,
Көзәллә әјләшсән көзәлләшәрсән»⁶.

Өзү көзәл, шәраити көзәл, иши көзәл олан, әтрафдакыларын да көзәл олмасына чалышан шәхс көзәллик идеалыдыр.

СУАЛ ВӘ ТАПШЫРЫГЛАР.

1. Көзәллијин маһијјәти нәдән ибарәтдир?
2. Естетика вә естетик тәрбијә арасындакы әлагәни ачын.
3. Естетик тәрбијәнин маһијјәтини изаһ един.
4. Естетик тәрбијәнин вәзифәләри һансылардыр?
5. Естетик тәрбијәнин вәзифәләри һансы јолларла һәјата кечирилир?
6. Естетик тәрбијәнин әһәмијјәти нәдир?
7. Көркәмдә көзәллији нечә баша дүшүрсүнүз?
8. Көзәллик идеалыны нечә тәсәввүр едирсиниз?

⁶ Әбдүррәһман Чами. Јусиф вә Зүлөјха. Бақы, «Азәрнәшр», 1965, с. 105.

ФИЗИКИ ТЭРБИЈЭ

1. ФИЗИКИ ТЭРБИЈЭНИИ МАНИЈЈЭТИ, ЭНЭМИЈЭТИ ВЭ ВЭЗИФЭЛЭРИ

Физики тэрбијэний манијјэти. Физики тэрбијэ педагожи просесин тэркиб хиссэсидир. Физики тэрбијэдэн башлыча мэгсэд кэнч нэслин сағлам, никбин, күмраһ бөјүмэсинэ хидмэт етмэкдэн ибарэтдир. Азербайжан Ресубликасынын дәвлэт мүстәгиллији шәраитиндә физики чәһәтдән мөһкәм олан кәнчләрә еһтијач хејли артмышдыр.

Азербайжан халгы тарихән кәнч нэслин сағлам бөјүмэсинэ хүсуси гијмәт вермишдир. Бу гијмәт һәтта афоризм шәклиндә ифадә едилмишдир: «Маја будлу арвад ал, иәр голлу оғул доғсун».

Гызын өзү вә валидејнләри дә оғлана разылыг вермәздән әввәл онун јалныз ағлыны, иәсл-нәчабәтини, гоһумлуг дәрәчәсини, мадди имканыны дејил, һәм дә сағламлыгыны, һүиәрини нәзәрә алмышлар. Евләнмәздән әввәл оғланы мүхтәлиф сынаға чәкмәк һаллары «Китаби-Дәдә Горғуд» дастанында да тәсвир олунур. Инди дә бу ән'әнә давам едир.

Физики сағламлыгы чох гијмәтли ие'мәт һесаб едән халгымыз «Сағлыг—ән бөјүк варлыгдыр». Чүнки, чан сағлыгы олмајандан сонра һеч бир шејин, о чүмләдән гызылын, вар-дәвләтин әһәмијјәти јохдур: «Нејнирәм о гызыл тешти ки, ичинә ган гусам». Халгымыз чан сағлыгыны вар-дәвләтдән үстүн тутур вә өз фикрини ајдын шәкилдә һәм дә белә ифадә едир: «Уча-уча дағлар башы гарлы да олар, гарсыз да, икидин чаиы сағ олсун, варлы да олар, варсыз да».

Физики тэрбијэний әһәмијјәти. Сағламлыгда, Вәтәнин мүдафиәсиндә, әмәкдә, ағылда физики тэрбијэний бөјүк әһәмијјәти вар.

Физики тэрбијэ сағламлыгын е'тибарлы васитәсидир. Физики тэрбијэ илә әһатә олунан шәхсләр, адәтән, бәдәичә мөһкәм олулар. Чүнки, физики тэрбијэний тәләбләринә әмәл едән шәхсләрин езәләләри мөһкәмләнир; идманла мүнтәзәм мәшғул олан адамларда үрәк-дамар системинин фәалијјәти нормаллашыр; бәдән интенсив һәрәкәтдә олдугундан нәфәс апараты мөһкәмләнир, ганын оксигенлә тәһһизи јахшылашыр, бәдәндә маддәләр мүбадиләси саһмана дүшүр. Ән вачиби һәм дә будур ки, әтраф мүһитлә организмин гаршылыглы әлагәсиндә апарычы рол ојнајан али синир системи камилләшир. Нәтичәдә бизи әһатә едән

шераитин зэрэрли тә'сирләринә, јолухучу хәстәликләрә организмин мүгавимәти гат-гат күчләнир.

Бәдәнчә мөһкәм олан шәхсин әмәк фәалијјәти артыр, әмәк мәнсулдарлығы јүксәлир. Бу фикирләр тәләбәләрә (шакирдләрә) дә айддир. Физики чәһәтдән зәиф олан тәләбәләр тез-тез хәстәләнир, даһа чох дәрс бурахыр вә адәтән, тә'лимдә керилә-јирләр. Бурада физики тәрбијә тәләбәләрини (шакирдләрин) көмәјинә кәлир, физики камиллијә, физики инкишафын әсасларыны мәнимсәмәјә олан еһтијачларыны өдәјир, санитар-кикијеник биликләрини, бачарыг вә вәрдишләрини артырар.

Әхлаги кејфијјәтләрин камилләшмәсиндә, ағылын јеткинләшмәсиндә, һафизәнин вә диқәр психоложи просес вә хүсусијјәтләрин инкишафында физики тәрбијә аз рол ојнамыр. Өз сағламлығыны мөһкәмләндирән, идманын бу вә ја диқәр нөвүидә интенсив мәшғул олан шәхсләр Вәтәнини шөһрәтләндирмәк гәјысына да галырлар, иради чәһәтдән мөһкәм олуларар.

Вәтәнин мүдафиәсиндә физики тәрбијәнин әһәмијјәтини унутмаг олмаз. Азәрбајҗан Республикасынын дөвләт мүстәгиллијини, әрази бүтөвлүјүнү вә сәрһәдләрини тохунулмазлығыны гору-маға гадир олан оғлан вә гызлар башға кејфијјәтләри илә јанашы, физики чәһәтдән күчлү, чевик, дөзүмлү, еластик, сүр'әтли олмалы, физики бачарыгларла силаһлаималыдыр. Физики тәрбијәнин гәјәси мәнз һәмий кејфијјәтләри кәнч нәслдә формалашдырмагдан ибарәтдир.

Физики тәрбијәнин вәзифәләри. Физики тәрбијә педагожи просесини тәркиб һиссәси олдуғундан, үмуми вәзифәләрлә јанашы, спесифик вәзифәләр дә јеринә јетирир. Физики тәрбијәнин һәјата кечирдији башлыча спесифик вәзифәләр буилардыр: физики кејфијјәтләрин формалашдырылмасы, физики бачарыгларын инкишаф етдирилмәси вә кикијеник билик вә бачарыгларын мәнимсәнилмәси.

Физики бачарыглар дејәндә һәјат вә фәалијјәт үчүн зәрури олан дүзкүн јеримәк, гачмаг, узунуна вә һүндүрлүјә тулланмаг, чајда, көлдә вә ја дәниздә үзмәк, дырмашмаг, велосипед, мотоциклет вә ја автомобил сүрмәк, конкидә вә ја хизәкдә сүрүшмәк, гәјыг сүрмәк, күләшмәк, футбол, волејбол вә ја баскетбол ојнамаг, атлјетика аләтләриндә дүзкүн һәрәкәт етмәк вә с. бачарыглар нәзәрдә тутулур.

Физики кејфијјәтләр физики бачарыглардан ајрылмаздыр. Олар бир-бирини тамамлајыр вә бирликдә физики камиллији әмәлә кәтирир. Физики кејфијјәтләр арасында даһа кенши истифадә олуналар ашағыдакылардыр: дөзүмлүк, чәлдлик, чевиклик, күчлүлүк, еластиклик, сүр'әт.

Дөзүмлүк—ичрасы ади гәјдадан фәргләнәрәк узун мүдләт

тәләб едән фәалијјәтә давам кәтирмәкдир. Су алтында узун мүддәт нәфәс алмадан галмаға дөзмәк; јахуд, узун мүддәт фәсиләсиз гачмаға таб кәтирмәк дөзүмлүјә мисал ола биләр.

Чәлдлик—һәр һансы иши вә ја һәрәкәти бир аида, ани олараг ичра етмәкдир. Мәсәлән, тәрәддүд етмәдән тәјјарәдән парашутла тулланмаг, бир көз гырпымында күлләни түфәнкә вермәк, бир анда һәдәфи нишан алыб вурмаг чәлдлијә мисал ола биләр.

Чевиклик—әсасән организм ә'заларыны (голлары, ајаглары, башы, бәдәни) истәнилән анда истәнилән тәрәфә јөнәлтмәкдир. Мәсәлән, мүһарибә заманы дүшмәнә күллә атан кимн башы кизләтмәк, јахуд, көзләнилмәдән автомобил тәһлүкәси јарананда ајағы вә ја бәдәни ани олараг јана чәкмәк чевиклик нүмунәсидир.

Күчлүлүк—бөјүк әзәлә кәркинлији һесабына һәр һансы бир манеәни арадан галдырмаг, һәр һансы иши көрмәкдир. Ағыр жүкү галдырмаг, ону хејли апармаг, күләшдә мәғлүб олмамаг үчүн кәркин мүгавимәт кәстәрмәк вә с. күчлүлүјә мисал ола биләр.

Еластиклик—бәдәнә истәнилән вахт истәнилән форманы вермәкдир. Бир әлин үстүндә фырланмаг, енсиз бир јердән сивишиб кечмәк, ајаглары башын архасына кечирмәк, бәдәнә јуварлаг форма вермәк вә с. еластиклијә мисал ола биләр.

Сүр'әт—һәр һансы иши вә ја һәрәкәти мүмкүн гәдәр ғыса вахтда һәјата кечирмәкдир. Ејни мәсафәни һамыдан тез гәт етмәк, мисалы башгаларындан тез һәлл етмәк, гојунун јунуну даһа тез гырхмаг, мәһсулу даһа тез истәһсал етмәк вә с. сүр'әт анлајышынын маһијјәтини ачан нүмунәләрдир.

Кикијеник билик вә бачарыглар. Физики тәрбијәнин һәјата кечирдији вәзифәләрдән бири дә кикијеник билик вә бачарыглары кәпч нәслә мәнимсәтмәкдән ибарәтдир. Кикијеник билик дөјәндә бәдән тәмизлијинә аид биликләр нәзәрдә тутулур. Јемәкдән әнвәл әлләри, сәһәрләр дишләри, вахтлы-вахтында сачлары јумағын, дырнаглары тәмиз сахламағын зәрурилијинә вә с.-ә аид олан биликләр кикијеник биликләрдир. Һәмин биликләрә адамын шәхси һәјатында әмәл етмәси кикијеник бачарыглардыр. Ајдындыр ки, физики бачарыглар мәгсәдјөнлү вә планлы шәкилдә формалашдырылыр.

Садаланан вәзифәләрин јеринә јетирилмәси просеси елә физики тәрбијә демәкдир: **јә'ни, физики бачарыгларын, кәјфијјәтләрин, кикијеник билик вә бачарыгларын** адамларә мәгсәдјөнлү вә планлы сурәгдә ашыланмасы просеси физики тәрбијәдир.

2. ФИЗИКИ ТӘРБИЈЭНИН ЖОЛЛАРЫ ВӘ ВАСИТЭЛЭРИ

Физики тәрбијә гаршысында дуран вәзифәләр бир сыра јоллар вә васитәләрлә һәјата кечирилир. Физики тәрбијәнин јоллары: сәһәр кимнастикасы, бәдән тәрбијәси мәшғәләләри, идман вә милли ојунлар. Физики тәрбијәнин васитәләри: күн режиминә әмәл едилмәси, туризм, тәбиин амнләрдән (һава, күнәш вә судан) истифадә, зәрәрли адәтләрә гаршы мүбаризә.

Сәһәр кимнастикасы. Өзүнә гијмәт верән, сағламлығынын гәдрини билән һәр кәс сәһәр кимнастикасы илә мәшғул олур. Белә јашлылар өз ушағларыны да сәһәр кимнастикасына алышдырырлар. Сәһәр кимнастикасы идман аләтләри илә дә, аләтләрсиз дә мүмкүндүр.

Сәһәр кимнастикасы һамыја, о чүмләдән шакирдләрә вә тәләбәләрә дә аиддир. Јатағханада вә ја аиләсиндә јашамағындан асылы олмајарағ һәр кәс сәһәр кимнастикасыны адәтә чевирмәлидир.

Дәрс башлајана гәдәр шакирдләрин кимнастикасыны тәшкил едән вә бу иши ән'әнәјә чевирән мәктәбләрин тәчрүбәсини јажмағ лазымдыр.

Бәдән тәрбијәси мәшғәләләри. Севиндиричи һалдыр ки, Азәрбајҗан тәһсил мүәссисәләринин тәдрис иланларында бәдән тәрбијәси бир фәнн кими нәзәрдә тутулур.

Бәдән тәрбијәси мәшғәләләри јаш дөврләри үзрә тәшкил едилир вә дәрәчәләрә бөлүнүр. Биринчи дәрәчә «Јүрүшә һазырам» адланыр вә ибтидаи мәктәб шакирдләринин (6—9 јашлы ушағлары), икинчи дәрәчә «чә'сурлар вә чәлдләр» адланыр вә V—VII синиф шакирдләрини, үчүнчү дәрәчә «Идман саһәсиндә әвәзедичиләр» адланыр вә VIII—IX синиф шакирдләрини, дөрдүнчү дәрәчә «Гүввәт вә икидлик» адланыр вә X—XI синиф шакирдләрини әһатә едир.

Физики тәрбијә үсуллары вә тәшкили формалары арасында бәдән тәрбијәси хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Чүнки, әввәлә, бәдән тәрбијәси мәшғәләси дәрс чәдвәли үзрә һәр һәфтә мунтәзәм тәшкил едилир; икинчиси, бу мәшғәләләрә истиснасыз оларағ бүтүн оғлан вә гызлар чәлб олунур; үчүнчүсү, оғлан вә гызларын мәшғәләләринә мүәллимин педагожи рәһбәрлији тә'мин едилир.

Күн режиминә әмәл едилмәси. Күн режими һамы үчүн мүјәссәрдир. Адамын фәалијјәт нөвләринин һәр күн ејни вахтда, ејни ардычылығда тәҗары күн режимидир. Һәр күн ејни вахтда јухудан дурмағ, сәһәр кимнастикасы илә мәшғул олмағ, јунмағ, јемәк, мәктәбә (института вә ја ишә) кетмәк, наһар етмәк, марағ үзрә мәшғул олмағ, әдәбијјат охумағ, шам јемәји, јатмағ күн режиминин тәркиб һиссәләридир.

Күн режимнi тәртиб етмәк, она мүнтәзәм әмәл етмәк сағламлығын рәһнидир. Режимә риајәт едән шәхсин дахили органлары, хусусән һәзм органлары вә али синир системи там нормал фәалијјәт көстәрир.

Улуларымыз бир сыра кикијена ғајдалары барәдә фәјдалы мәсләһәтләр вермишләр. Мәсәлән, јатмагла әлағәдар Әвһәди јазырды:

«Ишин јатмағ олса өлмүш кимисән,
Гәлбән дири олар ојағ галанлар»¹.

Туси онун сәбәбини ачарағ хатырладырды ки, «Чох јатмағ зәһни күтләшдирәр, һафизәнн өлдүрәр, бәдәни лыртлашдырар, инсаны сүст едәр»².

Күн режиминин үнсүрләриндән бири кимн, јемәк тәрзи барәдә мүдрикләримизин бу күн дә әһәмијјәтнин сахлајан нәсиһәтләри вардыр. Мәсәлән, өлмәз Низами өјрәдир:

«Аз јејиб чох динчәлмәк мәзијјәтдир инсана,
Чох јемәк иараһатлығ, әзијјәтдир инсана»³.

Адам башга чәһәтләрдә олдуғу кими, гидаланмагда да өзүнү идарә етмәји бачарсын кәрәк: нә истәјирсә ону чох, нә лазымдырса вә нә гәдәр фәјдалыдырса, о гәдәр дә јесин. Буна ел арасында нәфси сахламағ, нәфси боғмағ дејәрләр. Адам нәфсин гулу олмамалыдыр. Аталар көзәл дејиб: «Нәфс башдан ашағыдыр».

Идман. Идман физики тәрбијәннн тә'сирли јолларындан биридир. Бәдәни мөһкәмләндирмәк үчүн онун истифадә олуан нөвләри чохдур: футбол, волејбол, баскетбол, ағырлығгалдырма, күләш, үзкүчүлүк, ох атмағ, ғылынч ојнатмағ, јүнкүл атлјетиканын мүхтәлиф нөвләри, теннис, дама, шаһмат, бадминтон вә с.

Кәнчлијин сәрәнчамында бир сыра идман мүәссисәләри де вар: Ушағлар вә кәнчләр үчүн идман сарајы, ушағ стадиону, ушағ-кәнчләр идман мәктәби, ушағ кәнчләр физики һазырлығ клубу вә с.

Идманын садаланан вә адлары чәкилмәјән нөвләринни хејли һиссәси тәдрис мүәссисәләриндә тәшкил едилир. Ушағларын, јеһијетмә вә кәнчләрин бир чоху өз марағ вә имканларына ујғун кәлән бу вә ја диқәр идман нөвүндә мәмнунијјәтлә фәалијјәт көстәрир. Тәәссүф ки, кәнчлијин бир гисми идманын һеч бир нө-

¹ Марағалы Әвһәди. Чами-Чәм. Бакы, «Азәрнәшр», 1970, с. 161.

² Н. Туси. Әхлағи-Насири. Бакы, «Елм», 1980, с. 159.

³ Низами Кәнчәви. Сирләр хәзинәси. Бакы, «Јазычы», 1981, с. 103.

вүндә иштирак етмиҗ вә бунула да өз сағламлығы ғајғысына ғалмыр. Һалбуки, Пејғәмбәр кәламларында да идманла мәшғул олмағын вачиблији дәнә-дәнә гејд едилир: «Оғлуна үзмәјн, ох атмағы өјрәтмәк... атанын бојиуна дүшәи вәзифәләрдәндир», «Ох атмагла мәшғул олмағ асудә вахтын ән хејирлисидир».

Ојунлар. Организмин мөһкәмләндирилмәсиндә, бир сыра фәјдалы әхлағи кејфијјәтләрин формалашдырылмасында ојунларын, о чүмләдән милли ојунларын бөјүк әһәмијјәти вардыр. Нәсилдән нәслә өтүрүлән бу чүр милли ојунларымыз исә јетәринчәдир: «Вур нағара, чых ғыраға», «Әл үстә кимин әли?», «Бәнөвшә бәндә дүшә», «Кизлинпач», «Дәсмал алды гач», «Чилинк ағач», «Дирәдөјмә», «Беш даш», «Үсдән һоппанма», «Евчик-евчик» вә с. Һәмин ојунлар һәм физики бачарығларын вә кејфијјәтләрин формалашмасына, һәм дә әтраф мүһити өјрәнмәјә, көрүш даирәсинин кенишләнмәсинә көмәк едир.

Ушағлар јенијетмәлијә вә хүсусән кәнчлијә гәдәм гојдугча кәркинлији вә мүрәккәблији илә фәрғләнәи халғ ојунларына марағ көстәрирләр. Бу ојунлар арасында кеиш јајыланлары бунлардыр: һүндүрлүјүнә вә узунуна тулланмағ, гуршағ тутмағ, күдәшмәк, әллә вә ја сапандла узаға даш атмағ, нишана гојуб вурмағ, суда үзмәк, гачыш үзрә јарышмағ, ғылынч ојнатмағ, ат чапмағ (човган ојуну, папаг ојуну, јајлығ ојуну) вә с. Бу чүр милли ојунлар (мүасир дилдә—идман ојунлары) кәнчләримиздә чәсурлуг, фәаллығ, чевиклик, дөјүшмәк вә мүдафиә олунмағ бачарығлары, дөзүмлүлүк, сәррастлығ, күмраһлығ, зөвг кими фәјдалы кејфијјәтләри формалашдырыр. Бу сәбәбдән дә ушағларын, јенијетмә вә кәнчләрин милли ојунлара чәлб едилмәси үмумхалғ јајғысына чеврилмәлидир.

Туризм. Туризм франсызча кәзиити, сәфәр демәкдир. Азәрбајҗан дилиндә дә һәмин мә’иада ишләдилир. Туризм адамын физики инкишафына јардымла јанашы, доғма тәбиәтлә, Вәтәни-мизин көрмәли јерләри илә таиыш едир, әһвалыны јахшылашдырыр, мүшаһидәчилик ғабилијјәтини күчләндирир.

Бүтүн тәдрис мүәссисәләри физики тәрбијә васитәси кими туризмдән бу вә ја дикәр дәрәчәдә истифадә едир. Бундан әлавә, јенијетмә вә кәнчләр үчүн хүсуси туризм тәшкилатлары да фәалијјәт көстәрир: ушағларын вә кәнчләрин туризм, дијаршүнаслығ вә екскурсија мәркәзи, кәнч туристләр стансијасы.

Һәр бир кәиш бу чүр имканлардаи һали олмалы вә онлардан истифадә етмәлидир. Һәлә нечә әср бундан әввәл бөјүк Туси мәсләһәт көрүрдү: «Чох јеримәк, һәрәкәт етмәк, ат миимәк» ләзымдыр⁴.

⁴ Нәсирәддин Туси. Әхлағи-Нәсири. Бақы, «Елм», 1980, с. 159.

Тәбии амилләр. Тәбии амилләрин—сујун, һаванын вә Күнәш-шин (Күнәш шүаларынын) сағламлыға билаваситә дэхли вар.

Тәмиз, ичмәли сујун организм үчүн әһәмијјәтини исбат етмәјә еһтијач јохдур. Чиркли су исә хәстәлик мәнбәјидир. Вахтлы-вахтында чиммәк, сәһәрләр бәдәни јаш дәсмалла силмәк сағламлыг үчүн зәрурндир. Шәхси тәмнзлик күмраһлыг демәкдир. Дишләри вә ағзы су илә јујуб тәмиз сахламаг, сача гуллуг етмәк, тәмиз вә сәлигәли кејинмәк инсан шәхсијјәтини сәчијјәләндирән кејфијјәтләрдәндир. Ислам е'тигадына кәрә мүсәлманлыг тәмизлик әсасында гурулуб. Пејғәмбәр кәламыдыр: «Вүчуду тәмиз олараг јатан адам ибадәтлә мәшғул олан оруч тутана бәнзәр», «Тәмиз олмајан шәјләр күнаһдыр, һарамдыр».

Аталар да сағламлыг үчүн тәмизлији јүксәк дәјәрләндириб-ләр: «Азар тәмизликбән безардыр».

Тәмиз һава да тәмиз су гәдәр инсан сағламлыгы үчүн һәјат әһәмијјәтинә маликдир. Одур ки, тәчрүбәли инсанлар јашадыглары вә ишләдикләри отагларын һавасыны тез-тез дәјишдирир, сафлашдырырлар. Ачыг һавада кәзинтиләр вә сәјаһәтләрдән башлыча мәгсәд организми мөһкәмләндирмәк, гапын тәркибиндә оксикени артырмагдыр. Тәсәдүфи дејилдир ки, ата-бабаларымыз халг ојунларыны ачыг һавада, һәм дә мусиги сәдалары мүшајәти илә кечирирмишләр. Нәтичәдә, һава, физики вә естетик амил-ләр бир-бирини тамамламышдыр.

Су вә һава амилләри Күнәш амили илә бирләшдикдә инсан организминә сағламлашдырычы тә'сири гат-гат артыр. Бу сәбәбдән дә адамлар хусусән јәј ајларында чај, кәл вә дәниз кәнарларына тез-тез кедир вә Күнәш ваннасы гәбул едирләр.

Јашајыш вә иш јерләриндә дә Күнәш шүалары гәјмәтләндирилир. Адамлар чалышыр ки, олдуглары отаглара мүмкүн гәдәр чох шүа дүшсүн. Күнәш шүасы дүшмәјән мәнзилдә хәстәлик имканы чохалыр. Бу фикир аталар сөзләриндә дә нәзәрә алынмышдыр: «Күнәш кирмәјән евә һәким тез-тез кирәр».

Һәмни кикијеник гәјдалар тәдрис мүәссисәләриндә дә нәзәрә алынмалыдыр: синиф отагларына (аудиторијалара) Күнәш шүалары дүшмәли, һавасы тәмиз олмалы, бина су илә нормал тә'мин едилмәлидир.

Зәрәрли адәтләрә гаршы мүбаризә. Физики тәрбијә гаршысында дуран вәзифәләрин өһдәсиндән там кәлмәк үчүн сағламлыға зијан вуран адәтләри дәф етмәк зәруридир. Сағламлыгын дүшмәнләри арасында алкаголла ичкиләри, наркоманијаны, гәм гүс-сәни, әсәбилији, дүшүнмәмиш гидаланмағы гејд етмәк вачибдир.

Хәстәлик төрәдән вә буунла да сағламлыға хәләл кәтирән амилләрдән узаг олмагын зәрурилији бир сыра елм вә әдәбијјат

хадимәри тәрәфиндән гејд едилмишдир. Онлардан бири Чамидир:

«Хәстәлик төрәдән амилләри сән,
Чалыш ки, өзүндән кәнар едәсән.
Узаг ол дәрмандан, ачмамыш јемә,
Дојмамыш әлһни көтүр сүфрәдән»⁵.

Јенијетмә вә кәнчлијин горуимасы зәрури һесаб едилән тәһ-лүкәли адәтләрдән бири алкаголлу ичкиләрдир. Тәрбијә системи елә гурулмалыдыр ки, алкаголлу ичкиләрин (шәрабын, арағын, конјакын вә с.-ин) инсан организминә вә мә'нәвнјјатына, әхлагына вурдуғу зијаны һәр бир шакирд (тәләбә) ајдын баша дүшсүн. Бу ишдә һәкимләрин мәсләһәтләринә вә аталар сөзләринә истинад етмәк фәјдалыдыр: «Шәраб ичән ағлыны нтирәр», «Ичмә чахыры, ачар пахыры», «Сәрхошун дәннз топуғундандыр», «Шәрабын кәдәри нәш'әсиндән артыгдыр».

Сәһһәти сөкән, өмрү кәдәлдән зәрәрли адәтләрдән бири дә наркоманијадыр. Наркотик маддәләр ики група ајрылыр: сигаретлә вә ијиә илә гәбул едилән наркотик маддәләр.

Кәнчлик конкрет фактлар әсасында анламалыдыр ки, наркотик маддәләр јалһыз сәһһәти сарсытмыр, бундан әлавә, өмрү хејли кәдәлдир, нәслин азалмасына сәбәб олур, әхлагы позур.

Јадда сахламаг фәјдалыдыр ки, төрәдилән һәр чүр чинајәтин бөјүк гисми алкаголлу ичкиләрә вә наркотик маддәләрә алу-дәчилијин нәтичәсидир.

Кәнчлијин сағламлығы кешијиндә дурмаг үчүн алкоғолизмә вә наркоманијаја гаршы барышмаз мүбарнзә апармалыјыг.

Сағламлығы зијан вуран психоложи амилләр дә вар. Биринчи нөвбәдә гәм-гүссәни вә әсәбилији нәзәрдә тутуруг. Инсанын чәк-дији гәм, кечирдији гүссә онун бүтүн мәнлијини сарсыдыр, ағачы гурд дахилдән једији кими, гәм-гүссә дә адамы ичәридән әри-дир, ону инсанларла үнсијјәтдән салыр, тәһһалашдыыр, адам дахили әләминә гапылыр. Аталар һағлы дејиб: «Дәмир нәмдән, инсан гәмдән чүрүјәр». Одур ки, гәм-гүссәни төрәдән сәбәбин нечәлијиндән асылы олмајараг һәр бир кәнч бу психоложи бәладан узаг олмаға һазырлашмалыдыр.

Әсәбилик дә гәм-гүссә гәдәр организмә зијан вуран психоложи амилләрдәндир. Әсәбиләшән заман инсанын дахили органларынын, о чүмләдән али синир системинин, ган дөвранынын, нәфәс органларынын нормал фәалијјәти позулур, ганын тәркиби исләшир, организм сүстләшир. Бүтүн бу чүр зәрәрли чәһәтлә-

⁵ Әбдүррәһман Чамн. Баһаристан. Бақы, «Азәрнәшр», 1964, с. 21.

бунлардыр: гытлыг, гәиәт, исрафчылыг, мүбадилә, пул, гаршылыгылы игтисади асылылыг, базар вә гијмәт, маја вә газанч, сөвдәләшмә, мәһсулдарлыг, рәгабәт, базар структуру, игтисадијјатда дәвләтин ролу, игтисади системләр, игтисади гурумлар, игтисади стимуллар, тәләб вә тәклиф, ишсизлик, мүтләг вә нисби үстүнлүк, тичарәтә мане олан амилләр, кәлирин бөлүшдүрүлмәси, үмуми милли истәһсал, базар уғурсузлуғлары, информасија вә дефилјасија, пул сијасәти, малијјә сијасәти, игтисади артым, игтисади сабитлик вә с.

Игтисади тәрбијәнин вәзифәләри. Игтисади тәрбијә игтисадијјатла билаваситә әлағәдар олан бә’зи вәзифәләрин јеринә јетирилмәсинә јөнәлир. Бу вәзифәләр ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Базар игтисадијјаты илә бағлы олан башлыча аилајышларла кәнч нәсли таныш етмәк.

2. Аилә һәјатында вә чәмијјәтин инкишафында игтисадијјатын ролу барәдә кәнч нәслдә тәсәввүр јаратмаг.

3. Кәнч нәслдә саһибкарлыг, тәсәррүфатчылыг, гәнаәтчиллик кими фајдалы кејфијјәтләр формалашдырмаг.

4. Халг әмлакына, ичтимаи мүлкијјәтә (о чүмләдән, тәдрис мүәссисәсинин әмлакына), башгаларыны истәһсал етдији мадди вә мә’нәви не’мәтләрә кәнч нәслдә гајғылы мүнасибәт ашыламаг.

Дејиләнләр нәзәрә алынарса игтисади тәрбијә белә тә’риф вермәк олар: базар игтисадијјаты илә әлағәдар олан аилајышларын вә фајдалы кејфијјәтләрини кәнч нәслдә планлы вә мәгсәдјөнлү шәкилдә формалашдырылмасы просеси игтисади тәрбијә демәкдир.

2. ИГТИСАДИ ТӘРБИЈӘНИИ СИСТЕМИ

Тәрбијәнин диқәр тәркиб һиссәләри кими, игтисади тәрбијә дә систем һалында апарылмалыдыр. О, аиләдән башланмалы, үмумтәһсил мәктәбинин бүтүн синифләрини әһатә етмәли вә али мәктәбдә даһа да дәринләшдирилмәли вә кенишләндирилмәлидир.

Игтисади тәрбијәдә күтләви информасија васитәләринин—гәзетләрин, радио вә телевизијанын имканларындан кениш истифадә олунмалыдыр.

Ајдындыр ки, игтисади тәрбијәнин мәзмунуну тәшкил едән аилајышлар кәнч нәслин јаш хүсусијјәтләри нәзәрә алынмагла мәнимсәдилир.

Игтисади тәрбијәнин аиләдән башламасы. Игтисади тәрбијә

аиләдә апарылан ишләр үзәриндә гурулур. Аилә чәмијјәтин өзә-
јидир вә кичик бир дөвләти хатырладыр. Оун мүүјјән кәлири
вә чыхары вар, пул вәсаитинин гәнаәтлә вә ја исрафчылыгла
хәрчләнмәси вә с. игтисади чәһәтләри олур. Гојун-гузусу, мал-
гарасы, тојуг-чүчәси, бағ-бағчасы, әкин-бичини олан аиләләр аз
дәјил. Јалныз маашла долаиан аиләләр дә, зәһмәт һаггы илә
јанашы һәјәтјаны тәсәррүфаты олан аиләләр дә вар.

Кәлир мәнбәјиндән асылы олмајараг бүтүн аиләләрдә ушаг-
ларын игтисади тәрбијәси илә мәшғул олмаг имканы мөвчуддур.
Тәчрүбәли валидејнләр өз өвладларыны игтисадијјат чәһәтдән
һәјата һазырлаја билирләр. Онлар ај әрзиндә аилә бүдчәсинә да-
хил олан вәсаит һаггында, һәмин вәсаитин нәләрә нә гәдәр хәрч-
ләндији барәдә, нәләрдә гәнаәт едилдији, исрафчылыга јол ве-
рилиб-верилмәдији барәдә фикир мүбадиләси апарырлар. Бә-
зән аилә бүдчәси әтрафындакы фикир мүбадиләсинә ушаглар да
чәлб едилир; бәзән фикир мүбадиләси елә тәшкил олунур ки,
вәзијјәтдән ушаглар да һали ола билирләр.

Аилә бүдчәсинин нечәлијиндән бүтүн аилә үзвләринин хәбәри
олдугда бир сыра хошакәлмәз һаллар өз-өзүнә арадан галхыр.
Арвадын вә ја ушагларын әсассыз тәләбләринә, наразылыгла-
рына јер галмыр. Аилә бүдчәсиндән, бу бүдчәнин нәләрә вә нә
гәдәр хәрчләндијиндән хәбәрсиз олан арвад гоншусунда вә ја
рәфигәсиндә көрдүјү кејим вә бәзәк әшјаларыны алмағы һәјат
јолдашындан тәләб едир. Ушагларда да бу чүр һаллара тәсадүф
олунур. Аилә шәраитиндә јаранаи мұнагишәләрин, деди-годула-
рын, наразылыгларын сәбәбләриндән бириси мәнз аилә бүдчә-
синин нечәлијиндән диқәр аилә үзвләринин хәбәрсиз олмалары-
дыр.

Аиләдә апарылан игтисади тәрбијә нәинки мәишәт деди-году-
ларынын арадан галдырылмасына көмәк едир, һәм дә кәич нәс-
ли өлкә мигјасында кедән игтисади просесләри даһа дәриндән
баша дүшмәјә һазырлајыр.

Тәдрис мүүссисәсиндә игтисади тәрбијә. Тәдрис мүүссисәсин-
дә апарылан игтисади тәрбијә аиләдә апарылан ишә вә орада
верилән анлајышлара истинад едир, һабелә бу анлајышлары ел-
ми мәзмунла зәнкинләшидирир.

Игтисади тәрбијәнин мәзмунуна аид едилән анлајышлар би-
ринчи синифдән башлајараг тәдричән, синифдән-синфә кечдикчә
мәнимсәдилир. Ашағы синифләрдә шакирдләр гытлыг, ишсиз-
лик, базар, пул, гијмәт, мүбадилә, истәһсалатда гаршылыгы
асылылыг кими игтисади анлајышларла таныш олурлар. Һәмин
анлајышлар мүхтәлиф мұнасибәтлә орта вә јухары синифләрдә
тәқрарланыр вә мөһкәмләндирилир. Бунунла јанашы, 5—6-чы
синифләрдә шакирдләрин диггәти мәнсулдарлыг, рәғабәт, базар

Јахуд чөрөклә элагәдар мұәллимләр ашағыдакы мүдриқ кә-
ламлардан бол-бол истифадә едирләр: «Чөрәји тапдаласан бә-
рәкәти гачар, адама гәним олар»; «Чөрәјин әтри ананын хәтри
гәдәр хошдур»; «Чөрәк итирән чөрәк тапмаз»; «Чөрәјә хор ба-
хан ач галар» вә с.

Әмәк тә'лиминин имканлары. Игтисади тәрбијә нөгтеји-нә-
зәриндән әмәк тә'лими фәнинин дә имканлары аз дејил. Хүсу-
сән, јухары синифләрдә әмәк тә'лими заманы шакирдләр мүл-
кијјәт, шәхси мүлкијјәт, хүсуси мүлкијјәт, коллектив мүлкијјәт,
дөвләт мүлкијјәти, әмәк интизамы, әмәјин тәшкили, әмәк һаггы
кими анлајышларла тез-тез растлашырлар. Әмәјии мәһсулдар-
лығы, мәһсулун маја дәјәри, мәһсулун кејфијјәти, тәсәррүфат
һесабы кими игтисади һадисәләрлә шакирдләр әмәли шәкилдә
таныш олурлар. Индијәдәк нәзәри чәһәтдән ешитдикләри игти-
сади анлајышларын практик мә'насы, әмәли әһәмијјәти олар
үчүн ајдынлашыр.

Көрүлән ишин игтисади чәһәтләрини әввәлчәдән өлчүб-бич-
мәдиклә тәсәррүфатын зәрәрлә ишләјә биләчәји шакирдләрә
изаһ едилир. Вә бә'зән фикир мүнәсиб аталар сөзләри илә мөһ-
кәмләндирилир: «Газанч гудуруб мајаны јејиб».

Тәсәррүфатын игтисади чәһәтләри илә јанашы, алынан мәһ-
сулун сатылмасы, сатышдан әлдә едилән пулуи хәрчләnmәси мә-
сәләләриндә дә сәриштәли олмағын вачиблији шакирдләрин нә-
зәринә чатдырылыр. Бу заман мүдриқ кәламлар да кара кәлир:
«Газанмаға нә вар, иш ону хәрчләмәкдир».

Вәсаити хәрчләмәјин диқәр чәһәти нә алмаг вә нечә алмаг-
дыр. Игтисадијјатын бу чәһәти дә аталар сөзләринә вә зәрб
мәсәлләрә јол ачмышдыр: «О гәдәр дөвләтли дејиләм ки, учуз
шеј алам». Јә'ни алынан кејфијјәтли малын игтисади сәмәрәси
кејфијјәтсиз малын сәмәрәсиндән чох олур.

Башга саһәләрдә олдуғу кими, халг һагг-һесабада, алгы-сат-
гыда дүзлүк вә һалаллығы унутмур, она үстүнлүк верир: «Һагг-
һесабы дүз елә, һәр јердә јерин олсун»; «Һесабы доғру оланың
алны ачыг олар».

Һагг-һесабын дүзлүјүнә, һалаллығы аид фикирләр түрк халг-
ларынын кечмишиндән сүзүләрәк бу күнүнә кәлиб чатмышдыр.
Гараханлы түркләринин көркәмли нүмајәндәләриндән бири олан
Әһмәд Јасәвијә көрә «Һәр бир мүсәлман јемәјини, кејмәјини
әмәји илә газанмалыдыр. Мүфтәхор олмамалыдыр»³.

³ Түркүи гызыл китабы. 2-чи китаб, Бақы, 1993, с. 25.

3. АЛИ МӘКТӘБДӘ ИГТИСАДИ ТӘРБИЈӘ

Үмүмтәһсил мәктәпләриндә олдуғу кими, али мәктәпләрдә дә игтисади тәрбијә имканлары јетәринчәдир. Али мәктәбдә һәм тәдрис олунаң фәнләрин, һәм дә аудиторијаданхарич тәдбирләрин игтисади тәрбијә имканлары үзә чыхарылмалы вә истифадә едилмәлидир.

Игтисадијјатың һәр бир шәхсә, о чүмләдән тәләбәјә дәһли вардыр. Бу күн тәләбә ејни заманда истеһлакчыдыр. Һәр бир шәхс кими, тәләбә дә кејим әшјалары алыр, кәнд тәсәррүфат мәһсулларына пул хәрчләјир. Демәли, тәләбә фәал истеһлакчы кими игтисадијјатда мүәјјән рол ојнајыр. О, игтисадијјатда тутдуғу мөвгә барәдә ајдын тәсәввүрә малик олмалыдыр. Тәләбә нә једијинә, нә кејиндијинә, бундан өтрү пул вәсаитини нечә әлдә етдијинә лагәјд гала билмәз.

Бундаи әлавә, бу күнүн истеһлакчысы олан тәләбәјә сабаһын истеһсалчысы, истеһсалын тәшкилатчысы кими бахылмалыдыр. Һәммин јени кејфијјәтләр али мәктәбдә игтисади тәрбијә заманы нәзәрә алынмалыдыр. Һәр бир тәләбә өзүнү тәкчә мадди вә мәңгәви не'мәтләрин истеһлакчысы кими дејил, һәм дә һәммин не'мәтләри јарадан, истеһсал едән, истеһсалы тәшкил едән мүтәхәссис кими һазырланмалыдыр. Бу мәгсәдин реаллашмасы үчүн али мәктәбин нәинки аудиторија имканларындан һабелә аудиторијаданхарич имканларындан там истифадә олунмалыдыр.

Јахшы һалдыр ки, мүстәсиасыз олараг бүтүн али мәктәпләрдә тәләбәләрин игтисади тәрбијәсинә билаваситә хидмәт едән хүсуси курс-игтисадијјат курсу тәдрис олунур. Тәләбәләр үчүн нәзәрдә тутулан бу курс үмүмтәһсил мәктәбиндә онларын газанмыш олдуғлары анлајышлары даһа да дәринләшдирир вә кеңишләндирир. Игтисадијјат курсунун әһатә етдији ашағыдакы анлајышлар тәләбәләрдә һәм дә игтисади тәфәккүрү формалашдырыр: игтисади тәһлил, мүбадилә, рәгабәт, рәгабәт базары, рәгабәт базарының фәалијјәти, игтисадијјатда дөвләт сектору, мүлкијјәт, мүлкијјәтин игтисади, һүгуги вә әхлағи чәһәтләри, макроигтисадијјат, пул, пул дөвријјәси, пул сијасәти, милли кәлир, мөчму хәрчләр, тәләб, тәклиф, гијмәт сәвијјәси, инфилјасија, ишсизлик, милли игтисадијјатың формалашмасы, бејнәлхалг игтисади әлагәләр, истеһлак сечими, хәрчләр вә тәклиф, фирма вә рәгабәтин формалары, бизнес вә онун структуру, базар амилләри, кәлирләрин бөлкүсү, тәбии еһтијатлар вә кәнд тәсәррүфаты игтисадијјаты, игтисади системләр вә онларын мүгајисәли тәһлили вә с.

СУАЛ ВЭ ТАПШЫРЫГЛАР.

1. Игтисадијјат анлајышынын маһијјетини ачын.
2. Игтисади тәрбијәнин зәрурилији нәләрден ирәди кәлир?
3. Игтисади тәрбијәнин мәзмунуна һансы анлајышлар дахилдир?
4. Игтисади тәрбијәнин вәзифәләрини кәстәрин.
5. Игтисади тәрбијәнин системини ачын.
6. Игтисади тәрбијә нә үчүн аиләдән башламалыдыр?
7. Али мәктәбдә игтисади тәрбијә нечә һәјата кечирилир?
8. Али мәктәбдә нә үчүн игтисади тәрбијә илә мәшғул олмаг вачибдир?

ЕКОЛОЖИ ТЭРБИЈЭ

1. ЕКОЛОКИЈА, ЕКОЛОЖИ ТЭРБИЈЭ ВЭ ОНУИ ВЭСИФЭЛЭРИ

Еколокија анлајшы. Еколокија ики јуан сөзүндэн эмэлэ кэлиб: *oikos* вэ *logos*. *Oikos*—јурд, мәскән, *logos*—тә'лим, сөз демәкдир, һәрфи мә'насы јурд һаггында сөз, мәскән һаггында тә'лимдир.

Мүасир дөврдә еколокија елмдир: тәбиәт вэ чәмијјәт арасында гаршылыглы тә'сириң ганунаујғуилугларыны өјрәнир. Даһа дәгиг десәк, еколокија кичиклијиндән вэ бөјүклүјүндән асылы олмәјараг чанлы организмләрни мәскунлашдыглары тәбии шәраити, һәмийн организмләрлә мүһит арасында гаршылыглы әлагәни тәдгиг едир.

Еколокија елминин саһәләри чоһдур: микроорганизмләрин еколокијасы, көбәләкләрин еколокијасы, биткиләрин еколокијасы, һејванларын еколокијасы, инсанларын еколокијасы, мешә еколокијасы, сујун еколокијасы, атмосферин еколокијасы вэ с. вэ н. а.

Ади данышыгда, ел арасында еколокија дејәндә әтраф мүһитин, торнағын, сујун, һаванын, гиданын вэ санрәнни тәмиз сахланмасы вэ ја чиркләнмәси нәзәрдә тутулур.

Еколокијанын чәмијјәтлә әлагәдар аспектләри. Тәбии мүһит вэ чәмијјәт арасында гаршылыглы әлагәләр чоһчәһәтлидир. Әлагәнин бә'зи чәһәтләрини гејд едәк. Бунлардан бири еколокија вэ тиббдир. Еколокија сағламлыға бу вэ ја диқәр дәрәчәдә тә'сир кәстәрир.

Еколокијанын мәдәнијјәтлә әлагәси мөвчуддур. Адамларын мәдәни сәвијјәси јүксәк олан јердә әтраф мүһитин чиркләнмәсиниң гаршысы алыныр вэ әксинә.

Еколокија вэ әһлаг арасында гаршылыглы әлагә вар. Әһлаги кејфијјәтләри гүсурлу олан шәхсләрин мәишәти вэ иш шәраити еколожи чәһәтдән о гәдәр дә хошакәлән олмур; чиркләнмиш мүһит дә өз нөвбәсиндә инсан әһлагына мәифи тә'сир кәстәрир.

Еколокија вэ игтисадијјат арасында гаршылыглы әлагәнин олдуғуну унутмаг олмаз. Бә'зи јерләрдә кәид тәсәррүфатында, мүхтәлиф сәнајә мүәссисәләриндә истәһсалат туллантылары әтраф мүһити хејли дәрәчәдә чиркләндирир.

Еколокијанын сијасәтлә дә әлагәси данылмаздыр. Јерин тәкиндән, судан, торпагдан, јашыллыгдан вэ диқәр сәрвәтләрдән

дүшүнүлмүш шәкилдә истифадә олунмасы дәвләт сәвијјәсиндә идарә едилір.

Еколожијанын мәдәнијјәтлә, әхлагла, сағламлыгла, игтисадијјәтлә, сијасәтлә сых бағлылығы еколожи тәблиғат, еколожи тәлим, еколожи тәрбијә ишини дә зәрурәтә чевирір.

Еколожи тәрбијәнин вәзифәләри. Вәзифәләрдән бири кәнч нәслин диггәтини әтраф мүһитә јөнәлтмәкдән ибарәтдир. Әтраф мүһитин—мәишәт шәраитинин, һәјәтин, күчәнин, кәндин, шәһәрин, иш јеринин тәмиз вә ја чиркли олдуғуну ушағлар, јенијетмә вә кәнчләр көрсүнләр, һансы вәзијјәтдән хошлары кәлдијини, һансы вәзијјәтин дөзүлмәз олдуғуну етираф етсинләр.

Еколожи тәрбијәнин икинчи вәзифәси әтраф мүһити сағламлашдырмағын зәрурилијини кәнч нәслә аңлатмағдыр. Еколожи тәрбијә әсасында ушағлар, јенијетмә вә кәнчләр баша дүшмәлидирләр ки, әввәла, сујун, һаванын, торпағын, ев-ешијин, күчәбачанын, бир сөзлә, әтраф мүһитин чиркләнмәси инсан организми үчүн тәһлүкәдир, мүхтәлиф хәстәликләр мәнбәјидир; икинчиси, мәнзилин, һәјәтин, күчәнин, иш јеринин, кәнд вә шәһәрин, торпағын, һава вә сујун тәмиз олмасы адама хош кәлир, һәр чүр хәстәлијин гаршысыны алып.

Еколожи тәрбијәнин үчүнчү вәзифәси әтраф мүһити сағламлашдырмағын вә ја чиркләндирмәјин мәдәнијјәтлә, әхлагла, тибблә, игтисадијјәтлә, дәвләт сијасәти илә билаваситә әлағдар олдуғуну кәнч нәслә дәрк етдирмәкдир. Ушағлар, јенијетмә вә кәнчләр еколожи тәрбијә заманы конкрет фактлар әсасында аңламалыдырлар ки, мәнзили, һәјәти, күчәси, идарәси, мүәссисәси зирибилли олан, сујун, һаванын, торпағын чиркләндијинә әһәмијјәт вермәјән шәхсләрин, идарә вә мүәссисә рәһбәрләринин үмуми мәдәни, тибби, игтисади вә сијаси билик сәвијјәси ашағыдыр, әхлаги кејфијјәтләри гүсурлудур.

Еколожи тәрбијәнин вәзифәләриндән бири дә әтраф мүһитин чиркләнмәси һалларына гаршы мүбаризлик руһуну кәнч нәслә ашыламағдан, әтраф мүһити сағламлашдырмағ, әтраф мүһити көзәлләшдирмәк вә горумағ бачарығыны онда формалашдырмағдан ибарәтдир. Еколожи тәрбијә нәтичәсиндә ушағлар инсаны әһәтә едән шәраитин; мәнзилин, һәјәтин, күчәнин тәмиз сахланмасы ишләринә, сујун, һаванын вә торпағын сағлашдырылмасы ишләршә, гушларын, јашыллығларын, фәјдалы һејванларын горунмасы ишләринә фәал сурәтдә гошулмалыдырлар.

Тәрбијәнин диқә саһәләри кими, еколожи тәрбијә дә өлчүлүб-бичилир вә планлы шәкилдә апарылып. Ајдынадыр ки, бу заман кәнч нәслин јаш хүсусијјәтләри нәзәрә алыныр.

Јеринә јетирдији вәзифәләрә ујғун оларағ еколожи тәрбијәјә белә тәриф вермәк олар: **әтраф мүһитин тәмизлик дәрәчәсини**

дујмағын, онун сағламлыгла, мәдәнијјәт вә әхлагла әлагәсини баша дүшмәјин вә мүһитин сағлаидырылмасында фәал мөвге тутмағын кәңч нәслә мәғсәдјөнлү вә планлы сурәтдә ашыланмасы просеси еколожи тәрбијәдир.

2. ЕКОЛОЖИ ТӘРБИЈӘНИН ЈОЛЛАРЫ ВӘ ВАСИТӘЛӘРИ

Тә'лим просесиндә еколожи тәрбијә. Кәңч нәслин еколожи тәрбијәсиндә бүтүн имканлардан, о чүмләдән ајры-ајры фәнләрин, синифдәнхарич (аудиторијаданхарич) тәдбирләрдән, күтләви информасија васитәләринин имканларындан максимум дәрәчәдә истифадә олунамалыдыр.

Физиканын тәдриси заманы тәчрүбәли мүәллимләр мувафиг мөвзулар үзрә шакирдләрә јалныз сырф физики биликләр өјрәтмәклә өз ишләрини мәһдудлашдырмырлар. Онлар, мәсәлән, физика ганунларынын кәнд тәсәррүфатында, сәнаједә, иншаатда, космосда, нәглијјатда тәтбигинин еколожи аспектләринә дә тохунурлар. Енержи мәнбәләри вә бу мәнбәләрдән истифадә һаггында биликләрин еколокија илә бағлылығы ашкарланыр.

Кимјанын тәдрисинин имканлары еколожи бахымдан даһа кенишдир. Кимјадан кечилән мөвзулар шакирдләрдә кимјәви күбрәләрдән дүзкүн истифадә едилиб-едилмәдијинин, сәнаје туллангыларынын е'мал едилиб-едилмәднјинин, һава вә су мүһитинин горунуб-горунмадығынын, торпағын чиркләниб-чиркләнмәдијинин әтраф мүһитә, сағламлыға нә дәрәчәдә тә'сир кәстәрдији барәдә мүәјјән тәсәввүр јарадыр. Еколожи чәһәтдән гида маддәләринин тәмизлији мәсәләсинә дә кимја мәшғәләләриндә тохунмағ имканы вар.

Чоғрафија фәнни кәңч нәслдә еколожи тәхәјјүлү инкишаф етдирмәк үчүн кениш үфүгләр ачыр. Тәбиәтә вурғунлуғ һиссинин јарадылмасында чоғрафијанын әвәсиз ролу вар. Чоғрафија мүәллими тәбиәтә мәһәббәт һиссини јалныз хәритәләр әсасында формалашдырмыр. О, имкан дахилиндә шакирдләрин (тәләбәләрин) чај кәнарына, дәниз саһилинә, дағ вә дәрәләрә, чәмәнликләрә, мешә вә горуглара кәзинтиләрини тәшкил едир, доғма тәбиәттин көзәлликләрини онларын билаваситә сәјр етмәләринә имкан јарадыр. Тәбиәт вурғуну олан шәхс исә ону горумаға чалышыр.

Дикәр фәнләрин, һәтта әсас ифадә васитәси сөз олан **әдәбијјатын** да еколокија бахымындан имканлары вардыр. Тәбиәти: чајлары, дәнизләри, көлләри, шәләләләри, мешәләри, дағлары, күлләри, чичәкләри, гушлары, һејванлары вә с.-ни вәсф

едән ше'рләр, һекајәләр кифајәт гәдәрдир. Әдәбијјат мӯәллим-ләри бу чӯр бәдии парчаларын көмәклији илә кәнч нәслдә вәтән-пәрвәрлик һиссини, вәтән тәәсүбкешлијини, доғма тәбиәтә бағ-лылығ һиссини формалашдыра билир.

Синифдәнхарич (аудиторијаданхарич) еколожи тәрбијә. Еколожи тәрбијә фәнләрин тәдриси илә, бу фәнләрин имканла-рындан истифадә илә мәнһудлашдырылмыр. Синифдәнхарич (аудиторијаданхарич) тәдбирләрин имканларындан да истифа-дә едилир.

Әтраф мүнтин чиркләимәсинә гаршы мубаризәнин әһәмиј-јәти, мәишәтин, тә'лим-тәрбијә шәраитинин сафлашдырылмасы-нын әһәмијјәти барәдә сөһбәтләр, диспутлар, мә'рузә вә мүнәзи-рәләр, сәркиләр, фото-монтажлар, китаб мӯзакирәләри тәшкил едән мәктәбләримиз вар. Мәктәбин чанлы кушәсиндә һејванлара вә гушлара, тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә биткиләрә вә ағачлара гуллуғ ишинә шакирдләри (тәләбәләри) фәал сурәтдә гошаи тәд-рис мӯәссисәсинин мигдары кетдикчә чохалыр. Һәтта микрорајо-нун, кәндин, гәсәбәнин јашыллашдырылмасында, даш-кәсәкдән, зир-зибилдән тәмизләнмәсиндә иштирак едән тәдрис мӯәссисә-ләримиз дә аз дејил.

Еколожи тәрбијәдә шакирдләрлә һәкимләрин, санитария вә кикијәна мӯтәхәссисләринин көрүшләрини тәшкил едән тәдрис мӯәссисәләринин иши тәгдирә лајигдир. Бу чӯр көрүшләрдә тибб мӯтәхәссисләри әтраф мүнтин чиркләнмәси нәтичәсиндә әмәл-кәлән хәстәликләри конкрет фактлар әсасында изаһ едирләр.. Тибб мәзмунлу сөһбәтләр кәнч нәслә күчлү тә'сир көстәрир. Бу чӯр сөһбәтләрдән сонра шакирдләрә (тәләбәләрә) өз бәдәиләри-нин сәлнigә-саһмаида олмасына, мәишәтдә, аудиторијаларда, тәдрис мӯәссисәсинин һәјәтиндә вә онун әтрафында тәмизлијә-диггәти хејли артырырлар.

Еколожи тәрбијә саһәсиндә мәктәбдәнкәнар ишләр дә апа-рылыр. Һәтта бу мәгсәдлә республикамызда хусуси мәркәз— Ушағ Сағламлығ Еколокија Мәркәзи дә јарадылыб.

Еколожи тәрбијә васитәләри. Еколожи тәрбијә заманы кеиш истифадә олунаи васитәләр арасында биринин үзәриндә хусуси дајанмағ лазым кәлир. Биз мүдрик кәламлары нәзәрдә тутуруғ. Чүнки, аталар сөзләри, ел дејимләри, иначлар, пејғәмбәр кәла-млары өз јығчамлығы илә шүүрлара тез јол ачыр, јадда галыр вә онлара әмәл олуноур.

Јахшы чәһәт һәм дә будур ки, ата-бабаларымыз, ағбирчәк ана-нәнәләримиз әтраф мүнिति горумағын зәрурилијини нәинки билмиш, һәтта тәбиәтдә таразлығы сахламаға адамларда инам јаратмағ јолларыны да ифадә етмәјә чалышмышлар. Марағлы-дыр ки, мүдрикләримиз торнаға, суја, һаваја, ағачлара, гушла-

ра, һејванлара вә с. тәбиәт не'мәтләринә ғајғылы мүнәсибәти өн
плана чәкмишләр. Онларын мүдрик фикирләри ағачларын, мешә-
ләрин амансыз шәкилдә ғырылдығы индики дөврдә даһа акту-
алдыр. Мәсәлән, аталар сөзләриндән бириндә дејилир: «Бар ве-
рән ағачы кәсмәзләр». Јахуд: «Јашыллығы чох олан дијарын
мәзарлары аз олур». Инанчларда да ннам јарадылыр: «Дејәрләр:
нар, алма, армуд һәр кәсин диләк ағачыдыр, онлары бечәрән
хејир тапар». Бир сыра дикәр ағачлары горумағын вачиблијини
мүдрикләримиз башга чүр дә әсасландырмышлар: «Дағдаған,
чәвиз, зоғал, чннар, әнчир ағачлары мүгәддәс сајылыр, дејәр-
ләр: онлары кәсмәк, јандырмағ олмаз».

Мәһәммәд пејғәмбәр дә ағачлары горумағын, онлары артыр-
мағын зәрурилијини һәр бир шәхсин анлағына ујғун тәрздә
әсасландырмышдыр. Мүәллимләримиз һәмин фикирләрдән еко-
ложи тәрбијәдә истифадә едирләр. Ағачларла әлағәдар пејғәм-
бәр кәламлары беләдир: «Бир мүсәлман бир шеј әксә, јахуд ағач
басдырса әкдији шејин, басдырдығы ағачын мәһсулуидан бир
гуш, бир инсан, јахуд бир һејван јесә, о һәмин адамын еһсаны-
дыр». Јахуд, «Бир адамын басдырдығы ағач нә гәдәр мејвә ве-
рәрсә... о адам о гәдәр саваб газанар».

Бәс гушлары горумағ үчүн мүдрикләримиз нәләрә әл ат-
мышлар? Онлар, мәсәлән, билдирмишләр: «Аһуну өлдүрән хејир
тапмаз», «Гушун јувасыны дағытмағ күнаһдыр», «Гушун дилини
кәсәнләрин ушағлары лал олар», «Чох ов вуранын евиндә бәрә-
кәт олмаз» вә с.

Ата-бабаларымыз торпағын горунмасына, ел-обанын абад-
лашдырылмасына зәһмәт чәкәнләри көјләрә ғалдыыр. Мәсәлән,
торпағы аиаја бәнзәдән, ону ана илә ејниләшдирән Мәһәммәд
пејғәмбәр демншдир: «Јер үзүнү горујун, о сизин ананыздыр». Тәби
гәзалара ғаршы мүбаризәјә ғалхан адамлар һағгында пеј-
ғәмбәр кәламындан да еколожи тәрбијәдә истифадә олунур:
«Дашғынларын, селни ғаршысыны аланлар, јанғынлары сөндү-
рәнләр, шәһидин газандығы саваб гәдәр саваб газанырлар».

Абадлашдырма иши илә әлағәдар сөјләнмиш пејғәмбәр кә-
ламы да ел арасында шүбһә доғурмајан еһкам кими ғәбул олу-
нур: «Јарарсыз ғалмыш бир јери чана кәтирән адам бәри башдан
саваба наил олур, орада нә әкпб-бечәрсә, орадан нә көтүрсә,
өзүнә сәдәгә сајылыр», јахуд, «Һеч бир кәсә анд олмајан јери
јарарлы һала салан адамын о јердә һамыдан чох һағгы вардыр».

Өлүмлә, өлдүрмәклә бағлы Пејғәмбәр кәламы да еколожи
тәрбијә бахымындан мүасир сәсләнир. Хүсусән, Азәрбајчан Рес-
публикасында өлүм һөкмүнүн гадаған олундуғу индики дөврдә
Пејғәмбәр кәламлары јада дүшүр: «Әзијјәт (зијан) верән чан-

лылардан башга һәр һансы чанлыны өлдүрмәк гадағандыр», ја-худ, «Танры лә'нәт етсин бир һејвана әзијјәт верәнә» вә с.

Улуларымыз сују мүгәддәс сажмыш, ону һәјат мәнбәји, һејир мәнбәји һесаб етмишләр, пис јуху көрәндә сәһәр тездән јухуну суја данышмышлар: «Су ајдынлыгдыр»—демишләр. Аталар сөз-ләринин бириндә хатырладылар: «Су дириликдир», јахуд: «Су-суз јердә өрдәк олмаз, газ олмаз».

Кәтирилән факт вә фикирләрдән бир сыра нәтичәләр чыхыр. Системли еколожи тәрбијә көрән шәхс, әввәла, чанлылар ара-сында, чанлыларла чәмијјәт арасында гаршылыгы алағәләрин олдуғуну јенилмәз шәкилдә јәгин едир. Бу чүр јәгинлик исә елми дүнјакөрүшүнүн формалашмасы үчүн вачибдир; икинчиси, һә-мин шәхс бир чох фәјдалы елми биликләр мәнимсәјир, һәјат үчүн, организм үчүн нәјин кәрәкли, нәјин исә зәрәрли олдуғуну өјрәнир; үчүнчүсү, о, әхлаги чәһәтдән сафлашыр, мәрһәмәтли-лик, һејирхаһлыг, әдаләт, гајғыкешлик кими инсани кәјфијјәт-ләр мәнимсәјир. Дөрдүнчүсү, еколожи тәрбијә адамда нәчиб ес-тетик һиссләри, көзәллији горумаг вә даһа да артырмаг мејлини жүчләндирир. Нәһәјәт, еколожи тәрбијә әмәк мәһсулдарлығыны артырмағын, истәһсал олунан мәһсулун кәјфијјәтини јүксәлтмә-јин зәури шәртләриндән биринә чеврилир.

Еколожи тәрбијәнин инсан вә чәмијјәт үчүн мүстәсна әһә-мијјәтини нәзәрә алараг демәк ләзымдыр ки, тәрбијә ишинин бу нөвү дә аиләдән башламалыдыр. Ушаг әтраф мүһитин: мән-зил отагларынын, һәјәтин, һәјәтјаны сәһәнин тәмиз сахланма-сына аиләдә алышмалыдыр.

СУАЛ ВӘ ТАПШЫРЫГЛАР.

1. Еколокија анлајышынын маһијјәтини ачын.
2. Еколокијанын чәмијјәтлә нә кими әлағәси вар?
3. Еколожи тәрбијәнин вәзифәләрини кәстәрин.
4. Еколожи тәрбијә һансы јол вә васитәләрлә һәјата ке-чирилир?
5. Еколожи тәрбијә үчүн һансы фәнләрин имканлары да-һа кенишдир?
6. Еколожи тәрбијә мәгсәди дашыјан һансы синифдән-хариҷ (аудиторијаданхариҷ) тәдбирләр тәшкил етмәк олур?
7. Еколожи тәрбијәнин нә кими әһәмијјәти вар?

ҺҮГУГ ТƏРБИЈƏСИ

1. ҺҮГУГ АНЛАЈЫШЫ, ҺҮГУГ ТƏРБИЈƏСИИИН МƏЗМУИУ; ҺҮГУГИ ДӨВЛƏТ ГУРУЧУЛУҒУНДА ҺҮГУГ ТƏРБИЈƏСИИИ РОЛУ

Һүгүг анлајышы. Һүгүг әрәб сөзүндән алынмадыр; мә'насы «һагг сөз» демәкдир. Елмдә һүгүг үмүмиләшмиш анлајыш һеса́б едилир. Азәрбајҗан Республикасынын Конститусијасындан көрүндүјү кими, һүгүгун саһәләри олдугча кенишдир. Бураја дахилдир: тәһсил һүгүгу, јашамағ һүгүгу, истираһәт һүгүгу, әмәк һүгүгу, мәнзил тохунулмазлығы һүгүгу, вәтәндашлығы һүгүгу, сағламлығын горунмасы һүгүгу, сечмәк һүгүгу, сечилмәк һүгүгу, азадлығы һүгүгу, мүлкијјәт һүгүгу, бәрабәрлик һүгүгу, шәхси тохунулмазлығы һүгүгу, ана дилиндән истифадә һүгүгу, шәрәф вә ләјагәтин горунмасы һүгүгу вә с.

Садаланан саһәләр үзрә бүтүн мүнәсибәтләр Конститусијанын мұвафиг маддәләринә әсасән тәнзимләнир. Мәсәлән, маддә 43-дә мәнзил һүгүгу белә ифадә олунур: I. Һеч кәс јашадығы мәнзилдән ганунсуз мәһрум едилә билмәз. II. Дөвләт јашајыш биналарынын вә евләрин тикинтисинә рәвач верир, инсанларын мәнзил һүгүгуну керчәкләшдирмәк үчүн хүсуси тәдбирләр көрүр.

Дикәр һүгүг нормалары да беләчә мұвафиг маддәләрлә конкретләшдирилир.

Һүгүг нормаларынын позулмасы һалларынын гаршысыны алмағ үчүн Азәрбајҗан Республикасынын Чинајәт Мәчәлләси мөвчуддур. Конститусијада көстәрилән һүгүгларын позулмасы һаллары илә әлағәдар көрүлмәли чәза тәдбирләри чинајәт мәчәлләсиндә садаланыр. Мәсәлән, мәнзил һүгүгунун позулмасы үзрә нәзәрдә тутулан чәза тәдбирләриндән бири беләдир: Гануни әсас олмадан, мәнзилдә јашајан шәхсин ирадәси зиддинә мәнзилә кирмә үчүн бир иләдәк мүддәтә азадлыгдан мәһрум етмә вә ја ики иләдәк мүддәтә ислаһ ишләри илә чәзаландырылыр.

Демәли, һүгүг вә онун нормалары дөвләт тәрәфиндән мүәјјәнләшдирилир. Бу нормалара риајәт едилмәси мәчбуридир. Онларын позулмасы һаллары дөвләт тәрәфиндән чәзаландырылыр.

Дејиләнләр нәзәрә алынарса һүгүг анлајышына белә тә'риф вермәк олар: **адамлар арасында, вәтәндашларла дөвләт арасында мүнәсибәтләри тәнзимләјән мәчбури нормалара һүгүг дејилир.**

Һүгүг тәрбијәсинин мәзмуну. Азәрбајҗан Республикасы Конс-

титусијасынын нәзәрдә тутдуғу һүгүглар, азадлыглар вә вәзифәләр һүгүг тәрбијәсинин мәзмунуну тәшкил едир.

Азадлыглар аиддир: фикир вә сөз азадлыгы, вичдан азадлыгы, сәрбәст топланмаг азадлыгы, мә'лумат азадлыгы, јарадычылыг азадлыгы вә с.

Вәтәндашларын әсас вәзифәләринә аиддир: веркиләр вә башга дәвләт өдәнишләри, Вәтәнә сәдагәт, дәвләт рәмзләринә һөрмәт, Вәтәни мүдафиә, тарих вә мәдәнијјәт абидәләринин горунмасы, әтраф мүһитин горунмасы, гануна зидд ишләрин ичрасына јол верилмәмәси, мәс'улијјәт вә с.

Һүгүг тәрбијәси илә мәшғул олан һәр бир шәхс (мүәллим, валидејн, вә диқәр тәрбијәчи) өлкәмиздә гәбул олунмуш һүгүгларын, азадлыглар вә вәзифәләрин нәдән ибарәт олдугуну билмәлидир. Вә бундан сонра билдикләрини кәнч нәслә конкрет олараг өјрәтмәк имканы газаныр. Унутмаг олмаз ки, бир чох һалда һүгүг нормаларындан һали олмамаг һүгүг позунтулары илә нәтичәләнир.

Һүгуи дәвләт гуручулуғунда һүгүг тәрбијәсинин ролу. Азәрбајҗан Республикасында дәвләт фәалијјәтинин истигамәтләриидән бири һүгуи дәвләт гурмагдыр. Һүгуи дәвләтдә ганунун алилији тә'мин едилир. Бу о демәкдир ки, бүтүн мәсәләләр јалныз мөвчуд ганунлар чәрчивәсиндә, һүгүг нормаларына ујғун шәкилдә һәлл олунур.

Чәмијјәтдә ганунун алилијинә исә бирдән-бирә, өзү дә јалныз инзибати јолла наил олмаг чәтиндир. Бурада мүнтәзәм тәрбијәви иш апармаға бөјүк еһтијаж дујулур.

Кәнч нәсил һүгуи дәвләт гуручулуғуна һазырланмалыдыр. Бунун башлыча јолу һүгүг тәрбијәсидир. Кәнч нәслин һүгүг тәрбијәси аиләдән башламалыдыр. Ганунлара, һүгүг нормаларына һөрмәт етмәкдә валидејнләр өз өвладларына нүмунә олмалыдыр. Белә бир мүһитдә онлар ганунлара һөрмәт һиссини ушагларына мүвәффеғијјәтлә ашылаја билирләр. Нәвваб һағлы олараг валидејнләрә мәсләһәт көрүрдү: «Өвладына елм вә әдәби ушаглыгдан өјрәт, гајда-ганунлары она тә'лим ет»¹.

Кәнч нәслин һүгүг тәрбијәси үмүмтәһсил мәктәбиидә давам етдирилмәли, али мәктәбдә исә даһа да дәринләшдирилмәлидир.

Ушагларын һүгүг тәрбијәсиндә дәвләт ганунлары вә һүгүг нормалары илә јанашы мүдриқ кәламлардан да истифадә олунур. Бир чох һалда халг дејимләри дә кара кәлир. Һүгүг тәрбијәси заманы ушагларында иисаф вә вичдан һиссләри ојадан валидејнләрә һағг газандырмаг лазымдыр. Онлар, мәсәлән, бу чүр

¹ Мир Мөһсүн Нәвваб. Нәсиһәтнамә. Бақы, «Јазычы», 1987, с. 30.

дејимләре әл атырлар: «Инсаф ганунларын анасыдыр», «Вичдан ганунлар ганунудур».

Аилә тәрбијәсиндә ушаглар ону да јәггин етмәлидирләр ки, һүгуги дөвләтдә јалан данышмаг, башгасына бөһтаи атмаг тәкчә әхлаг гајдаларыны позмаг кими гијмәтләндирилмир, бу чүр һаллара һәм дә һүгуг позунтусу кими бахылыр вә чәзаландырылыр.

Халгын әхлагы да, дөвләтин гануну да доғручулуға рәвач верир, ону тәблиғ едир: «Доғруја завал јохдур, чәксәләр мин дивана»—дејилр.

2. ҺҮГУГ ТӘРБИЈӘСИНИИ ВӘЗИФӘЛӘРИ

Һүгуг тәрбијәси гаршысында гојулан әсас вәзифәләр бунлардыр: һүгуга вә һүгуг нормаларына аид кәнч нәслдә һиссијатын вә биликләрин формалашдырылмасы; ганунчулуға инамын артырылмасы; һүгуг нормаларына әмәл едилмәси; ганунчулуғун позулмасы һалларына гаршы барышмазлыг.

Һүгуга вә һүгуг нормаларына аид кәнч нәслдә һиссијатын јарадылмасы. Һүгуг тәрбијәсинин илк мәрһәләсиндә һүгуга аид, һүгуг нормаларына аид ушагларда һиссијат јарадылыр. Ушаглар аиламалыдырлар ки, чәмијјәтдә, о чүмләдән адамлар арасында давраныш әхлаг нормалары илә јанашы, һүгуг нормаларына ујғун тәнзимләнир. Һәр бир ушаг һисс етмәлидир ки, чәмијјәтдә һүгуг нормалары мөвчуддур.

Һүгуг тәрбијәси кәнч нәслдә һүгуг нормаларына даир һиссијаты һүгуг нормаларына аид конкрет биликләрә чевирмәлидир. Кәнч нәсл чәмијјәтдә һүгуг нормаларынын варлығыны нәинки дүјмалы, һәм дә бу нормаларын нәләрдән ибарәт олдугуну билмәлидир. Билмәлидир ки, мәсәлән, һәр һансы формада олурса олсун мұһарибә тәблиғаты апармаг—үч илдән сәккиз иләдәк мүддәтә азадлыгдан мәһрум етмә илә чәзаландырылыр; јахуд, Азәрбајҗан Республикасынын Силаһлы Гүввәләри сыраларына һәгиги һәрби хидмәтә нөвбәти чағырышдан бојун гачырма—беш илдән сәккиз иләдәк мүддәтә азадлыгдан мәһруметмә илә чәзаландырылыр вә ја әмәк габилијјәти олмајан валидејнләрин сахланмасы үчүн мәһкәмә тәрәфиндән мүәјјән едилмиш вәсаити вермәкдән гәсдән бојун гачырма—бир иләдәк мүддәтә азадлыгдан мәһрум етмә илә чәзаландырылыр.

Һүгуг нормаларына аид бу чүр конкрет биликләр кәнчилијин көзүнү ачыр, ону еһтијатлы давранмаға сөвг едир.

Ганунчулуға инамын артырылмасы. Һүгуг тәрбијәси әсасында кәнч нәсил баша дүшмә јидир ки, һүгуг нормаларыны билмәк

вə онлара эмəл етмəк чəмијјəтдə əминəмəилыг үчүн вачибдир. Вə əксинə, һүгүг нормаларына лəгəјд гəлмəг, јəхүд онлара эмəл етмəмəк чəмијјəтдə гəрмəгəрышыгылығə, əзбашыналығə, чəзə-сызлығə, əхлəгсызлығə сəбəб олур.

Гочə Шəргин əн мəһтəшəм тарихи абидəлəриндəн бири олан «Авестə» проблемин һəмин чəһəтинə диггəт јетирмишдир: «Ја-ланчылары севиндирсəниз, доғручулары кəдэрлəндирмиш олар-сыныз»,

Һүгүг нормаларына эмəл етмəјин зəрурилијинн дəрк едən һər бир шəхс нəтинчə оларəг Азэрбəјчəн Республикасынын дəвлəт-чилијини, ичтимаи гурулушуну, онун сијаси вə игтисəди систе-миин, мүлкijјəти, шəхсijјəти, вəтəндашларын һүгүг вə азадлыг-ларыны һər чүр чинајəткар гəсдлəрдən горумуш олур.

Һүгүг нормаларына эмəл едилмəsi. Һəјəт фəктлары кəстəрир ки, һүгүг нормаларыны билмəк вə онлара эмəл олунмасынын зəрурилијини бəшə дүшмəк вачиб олсə дə, һəлə кифəјəт дејил. Һүгүг тəрбијəsi үзрə иши бəшə чəтдырмəг үчүн јенијəтмə вə кəнчлэр һүгүг нормаларына практик шəкилдə эмəл едилмəsi просесинə гошулмалыдырлар. Оилар һеч бир һүгүг позунтусуна јол вермəмəлидирлэр.

Тəдрис мүəссисəсиндə дахили интизам гəјдəларына тəм эмəл едилмəsiнə, тəдрис тəпшырыгларынын шəкирдлэр (тəлəбəлэр) тəрəфиндən јүксəк сəвијјэдə јеринə јетирилмəsiнə һүгүг норма-ларына эмəл едилмəsiнин базасы кими бəхылмалыдыр. Нəзэрə алымалыдыр ки, дахили интизам гəјдəларыны позмəғə мејлли олан шəкирдлэр (тəлəбəлэр) арасында һүгүг нормаларына мə-һəl гəјмəјəнлар чəхлуг тəшкил едирлэр.

Тəдрис мүəссисəсиндə дахили интизам гəјдəларына эмəл едилмə дэрəчəsi илə һүгүг нормаларына эмəл едилмə дэрəчəsi арасындакы асылылыг нəзэрə алындыгда һүгүг тəрбијəsi замəны дəһə чəх уғур гəзанмəг олур. Бир сөзлə, кəнчлијин һүгүг фəал-лығыны артырмəг, ону гəнунчулуғун вə биркəјəшəјыш гəјдəла-рынын мұһəфизəсиндə фəал иштəрəк етмəјə һəзырлəмəг кэрəк-дир.

Ганунчулуғун позулмасы һəлларына гəршы бəрышмəзлыг. Һүгүг тəрбијəsi о вəхт бəшə чəтмыш һесəб едилир ки, шəкирд-лэр (тəлəбəлэр) нəинки һүгүг нормаларыны билснн вə онлара эмəл етсин, бундан əлəвə, онлар гəнунчулуғу горумəғи бəчəр-сынлар, гəнун позунтуларына гəршы бəрышмəз мөвгə тутсун-лар.

Системли, ардычыл, планлы вə мəгсəдјəнлү һүгүг тəрбијəsi кəрмүш јенијəтмə вə кəнчлəрин ичтимаи- сијаси кəрүш дəирəsi хејли кенишлəнир, белəлəри чəмијјəтдə бəш верən социəл-сијаси вə игтисəди һəдисəлəрдən асанлығлə бəш ачə билирлэр. Өлкəдə

мөвчуд олан ганунлары, һүгүг нормаларыны билән вә һәрәкәт-ләриндә, фәалијјәтләриндә онлара әмәл едәи шәхс өзүнү азад һисс едир, бәлалардан узаг олур, алины ачыг, үзү ағ јашајыр.

Һәјата кечирдији вәзифәләри нәзәрә алараг һүгүг тәрбијә-синә белә тә'риф вермәк олар: һүгүг нормаларына даир һнссиј-јатын, биликләрин вә инамын, бу нормалара әмәл етмәк бача-рығынын, һабелә онларын позулмасына гаршы барышмазлығын адамларда мәгсәдјөнлү вә планлы шәкилдә формалашдырылма-сы просеси һүгүг тәрбијәсидир.

3. ҺҮГУГ ТӘРБИЈӘСИИИИ ЈОЛЛАРЫ

Һүгүг тәрбијәси гаршысында дуран вәзифәләр ашағыдакы јолларла һәјата кечирилир: Азәрбајчан Республикасы дәвләт сәнәдләринин өјрәнилмәси; ајры-ајры фәнләрин тәдриси имкан-ларындан истифадә едилмәси; һүгүг-мұһафизә органларынын иш хусусијјәтләри илә танышлыг; һүгүг мәсәләләри илә әлағәдар әсәрин, филмин, театрын мұзакирәсинин кечирилмәси; һүгүг мөвзусунда фото-стендләрин тәртиби; «Кәнч һүгүгшүнаслар дәр-нәјинин тәшкили; һүгүг мәсәләләринә һәср олунмуш суал-чаваб кечәләринин, диспутларын вә с. бу кимн тәдбирләрин кечирил-мәси.

Һүгүгла әлағәдар дәвләт сәнәдләринин өјрәнилмәси. Һүгүгла әлағәдар дәвләт сәнәдләри дедикдә Азәрбајчан Республикасы-нын Конститусијасы, Президентин фәрманлары вә Азәрбајчан Республикасы Милли Мәчлисинин гәрарлары нәзәрдә тутулур.

Азәрбајчан Республикасынын һәр бир вәтәндашы Азәрбај-чан Республикасынын Конститусијасыны билмәлидир. Чүнки, әввәла, Республиканын Президентинин һәр һансы фәрманы вә ја сәрәнчамы Конститусијаја әсасланыр; Икинчиси, Милли Мәчли-син гәбул етдији бүтүн гәрарлар Конститусијаја ујғунлашдыры-лыр; Үчүнчүсү, мұәссисә вә тәшкилатлар, һабелә ајры-ајры вә-тәндашлар өз фәалијјәтләриндә Конститусијаны әсас көтүрүр-ләр. Азәрбајчан Республикасында Конститусијаданкәнар көрү-лән иш гејри гануни, јә'ни Конститусијаја зидд һесаб едилир. Мәһз бу сәбәбләрдән дә Азәрбајчан вәтәндашлары, о чүмләдән кәнч нәсл Республикамызын әсас гануну һесаб едилән Консти-тусијаны дәриндән өјрәнимәјә борчлудур.

Конститусија илә танышлыг кәнч иесли јалныз һүгүглара аид конкрет биликләрлә дејил, һәм дә она Конститусијанын әса-сында дуран ашағыдакы көклү сијаси нијјәтләри өјрәдир: Азәр-бајчан дәвләтинин мұстәғиллијини, суверенлијини вә әрази бү-төвлүјүнү горумаг; Конститутсија чәрчивәсиндә демократик гу-

рулуша тә'минат вермәк; вәтәндаш чәмијјәтинин бәргәрар едил-мәсинә найл олмаг; халгын ирадәсинин ифадәси кими гануила-рын алилијини тә'мин едән һүгуи, дүнјәви дөвләт гурмаг; әда-ләтли игтисади вә социал гәјдалара ујғун олараг һамынын һә-јат сәвијјәсини тә'мин етмәк, үмумбәшәри дәјәрләрә садиг ола-раг бүтүн дүнја халглары илә достлуг, сүлһ вә әмин-аманлыг шәраитиндә јашамаг вә бу мәгсәдлә гаршылыгы фәалијјәт кәс-тәрмәк.

Тәчрүбәдән ајдын олур ки, Конституцсијаны кәнчләрин фә-силләр үзрә өјрәнмәләри јахшы нәтичә верир. Мә'лум олдуғу кими, Конституцсија он фәсилдән ибарәтдир: халг һакимијјәти, дөвләтии әсаслары, инсан вә вәтәндаш һүгуглары вә азадлыглы-ры, вәтәндашларын әсас вәзифәләри, ганунверичилик һакимиј-јәти, ичра һакимијјәти, мәһкәмә һакимијјәти, Нахчыван Мух-тар Республикасы, бәләдијјәләр, ганунверичилик системи.

Конституцсијанын фәсилләри үмуми шәкилдә нәзәрдән кечи-риләндән сонра онун ајрылыгыда фәсилләри өјрәнилир.

Вахташыры һүгугла әлагәдар Президентин мүвафиг фәрман-лары вә Милли мәчлисин гәрарлары олур. Кәнчлијин тәрбијә-синдә һәмин сәнәдләрдән дә истифадә едилир.

Ајры-ајры фәнләрин имканларындан истифадә едилмәси. Ашағы синиф шакирдләри «Оху» фәнни илә әлагәдар һүгуг мү-һафизә органлары: полис, прокурорлуг вә мәһкәмә һаггында, чәмијјәтдә онларын ролуна даир илкин мә'лумат алырлар.

V—VIII—синифләрдә шакирдләр өз һәрәкәтләри үчүн мәс'-улијјәт дашымаға, ичтимаи биркәјашајыш гәјдаларына әмәл етмәјә, һүгуг нормаларынын позулмасы һалларына гаршы чых-маға гошулулар.

Јухары синифләрдә һүгуг тәрбијәси бахымындан «Иисан вә чәмијјәт», тарих, игтисади чоғрафија фәнләринин имканлары даһа кенишдир. һәмин фәнләр дөвләт, чәмијјәт, сијаси систем, Президентин фәрманлары, Милли мәчлисин гәрарлары, вәтән-дашларын һүгуглары вә вәзифәләри вә с. мәсәләләр барәдә ша-кирдләрин анлајышларыны хејли зәнкинләшдирир.

Али мәктәбдә һүгуг тәрбијәси даһа мүтәшәккил тәшкил еди-лир. Педагожи тәмајүллү али мәктәбләрдә педагогика курсунун тәдриси заманы тәләбәләр һүгуг тәрбијәси мөвзусуну өјрәнир-ләр. Бундан әлавә, али мәктәбләрдә «һүгугун әсаслары» адлы хүсуси курс тәдрис едилир.

Һүгуг мүһафизә органларынын иш хүсусијјәтләри илә таныш-лыг. Кәнч нәсил үчүн ајдын олмалыдыр ки, һүгуг-мүһафизә ор-ганлары дејәндә полис, прокурорлуг мәһкәмә вә тәһлүкәсизлик органлары нәзәрдә тутулур. Бу органлар һүгуг нормаларынын

кешијиндә дурур, онларын позулмасы гаршысыны алып, һүгүг позунтуларында күнаһкарлары чәзаландырыр.

Һүгүг тәрбијәси әснасында кәнчлик полисин, прокурорлуғун, мәһкәмә вә тәһлүкәсизлик органларынын иш хусусијјәтләрини даһа конкрет тәсәввүр етмәјә башлајырлар. Һүгүг мұһафизә органларынын мұвафиг ишчиләрини вахташыры дәвәт едән вә тәләбәләр (шакирдләр) гаршысында онларын чыхышларыны тәшкил едән тәдрис мұәссисәләри вар. Бу чүр көрүшләрдә онлар јә'гин едирләр ки, мәсәлән, Азәрбајчан Республикасынын прокурорлуғу ганунларын ејни чүр вә дүрүст ичра вә тәтбиг олунмасына нәзарәт едир, чинајәт ишләри башлајыр вә истинтаг апарыр, мәһкәмәдә дәвләт иттиһамыны мұдафиә едир, мәһкәмәдә иддиа галдырыр, мәһкәмә гәрарларындан протест верир. Јахуд, мәһкәмә Азәрбајчан Республикасында һакимијјәтин голларындан биридир, өзү дә мәһкәмә һакимијјәти адланыр. Мәһкәмә һакимијјәтини әдаләт мұһакимәси јолу илә јалныз мәһкәмәләр һәјата кечириләр. һакимләр һеч бир башга сечкили вә тәјинатлы вәзифә тута билмәзләр, елми, педагожи вә јарадычылыг фәәлијјәтиндән башга һеч бир саһибкарлыг, коммерсија вә диқәр өдәнишли фәәлијјәтлә мәшғул ола билмәзләр, сијаси фәәлијјәтлә мәшғул ола билмәз вә сијаси партијалара үзв ола билмәзләр, вәзифә маашындан, һабелә елми, педагожи вә јарадычылыг фәәлијјәтинә көрә алдығы вәсаитдән башга мөвачиб ала билмәзләр.

Һүгүг мәсәләләри илә әлагәдар әсәрләрин, филм вә театрларын мұзакирәси. Һүгүг мәсәләләри илә бу вә ја диқәр дәрәчәдә бағлы олан әсәрләримиз, филм вә театрларымыз вар. Тәдрис мұәссисәләри һүгүг тәрбијәсиндә бу чүр әсәрләрдән имкан дүшдүкчә истифадә едир. Истифадә формасы мұхтәлифдир. Бә'зи мұәллимләр һәммин әсәрләрин охунушу, јалуд филмә вә ја театра бахышы әсасында мұзакирәләрини тәшкил едирләр. Мұзакирәси кечирилән бәдии әсәрләр арасында бунлар да олур: М. Ф. Ахундовун «Мұрафиә вәкилләри» комедијасы, С. Вурғунун «Өлүм күрсүсү» ноемасы, Ч. Әмировун «Гара Волга» романы, И. Шыхлынын «Дәли Күр» романы вә с.

Һүгүг мәсәләләри илә әлагәдар олан филмләрә «Дағларда дөјүш», «Архадан вурулан зәрбә», «Гачаг Нәби», «Истинтаг» вә башгалары мисал көстәрилә биләр.

Бәдии әсәр, филм вә ја театр үзрә реферат, јахуд курс иши јаздырмаг һаллары да вар. Дәриәкләрин ишиндә һүгүг мәсәләләринә даир шакирдләрини (тәләбәләрини) мәрүзәләринә дә раст кәлмәк олур.

Һүгүг мөвзусунда фото-стендләрин тәртиби. Тәрбијә ишиндә, хусусән һүгүг тәрбијәсиндә әјани тә'сир васитәси киими фото-стен-

дин бөјүк ролу вардыр. Буну билэн мүәллимләр зәрәрли адәт-ләрин, о чүмләдән папироса, наркотик маддәләрә, спиртли ички-ләрә алудәчилијин ачыначаглы нәтичәләрини әјани шәкилдә көрмәјә имкан верән фото-стендләрин тәшкилине хусуси диғгәт јетириләр. Фајдалы чәһәт будур ки, фото-стендләрин тәртибиниә шакирдләр (тәләбәләр) дә чәлб едилір.

Тәрәтдикләри чинајәтләрдән пенниманчылығ кечирмәк вә буну е'тираф етмәк һаллары барәдә мә'луматлар бә'зән мәтбуатда верилір. Јенијетмә вә кәнчләрә аид гәзет сәһифәләриндә верилән бу чүр материаллардан да фото-монтаж дүзәлдилир.

«Кәнч һүғугшүнаслар» дәриәкләрини тәшкили. Полис, прокурорлуг вә мәһкәмә ишчиләриндән бә'зиләри тәдрис мүәссисәләриндә бу чүр дәрнәкләр тәшкил едилрәр.

Дәрнәкләрин мәшғәләләри бир чох һалда тәдрис мүәссисәсиндә, бә'зән дә һүғуг-мүһафизә органларыныи өзүндә кечирилир. Дәрнәјии үзвләри мәһкәмә ичласларындан бә'зиләринә дә'вәт олунурлар. Онлар белә дәрнәкләрә бөјүк марағ көстәрилрәр. Республикамызда мүвәффәғијјәтлә фәалијјәт көстәрән көркәмли һүғугшүнасларын бир гисми вахтилә мәһз һәмин дәрнәкләрин үзвләри олмушдур.

Һүғуг мәсәләләри үзрә суал-чаваб кечәләри, диспутлар вә саир тәдбирләрин кечирилмәси.

Спиртли ичкиләрин вә наркотик маддәләрин һүғуги чәһәтләри илә, чинајәткарлығын бә'зи нөвләри илә әлағәдар тәдрис мүәссисәләриндә суал-чаваб кечәләри вә диспутлар кечирилир. Бу чүр тәдбирләрә һүғуг-мүһафизә органларынын сәләһијјәтли нүмајәндәләри дә'вәт олунур. Тәләбәләрин суалларына һәмин мүтәхәссисләр чаваб верир. Кечирилән диспутлара һүғуг-мүһафизә органларыныи нүмајәндәләри јекун вурур.

Һүғуг тәрбијәсиндә бејиәлхалг һүғуг актларындаи истифадә. Шакирдләрин (тәләбәләрин) һүғуг тәрбијәсиндә бејиәлхалг һүғуг актларындаи истифадә етмәк һаллары вардыр. Бу чүр актларын өјрәнилмәси заманы шакирдләр (тәләбәләр) Азәрбајҹан Республикасы Конститусијасында нәзәрдә тутулмуш һүғуг нормаларыныи бејиәлхалг һүғуг нормаларына ујғун кәлдијини јә'гин едилрәр. Бејиәлхалг һүғуг актлары исә аз дејил. Јалныз инсан һүғуглары илә әлағәдар истифадә едилән бә'зи бејиәлхалг сәнәдләрин адларыны гејд едәк: «Инсан һүғуглары һағгында 1948-чи ил үмуми декларасијасы»; «Инсан һүғуглары һағгында 1966-чы ил иакты», «Сојғырымынын, апартеидин, ирги ајрысечкилијин гадаған олунмасы вә гаршысынын алынмасы һағгында конвенсија»; «1975-чи ил јекун акты»; «Ғадынларла әлағәдар ајрысечкилијин һәр чүр формасынын ләғв едилмәси һағгында

1979-чу ил конвенсиясы», «Ушаг һүгүгләре һаггында 1989-чу ил Конвенсиясы» вә с.

Һүгүг тәрбијәсинин мүвәффәгијјәтинин тә'мин едән амиллә. Һүгүг тәрбијәсинин уғурла кетмәсинә тә'сир көстәрән амилләр чохдур. Онлардан икисини гејд едәк: тәдрис мүәссисәсинин тәшәббүскарлығы, мүәллимн сәришдәлији вә әтраф мүһитин тә'сири.

Тәдрис мүәссисәси һүгүг тәрбијәсинә хүсуси гајғы көстәрдикдә вә бу иши сәриштәли мүәллимләре тапшырдыгда мүвәффәгијјәтә бел бағламаг олур. Һүгүг тәрбијәси башлы-башына бура-хылдыгда, јалныз мүәллимләрин тәшәббүсүндән асылы галдыгда күтләви уғур газанмаг чәтинләшир. Одур ки, һүгүг тәрбијәси үзрә иш тәдрис мүәссисәсинин фәалијјәт планында нәзәрдә тутмалыдыр.

Ичтимаи мүһитин нечәлији дә һүгүг тәрбијәсинин кејфијјәтинә күчлү тә'сир көстәрир. Өлкәдә, о чүмләдән тәдрис мүәссисәсиндә сәләһијјәтли шәхсләр, һабелә һүгүг-мүһафизә органлары ишчиләри, мүәллимләр јахшы мә'надә нүмунә олдугда, онларын сөzlәри илә әмәлләри бир-биринә ујғун кәлдикдә, јә'ни мә'нәви-психоложи мүһит сағлам олдугда кәич нәслин һүгүг тәрбијәси мүвәффәгијјәтли кедир. Гануну, һүгүг нормаларыны позанлар вахтында чәзаландырылмадыгда, әлиәјриләр әмәлисаләһ инсанлардан јахшы јашадыгда, кәмсавадлылар савадлыларә рәһбәрлик етдикдә, адыны мүәллим вә ја тәрбијәчи гојан, һүгүг кешијиндә дурмалы олан шәхсләр көз габағында ганунсузлуғларә јол вердикдә, күнаһсыз ган ахыданлар әдаләт мәһкәмәсинә чәкилмәдикдә, халг адындан данышыб халгын еһтијачларына мәһәл гојмајанлар ифша едилмәдикдә, јә'ни һаһагг һаггы үстәләдикдә һүгүг тәрбијәсиндә уғур газанмаг хејли чәтинләшир.

Чалышмаг лазымдыр ки, һүгүг тәрбијәси вәзифәсини өһдәсинә көтүрән шәхсләр, өз имканлары дахилиндә, чәмијјәтимиздәки ејбәчәрликләре гаршы мүбаризә апарсынлар вә бу мүбаризлик руһуну кәич нәслә дә ашыласынлар.

СУАЛ ВӘ ТАПШЫРЫГЛАР.

1. Һүгүг анлајышынын маһијјәти нәдән ибарәтдир?
2. Нә үчүн һүгүг тәрбијәси илә мәшғул олмаг лазымдыр?
3. Һүгүг тәрбијәсинин маһијјәтнини ачын.
4. Һүгүг тәрбијәсиндә һансы вәзифәләр јеринә јетирилир?
5. Ганунчулуға инамы нечә јаратмаг олар?
6. Һүгүгла әлагәдар олан сәнәдләрин адларыны садалајын.

7. Нүгүг тәрбијесиндә һансы фәнләрин имканларындан истифадә едилир?
8. Нүгүг тәрбијесиндә нүгүг-мүһафизә органларынын им-
канларындан нечә истифадә олунур?
9. Кәһч нәслин тәрбијесиндә даһа һансы үсул вә васитә-
ләрдән истифадә етмәк олар?

ДӨРДҮНЧҮ БӨЛМӨ

АЛИ МЭКТЭБДЭ ПЕДАГОЖИ ПРОСЕСЭ ХИДМЭТ

XXIV ФЭСИЛ

МАКИСТРАТУРА ПИЛЛЭСИНДЭ ПЕДАГОЖИ ТЭЧРҮБЭ

1. ПЕДАГОЖИ ТЭЧРҮБЭИИН ҮМУМИ МЭСЭЛЭЛЭРИ.

Мә'лум олдугу кими, макистратура гаршысында ики әсас вәзифә: макистрантлары һәм елми тәдгигат фәалијјәтинә, һәм дә педагожи фәалијјәтә һазырламаг вәзифәси гојулур. Бу, о де-мәкдир ки, ихтисасындан асылы олмајараг бүтүи макистрантлар һәм нәзәри, һәм дә әмәли чәһәтдән мүәллимлик фәалијјәтинә дә һазыр олмалыдырлар. Мүәллимлик фәалијјәтинә һазырлығын вачиб тәркиб һиссәләриндән бири макистрантларын педагожи тәчрүбәсидир.

Али мәктәбдә педагожи тәчрүбә әмәк вә иешә фәалијјәтиниә һазырлығын формаларындан бири кими. Ајдындыр ки, тәләбәнин тә'лим әмәји онун башлыча фәалијјәт нөвүдүр. Тәләбәнин тә'лим фәалијјәти исә чохчәһәтлидир. Елми, техники, бәдии, физики, әмәли вә с. саһәләрдә јарадычылыгла мәшғул олан тәләбә һәм үмумијјәтлә әмәјә, зәһмәтә алышыр, һәм дә кәләчәк пешәсинә һазырлашыр.

Тәләбәнин кәләчәк пешә фәалијјәтинә һазырлашмасы мүхтәлиф формаларда чәрәјан едир. Бу формалар исә ики бөјүк группа ајрылыр: нәзәри һазырлыг формалары вә әмәли һазырлыг формалары.

Тәләбәнин әмәјә, кәләчәк пешәјә нәзәри һазырлыг формалары да, әмәли һазырлыг формалары да, өз нөвбәсиндә, үч группа бөлүнүр: нәзәри һазырлығын үмуми, хүсуси вә пешә фәнләри илә әлагәдар олан формалары: һабелә әмәли һазырлығын һәмин фәнләрлә бағлы олан формалары.

Нәзәри һазырлығын формаларына бурада тохунулмур. Чүнки, нәзәри һазырлыг мәсәләләри бу фәслин мөвзусундан кәнардыр. Кәләчәк пешәјә әмәли һазырлығын әксәр формалары да бурада нәзәрдән кечирилмир; диггәт сонунчу фәалијјәт формаларында јалныз биринә—педагожи тәчрүбәјә јөнәлдилир.

Макистратура пиллэсиндэ педагожи тэчрүбэ эмәјә вә пешә фәалијјәтинә һазырлашмағын башлыча формаларындан бири һесаб едилир. Бу мә'нада макистрантларын педагожи тэчрүбәсинә хусуси әһәмијјәт верилир. Нәзәрдә тутулур ки, макистрантларда јүксәк педагожи усталығын, педагожи сәриштәлилийн өзүлү мәһз педагожи тэчрүбә заманы гојулсун.

Макистрантларын пешә эмәјинә эмәли һазырлығы илә нәзәри һазырлығыны әләгәләндирилмәси. Макистрантларын пешә эмәјинә эмәли һазырлығыны вә нәзәри һазырлығыны әләгәләндирмәјин чәһәтләри чоһдур. Бурада пәзәри һазырлығыла эмәли һазырлығы әләгәләндирмәјин јалныз бирчә чәһәтинә тохунулур. Бу чәһәт педагожи һазырлығыла бағлыдыр. Сөһбәт макистрантларын нәзәри педагожи һазырлығы илә эмәли педагожи һазырлығынын узлашдырылмасындан кедир. Бурада, башлыча тәләб будур ки, макистрантларын педагожи тэчрүбәси охуимуш мұһазирәләрин мәзмунуна истиһад етсин. Педагожи тэчрүбәһин истиһад етмәли олдуғу охунмуш мұһазирәләр исә үч истиһамәти әһатә едир. Биринчи истиһамәтли мұһазирәләр бакалавр пилләсиндә тәләбәләрә өјрәдилән ихтисас фәиләринә аиддир. Мәсәлән, бакалавр пилләсиндә сырф тибб һазырлығына хидмәт едән мұһазирәләр: јахуд игтисадијјат һазырлығына хидмәт едәи мұһазирәләр вә ја һүгүг һазырлығына хидмәт едән мұһазирәләр аид едилир. Икинчи истиһамәтли мұһазирәләр бакалавр пилләсиндә ихтисас фәиләрин өјрәдилмәси методикасыны әһатә етдији мұһазирәләрдир.

Бүтүи ихтисас фәиләри тәдрисинин үмуми чәһәтләрини өзүндә бирләшдирән фәһн дә вар. Бу, али мәктәб педагогикасыдыр. Али мәктәб педагогикасы үзрә мұһазирәләр исә үчүнчү истиһамәтә аиддир.

Демәли, макистратура пилләсиндә тәләбәләрин педагожи тэчрүбәси һәмһин үч истиһамәтлә бағлы олдуғундан, онун гаршысында бир сыра вәзифәләр гојулур.

Макистратура пилләсиндә педагожи тэчрүбәһин башлыча вәзифәләри. Биринчи вәзифә—макистратура пилләсиндә тәләбәһин мәһһимсәдији нәзәри биликләрин һәјәтилијинә онларда иһам јаратмагдыр. Педагожи тэчрүбә заманы макистрантлар јә'гин етмәлидирләр ки, онларын әлдә етдикләри нәзәри биликләр реал педагожи просеси әкс етдирир.

Икинчи вәзифә—ихтисас фәһниндән, методика вә педагогика фәһләриндән макистрантларын газанмыш олдуғлары нәзәри биликләри мөһкәмләндирмәкдән ибарәтдир. Нәзәри биликләрин тэчрүбәдә өзүнү доғрултдуғуну јә'гин едән макистрантын һәмһин биликләри һафизәсиндә узун мүддәт галыр.

Үчүнчү вәзифә—макистрантларда педагожи јарадычылыг га-

билијјетини инкишаф етдирмәкдән ибарәтдир. Тәчрүбә елә гурулмалы, суаллар елә гојулмалыдыр ки, макистраитлар педагожи тәчрүбәјә һәм дә мәнимсәдијн нәзәри биликләр мөвгејиндән јарадычылыгла јанашсынлар, ону тәкмилләшдирмәк истигамәтиндә дүшүнмәли олсунлар.

Кәстәрилән вәзифәләрин өһдәсиндән лазыми сәвијјәдә кәлмәк үчүн педагожи тәчрүбә рәһбәрләриндән јүксәк сәриштәлилик тәләб олунур.

тәсәввүр етмәлидир. Билмәлидир ки, онун нәзәри вә әмәли һазырлыгынын системи. Макистратурада тәһсил алан тәләбә өз пешә фәалијјәтинә нәзәри вә әмәли һазырлыгынын системини ајдын тәсәввүр етмәлидир. Билмәлидир ки, онун нәзәри ә әмәли һазырлыгы үзвү шәкилдә говушур. О, бир тәрәфдән һуманитар вә социал-игтисади, ријазии вә елми-тәбии фәнләр, һабелә ихтисас фәнләри үзрә аудиторија мәшғәләләриндә зәрури биликләрлә сипаһланыр; диқәр тәрәфдән дә әмәли фәалијјәт формаларында өз габилијјәт вә бачарыгларыны инкишаф етдирир: мүхтәлиф мөвзуларда реферат јазыр, иккичи семестрдә дөрд һәфтәлик елми-тәдгигат тәчрүбәсиндә иштирак едир, үчүнчү семестрдә дөрд һәфтәлик педагожи тәчрүбә заманы өз педагожи бачарыгларыны сынагдан кечирир, дөрдүчү семестрдә он једди һәфтә әрзиндә макистра диссертасијасы јазмалы вә ону мүдафиә етмәли олур.

Көрүндүјү кими, макистратура тәһсилиндә нәзәријјә вә тәчрүбә үзви шәкилдә бир-бирини тамамлајыр вә ваһид систем әмәлә кәтирир. Педагожи тәчрүбә бу системдә мүһүм јер тутур.

Макистрантын әмәк вә пешә тәрбијәсиндә педагожи тәчрүбәнин ролу. Педагожи тәчрүбә тәкчә конкрет елми биликләрин вә биликләрлә әлағәдар олан конкрет бачарыгларын формалашмасына хидмәт етмир. Бундан әлавә, педагожи тәчрүбә тәләбәләрин әмәк вә пешә тәрбијәсиндә мүһүм рол ојнајыр. Ишкүзарлыг, әмәксевәрлик, әмәјә мәнәббәт, әмәји планлашдырмаг, иш јериндә сәлигә-саһман јаратмаг, гаршыја чыхан чәттиликләри дәф етмәк вә башга бу кими мә'нәви кејфијјәтләрин формалашмасында педагожи тәчрүбәнин имканлары кенишдир.

Педагожи тәчрүбәнин әһәмијјәти әмәклә әлағәдар кејфијјәтләрин формалашмасына көмәкликлә мәнһудлашмыр. Пешә тәрбијәсиндә дә онун фәјдасы аз дејил. Мүәллимлији, өзү дә бакалавр пилләсиндә мүәллимлији өзүнә пешә кими гәбул етмиш олан тәләбәләр педагожи тәчрүбәдә пүхтәләшмәлидирләр. Өз фәннинә дәриндән бәләд олмағы, ону башгаларына өјрәтмәји, кәләчәкдә тәләбәләри илә педагожи үнсирјәт гурмағы, тәләбәләрин гәлбинә јол ачмағы бачармаг, онларын һөрмәтини газанмаг, онлара гајғылы мүнасибәтләр тәләбкарлығы узлашдырмағы бачар-

маг кими мўаллим шәхсијјәтини сәчијјәләндирән педагожи кеј-фијјәтләр педагожи тәчрүбә заманы диггәт мәркәзиндә дурур

2. МАКИСТРАТУРА ПИЛЛӘСИИДӘ ПЕДАГОЖИ ТӘЧРҮБӘНИН ФОРМАЛАРЫ

Али тәһсилин макистратура пилләсиндә тәшкил едилән педагожи тәчрүбәнин нөвләри чоҳдур: мўаллимин семинар мәшғәләсинин мўшаһидәси вә мўзакирәси; мўаллимий практик вә лаборатор мәшғәләләринин мўшаһидәси вә мўзакирәси; мўаллимин мўһазирәсинин мўшаһидәси вә мўзакирәси; имтаһаны тәләбәнин мўшаһидәси вә мўзакирәси; тәләбәнин сынаг семинары вә сынаг мўһазирәси; тәләбәнин мәғбул (зачот) семинары вә мәғбул (зачот) мўһазирәси, тәләбәнин кечиртдији тәрбијә ишләри.

Мўаллимин семинар мәшғәләсинин мўшаһидәси вә мўзакирәси. Макистратура пилләсиндә тәһсил алан тәләбәләрә семинар мәшғәләләри бакалавр пилләсиндән танышды. Онлар бакалавр пилләсиндә мўхтәлиф фәнләр үзрә тәшкил едилән семинарларын иштиракчылары олмушлар. Лакин макистратура пилләсиндә һәмин тәләбәләр бакалавр пилләси үзрә семинар мәшғәләләринин иштиракчылары дејил, рәһбәрләри кими фәалијјәт көс-тәрмәли олурулар. Онлар өзләриндә бу јени кејфијјәти ашыламағ мәғсәди илә бакалавр пилләсиндә кечирилән семинар мәшғәләләриндә олуб онуи нечә кечирилдијини мўшаһидә едир, фәјдалы вә иғсанлы чәһәтләрини гејдә алыр вә мўлаһизәләрини мўзакирә заманы билдирирләр. Семинар мәшғәләси үзрә тәчрүбәјә рәһбәрлик едәи мўаллим мўзакирәни јекунлашдырыр.

Мўаллимин мўһазирә мәшғәләсинин мўшаһидәси вә мўзакирәси. Макистратураја гәбул олунмуш тәләбә бакалавр пилләсиндә охујанда да, макистратурада да мўхтәлиф фәнләрдән мўһазирәләри динләмишдир. Орада әсас мәғсәд һәмин мўһазирәләрдә дејиләнләри баша дүшүб јадда сахламагдан ибарәт олмушдур. Лакин педагожи тәчрүбә заманы макистраитларын ихтисас фәнләри үзрә мўһазирәләри динләмәкдән, мўшаһидә етмәкдән башлыча мәғсәд көрүб көтүрмәкдир, мўһазирәни нечә башламағ, нечә давам етдирмәк, нечә јекунлашдырмағ тәчрүбәсини өјрәнмәкдир.

Мўһазирәјә гәдәр ону мўшаһидә етмәјин тәшкилиндән чоҳ шеј асылыдыр. Педагожи тәчрүбәнин рәһбәри мўһазирәни мўшаһидә едәркән нәләрә хусуси диггәт јетирмәсини вә гејдә алмасыны макирстранта изаһ едир; белә олдугда тәләбәнин мўшаһидәси пәракәндә дејил, планлы сәчијјә дашыјыр.

Мүһазирәнин мүшәһидәсиндән сонра онун мүзакирәси кечирилир. Мүшәһидә апаран тәләбәләрин гејдләри динләнилир. Педагожи тәчрүбәнин рәһбәри мүзакирәјә јекун вурур: мүшәһидәнин уғурлу вә уғурсуз чәһәтләрини кәстәрир.

Лаборатор вә практик мәшғәләләрин мүшәһидәси вә мүзакирәси. Бә’зи ихтисаслар үзрә семинар вә мүһазирә мәшғәләләриндән әләвә, бакалавр пилләсиндә практик вә лаборатор мәшғәләләр дә тәшкил едилір. Макистратурада тәһсил алан тәләбәләр бакалавр пилләсиндә ихтисас үзрә практик вә лаборатор мәшғәләләр апармаға һазыр олмалыдырлар. Бакалавр пилләсиндә практик вә лаборатор мәшғәләләрин макистратура тәләбәләри тәрәфиндән мүшәһидәси мәһз бу мәгсәдлә тәшкил едилір.

Семинар вә мүһазирә мәшғәләләри илә әләгәдар олдуғу кими, практик вә лаборатор мәшғәләләрин мүшәһидәси үзрә тәләбәләрин апардығлары гејдләр мүзакирә едиләрәк јекунлашдырылыр.

Имтаһанын тәләбәләр тәрәфиндән мүшәһидәси вә мүзакирәси. Тә’лим, тәрбијә вә психоложи инкишаф бахымындан имтаһанларын имканлары кенишдир. Бу имканлардан истифадә етмәк үчүн бакалавр пилләсиндә кечирилән имтаһанларын кедишини макистратура тәләбәләринин мүшәһидәси тәшкил едилір.

Макистратура тәләбәләри вахтилә бакалавр пилләсиндә охујаркән имтаһанларын нә демәк олдуғуна даир мүәјјән тәсәввүрә маликдирләр. Лакин бу илкин тәсәввүрләр мүстәгил имтаһан көтүрмәк үчүн макистратура тәләбәләринә азлыг едир. Имтаһана верилән бир сыра тәләбләр вардыр. Һәмин тәләбләри кәләчәкдә имтаһан көтүрәчәк макистрантлар билмәлидирләр:

1. Билетләрин суаллары илә әләгәдар олан тәләб. Һәр билетә салынан суаллар фәннин башлыча бәмәләрини (саһәләрини) әһатә етмәлидир ки, чаваб верән тәләбәнин фәннә даир билик вә бачарығларынын сәвијјәсини үзә чыхартмағ мүмкүн олсун.

2. Билетдәки суалларын чавабына һазырлашмағла әләгәдар олан тәләб. Чаваба һазырлашмағ үчүн тәләбәјә 20—30 дәгигәјәдәк вахт верилир. Һазырлашаркән тәләбәнин нә дәрәчәдә мүстәгил дүшүнүб—дүшүнмәдијинә, шпаргалкадан истифадә едиб етмәдијинә дә диггәт јетирилир.

3. Чавабын планлашдырылмасы илә әләгәдар тәләб. Һәр суалын чавабыны ајрылығда планлашдыраи тәләбәләр дә, суалларын чавабыны планлашдырмајыб нечә кәлди данышан тәләбәләр дә олур. Биринчиләрә үстүнлүк верилир.

4. Чавабын гижмәтләндирилмәси илә әләгәдар тәләб. Чаваб бу вә ја диқәр формада гижмәтләндирилир. Бә’зи мүәллимләр чавабы сәчијјәләндирмәдән гижмәти е’лаи едир вә јазыр. Чавабы тәһлил едән, нәләрин дүзкүн олдуғуиу, нәләрин исә дәгиг олмалығыны сәчијјәләндирән мүәллимләр дә аз дејил. Икинчи гру-

музакирә кечирилир. Педагожи тәчрүбәнин әһәмијјәти нәзәрә алынараг музакирәни ректор вә ја проректор апарыр. Педагожи тәчрүбә кечмәли олан бүтүн макистрантларын, һабелә онларын рәһбәрләринин иштиракы тә'мин едилир.

Педагожи тәчрүбә иштиракчыларынын: макистрантларын вә онларын рәһбәрләринин вәзифәләрини әввәлчәдән ајдынлашдырмағын мүстәсна әһәмијјәти хүсуси гејд едилмәлидир.

Педагожи тәчрүбәјә нәзарәти ректорлуг, онун сәләһијјәтли нүмајәндәси вә макистратура шө'бәсинин мүдири һәјата кечирир.

Педагожи тәчрүбәнин јекунлашдырылмасы планда нәзәрә тутулдуғундан, јекун музакирәсиндә ректорун вә ја проректорун иштиракы сәмәрәни хејли артырыр. Тәчрүбә кечән макистрантларын вә онларын рәһбәрләринин фәал иштиракы илә кечән јекун музакирәсиндә тәчрүбәнин уғурлары, чатышмазлыгылары, чәтинликләри вә проблемләр барәдә сөјләнмиш фикирләр нөвбәти педагожи тәчрүбә заманы нәзәрә алыныр.

СУАЛ ВӘ ТАПШЫРЫГЛАР.

1. Макистратурада педагожи тәчрүбә нә үчүн тәләбәләрин эмәк вә пешә фәалијјәтинин формаларындан бири һесаб едилир?
2. Макистрантларын пешә әмәјинә әмәли һазырлығы илә нәзәри һазырлығы нечә әлағәләндирилир?
3. Макистратура пилләсиндә педагожи тәчрүбәнин вәзифәләрини садалајын.
4. Макистрантларын пешә фәалијјәтинә иәзәри вә әмәли һазырлығынын системини ачын.
5. Макистратурада педагожи тәчрүбә һансы формаларда һәјата кечирилир?
6. Семинар мәшғәләләри илә әлағәдар педагожи тәчрүбәни нечә тәсәввүр едирсиниз?
7. Бәс мүһазирәләрлә бағлы педагожи тәчрүбәни нечә баша дүшүрсүнүз?
8. Макистратура пилләсиндә педагожи тәчрүбәнин сәвијјәсини нечә јүксәлтмәк олар?

АЛИ МЭКТЭБДЭ ЕЛМИ-ТЭДГИГАТ ИШИ

1. АЛИ МЭКТЭБДЭ ЕЛМИ-ТЭДГИГАТ ИШИ ПЕДАГОЖИ ПРОСЕСИИ ТЭРҚИБ ЫССӘСИ КИМИ

Али мектебде елми тедгигат ишинин хусусийетлери. Али мектебин кафедраларында бир гајда олараг елми-тедгигат иши апарылыр. Јалныз тек-тек халда хансыса муеллим бу ве ја дикер узурлу сәбәбе керә елми-тедгигат ишинден азад едиле билер. Бу халда хемин муеллимин тедрис јукү мувафиг шәкилдә артырылыр.

Али мектебде апарылан елми тедгигат ишлери эһатә даирәсинә керә үч група ажрыла билер: кафедранын еһтијачларына хидмет еден тедгигат ишлери; үмуминститут эһемийетли тедгигатлар; республика үчүн эһемийет кәсб еден тедгигат ишлери.

Малијјеләшдирмә мәнбәләринә керә али мектебде апарылан елми тедгигат ишлери ики груна ажрылыр: дәвләт бүдчәси һесабына тәшкил едилән тедгигатлар ве тәсәрруфат һесабы тедгигатлар. Биринчи група аид олан тедгигатларын һаггы муеллимин дәвләтдән алдыгы мааша дахил едилер. Икинчи груп тедгигатларын һаггы дәвләт бүдчәси һесабына өдәнилмир; мувафиг муәссисә ве ја идарә илә муеллимин ве ја кафедранын, јахуд али мектебин бағладыгы муғавилә әсасында дахил олан вәсаит һесабына өдәнилер.

Али мектебде апарылан елми-тедгигат ишләринин хејли һиссәси хемин али мектебин еһтијачларыны өдәмәјә јөнәлир. Али мектебин еһтијачлары исә мухтәлиф олур: фәнн програмлары тәртиб етмәк; дәрсликләр һазырламаг; дәрс вәсаитлери ве методик көстәришләр јазмаг; муһазирә ве семинар мәшғәләләрини тәкмилләшдирмәк; практик ве лаборатор мәшғәләләринин мәзмену ве үсулларыны јениләшдирмәк; педагожи просесин ганунаујғунлуғларыны үзә чыхартмаг ве бу әсасда мәсләһәтләр вермәк; тәлим ве тәрбијә просесләрини узлашдырмағын, педагожи просесин инкишафетдиричи имканларыны үзә чыхартмағын јолларыны муәјјәнләшдирмәк ве с. ве һ. а. Башга сөзлә, али мектебде апарылан елми тедгигат ишлери орада тәлим, тәрбијә, тәһсил ве психоложи инкишаф проблемләринин һәллинә дә хидмет едир.

Бундан әлавә, республикамызда халг тәсәрруфатынын, елм ве техниканын, мәдәнијјет ве инчәсәнәтин бир чох проблемлери али мектеб мутәхәссисләринин тедгигат объекти олур.

Елми-тэдгигат иши али мэктэбдэ педагожи просесин тэркиб һиссэси кими. Али мэктэбдэ елми тэдгигат ишинин башлыча мэгсэди тә'лим-тәрбијә просесинин сәвијјәсини жүксәлтмәјә јөнәлдијиндән, ону педагожи просесдән ајры тәсәввүр етмәк дүз-күн дејил. Али мэктэбдэ елми тэдгигат иши мүхтәлиф чәһәтдән педагожи просеслә үзви шәкилдә бағлы олур. Әввәлә, тэдгигат үчүн сечилән мөвзулар педагожи просесдән, јә'ни тә'лим, тәрбијә вә тәһсил проблемләриндән ирәли кәлир. Мәсәлән, ихтисасын тәләбләринә ујғун кәлән компүтер програмларынын, тестләрин, мәсәлә вә мисал топлуларынын, тәһлил үчүн мәтиләрин, мүхтәлиф формалы әјани вәсаитләрин, макетләрин вә с-ин һазырланмасыны мувафиг кафедралар планлашдыр.

Икинчиси, бир сыра кафедраларда тәләбәләр мүхтәлиф формалы тэдгигат ишинә чәлб едилир. Конкрет фактик материалларын топланмасында, групплашдырылмасында вә системә салынмасында тәләбәләр хүсусилә фәаллыг көстәрирләр.

Үчүнчүсү, елми-тэдгигат ишләриндән алынған нәтичәләр дәрслик, дәрс вәсаити, методик вәсаит, әјани вәсаит кими, муһазирәләрдә елми фактлар кими педагожи просесдә тәтбиг олунур.

Көстәрилән сәбәбләрә кәрә али мэктэбдә елми-тэдгигат иши педагожи просесин тәркиб һиссәсинә чеврилир вә тә'лим тәрбијәнин кәјфијјәтини жүксәлтмәјә хидмәт едир.

Елми тэдгигат иши жүксәк ихтисаслы елми-педагожи кадрлары һазырланмасы васитәси кими. Елми-тэдгигат ишинин әһәмијјәти јалныз педагожи просесә хидмәти илә мөһдудлашмыр. Елми-тэдгигат иши жүксәк ихтисаслы елми педагожи кадрларын һазырланмасына да көмәк едир. Әввәлә, тэдгигат иши илә мәһиғул олан шәхс, истәсә дә, истәмәсә дә психоложи чәһәтдән тәкмилләшир: онун елми-педагожи тәфәккүрү итиләшир, һадисә вә фактлары тутушдурмағ, тәһлил етмәк, групплашдырмағ, үмумиләшдирмәк, нәтичә чыхартмағ габилијјәтләри сүр'әтлә формалашыр. Тэдгигатчы муәллимдә интенсив формалашан бу чүр тәфәккүр габилијјәтләри педагожи просесдә әкс сәда верир, онун сәвијјәсини жүксәлдир, тәдричән тәләбәләрин тәфәккүрүнә сүзүлүр.

Али мэктэбдә муәллимин апардығы елми-тэдгигат иши чох һалда намизәдлик вә ја докторлуг диссертасијасы илә нәтичәләнир. Муәллим диссертасија мудафиә едир, елмләр намизәди вә ја елмләр доктору алимлик дәрәчәси алыр. Алим адыны дашымаға башлајан муәллимин мәс'улијјәти хејли артыр, о даһа сәмәрәли фәалијјәт көстәрмәли олур.

Дејиләнләрдән көрүнүр ки, али мэктэбдә елми-тэдгигат иши жүксәк ихтисаслы елми педагожи кадрларын һазырланмасы васитәсинә дә чеврилир.

2. ТӘДРИС ПЛАНЫ ҮЗРӘ ТӘЛӘБӘ ЕЛМИ-ТӘДГИГАТ ИШЛӘРИ

Тәләбә елми тәдгигат ишләринин формалары. Али мәктәб тәләбәләри елми-тәдгигат ишләринин мүхтәлиф формаларында иштирак едирләр. Тәләбә елми-тәдгигат ишләри ики група аҗрылыр: тәдрис планында нәзәрдә тутулан елми ишләр вә тәдрис планында нәзәрдә тутулмаҗан елми ишләр.

Биринчи груп тәләбә елми-тәдгигат ишләринә аиддир: рефератлар, курс ишләри, диплом ишләри, макистр диссертасијасы.

Тәдрис планы илә әлагәдар олан тәдгигат ишләриндә мүәҗҗән ардычылык мөвчуддур. Илкин рәсми тәләбә елми-тәдгигат иши рефератдыр.

Реферат латын сөзүндән (refero) алынмадыр. Мә'насы мә'лумат верирәм демәкдир. Бир анлајыш кими, опун елми мә'насы һәр һансы әсәрин мәзмунуну җазылы шәкилдә ғыса шәрһ етмәкдән ибарәтдир.

Али мәктәбдә реферат ихтисасдан асылы олараг мүхтәлиф формаларда ичра едилир: бир әсәри охујуб мәзмунуну ғыса шәрһ етмәк; филмә бахыб мәзмунуну җазмаг; тәби иадисәнин тәсвирини вермәк; инчәсәнәт әсәрини (һејкәли, халчаны, мусигини, рәсми вә с.) сөзә чевирмәк, кимјәви реаксијаны тәсвир етмәк; тарихи бир сәнәдин шәрһини вермәк вә и. а.

Тәләбәнин елми-тәдгигат фәалијјәтиндә реферат илк аддым һесаб едилдијиндән, она хүсуси җајғы көстәрилир. Рәһбәр чалышыр ки, реферат җазан тәләбә истифадә етдији материала җарадычылыгла җанашсын, механики көчүрмә һалларына јол вермәсин, рефератда тәләбәнин өз сөзү, өз фикри үстүнлүк тәшкил етсин.

Курс иши. Курс иши тәләбәнин елми-тәдгигат фәалијјәтиндә икинчи рәсми аддымдыр. Курс иши реферата нисбәтән мүрәккәб фәалијјәт формасыдыр. Курс иши тәләбәдән даһа чох енержи вә даһа чох мүстәгиллик тәләб едир.

Реферат рәһбәр тәрәфиндән гәбул едилир вә сөзлә шифаһи гүјмәтләндирилир. Курс иши исә рәһбәрин иштиракы илә комиссија тәрәфиндән гәбул едилир. Курс ишинин мәзмунуна даир тәләбәнин һесабатыны динләјән комиссија үзвләри онун нә дәрәчәдә мүстәгил ишләдијини мүәҗҗәнләшидир вә җазылы формада гүјмәтләндирирләр.

Әдәбијјатла әлагәдар олан рефератлар әсасән бир мәнбәјә истинад едирсә, курс иши бир нечә мәнбәји әһатә едә билир, онларын тәһлили әсасында үмүмиләшдирмәләр апарыр. Бир груп һадисәләри, фикирләри, чисимләри тәһлил етмәк, онларын охшар вә фәргли чәһәтләрини көстәрмәк, үмүмиләшдирәрәк фикир сөјләмәк алимилији сәчијјәләндирән кејфијјәтләрдәндир. Курс иши-

нин јазылышы тәләбәләрдә мәһз бу чүр елми ахтарыш габилиј-јәтләринин формалашмасына көмәк етмәлидир.

Диплом иши. Диплом иши күрс ишинә нисбәтән даһа мәс'улијјәтли вә даһа мүрәккәбдир. Диплом иши һәм һәчм чәһәтдән ири олур, һәм дә вахт чәһәтдән ичрасы узун мүддәт тәләб едир.

Рефератда вә курс ишиндә олдуғу кими, диплом ишиндә дә мөвзу сечмәкдә тәләбәјә сәрбәстлик верилир. Кафедрада диплом иши үчүн мүәјјәнләшдирилмиш мөвзулардан истәдијини тәләбә сечә вә онун үзәриндә ишләјә билир.

Бә'зи кафедраларда мөвзу үзрә планы да, әдәбијјаты да тәләбәјә тәһким олунмуш елми рәһбәр һазыр шәкилдә верир. Башга кафедраларда мәсәлә бир гәдәр башга чүр һәлл едилир: диплом иши үчүн мөвзулар елә формалашдырылыр ки, тәләбә конкрет фактлары һәјатын, истәһсалатын өзүндә ахтарыб тапмалы олур, әдәбијјатдан истифадәјә еһтијач галмыр; диплом ишинин планлашдырылмасы да тәләбәнин өһдәсинә бурахылыр; тәләбә мөвзусуиун планыны мүстәгил тәртиб едир вә елми рәһбәрлә мәсләһәтләшир; елми рәһбәр планда лазыми дүзәлишләр едәндән сонра тәләбә фәалијјәтинин давам етдирир.

Кафедранын тәсдиг етдији график үзрә дипломант рәһбәри илә көрүшүр вә ондан елми мәсләһәтләр алыр.

Диплом иши баша чатандан сонра кафедра ону кәнар рә'јә верир. Кәнар рә'јдән вә елми рәһбәрин рә'јиндән сонра диплом иши мүзакирәјә тәгдим едилир. Дипломант комиссия гаршысында ишин мәзмуну барәдә һесабат верир. Комиссия диплом иши һаггында гәрар чыхарыр вә бешбал системи үзрә ону гижмәтләндирир.

Макистр диссертасијасы. Тәләбә елми-тәдгигат ишинин ән јүксәк формасы макистр диссертасијасыдыр. Макистр диссертасијасы елми рәһбәрин вердији мәсләһәт әсасында макистрантын мүстәгил јеринә јетирдији елми-тәдгигат вә ја тәчрүби конструктор иши һесаб едилир. Макистрантын диссертасијасы мұвафиг јенилији өзүндә әкс етдирмәлидир.

Макистр диссертасијасы ја мұваафиг елми истигамәт үчүн мұһүм әһәмијјәти олаи һәр һансы мәсәләнин јени һәллидир, јахуд мұһүм тәтбиги әһәмијјәти олан техники, игтисади вә ја техноложии ишләмәләрин тәкмилләшдирилмиш елми шәрһидир.

Диссертасијада ирәли сүрүлән тәклифләр, чыхарылан нәтичәләр чидди шәкилдә әсасландырылыр, мөвчуд нәтичәләрлә мұгајисә едиләрәк гижмәтләндирилир вә онларын истифадәси үчүн сүбүт олунмуш төвсијјәләр верилир.

Диссертасија мөвзусуну сечмәкдә макистрант мүстәгилдир. Һәтта о, өз тәһәббүсү илә дә мөвзу тәклиф едә биләр. Бу һалда

макистрант тәклиф етдији мөвзуну лазымынча әсасландырмалы-дыр.

Диссертасијанын мөвзусу да, планы да, ичра графики дә елми рәһбәрлә разылашдырылыр вә кафедранын гәрары илә тәдиг үчүн факултә елми шурасына тәгдим едилир.

Макистрант өз диссертасијасынын јеринә јетирилмәси вәзијәти барәдә һәм елми рәһбәрә, һәм дә кафедраја вахташыры һесабат верир.

Макистрант диссертасијаны јазаркән истифадә етдији материалларын, мәнбәләрин, китабларын, гәзет вә журналларын, мүәллифләрин адларыны, нәшријатын адыны, нәшрин илини, сәһифәнни сајыны дәгиг көстәрир.

Диссертасија елми рәһбәрин рәјиндән сонра кафедрада мүзакирә едилир. Диссертасија елми рәһбәрин рәји вә кафедранын гәрары илә бирликдә факултә деканына тәгдим олунур. Декан сәнәдләрлә танышлыгдан сонра материаллары ихтисаслашмыш Елми Шураја верир. Шура диссертасијаны рәсми мүтәхәссис рәјинә көндәрир. Рәјдән сонра диссертасијанын мүдафиәси кечирилер.

Ихтисаслашдырылмыш Елми Шура мә'зунларын јекун бура-хылыш аттестасијасыны һәјата кечирир.

Макистр диссертасијасына там вә һәртәрәfli бахылмасыны вә бу иш барәсиндә әсасландырылмыш гәрар чыхарылмасыны тәмин етмәк мәгсәди илә Ихтисаслашдырылмыш Елми Шура лазым билдикдә кафедрадан вә факултәдән мүвафиг материал тәләб едир.

Дејиләнләрдән көрүндүјү кими, Макистр елми вә ихтисас дәрәчәси верилмәси барәдә гәрар чыхаран Ихтисаслашдырылмыш Елми Шура макистрләр һазырламаг системинин мүһүм тәркиб һиссәсидир.

3. ТӘДРИС ПЛАНЫНДАН КӘНАР ТӘЛӘБӘ ЕЛМИ ИШЛӘРИ

Бу гәбилдән олан тәдигат ишләриндә тәләбәләрин иштирак формалары. Тәдрис планында иәзәрдә тутулмајан елми тәдигатда тәләбәләрин иштиракы формалары чохдур: кафедраларын тәдигат ишләриндә тәләбәләрин иштиракы, тәләбәләрин тәрчүмә ишиндә иштиракы, тәләбәләрин аудиторнијаданхарич вахтларда елми техники јарадычылығы, тәләбәләрин ајры-ајры дәрнәкләрдә јарадычылыг фәалијјәтләрин, тәләбә елми чәмијјәтиндә иштирак, елми семинарларда тәләбәләрин иштиракы, тәсәррүфат һесаблы елми-тәдигат мүгавиләләриндә тәләбәләрин иш-

тиракы, тэлэбэ елми конфрансларында иштирак, тэлэбэ елми ишлэринин кафедраларда вэ факүлтэ елми шурасында мүзакирэ-си, тэлэбэ ишлэринэ бахышларын ташкили вэ с.

Кафедраларын тэдгигат ишлэриндэ тэлэбэлэрин иштиракы. Кафедраларын елми тэдгигат ишлэринэ тэлэбэлэри чэлб етмэк тэчрүбэси вар. Тэлэбэлэр эн чох кафедранын тэдгигат мөвзусу илэ алагэдар конкрет фактларын топланмасында иштирак едирлэр. Хүсусэн тэ'тил күнлэриндэ тэлэбэлэр евлэринэ гајыданда мөсэлэн, дил кафедраларынын тапшырыгы илэ јерли ләһчэ нүмунэлэри, јахуд әдабијјат кафедраларынын мөсләһәти үзрә ши-фаһи халг јарадычылығы нүмунэлэри. идман кафедралары үзрә милли ојунлара даир фактлар, сосиолокија үзрә милли адәт вә ән'әнэләрә даир фактлар топлајырлар.

Елми-тэдгигат ишлэриндэ тэлэбэлэрин иштиракына шәраит јаратмаг һалларына башга кафедраларда да раст кәлмэк олур. Мөсэлән, педагогика кафедрасы педагожи тэчрүбә заманы мүвафиг педагожи фактларын топланмасында тэлэбэлэрин күч вә имканларындан истифадә едир. Кафедранын мөсләһәти үзрә мөктәбдә мүшаһидә апаран вә мүәјјән фактлары гејдә алан тэлэбә һәмин фактларын маһијәтинә дәриндән нүфуз етмәли олур.

Тәрчүмә ишиндә тэлэбэлэрин иштиракы. Тәрчүмәчи мүтәхәс-сисләр һазырлајан кафедраларымыз вар. Инкилис, рус, алман, франсыз, фарс вә с. дилләрдән Азәрбајчан дилинә, Азәрбајчан дилиндән һәмин дилләрә тәрчүмәјә еһтијач хејли артмышдыр. Белә бир шәраитдә мүвафиг кафедралар өз фәалијјәтләрини јалныз тәдрис иши илэ—тәрчүмәчилијин сирләрини тэлэбэләрә өјрәтмәклә мәһдудлашдырмырлар. Онлар бә'зи тэлэбэләри, фә-ал, мүстәгил тәрчүмә ишинә чэлб едирләр. Мүәллимләрин рәһ-бәрлији вә нәзарәти алтында мүстәгил тәрчүмә ишинә чэлб еди-лән тэлэбэләрдә тәрчүмәчилик габилијјәтләри даһа интенсив инкишаф едир.

Тэлэбэлэрин аудиторијаданхарич вахтларда елми-техники јарадычылығы. Нефт вә газ сәнајеси, машынгајырма сәнајеси, јүнкүл сәнајә, јејинти сәнајеси, кәнд тәсәррүфаты, иншаат вә с. саһәләрлә алагэдар фәалијјәт көстәрән кафедралар тэлэбэләрдә елми-техники јарадычылығын инкишафына мүнасиб шәраит јарадырлар. һәмин кафедраларын көмәклији илэ тэлэбэлэрин бир гисми аудиторија мәшғәлэләриндән сонра али мәктәбин лабора-торијаларында, кабинетләриндә, сехләриндә елми-техники јара-дычылыгла мәшғул олур, бир чохлары нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә уғур газана билирләр.

Тэлэбэлэрин дәрнәкләрдә јарадычылыг фәалијјәтләри. Тә-лэбэлэрин иштирак етдикләри дәрнәкләр ики група бөлүнүр: ај-

ры-ајры фәни дәрнәкләри вә өзфәалијјәт, јахуд јарадычылыг дәрнәкләри.

Али мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, фәалијјәтдә олан кафедраларын әксәријјәтинии нәздиндә фәни дәрнәкләри вар. Бу дәрнәкләрлә көркәмли елм, техника, мәдәнијјәт вә инчәсәнәт хадимләри илә тәләбәләрин көрүшләри тәшкил едилир. Белә көрүшләр тәләбәләрин елмә, техникаја, мәдәнијјәт вә инчәсәнәтә марагларыны хејли артырыр.

Фәни дәрнәкләриндә елмин, техниканын, игтисадијјатын, сijasәтин, мәдәнијјәт вә инчәсәнәт, сәһијјә вә тәһсилин ајры-ајры мәсәләләри даһа дәриндән өјрәйилир; сәчијјәви чәһәт будур ки, дәрнәкләрдә тәләбәләрин өzlәри мә'рузә илә чыхыш едирләр.

Рәгс, хор, драм дәрнәкләри кими өзфәалијјәт дәрнәкләри, чалгы аләтәләриндән, мүғәнниләрдән, шән вә һазырчаваблардан ибарәт коллективләрин иши тәләбәләрдә јарадычылыг габилијјәтләринин инкишафында бөјүк рол ојнајыр.

Тәләбә елми чәмијјәтләриндә иштирак. Мә'лумдур ки, бүтүн али тәһсил очагларында тәләбә елми чәмијјәтләри фәалијјәт көстәрир. Тәләбә елми чәмијјәти кафедра чәрчивәсиндә гапаныб галмыр, бүтүн ихтисаслар вә кафедралар үзрә тәләбәләрин елми вә елми-техники сә'јләрини өзүндә бирләшдирир. Тәләбә елми чәмијјәтинин али мәктәб үзрә кечирдији тәдбирләр габилијјәтли тәләбәләрин вә онларын әлдә етдикләри наилијјәтләрин үзә чыхарылмасына имкан верир. Бу чүр тәләбәләр вә онларын ишләри, бир нөв, дикәр тәләбәләр үчүн нүмунәјә чеврилир.

Елми семинарларда тәләбәләрин иштиракы. О да мә'лумдур ки, али мәктәбләрдә елми семинарлар тәшкил едилир. Елми семинарлар бә'зи али мәктәбләрдә факултәләр үзрә, бәзиләриндә исә али мәктәбләр үзрә фәалијјәт көстәрир. Елми семинарларда, адәтән, елми мөвзулар үзрә мүәллимләрин мә'рузәләри динләнйилир вә мүзакирә едилир. Бә'зән белә мүзакирәләрә мүвафиг факултәләрин тәләбәләри дә дә'вәт олуноурлар. Елми семинарларын ишиндә иштирак едән тәләбәләр өzlәрини әсил елми јарадычылыг лабораторијасында һисс едирләр, мүхтәлиф фикирләрин тоггушдуғунун шаһиди олуноурлар, фикирләрә јарадычы мүнәсибәт көстәрмәјин зәрурилијини дүјүноурлар.

Тәсәррүфат һесабы елми-тәдгигат мүғавиләләриндә тәләбәләрини иштиракы. Бу вә ја дикәр назирлијин, комитә, јахуд мүәссисәнин сифариши әсасында тәсәррүфат һесабы мүғавиләләр үзрә елми-тәдгигат ишләри апаран кафедралар вар. Мүғавиләләрин әсас ичрачылары али мәктәбин профессор-мүәллим һеј'әтиндән бә'зи мүтәхәссисләр олуноур. Лакин јахшы һал кими диггәтәлајиг чәһәт һәм дә будур ки, тәсәррүфат һесабы елми-тәдгигат

ишләринә тәләбәләр дә чәлб едилир; бу чүр елми-тәдгигат ишләринә тәләбәләр бөжүк мараг көстәрир вә орада мәмнунијјәтлә чалышырлар.

Елми конфрансларда тәләбәләрин иштиракы. Елми конфрансларда тәләбәләрин иштиракынын ики әсас формасы мөвчуддур: тәләбә елми конфрансларында вә профессор—мүәллим һеј'әтинин конфрансларында тәләбәләрин иштиракы.

Биринчи формада әсас мә'рузәчиләр тәләбәләрин өвләридир. Бу конфрансларда тәләбәләрин рәһбәрләри вә диһәр мүәллимләр дә иштирак едилрләр.

Икинчи формада исә әсас мә'рузәчиләр профессор-мүәллим һеј'әтиндән олан мүтәхәсиссләрдир. Лакин бу чүр конфрансларда тәләбәләр дә иштирак едә билірләр: өз мүәллимләринин һансы елми проблемләр үзәриндә чалышдыгларыны өјрәнирләр.

Тәләбә елми ишләринин кафедраларда вә факүлтә елми шүрасында мүзакирәси. Тәләбәләрин тәдгигатлары арасында мүәјјән елми вә ја әмәли әһәмијјәт кәсб едәнләри олур. Белә һалларда елми рәһбәрләрин мәсләһәти илә мүәјјән әһәмијјәтли тәләбә елми иши кафедра ичласларында вә факүлтә елми шүрасында кениш мүзакирә олунур. Бир чох һалда һәвәсләидиричи гәрарлар гәбул едилир, тәләбәләрин елми иши гәзет вә ја журиалда чапа мәсләһәт көрүлүр, јахуд ајлыг тәгаүд һәчминдә мүкафат верилмәси лазым билинир, турист путјовкасы төвсијә едилир вә с.

Тәләбә ишләринә бахышларын тәшкили. Тәләбә елми вә елми-техники јарадычылығына бахышлар мүхтәлиф сәвијјәли вә мүхтәлиф формалы олур. Бир чох һалда тәләбәләрин јарадычылыг мәһсулларынын сәркиси ајры-ајры али мәктәбләрин дахилиндә тәшкил едилир. Бә'зән дә тәләбәләрин елми вә елми-техники јарадычылығына бахыш республика мигјасында олур; һәтта јарадычылыг мүсабигәләри дә кечирилир. Һәм али мәктәб үзрә, һәм дә республика мигјасында кечирилән тәләбә елми, елми-техники вә бәдин јарадычылыг сәркисинин, мүсабигәсинин, бу јарадычылыг нүмунәләринә бахышын бөјүк тәрбијәви әһәмијјәтә малик олдуғу диггәт мәркәзиндә сахланыр.

Макистратурада елми-тәдгигат тәчрүбәси. Макистратуранын тәдрис планында дөрд һәфтәлик елми тәдгигат тәчрүбәси нәзәр-дә тутулур. Али мәктәбин һәјатында бу тәчрүбә дә тамам јени иш формасыдыр. Оун имкаиларындан максимум истифадә олу-малыдыр. Елми-тәдгигат ишләриндә көстәрилән иштирак формалары илә јанашы, тәләбәләр һәмин мүддәт әрзиндә али мәктәбин елми-тәдгигат фәалијјәти системи илә таныш олур вә тәдгигат бачарығына јијәләнирләр.

Педагожи просесин тэкмиллэшдирилмэсиндэ тэлэбэ елми ишинин эһемијјэти. Елми тэдгигат саһэсиндэ тэлэбэлэрин фэалијјэт кестэрмэси ики истигамэтдэ фајдалыдыр. Бу истигамэтлэрдэн бири али мэктебин өзүнэ, дикэри исэ онун харичинэ анддир.

Тэдгигат саһэсиндэ пүхтэлэшэн тэлэбэлэрин элдэ етдиклэри елми наилијјэтлэр республикамызда елмин, техниканын, технолокијанын, игтисадијјатын, мэдэнијјэт вэ инчэсэнэтин инкишафына көмэкдир. Дикэр тэрэфдэн дэ, елми тэфэккүрү чилаланан тэлэбэлэр халг тэсэррүфатынын бу вэ ја дикэр саһэсиндэ эмэли фэалијјэти заманы һэр бир мäsэлэјэ елми чөһөттөн јанашмалы вэ ону ирэлилэтмэли олурлар.

Елми-тэдгигат саһэсиндэ тэлэбэнин јарадычылыг фэалијјэти али мэктебдэ педагожи просесин тэкмиллэшдирилмэсинэ тэкан верир. Јарадычы шәкилдэ дүшүнэн тэлэбэнин әсасландырдыгы јени елми фикир вэ ја тэчрүби-конструктор иши бир тэрэфдэн галан тэлэбэлэр үчүн нүмүнэ олур, ондан көрүб көтүрүрлэр вэ бу да тәлим-тәрбијэ ишинин сәвијјэсинин артмасына тэкан верир. Дикэр тэрэфдэн дэ тэлэбэлэрин педагожи просеслэ әлагәдар ирәли сүрдүкләри тәклифлэрин али мэктебдэ нәзәрә алынмасы тәлим-тәрбијэ ишинин кејфијјэтини јүксәлдир.

СУАЛ ВӘ ТАПШЫРЫГЛАР.

1. Али мэктебдэ елми-тэдгигат иши һансы хусусијјәтлэри илә сәчијјәләнир?
2. Али мэктебдэ елми-тэдгигат иши нә үчүн педагожи просесин тәркиб һиссәси һесаб едилир?
3. Јүксәк ихтисаслы елми-педагожи кадрларын һазырланмасында елми-тэдгигат ишинин ролуну ачын.
4. Тәдрис планында нәзәрдә тутулан тэлэбэ елми-тэдгигат ишләрини адларыны садалајын.
5. Макистр диссертасијасы һансы тэләбләрә чаваб вермәлидир?
6. Һансы тэләбэ ишләри тәдрис планында нәзәрдә тутулмур?
7. Елми-тэдгигат ишләриндә тэләбэлэрин иштиракынын нә кими әһемијјэти вардыр?

АЛИ МӘКТӘБДӘ ЈУКСӘК ИХТИСАСЛЫ ЕЛМИ-ПЕДАГОЖИ КАДРЛАРЫН ҺАЗЫРЛАНМАСЫ

1. ЈУКСӘК ИХТИСАСЛЫ ЕЛМИ-ПЕДАГОЖИ КАДР АНЛАЈЫШЫ

Елми кадр анлајышы. Елми кадр анлајышы елми тәдгигат институтлары, конструктор бүролары, елми мәркәзләр вә сырф елми ахтарышла мәшғул олан дикәр гурумларла әләгәдар ишләдилір. Бу чүр институтлар, бүролар вә мәркәзләр јалныз тәдгигат иши илә мәшғул олур. Онлар елми-тәдгигат ишләриндән алдыґлары нәтичәләри експериментдә сыпагдан кечирир вә халг тәсәррүфатынын бу вә ја дикәр сәһәсиндә тәтбиг үчүн тәгдим едирләр.

Йри елми-тәдгигат институтлары, конструктор бүролары вә мәркәзләри һәм дә елми иш апармаға гадир олан кадр һазырлаја билирләр. Сырф елми ишлә мәшғул олан кадрлар елми кадрлар адланыр.

Педагожи кадр анлајышы. Елми кадр анлајышындан әләвә, педагожи кадр анлајышы да мөвчуддур. Педагожи кадр анлајышы кәнч нәслин тәлими, тәрбијәси вә тәһсили илә мәшғул олмалы кадрлар һазырлајан институт, университет, академија вә консерваторијанын биринчи пилләси илә, һабелә буна бәрабәр тугулан дикәр тәдрис мүүссисәләри илә бағлыдыр. Һәмин тәдрис мүүссисәләри өвләри үчүн дејил, орта үмүмтәһсил мәктәпләри үчүн, орта тәһсил верән дикәр мәктәпләр үчүн мүүдлимләр, усталар вә башга тәрбијәчиләр һазырлајыр. Сырф педагожи ишлә мәшғул олан педагожи тәһсилли кадрлара педагожи кадрлар дејилир.

Елми-педагожи кадр анлајышы. Бу анлајыш инди али тәһсилин икинчи пилләси илә—макистратура пилләси илә дә бағлыдыр. Чохпилләли али тәһсил системиндә макистратура али тәһсилин икинчи пилләси олуб мүүјјән ихтисас үзрә сәрбәст јарадычылыг фәалијјәти көстәрә биләчәк мütәхәссисләрин һазырланмасы мәгсәдини күдүр. Макистрант һәм елми-тәдгигат, һәм дә педагожи просесдә ејни дәрәчәдә сәриштәли мütәхәссис кими јетишидирилир.

Макистратура јуксәк ихтисаслы елми-педагожи кадрлары, мүасир тәдрис вә елми тәдгигат лабораторијалары, тәдрис вә

фәһһи кабинетләри, зәһһин елми китабханасы, тәдрис тәчрүбә вә истәһһсалат сәһһәләри, елми тәдгигат институтлары олан али тәһһсил мүәссисәләриндә ачылыр. Бу чүр али мәктәбин икинчи пилләсини, јәһһни макистратураны битириб макистр елми ады вә елми дәрәчәси алан мүтәхәссисләр, башга сөзлә, һәм тәдрис ишиндә, һәм дә елми тәдгигат ишиндә еһһни дәрәчәдә јарадычы фәәлијјәт кәстәрән мүтәхәссисләр дә елми педагожи кадр һесаб едилрләр.

Јүксәк ихтисаслы елми-педагожи кадр анлајышы. Бәли, белә анлајыш да мөвчуддур. Һәмһин анлајыш али мәктәбин әсасән икинчи пилләси илә дә әлагәдардыр. Јухарыда дејилдији кими, али мәктәбин икинчи пилләсиндә макистрләр һазырланыр. Бәс макистрләри кимләр һазырлајыр? Макистрләрин тәһһлим, тәрбијә вә тәһһсили илә мәшғул олан мүтәхәссисләр елмләр докторлары вә профессорлардыр, гисмән дә елмләр һамизәдләри вә досентләрдир. Мәһз онлар—макистрләрин, јәһһни елми-педагожи кадрларын јетишидрилмәсиндә фәәлијјәт кәстәрән елмләр докторлары вә профессорлар, елмләр һамизәдләри вә досентләр—јүксәк ихтисаслы елми-педагожи кадрлардыр.

Демәли, али мәктәбләрин бир гисми һәһһинки ади педагожи кадрлар, һәһһинки елми-педагожи кадрлар, һабелә јүксәк ихтисаслы елми-педагожи кадрлар да һазырлаја билир.

Јүксәк ихтисаслы елми-педагожи кадр һазырлығынын формалары вә хүсусијјәтләри. Бу чүр кадрлары һазырламағын ики башлыча формасы олмуш вә һәләлик, инди дә давам едир. Бир аспирантура, диһһәри докторантурадыр. Аспирантура вә докторантура тәһһсил системийдә али тәһһсилдән сонракы тәһһсил пилләләринә аиддир. Ардычыллығына вә сәвијјәсинә көрә јүксәк ихтисаслы елми-педагожи кадр һазырлығы ики пилләдә һәјата кечирилир: аспирантурада вә докторантурада.

Аспирантура. Аспирантура пилләсиндә јүксәк ихтисаслы елми-педагожи кадрлары үч формада һазырламаг мүмкүндүр: әјани, гијаби вә диссертантлыг формасында. Әјани аспирантурада гәбул имтаһанларыны мүвәфғәһһјјәтлә верән шәхс (мүтәхәссис) үч ил мүддәтинә мүвафиг фәнләрдән һамизәдлик минимумлары үзрә имтаһанлар вермәли вә һамиздлик диссертасијасы јазыб мүдафиә етмәли олур. Әјани тәһһсил алан аспирант иш јериндән (истәһһсалатдан) ајрылараг елми фәәлијјәтә гөшулур вә тәгаүд алыр. Аспирантурада гијаби тәһһсил алмаг истәјән мүтәхәссис дә, әјани тәһһсилдә олдуғу кими, аспирантураја гәбул имтаһанлары верир, мүвафиг фәнләрдән һамизәдлик минимумлары үзрә имтаһанлар вермәли, һамизәдлик диссертасијасы јазыб мүдафиә етмәлидир. Бурада ики спесифик хүсусијјәт вар. Биринчи хүсусијјәт: аспирантурада тәһһсил мүддәти үч ил дејил, дөрд илдир,

Икинчи хусусијјат: гијабичи аспирант әсас иш јериндән ајрыл-
мадан елми тәдгигат иши илә мәшгул олур. Тәгаүд алмыр.

Диссертантура формасында јүксәк ихтисаслы елми-педагожи
кадр һазырлығынын да бә'зи хусусијјәтләри вар. Әввәлә, диссер-
тантура јолу илә тәһсил алан мүтәхәссис гәбул имтаһанларын-
дан азаддыр. Икичиси, бурада тәһсил мүддәти беш илдир. Беш
ил әрзиндә диссертант һәм минимум имтаһанлары вермәли,
һәм дә намизәдлик диссертасијасыны баша чатдырыб мүдафиә
етмәлидир. Диссертант да әсас иш јериндән ајрылмадығы үчүн
тәгаүд алмыр.

Докторантура. Докторантура јүксәк ихтисаслы елми-педагожи
кадр һазырламағын сон пилләсидир. Бу пилләјә галхмаг истәјән
елмләр намизәди мүстәгил көтүрдүјү докторлуг диссертасијасы
мөвзусу үзәриндә ишин тәғрибән јарысыны көрдүкдән сонра али
мәктаб рәһбәрлији гаршысында јарадычылыг мә'зунијјәти ве-
рилмәси барәдә мәсәлә галдырыр. Мәсәләјә али мәктәбин елми
шурасында бахылыр вә лазым билиидикдә мүсбәт гәрар гәбул
едилир. Докторанта ики иллик јарадычылыг мә'зунијјәти вери-
лир. Докторант Елми Шуранын гәрары әсасында маашы сах-
ланмагла ишдән ајрылыр вә докторлуг диссертасијасы үзәриндә
ишини давам етдирир. О, бир илдән сонра Елми Шурада диссер-
тасијанын вәзијјәти барәдә һесабат верир. Һесабат гәнаәтбәхш
сајылдыгда нөвбәти илдә иши давам етдирмәк барәдә гәрар чы-
харылыр. Һәмни ил әрзиндә докторант диссертасијасыны мүда-
фиә етмәли олур.

2. ЈҮКСӘК ИХТИСАСЛЫ ЕЛМИ-ПЕДАГОЖИ КАДР ҺАЗЫРЛАИМАСЫНА АЛИ МӘКТӘБДӘ ШӘРАИТИИ ЈАРАДЫЛМАСЫ

Јүксәк ихтисаслы елми-педагожи кадр һазырлығы пе-
дагожи просесин тәркиб һиссәси кими. Али мәктәбдә јүксәк
ихтисаслы елми-педагожи кадрларыи—елмләр намизәдләри вә
елмләр докторларынын һазырланмасы мәгсәдли характер дашы-
јыр. Мәгсәд исә али мәктәбдә педагожи просесә јүксәк сәвијјәдә
хидмәтдән ибарәтдир. Мүхтәлиф чәһәтдән исбат олунмушдур ки,
мүтәхәссисин елми дәрәчәси артдыгча педагожи просесин сәвиј-
јәси јүксәлир. Елмләр доктору, адәтән, елмләр намизәдиндән да-
һа сәмәрәли фәалијјәт көстәрир. Елми сәвијјәси вә педагожи сә-
ришдәси јүксәк олан елмләр докторунун мәс'улијјәти дә артыр,
нәтичә олараг, онуи јетирмәләри хејли фәрғләнир.

Јүксәк ихтисаслы елми-педагожи кадрларын педагожи про-
сесдә мүстәсна ролуну нәзәрә алан али мәктәбләр елмләр нами-

задлэри вэ елмлэр докторлары һазырламаг ишини данм диггэт мэркэзиндэ сахлајыр вэ она һэртэрэфли көмэклик көстэрирлэр.

Аспирантура вэ докторантура јарадылмасы. Јухарыда дејилдији кими, али мэктэб аспирантура вэ докторантура јаратмагла чалышыр ки, еһтијач олан саһэлэр үзрэ өзүнү јүксэк ихтисаслы елми-педагожи кадрларла тэмин етсин. Бу мәгсэдлэ али мэк-тэблэрдэ елмлэр намизэдлэри вэ елмлэр докторлары јетишдир-мэк үзрэ планлар да тэртиб едилир вэ һајата кечирилик.

Јарадычылыг мәзунијјэти верилмэси. Аспирантурада олма-мыш мүәллимлэрэ лазым кэлдикдэ јарадычылыг мәзунијјэти верилир. Өз тэшэббүсү илэ елми вэ педагожи сәвијјәсини јүк-сәлтмэк гајғысына галан али мэктэб ишчиси аз дејил. Белэ мү-әллим мүвафиг кафедрадан елми мөвзу көтүрүб диссертасија үзэриндэ ишлэјир. О, бир мүддэтдән сонра, диссертасијасыны баша чатдырмаг вэ мүдафиэ ишини тәшкил етмэк үчүн елми мә-зунијјэт верилмэси барэдэ али мэктәбин рәһбәрлијинә мүрачиәт едир. Мәсәләјэ Елми Шурада бахылыр. Лазым билиндикдэ һә-мин шәхсә елми мәзунијјэт верилир. Јухарыда дејилдији кими, докторантын да елми јарадычылыг мәзунијјэти алмаг һүгугу вар. Һәтта рәсмән докторантурада һесаб едилмәјән елмлэр на-мизәди дә мүвафиг гајдада елми јарадычылыға чыха бплэр.

Елми јарадычылыг дөврүндэ маашын верилмэси. Јүксэк их-тисаслы елми-педагожи кадр олмаг тэшэббүсү көстэрән али мэк-тэб мүәллимлэринә иәинки, елми јарадычылыг мәзунијјэти ве-рилир, һәтта һәмин мәзунијјэт дөврүндэ онлар маашларыны ал-магда давам едирлэр. Бу гајда тәгаүд алмајән диссертанта да, докторанта да шамил едилир. Јарадычылыг мәзунијјэти дөврүн-дэ өз әввәлки вәзифәсини иһра етмәјән мүәллимни маашы дөвләт һесабына она көрә өдәнилир ки, һәмин мүәллим өз елми сәвијјә-сини јүксәлтмәклә мәшғул олсун, диссертасијасыны баша чат-дырсын, мүдафиэ етсин вэ гајыдыб кәнч нәслин тәлим, тәрбијә вэ тәһсили илэ даһа сәмәрәли мәшғул олсун.

Әсәрлэрин чапына јардым едилмәси. Мәлүмдур ки, намизәд-лик вэ ја докторлуг диссертасијасы јазмаг јүксэк ихтисаслы ел-ми-педагожи кадр олмаг үчүн зәрури шәрт олса да кифајәт де-јил. Бундан өтрү диссертасијада ирәли сүрүлән фикирлэрин, әсәсландырылан тәклифлэрин һәјатилијини мүдафиэ етмәји ба-чармаг лазымдыр. Бу сонучуја наил олмаг үчүн аспирант, дис-сертант вэ ја докторант һәмин фикирлэринин вэ тәклифлэринин һәјата тәтбигини, јахуд чапыны тәшкил етмәлидир. Фикир вэ тәклифлэрин истәһсалатда тәтбиги вэ ја чапы исә асан иш де-јил: диссертасија јазмаг гәдәр чәтиндир. Бу чәтинлијин өһдә-синдән кәлмэк үчүн али мэктэб, имканлары даһилиндэ, иддиа-

чылара (аспиранта, диссертанта, докторанта) көмөклик көстөрүр.

Бэ'зи али мөктөблөрүн нөшријатлары, бэ'зилөрүнүн мөтбөөлөри фөалијјөт көстөрир. Чап үчүн бу имканлардан да истифадө едилир. Бэ'зи али мөктөблөр мүүјјөн истигамөтлөр үзрө елми эсэрлөр топлусу чап етдирмөк һугугуна маликдир. Бу имканлардан да истифадө етмөк мүмкүндүр. Бэ'зөн республика вө ја дүнја мигјаслы елми мөчлислөрүн материаллары чап олунур. Белө бир имкан да диггөт мөркөзиндө сахланылыр. Нөһәјөт, республикамызда эсэри депанө етмөк имканындан да истифадө олунур.

Диссертасијаларын мұзакирәсинин тәшкили. Намизәдлик диссертасијасы да, докторлуг диссертасијасы да, адәтән, бу вө ја диқәр кафедрада јеринө јетирилр. Одур ки, диссертасијанын илкин мұзакирәси кафедрада тәшкил едилир. Диссертасија кафедра сынағындан, кафедра аттестасијасындан сонра ја али мөктөбдө фөалијјөт көстөрөн елми семинарда, ја фәкүлтә елми шурасында мұзакирәјә тәгдим едилир. Бундан сонра диссертасија ихтисаслашмыш мұдафиә шурасына көндөрилир.

Ихтисаслашмыш мұдафиә шурасы. Мөвчуд гајдалара көрө Ихтисаслашмыш мұдафиә шуралары али мөктөбин нәздиндө дө, елми тәдгигат институтунуң нәздиндө дө тәшкил едилә билир.

Тәшкил едилдији јөрдән асылы олмајараг Ихтисаслашмыш мұдафиә шураларынын иш гајдалары ејнидир.

Мұдафиәнин тәшкилинө даир тәләб олунан сәнәдләрүн һамысы јерли-јериндө олдугда һәмин сәнәдлөр мұзакирә үчүн гәбул едилир. Тәгдим олунмуш диссертасијанын шурә профилинө ујгун олуб-олмадығыны ајдынлашдырмаг шурә үзвләрндән бир нечәсинө һөвалә едилир. Нөвбәти ичласда мәсәләјә бахылыр. Диссертасијанын мөвзусу шуранын профилинө ујгун кәлдији мүүјјөн едилдикдө рәсми оппонентлөр вө эләвә рә'ј үчүн апарычы мүүссисә дәгигләшдирилир, авторефератын чапына ичәзә верилир вө мұдафиәнин вахты көстөрилир. Тә'јин олунмуш вахтда мұдафиә тәшкил едилир.

Ихтисаслашмыш мұдафиә шурасынын тәшкили. Ихтисаслашмыш мұдафиә шурасы Республика Али Аттестасија Комисијасы тәрәфиндән тәшкил едилир. Елмин бу вө ја диқәр истигамөти үзрө јүксәк ихтисаслы елми-педагожи вө ја елми кадрлар һансы али мөктөбдө, јахуд елми-тәдгигат институтунда даһа чох чөмләшмишдирсә Ихтисаслашмыш мұдафиә шурасы, адәтән, орада јарадылыр.

Мұдафиә илә эләгәдар сәнәдлөр Ихтисаслашмыш мұдафиә шурасы сәдриин унванына көндөрилир.

Ихтисаслашмыш мүдафиэ шурасынын тәшкил олуидуғу али мәктәбин вә ја елми-тәдғигат институтунун рәһбәрлији һәммин шуранын нормал фәалијјәти үчүн зәрури олан шәраит јарадыр.

СУАЛ ВӘ ТАҒШЫРЫГЛАР.

1. Елми кадр анлајышы нә демәкдир?
2. Педагожи кадр анлајышыны изаһ един.
3. Елми-педагожи кадр анлајышыны нечә баһа дүшүр-сүнүз?
4. Јүксәк ихтисаслы елми-педагожи кадр нә демәкдир?
5. Јүксәк ихтисаслы елми-педагожи кадрлар һансы формаларда һазырлапыр?
6. Јүксәк ихтисаслы елми-педагожи кадрлар һазырламағ үчүн али мәктәбдә нә кимн шәраит јарадылыр?
7. Ихтисаслашмыш мүдафиэ шурасынын иш хусусијјәт-ләрини садалајын.

АЛИ МӘКТӘБДӘ РӘҺБӘРЛИК ВӘ ПЕДАГОЖИ НЭЗАРӘТ

1. АЛИ МӘКТӘБ ФӘАЛИЈӘТИНИН ӘСАСЛАРЫ

Макистрантлар тәһсил алдыглары вә кәләчәкдә ишләјәчәкләри али мәктәбләрдә рәһбәрлик едән структур бөлмәләрлә әлағадар фәалијјәт көстәрәчәкләр. Бу сәбәбдән дә онлар һәмин бөлмәләрин иш хусусијјәтләри барәдә ајдын тәсәввүрә малик олмалыдырлар. Али мәктәбдә структур бөлмәләрин ишинин әсасында исә бир сыра дәвләт сәнәдләри дурур. Али мәктәб өз фәалијјәтиндә дөрд әсас сәнәдә: Азәрбајчан Республिकासы Конститусијасына, Азәрбајчан Республिकासы Тәһсил Ганунуна, Азәрбајчан Республिकासы Назирләр Кабинетинин 30.03.95-чи ил тарихли, 72 сәјлы гәрары илә тәсдиг едилмиш «Али тәһсил мүәссисәси һаггында әсаснамә»јә вә тәһсил мүәссисәсинин өз нпзамнамәсинә истинад едир.

Азәрбајчан Республिकासы Конститусијасынын истинад едилән бә'зи мүддәалары. Өз фәалијјәтиндә али мәктәбин Азәрбајчан Республिकासы Конститусијасында истинад етдији мүддәалар чохдур. Онлардан јалныз бә'зиләрини хатырлајаг. Али мәктәбин рәһбәрләри дә, профессор-мүәллим һеј'әти дә, тәләбәләр дә Конститусијаја ујгун јә'гин едирләр ки, Азәрбајчан дәвләти демократик, һүгуги, дүнјәви, унитар республикадыр. Ресубликамызы сәчијјәләндирән бу хусусијјәтләр али мәктәбин бүтүн һәјат тәрзиндә вә фәалијјәтиндә нәзәрә алыныр.

Республикамызын Конститусијасында јазылыр ки, Азәрбајчан халгы ваһиддир. Азәрбајчан халгынын ваһидлији Азәрбајчан дәвләтинин тәмәлини тәшкил едир. Бу көклү идејаны гәбул едән али мәктәб чалышыр ки, өз фәалијјәтиндә бирлијин, јекдиллијин нүмунәсини версин, профессор-мүәллим һеј'әтинин вә тәләбәләрин ваһидлијини тә'мин етсин, группашмаларын, парчаланмаларын гаршысыны алсын.

Али мәктәб динә мүнәсибәтдә Конститусија мөвгејиндән кәнарда дурмур. Конститусијада исә е'лан олунмушдур ки, Азәрбајчан Республिकासында дин дәвләтдән ајрыдыр. Дәвләт тәһсил системи дүнјәви характер дашыјыр. Конститусијанын тәләјүклү һәмин мүддәасы дәвләт али мәктәбләри үчүн гануна чеврилмишдир.

Конститусијада е'лан олунмушдур ки, Вәтәнә сәдагәт мүгәддәсдир, Вәтәни мүдафиә һәр бир вәтәндашын борчудур. Бу көк-

лү идејалар али мәктәбдә анарылан тә'лим, тәрбијә вә тәһсилин аһа хәттини тәшкил едир.

Дөвләт рәмзләри барәдә Азәрбајҗан Республикасы Конституҗасынын 75-чи маддәсиндә јазылыр: «Һәр бир вәтәндаш Азәрбајҗан Республикасынын дөвләт рәмзләринә—бајрағына, кәрбинә вә һимнинә һөрмәт етмәлидир». Һәмин фикрә истиһад едән али мәктәб силсилә тәдбирләр планлашдырыб һәјата кечи- рир.

Азәрбајҗан Республикасы Тәһсил Ганунунун әсас кәтүрүлән бә'зи мүддәалары. Али мәктәб өз фәалијјәтинин тәшкилиндә әсас кәтүрдүјү икинчи сәнәд Азәрбајҗан Республикасынын Тәһ- сил Ганунудур. Али мәктәбин фәалијјәт хүсүсијјәтләри, тәһсил саһәсиндә әсас кәтүрдүјү дөвләт сијасәтинин принципләри, тәһ- сил саһәсиндә вәтәндашларын һуғуғлары, тәһсил системинин мәҗсәд вә вәзифәләри, тәһсил просеси вә иҗтимаи-сијаси фәалиј- јәт, тәһсил вә дин, тәһсилиһи форма вә типләри, гејри дөвләт тәһсил мүәссисәси, али тәһсил системиндә елми-тәдғигат ишлә- ри, тәһсил системиндә мувафиг иҗра һакимијјәти органынын сәләһијјәтләри вә с. вә и. а. мәсәләләр Азәрбајҗан Республика- сы Тәһсил Ганунунда ајдын ифадә олунур.

Али тәһсил мүәссисәси һағғында әсаснамә. Бүтүн али мәк- тәбләр: институтлар, университетләр, академијалар, консерва- торијалар вә али тәһсил верән дикәр тәһсил мүәссисәләри өз фәалијјәтиндә Азәрбајҗан Назирләр Кабинети тәрәфиндән тәс- диг едилмин һәмин әсаснамәни дә әлдә рәһбәр тутур. Әсаснамә али мәктәбин чохчәһәтли фәалијјәтинә әмәли истиғамәт верир.

Али мәктәбин һизамнамәси. Һәр бир али тәһсил мүәссисәси фәалијјәтинин специфик хүсүсијјәтләринин нәзәрә аларағ өз һи- замнамәсини һазырлајыр. Һизамнамәнин һазырланмасында Азәрбајҗан Республикасынын Конститусијасы, Азәрбајҗан рес- публикасынын Тәһсил Гануну вә Али тәһсил мүәссисәси һағ- ғында әсаснамә изәрә алыһыр. Али мәктәбин һизамнамә лаји- һәси тәһсил һазир тәрәфиндән тәсдиг едиләндән сонра гүввәјә минир.

2. АЛИ МӘКТӘБИН ЕЛМИ ШУРАСЫ ВӘ РЕКТОР

Елми Шура вә онун сәләһијјәтләри. Али тәһсил мүәссисәсинә үмүми рәһбәрлик ректорун башчылығ етдији Елми Шура тәрә- финдән һәјата кечирилир. Елми Шура Тәһсил Назирлнјинин 04.01.94-чү ил тарихли, 10 сажлы әмри илә тәсдиг едилмин «Али мәктәбин Елми Шурасы һағғында әсаснамә» үзрә фәалијјәт кәстәрир.

Али тәһсил мүәссисәсинин Елми Шурасы кениш сәләһијјәт-ләрә маликдир. О, али тәһсил мүәссисәсинин Низамнамәсини гәбул едир, лазым кәлдикдә онда әлавәләр вә дәјишикликләр апарыр, тәләбәләрин, мүәллимләрин, әмәкдашларын, аспирант, докторант вә динләјичиләрин дахили интизам гәјдаларыны тәс-диг едир:

— Али тәһсил мүәссисәсинин инкишаф програмыны тәсдиг едир;

— һәр ил али мәктәблин фәалијјәти барәдә ректорун һесаба-тыны динләјир.

— Мүтәхәссисләрин, елми-педагожи кадрларын һазырланма-сы, онларын ихтисасларынын артырылмасы вә јенидән һазыр-ланмасы мәсәләләринә бахыр, бүтүн тәлим-тәрбијә вә елми-тәдгигат ишләри илә бағлы мәсәләләри һәлл едир;

— Мүвафиг комисијалар јарадыр вә онларын һесабатлары-ны динләјиб мүвафиг гәрар гәбул едир;

— Вахташыры факултәләрин тәдрис, елми-тәдгигат вә тәр-бијә ишләри һаггында һесабатларыны динләјир;

— Профессор вә досент елми адларынын, еләчә дә респуб-ликанын фәхри ад вә мүкафатларынын, орден вә медалларынын верилмәсинә—тәғдимат ифадә едир;

— Кафедра мүдирләрини, профессорлары, баш елми ишчи-ләри сечир вә зәрури һалларда онларын вахтындан әввәл тут-дуглары вәзифәләриндән азад олунмалары мәсәләләринә бахыр;

— Али тәһсил мүәссисәсинин малијјә вә тәсәррүфат фәалијјә-тинин нәтичәләрини музакирә едир вә с.

Нәзәрә алынмалыдыр ки, Елми Шуранын гәрарлары јалныз али мәктәблин ректору тәрәфиндән тәсдиг олундугдан сонра гүв-вәјә минир.

Елми Шуранын сәдри шуранын гәрарларынын ичрасынын мүнтәзәм јохланмасыны тәшкил едир вә шуранын үзвләринә гәбул олунмуш гәрарларын јеринә јетирилмәси барәсиндә мәлу-мат верир.

Ректор вә онун фәалијјәт хүсусијјәтләри. Али мәктәб һәјаты-нын бүтүн саһәләринә билаваситә рәһбәрлик едән вә һәммин са-һәләр үзрә ишин кејфијјәти үчүн дәвләт гаршысында шәхсән чавабдәһ олан ректордур.

Ректор али мәктәб һәјатынын тәдрис, елм, тәрбијә, тәсәррү-фат вә с. саһәләри үзрә рәһбәрлији мүвафиг проректорлар вәси-тәси илә һәјата кечирир.

Ректор ејин заманда шәхсијјәтдир. Шәхсијјәт кими онларын һәрәсинә хас олан специфик чәһәтләр олур. Бунунла јанашы, али мәктәбләрини бүтүн ректорлары үчүн сәчијјәви олан үмуми

хүсусијјәтләр дә вар. Бу чүр үмуми олан хүсусијјәтләрдән бәзиләрини гејд едәк.

Ректор али мәктәбдә баш тәрбијәчи кими фәалијјәт көстәрир. Али тәдрис мүәссисәсиндә бүтүн тәрбијә ишләри ректорун көстәриши вә ја разылығы илә тәшкил едилиб кечирилир.

Ректор али мәктәбдә баш тәшкилатчыдыр. Али мәктәб үзрә һеч бир тәдбир онун разылығы олмадан кечирилә билмәз.

Ректор али мәктәбә рәһбәрликдә, диқәр принципләрлә јанашы, табелиқдә олан шәхсләрә тәләбкарлыгга һөрмәтин вәһдәти принципини әсас көтүрүр.

Ректор профессор—мүәллим һеј'әти арасында вә тәләбәләр арасында тәшәббүскарлығы јүксәк гијмәтләндирир, мүдафиә едир вә һәвәсләндирир.

3. ФАКУЛТӘ, ДЕКАН, ФАКУЛТӘ ЕЛМИ ШУРАСЫ

Факултә вә онун сәләһијјәтләри. Факултә али тәһсил мүәссисәсинин тә'лим, тәрбијә, елм вә инзибати бөлмәси олуб, саһә вә истигамәт даһилиндәки бир вә ја бир-биринә јахын олан бир нечә ихтисас үзрә бакалавр, макистр, аспирант вә доктор һазырланмасы, мүвафиг саһә үзрә рәһбәр ишчиләрин вә ихтисаслы сырави ишчиләрин ихтисасынын артырылмасы (јеиндән һазырланмасы) ишини һәјата кечирир, елми-тәдғигат вә тәрбијә ишләринә рәһбәрлик едир.

Факултә онун тәркибиндәки ихтисаслар үзрә олаи кафедра-лары, тәдрис лабораторијаларыны, фәнн кабинетләрини, нүмајиш залларыны, музејләри, е'малатханалары, тәдрис базаларыны вә с. өзүндә бирләшдирир.

Факултә али тәһсил мүәссисәсинин Елми Шурасы тәрәфиндән јарадылыр.

Мүәјјән ихтисас вә ја истигамәт үзрә тәләбәләрин сајы (бакалаврлар вә макистрантларла бирликдә) 300 нәфәрдән чох (бундан 200 нәфәрдән артығы әјани шө'бәдә) олдугда факултә јарадылыр. Факултәјә мөвчуд гәјдалара ујғун сечилмиш декан рәһбәрлик едир.

Декан. Факултәдә тәһсил алаи тәләбәләрини, аспирант вә докторантларын тәһсилинин лазыми сәвијјәдә олмасыны тә'мин едир;

— Факултәнин профилинә ујғун дәрсликләрини, дәрс вәситләринин, фәни програмларынын, тәдрис планларынын, методик көстәришләрини һазырланмасына тәшәббүс көстәрир вә бу ишә үмуми рәһбәрлик едир;

— кафедраларарасы мүшавирэлэрин, елми-матодик мүзаки-рэлэрин вэ конфрансларын кечирилмэсини тэшкил едир вэ онла-ра рəһбэрлик едир;

— факүлтэ үзрэ елми-методик вэ елми семинарлар тэшкил едир вэ она рəһбэрлик едир;

— факүлтэдэ һазырланан ихтисаслар үзрэ пешəјөнүмү саһə-синдэ ишин апарылмасына мəс'улијјэт дашыјыр'

— али тəһсилин пиллэлэри үзрэ, елəчə дə аспирантура вэ докторантура үзрэ кадр һазырланмасы зəрури олан ихтисасла-ры, ихтисаслашмалары мүəјјəнлəшдирир вэ гəбул планларына даир ректорлуға тəклифлэр верир;

— али мəктəбин һəјаты илэ бағлы олан бүтүн тəдбирлəрдə факүлтəни тəмсил едир;

— факүлтэдəки тəдрис-кəмəкчи һəј'əтин ишинə нəзарəт едир, онларын ишə гəбулу вэ ишдəн азад олунмасы, елəчə дə рəғбəтлəндирилмəси вэ ја чəзəландырылмасы үчүн али мəктəб рəһбэрлəринə тəгдимат верир;

— ајры-ајры кафедраларын тəдрис јүкүнүн дүзкүнлүјүнү јохлајыб, онлара рə'ј верир;

— факүлтэдэ тəдрис просесинə, тəрбијə ишинə вэ елми тəд-гигат ишлəринни јеринə јетрилмəсинə билаваситə рəһбэрлик едир;

— тəдрис планиларынын вэ фəнн програмларынын дəвлəт тəһ-сил стандартларынын тəлəблəринə ујғуи оларағ һəјата кечирил-мəсини тə'мин едир;

— тəлəбэлəрин елми-пəдагожи вэ истəһсалат тəчрүбэлəринин һəјата кечирилмəси үчүн шəраит јарадыр вэ ону нəзарəтдə сах-лајыр.

— факүлтə үзрэ дəрс чəдвəллəринин тəртибинə рəһбэрлик едир, онун оптимал вариантларынын тə'мин-олунмасы үчүн мəс'-улијјэт дашыјыр;

— тəлəбэлəрин мүстəгил ишлəринə нəзарəти тэшкил едир вэ онларын елми фəалијјəтлəри үчүн шəраит јарадылмасыны тə'-мин едир;

— тəлəбэлəрин имтаһан вэ мəғбулларынын кечирилмəсинə нəзарəти тэшкил едир, академик борчлары лəғв етмəк үчүн он-лара кəндəриш вəрəгəси верир вэ имтаһан—мəғбул просесинин нормал' кечирилмəсинə бирбаша чавабдəһлик дашыјыр;

— тəлəбэлəри семестрдəн-семестрə вэ курсдан курса кечир-мəк, елəчə дə тəлəбэлəр сырасындан харич етмəк вэ тəкрар курс-да сахламағ үчүн ректора тəгдиматлар верир;

— тəлəбэлəрин јекун дəвлəт имтаһанларына, бурахылыш иш-лəринин вэ макистр диссертасијаларынын мұдафиəсинə бурахыл-масына ичəзə верир;

— факултәдә тәһсил алан тәләбәләри мөвчуд җајдада тәгаүдә тәгдим едир;

— факултә елми шурасына рәһбәрлик едир.

Факултә елми шурасы вә онун сәләһијјәтләри. Али тәһсил мүәссисәсинин факултәсинә үмуми рәһбәрлик сечкили орган тә-рәфиндән—деканын башчылыг етдији факултә елми шурасы тәрәфиндән һәјата кечирилир. Факултә елми шурасынын сәдри—факултә деканыдыр. Факултә елми шурасы Тәһсил Назирлији-нин 04.01.94-чү ил тарихли 10 сәјлы әмри илә тәсдиг олуимуш «Али мәктәбин факултә елми шурасы һаггында әсаснамә» үзрә фәалијјәт көстәрир.

Факултә елми шурасы:

— факултәдә мүтәхәссис һазырлығына, факултәнин елми тәд-гигат фәалијјәтинә вә кафедраларын мадди техники тәһһизаты илә бағлы мәсәләләрә бахыр;

— факултәнин деканыны сечир вә мүәјјән олунмуш җајдада профессор-мүәллим һеј'әтинин вәзифәләрини тутмаг үчүн мүса-бигәләр кечирир;

— тәдрис планларынын вә фәнни програмларынын лајиһәлә-рини, кафедраларын тәдрис-методик вә елми-тәдгигат ишләри һаггында һесабатларыны динләјиб мүзакирә едир;

— елми-тәдгигат вә тәрбијә ишләринин планларыны, факул-тәнин профессор-мүәллим һеј'әтинин ихтисасларынын артырыл-масы тәдбирләрини мүзакирә едир;

— һәр ил деканын һесабатыны динләјир;

— тәдрис вә истеһсалат тәчрүбәләринин јекунларыны мүза-кирә едир;

— факултә үзрә олан досент, баш мүәллим вә ассистентләрин, апарычы вә бөјүк елми ишчиләрин, елми ишчиләрин вә кичик елми ишчиләрин сечкиләрини апарыр, онлара елми ад верилмә-си үчүн али тәһсил мүәссисәсинин Елми Шурасы гаршысында мәсәлә галдырыр;

— докторлуг диссертасијасы үзәриндә ишләјән елмләр нами-зәдләриндән елми ишчи вәзифәләрини тутмаг истәјәнләрин мә-сәләсини мүзакирә едир вә мүвафиг рә'ј верир;

— һәмин али тәһсил мүәссисәсинин мә'зунларындаи маки-стратураја гәбул олунмаг үчүн намизәдләрә зәманәт верир, һәм-чинини макистрантларын вә аспирантларын фәрди планларыны вә намизәдлик диссертасијаларынын мөвзуларыны тәсдиг едир, һәр ил онларын аттестасијаларынын материалларына бахыр;

— тәләбәләрин елми-тәдгигат ишләринин вәзијјәтини вә онун јахшылашдырылмасы тәдбирләрини мүзакирә едир;

— елми шураныи сәдри шураныи гәрарларынын ичрасыны мүйтәзәм јохладыр вә ичрааныи вәзијјәти барәдә шура үзвләриниә мә'лумат верир.

4. Али мәктәб фәалијјәтиини сәнәдләшдирилмәси

Али мәктәб фәалијјәти мүйтәлиф сәвијјәдә сәнәдләшдирилир: али мәктәб үзрә, факүлтә үзрә, кафедра вә ја лабораторија үзрә.

Али мәктәб үзрә сәнәдләшдирмә. Али мәктәб үзрә сәнәдләрә аиддир: профессор-мүәллим һеј'әтинин, көмәкчи һеј'әтин, аспирант вә докторантларын вә тәләбәләрин шәхси ишләри, әмр китабы, Елми Шураныи протокол китабы, кафедра мүдирин, декан вә профессор вәзифәләриннә сәсвермә протоколлары вә сәсвермә бүллетенләри, тәдрис планлары, али мәктәбдән көндәрилән вә али мәктәбә дахил олан сәнәдләрин гејдијјат китабы, али мәктәб үзрә иллик һесабатын сурәти, архив сәнәдләри, әмәк һаггы чәдвәли, касса китаблары, тәгаүд үзрә өдәмә чәдвәлләри, вәкаләтнамәләр, профессор-мүәллим һеј'әтинин вә көмәкчи һеј'әтин һагг-һесаб китаблары, ајлыг һесабатлар, баш китаб, көмпүтердә олан програмлар, мугавиләләр, тәләбнамәләр вә с.

Факүлтә үзрә сәнәдләшдирмә. Факүлтә сәнәдләриннә аиддир: тә'лиматлар, имтаһан вәрәгәләри, мәгбул вәрәгәләри, көндәриш вәрәгәләри, гијмәтләрин мә'лумат китабчасы, имтаһанларын чәдвәлләри, тәләбә билетләри, дәрс чәдвәли, имтаһан вә мәгбул китабчалары, тәләбәнин тәдрис вәрәгәси, факүлтә елми шурасынын протоколлары, әмр вә сәрәнчамларын сурәти, факүлтә елми шурасынын иш планы, факүлтә үзрә һесабатларын сурәти, факүлтә елми шурасында сәсвермә протоколлары вә бүллетенләри, курс мәшғәләләринә тәләбәләрин давамијјәт журналы вә с.

Кафедра вә лабораторија үзрә сәнәдләшдирмә. Кафедра сәнәдләриннә аиддир: кафедранын иш планы, кафедранын елми-тәдгигат планы, кафедраныи елми тәдгигат ишләри, кафедра ичласларынын протокол китабы, тәдрис програмлары, мүнәзнрәләрин тематик планлары, семинарларын, сечмә курсларын тематик планлары, кафедранын иллик тәдрис јүкү, тәдрис јүкүнүн кафедра үзвләри арасында бөлкүсү, кафедра үзвләринин фәрди иш плаилары, кафедраныи иллик һесабатынын сурәти, јохлама ишләри мөвзуларынын гејдијјат китабы, курс ишләри мөвзуларынын гејдијјат китабы, бурахылыш ишләри (диплом) мөвзуларынын гејдијјат китабы, мүәллимләрин тәләбәләрлә фәрди ишләрини әкс етдирән китаб, бакалавр вә макистр мәрһәләсиндә истәһсалат тәчрүбәсинин мәзмуну вә формаларыны көстәрән китаб вә с.

Имтаһан вәрәгәләри вә мәгбул вәрәгәләри. Имтаһан вә мәг-

бул вэрэгэлэрн тэлэбэлэрин мүгэддэратында мүстэсна әһәмиј-јет кәсб етдијиндән, онларын мәгсәд вә мәзмуну һаггында илкин мәлумат вермәјә дәјәр. Тэләбә билмәлидир ки, фәнн вә ја онун бир һиссәси үзрә курс имтаһаны, јахуд семестр әрзиндә алдығы нәзәри биликләри мәнимсәмәсинин сәвијјәсинин вә тәфәккүрүнүн инкишафыны, сәрбәст ишләмәк бачарығыны вә тәчрүби мәсәлә-ләрин һәллиндә һәмин биликләрдән истифадә етмәк габилијјәти-ни мүәјјәнләшдириб гијмәтләндирмәк үчүн нәзәрдә тутулур.

Бурахылыш (дөвләт) имтаһаны тэләбәнин тәһсил мүддәтин-дә мүәјјән фәнн үзрә алдығы нәзәри биликләри нә дәрәчәдә мә-нимсәдијини, тәчрүби мәсәләләрин һәллиндә һәмин биликләрдән истифадә етмәк габилијјәтини, тәфәккүрүнүн сәвијјәсини, сәр-бәст ишләмәк бачарығыны мүәјјәнләшдириб гијмәтләндирмәк үчүн нәзәрдә тутулур.

Мәбуллар, бир гәјдә олараг, лабораторија вә ја график иш-ләри, курс ишләри вә ја лајиһәләри, тәчрүбә вә ја семинар мәш-ғәләләрини, тәдрис вә ја истеһсалат тәчрүбәләрини тэләбәләрин нә дәрәчәдә мәнимсәдикләрини јохламаг формаларындан бири-дир.

Фәннләр үзрә мәгбул вэрэгәләри имтаһан сессиясындан хеј-ли әввәл мүвафиг кафедраја көндәрилир. Мәбулларын нәтичә-ләринин гејд едилдији вэрэгәләр имтаһан сессиясы башлајана гәдәр деканлыға гәјтарылыр.

Имтаһан билетләр үзрә тэләбәнин јазылы чавабы әсасында шн-фаһи формада апарылыр. Тэләбәнин билији дәрдбал системи үзрә гијмәтләндирилир: «әла», «јахшы», «кафи», «гејри-кафи». Гијмәтләр имтаһан вэрәгәсинә јазылыр. «Гејри-кафи»дән башга, галан гијмәтләр тэләбәнин мәгбул китабчасына да көчүрүлүр. Имтаһана қәлмәјән тэләбәнин сојады гаршысында «қәлмәди» јазылыр вә имтаһан вэрәгәси һәмин күн деканлыға гәјтарылыр.

Ади мәктәбдә педагожи нәзарәт. Али мәктәбдә даһили педа-гожи нәзарәт мүхтәлиф сәвијјәдә вә мүхтәлиф формада һәјата кечирилир. Даһили педагожи нәзарәтдә ректорлуғун да, декан-лығын да, кафедранын да, һәмкарлар тәшкилатынын да нүма-јәндәләри иштирак едир.

Ректорлуғун нүмајәндәләри: али мәктәбдаһили интизам гәј-даларына нечә әмәл едилдијинә, аваданлыгдан нечә истифадә олундуғуна, әмр вә сәрәнчамларын нечә ичра едилдијинә вәс. мәсәләләрә нәзарәт едирләр.

Деканлығын нүмајәндәләри: мүәллимләрин вә тэләбәләрин мәшғәләләрә давамийјәтини, күтләви тәдбирләрдә тэләбәләрин иштиракыны, фәкүлтә үзрә интизама әмәл олунмасыны вә с. мә-сәләләри диггәт мәркәзиндә сахлајырлар.

Кафедра үзвләри: мұһазирәләрин, семинар, лаборатор вә

дикәр нөв мәшгәлэләрин нечә тәшкил едилдијинә, јохлама, курс вә бураахылыш ишләринин јеринә јетирилмәсинә вә с. мәсәләләрә нәзарәт едирләр.

Бүтүн сәвијјәләрдә һәјата кечирилән нәзарәт педагожи сәчијјә дашыјыр, ишин кејфијјәтини јакшылашдырмаг мәгсәди күдүр.

Бундан әлавә, али мәктәб Елми Шурасы тәрәфиндән сечилмиш комиссијалар да фәалијјәт кәстәбир. Бунлардан бири «Елм вә тәһсил мәсәләләри комиссијасы», дикәри исә «Соснал вә тәсәррүфат мәсәләләри комиссијасы» адланыр. Һәр ики комиссијә өз сәләһијјәтләри үзрә мәсәләләрлә таныш олур, тәгдирә лајиг олан вә нөгсанлы чәһәтләри мүүјјәнләшдирир вә Елми Шураја әсасландырылмыш тәклифләр верир.

СУАЛ ВӘ ТАПШЫРЫГЛАР.

1. Али мәктәб өз фәалијјәти заманы һансы сәнәдләрә истинад едир?
2. Али мәктәб Елми Шурасынын сәләһијјәтләрини садалајын.
3. Ректоруи фәалијјәт хусусијјәтләри нәдән ибарәтдир?
4. Факултәнин сәләһијјәтләрини садалајын.
5. Деканын вәзифәләринин дејин.
6. Факултә елми шурасы һансы мәсәләләрлә мәшғул олур?
7. Али мәктәб үзрә сәнәдләрин адларыны дејин.
8. Факултәнин фәалијјәти үчүн сәчијјәви олан сәнәдләри садалајын.
9. Кафедра сәиәдләри һансылардыр?
10. Тәләбәнин фәалијјәтини сәчијјәләндирән башлыча сәнәдләр һансылардыр?
11. Али мәктәбдә дахили нәзарәт һансы формаларда һәјата кечирилир?

Э Д Э Б И Ј Ј А Т

АЗЭРБАЈЧАН ДИЛИНДЭ

1. Азэрбајчан Республикасынын Конституcијасы. Бақы, «Ганун» нэшријаты, 1997.
2. Тэхсил һаггында Азэрбајчан Республикасынын Гануну. Бақы, «Өјрэтмэн» нэшријаты, 1999.
3. Азэрбајчан Республикасы али тэдрис мүэссисэлэри тэлэбэлэринин бакалавр нилләсинин дөвлэт аттестасијасы һаггында әсаснамэ. (Азэрбајчан Республикасы тэхсил назиринин әмри. Бақы, 1997.).
4. Азэрбајчан Совет Енcклопедијасы. Он чилддэ. Бақы, 1987.
5. Аббасгулуаға Бақыханов. Нәсифәтләр. Бақы, «Јазычы», 1982.
6. Абәј Қунанбајев. Ше'рләр вә поемалар. Бақы, «Азэрнәшр», 1970.
7. Али тэдрис мүэссисәси һаггында әсаснамэ. (Азэрбајчан Республикасы Назирләр Кабинетинин гәрары. Бақы, 1995.).
8. Али мәктәбләрдә макистр мәрһәләсинә кечидлә әлагәдар тәдбирләр комплексинин һәјата кечирилмәси һаггында. (Азэрбајчан Республикасы Тэхсил Назирлији Коллекијасынын гәрары, Бақы, 1997.
9. Ахундов М. Ф. Кәмалүдөвлә мәктублары. Бақы, «Кәнчлик», 1969.
10. Габуснамэ. Бақы, «Азэрнәшр», 1989.
11. Гәтран Тәбризи. Диван. Бақы, «Елм», 1967.
12. Әбдүррәһман Чами. Баһаристан. Бақы, «Азэрнәшр», 1964.
13. Әбдүррәһман Чами. Јусиф вә Зүләјха. Бақы, «Азэрнәшр», 1965.
14. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 27 апрел 1990.
15. Әлишир Нәван. Фәрһад вә Ширин. Бақы, «Азэрнәшр», 1968.
16. Әссар Тәбризи. «Мөһр вә Мүштәри», Бақы, «Азэрнәшр», 1988.
17. Әмир Хосров Дәһнәви, Ширин вә Хосров. Бақы, «Азэрнәшр», 1973.
18. Әфзәләддин Хагани Ширвани. Сечилмиш әсәрлэри. Бақы, «Азэрнәшр», 1978.
19. Кәлилә вә Димнә. Бақы, АДУ-нун нэшријаты, 1961.
20. Китаби-Дәдә Горгуд. Бақы, «Јазычы», 1988.
21. Мир Мөһсүн Нәввәб. Нәсифәтнамэ. Бақы, «Јазычы», 1987.
22. Мәммәдов З. Ч. Бәһмәнјарын фәлсәфәси. Бақы, «Елм», 1983.
23. Мөһәммәд Фүзули. Лејли вә Мәчнун. Бақы, «Ушагкәнчиәшр», 1958.
24. Мәммәдов З. Сирачәддин Урмәви. Бақы, «Елм», 1990.
25. Мирзә Әләкбәр Сабир. Нопһопнамэ. Бақы, «Азэрнәшр», 1960.

26. Мирзэчанзадэ А. Ихтисаса кириш. Бакы, БДУ-нун нэшри, 1990.
27. Марағалы Әвһәди. Чами-чәм. поема. Бакы, «Азәрнәшр», 1970.
28. Мәһәммәд Тағы Сидғи. Сечилмиш иедагожи әсәрләри. Бакы, «Маариф», 1967.
29. Мүдрик сөзләр. Бакы, «Җазычы», 1979.
30. Мурадханов М. Али мәктәбдә мұһазирә. Бакы, «Азәрнәшр», 1976.
31. Мин бир кечә пағыллары. Бакы, «Азәрнәшр», I чилд, 1973.
32. Нәриман Нәрниманов. Сечилмиш әсәрләри. Бакы, «Азәрнәшр», 1985.
33. Низами Кәнчәви. Лејли вә Мәчнун. Бакы, «Җазычы», 1982.
34. Низами Кәнчәви. Једди көзәл. Бакы, «Җазычы», 1983.
35. Низами Кәнчәви. Хосров вә Ширин. Бакы, «Җазычы», 1983.
36. Низами Кәнчәви. Сирләр хәзинәси. Бакы, «Җазычы», 1982.
37. Низами Кәнчәви. Искәндәрнамә. Бакы, «Җазычы», 1982.
38. Оғузнамә. Бакы, «Җазычы», 1987.
39. Оручәлијев И. Али мәктәбдә тә'лимии техники васитәләринә даир методик көстәриш. Бакы, 1986.
40. Педагогика. Бакы, «Азәртәдриснәшр», 1964.
41. Педагогикадан мұһазирә конспектләри. Бакы, «Маариф», 1983.
42. Педагогика. Бакы, «Маариф», 1993.
43. Педагогика. Бакы, «Маариф», 1996.
44. Сәди. Бүстан. Бакы, «Азәрнәшр», 1964.
45. Сәди Ширази. Күлүстан. Бакы, «Азәрнәшр», 1987.
46. Сәмәд Вурғун. Сечилмиш драм әсәрләри вә поемалары. Бакы, «Азәрнәшр», 1974.
47. Сејид Әзим Ширвани. Өјүд: мәнзум мәктублар, һекајәләр, гәзәлләр. Бакы, «Кәнчлик», 1989.
48. Сејидов Ф. Түрк халғларынын тәрбијә вә мәктәб тарихинә даир. Бакы, 1997.
49. Тағыјев Ә. Али мәктәбдә семинар мәшғәләсинин апарылма-сына аид методик көстәриш. Бакы, АПИ-нин мәтбәәси, 1984.
50. Туси Н. Әхлағи-Насири. Бакы, «Елм», 1980.
51. Үзејир һачыбәјов. Сечилмиш әсәрләри. Бакы, «Җазычы», 1985.
52. Фәхри Күркүни. Вис вә Рамин. Бакы, «Азәрнәшр», 1974.
53. Фирдовси. Шаһнамә. Бакы, «Җазычы», 1987.
54. Түркүн гызыл китабы. 2-чи китаб. Бакы, 1993.
55. Нәсәнбәј Зәрдаби. Сечилмиш әсәрләри. Бакы, «Азәрнәшр», 1960.
56. Шаһ Исмајыл Хәтаи. Кечмә намәрд көрпүсүндән... Ше'рләр вә поемалар. Бакы, «Җазычы», 1988.

57. Шејх Мәһәммәд Хијабани. Бах: Мүдрик сөзләр. Бакы, «Язычы», 1979.
58. 101 һәдис. Бакы, «Кәнчлик», 1989.

РУС ДИЛИИДӘ

1. Проблемы социалистической педагогики. Москва, «Просвещение», 1973.
2. Педагогикаа школы. Москва, «Просвещение», 1977.
3. Педгогика. Москва, «Физкултура и спорт», 1972.
4. Педагогика. Москва, «Просвещение», 1972.
5. Основы общей дидактики. Москва, «Высшая школа», 1980.
6. Педагогика. Москва, «Просвещение», 1968.
7. Педагогика. Москва, «Просвещение», 1967.
8. Введение в педагогику. Москва, «Просвещение», 1975.
9. Леднев В. С. Содержание образования. Москва, «Высшая школа», 1989.
10. Педагогический словарь. Т. II. Москва, изд. АПН, 1960.
11. Урклин И. А. Основы вузовской педагогики. Изд. Ленинградского гос. Университета, 1972.
12. Л. В. Занков. Обучение и развитие. Москва, «Просвещение», 1975.
13. Л. В. Занков. Развитие школьников в процессе обучения. Москва, «Просвещение», 1967.
14. Педагогика. Москва, «Просвещение», 1983.
15. Влинов В. М. О некоторых закономерностях методики как науки. («Советская педагогика», 1964, №4.).
16. Лордкипанидзе. Дидактика. Изд.-во Тбилисского Университета, 1985.
17. Педагогика. Москва, изд.-во АПН СССР, 1978.
18. Лернер И. Ю. Процесс обучения и его закономерности. Москва, «Просвещение», 1980.
19. Данилов В. М. Дидактика средней школы. Москва, «Просвещение», 1975.
20. Педагогика. Москва, «Просвещение», 1988.
21. Кемаль Ататурк. «Избранные речи и выступления». Москва, «Прогрес», 1966.
22. Куписевич Ч. Основы общей дидактики. Москва, «Высшая школа», 1986.
23. Общие основы педагогики. Москва, «Просвещение», 1967.
24. Барабаншиков В. А. Некоторые теоретические и практические вопросы педагогики высшей школы. Казань, 1976.

МҮНДЭРИЧАТ

Бир нечэ сөз	3
--------------------	---

Б И Р И Н Ч И БӨЛМЭ

ПЕДАГОГИКАНЫН НЭЭЭРИ-МЕТОДОЛОЖИ МЭСЭЛЭЛЭРИ	6
--	---

I ФЭСИЛ

ПЕДАГОГИКАНЫН МӨВЗУСУ, ЭСАС КАТЕГОРИЈАЛАРЫ, ИЧТИ- МАЙ ҺАЈАТДА РОЛУ	6
---	---

1. Педагожи елм вэ педагожи просес; онларын гаршылыгы алагэси	6
2. Соснал итгисади һајатда милли педагогиканын ролу	9
3. Педагогиканын эсас категоријалары: педагожи просес, тәлим, тәр- бијә, тәһсил вэ психоложи инкишаф	11
4. Тәлим, тәрбијә вэ тәһсил категоријаларыны әдәбијатда вәзијјәти	12
5. Тәрбијә категоријасы	15
6. Тәлим категоријасы	20
7. Тәһсил вэ психоложи инкишаф категоријалары	22

II ФЭСИЛ

ПЕДАГОЖИ ЕЛМИН САҺАЛЭРИ, ДИКӘР ЕЛМЛӘРЛӘ АЛАГЭСИ, МӘНБӘЛЭРИ, ТӘДГИГАТ ҮСУЛЛАРЫ ВӘ ПЕДАГОЖИ ЧӘРӘ- ЈАНЛАР	25
--	----

1. Педагожи елмин саһаләри	25
2. Педагожи елмин дикәр елмләрлә алагәси	27
3. Педагожи билијин мәибәләри	30
4. Педагожи тәдгигат үсуллары	32
5. Башлыча педагожи чәрәјанлар	36

III ФЭСИЛ

ПЕДАГОЖИ ПРОСЕСДӘ ТӘ'ЛИМ, ТӘРБИЈӘ, ТӘҺСИЛ ВӘ ПСИ- ХОЛОЖИ ИНКИШАФЫН ВӘҺДӘТИИ ТӘ'МИН ЕДӘН АМИЛ- ЛӘР	40
---	----

1. Педагогика курсунун әи'әнәви структуру вә онуи тәнгиди тәһлили	40
2. Тә'лим принципләриндә вә тәрбијә принципләриндә үмумилик	43
3. Тә'лим үсулларында вә тәрбијә үсулларында үмумилик	44
4. Тә'лимин тәшкили формаларында вә тәрбијәнин тәшкили, формала- рында үмумилик	45
5. Тә'лимни вә тәрбијәни зиддијәтләриндә вә ганунаујғунлуғларында үмумилик	46

IV ФЭСИЛ

ПЕДАГОЖИ ПРОСЕСДӘ ЗИДДИЈӘТ, ГАНУНАУЈҒУНЛУҒ ВӘ ГАНУН АНЛАЈЫШЛАРЫ	49
--	----

1. Педагожи просесдә зиддијәт мәсәләси	49
2. Педагогикада ганунаујғунлуғ вә ганун анлајышлары	54
3. Педагожи ганунаујғунлуғларын вә ганунларын педагожи әдәбијатда	

ифадə тəрзлəри	57
----------------------	----

V ФƏСИЛ

ПЕДАГОЖИ ПРОСЕСИН БƏЗИ ГАНУНАУЈҒУНЛУГЛАРЫ ВƏ ГАНУНЛАРЫ	61
--	----

1. Педагожи просесин тамлыгы илə, хəјатла, мəзмуну вə мəгсəди илə əл-гəдər ганунаујғуилуглар	61
2. Педагожи ўсулларла, јаш, фəрди вə чинси хўсусијјəтлəрлə, педагожи просес иштиракчылары илə əлэгəдər ганунаујғуилуглар	67
3. Проблемли ситусијя илə, елмиликлə, тəлимин вəзифəлəри илə, əјани-ликлə, ўсулларын мўхтəлифлији илə əлэгəдər ганунаујғуилуглар	68
4. Јаддашла, инамла, хəрмəт вə тəлəбкарлыгла, тəлəблəрлə, сəз вə əмəл-лə əлэгəдər ганунаујғуилуглар	72

И Қ И Н Ч И Б Ə Л М Ə

ПЕДАГОЖИ ПРОСЕСИН ТƏШКИЛИ МƏСƏЛƏЛƏРИ	77
--	----

VI ФƏСИЛ

ПЕДАГОЖИ ПРОСЕСИН ҮМУМИ ПРИНЦИПЛƏРИ	77
---	----

1. Педагожи просесин принципи анлајышы	77
2. Принциплəрин сəчијјəлəндирилмəsi	80

VII ФƏСИЛ

ПЕДАГОЖИ ПРОСЕСИН ƏСАС МƏРҲƏЛƏЛƏРИ	92
--	----

1. Педагожи просесин мəрҲəлəлəрин анлајышы	92
2. МəрҲəлəлəрин сəчијјəлəндирилмəsi	94
3. МəрҲəлəлəрин гаршылыглы əлэгəсə, əсас мəјары вə ардычылыгы	100

VIII ФƏСИЛ

ПЕДАГОЖИ ПРОСЕСИН ҮМУМИ ҮСУЛЛАРЫ	102
--	-----

1. Педагожи просесин ўсуллары анлајышы; ўсулларын группашдырыл-масы мəсəлəsi	102
2. Билик, бачарыг вə мəнəви кəјфијјəтлəрин əсасən гавранылмасына хидмəт едэн ўсуллар	105
3. Билик вə бачарыгларын, мəнəви кəјфијјəтлəрин əсасən баша дўшўл-мəsiнə хидмəт едэн ўсуллар	108
4. Билик, бачарыг вə мəнəви кəјфијјəтлəрин əсасən мəһкəмлəндирилмə-синə хидмəт едэн ўсуллар	111
5. Билик, бачарыг вə вəрдишлəрə, мəнəви кəјфијјəтлəрə иғзарəт ўсул-лары	116
6. Билик, бачарыг вə вəрдишлəрин, мəнəви кəјфијјəтлəрин јохланмасы вə гижмəтлəндирилмəsiнə хидмəт едэн ўсуллар	119
7. Билик, бачарыг вə вəрдишлəрин, мəнəви кəјфијјəтлəрин гижмəтлəнди-рилмəsiнə вєрилəп тəлəблəр: гижмəтлəндирмəнин һесаба алынмасы; педагожи просес васитəлəри	123

IX ФӘСИЛ

ПЕДАГОЖИ ПРОСЕСИН ТӘШКИЛИ ФОРМАЛАРЫ	126
1. Тәдрис планы үзрә аудиторија мәшғәләләри	126
2. Аудиторија мәшғәләләринә верилән мүасир тәләбләр	131
3. Тәдрис планы үзрә аудиторијадаңхариç (синифдәңхариç) мәшғәләләр.....	132
4. Тәдрис яланьидан кәнар иш нөвләри	135

X ФӘСИЛ

ТӘҢСИЛ ПЕДАГОЖИ ПРОСЕСИН ТӘРКИБ ҲИССӘСИ КИМИ	137
1. Тәһсилиң нөвләри вә формалары	137
2. Тәһсилиң мәзмуу	138
3. Азәрбајҹанда тәһсил системи	142
4. Тәһсил сәһәсиндә дөвләт сийасәтинин принципләри	144

XI ФӘСИЛ

ТӘҢЛИМ ТӘҢСИЛИҢ ВӘТӘРБИЈӘНИҢ ҲӘЈАТА КЕЧИРИЛМӘСИ ПРОСЕСИ КИМИ	149
1. Педагожи фәалијјәтин хусусијјәтләри	149
2. Педагожи просесдә мүәллимин (тәрбијәчинин) өз психоложи вәзијјә- тини тәнзим етмәси	152
3. Һисс вә һәјәчанлары ыдарә етмәјин јоллары	155
4. Педагожи фәалијјәтдә актјорлуг вә режиссорлуг әләмәтләри	159
5. Педагожи иросесдә јениликләрдән истифадә	161
6. Педагожи үнсийјәт	163

XII ФӘСИЛ

ПЕДАГОЖИ ПРОСЕСДӘ ПСИХОЛОЖИ ИНКИШАФ МӘСӘЛӘ- ЛӘРИ	166
1. Психоложи инкишаф педагожи иросесин функцијаларьидан бири кими.....	166
2. Мүҗәйсәни зәурүрәтә чевирән физиоложи вә психоложи амилләр	169
3. Мүҗәйсә бачарығынын формалашдырылмасы	172

Ү ЧҮ Н ЧҮ Б Ә Л М Ә

ВАҢИД ПЕДАГОЖИ ПРОСЕСДӘ ТӘРБИЈӘ МӘСӘЛӘЛӘРИ.....	176
---	-----

XIII ФӘСИЛ

ШӘХСИЈЈӘТИ ФОРМАЛАШДЫРМАҒЫН БӘ'ЗИ ЕЛМИ-НӘЗӘРИ МӘСӘЛӘЛӘРИ	176
1. Шәхсийјәт вә онун формалашмасына даир нәзәријјәләрин мүхтәлиф- лији	176
2. Шәхсийјәтин формалашмасында ирсийјәтин ролу	183
3. Шәхсийјәтин формалашмасында мүһитин ролу	185
4. Шәхсийјәтин формалашмасында педагожи просесин ролу	185
5. Шәхсийјәтин формалашмасында әмәјин ролу	189
6. Шәхсийјәтин формалашмасында ирсийјәтин, мүһитин, педагожи просе- син вә әмәјин гаршылыгы әләҗәси	191

XIV ФӘСИЛ

ДҮНҖАКӨРҮШҮН ФОРМАЛАШДЫРЫЛМАСЫ	196
1. Дүнҗакөрүшү анлаышынын әдәбијјатда гојулушу	196
2. Дүнҗакөрүшүнүн башлыча формалары, јаранмасы вә инкишафы	198
3. Дүнҗакөрүшүн формалашмасында педагожи просесин апарычы ролу.....	201
4. Елми дүнҗакөрүшү, мөвһумат вә дни	203

XV ФӘСИЛ

АҒЫЛ ТӘРБИЈӘСИ	208
1. Ағыл тәрбијәси проблеминин мүасир әдәбијјатда гојулушу	208
2. Кечмиш ирсимиздә мәсәләјә мүнәсибәт	210
3. Ағыл әләмәтләри	212
4. Ағыл тәрбијәсинин вәзифәләри	218
5. Ағыл тәрбијәсинин јоллары	219

XVI ФӘСИЛ

ИДЕЈА-СИЈАСИ ТӘРБИЈӘ	224
1. Идеја-сијаси тәрбијә мәсәләсинин әдәбијјатда гојулушу	224
2. Идеја-сијаси тәрбијәнин мәзмуну вә вәзифәләри	226
3. Идеја-сијаси тәрбијәнин јоллары	230

XVII ФӘСИЛ

ӘХЛАГ ТӘРБИЈӘСИ	235
1. Әхлаг вә онун мәзмуну	235
2. Әхлаг тәрбијәсинин вәзифәләри вә јоллары	240
3. Әхлаг тәрбијәсиндә шүүрлу интизамын, борч вә мәс'улијјәтин јери.....	243

XVIII ФӘСИЛ

ӘМӘК ТӘРБИЈӘСИ	246
1. Әмәјин игтисади, социал вә әхлаги мә'насы	246
2. Әмәјин физиоложи, психоложи, идрак вә тәрбијәви мә'насы	247
3. Әмәк тәрбијәсинин вәзифәләри вә системи	248
4. Тәдрис мүәссисәсиндә әмәјин нөвләри вә әмәк тәрбијәсинин јоллары.....	250
5. Әмәк тәрбијәси вә пешәјөнүмү үзрә ишин тәшкили	253

XIX ФӘСИЛ

ЕСТЕТИК ТӘРБИЈӘ	257
1. Естетик тәрбијәнин мәзмуну вә маһијјәти	257
2. Естетик тәрбијәнин вәзифәләри	259
3. Естетик тәрбијәнин системи вә јоллары	261

XX ФӘСИЛ

ФИЗИҚИ ТӘРБИЈӘ	266
1. Физики тәрбијәнин маһијјәти, әһәмијјәти вә вәзифәләри	266
2. Физики тәрбијәнин јоллары вә васитәләри	269
	337

XXI ФӘСИЛ

ИГТИСАДИ ТӘРБИЈӘ	275
1. Игтисадијат анлајышы. Игтисади тәрбијәнини зәрурилији, маһијәти, мәзмуну вә вәзифәләри	275
2. Игтисади тәрбијәнини системи	276
3. Али мәктәбдә игтисади тәрбијә	281

XXII ФӘСИЛ

ЕКОЛОЖИ ТӘРБИЈӘ	283
1. Еколокија, еколожи тәрбијә вә онун вәзифәләри	283
2. Еколожи тәрбијәнини јоллары вә васитәләри	285

XXIII ФӘСИЛ

ҺУГУГ ТӘРБИЈӘСИ	289
1. Һугуг анлајышы, Һугуг тәрбијәсинини мәзмуну; Һугуги дәвләт гуручу-луғунда Һугуг тәрбијәсинини ролу	289
2. Һугуг тәрбијәсинини вәзифәләри	291
3. Һугуг тәрбијәсинини јоллары	293

ДӨРДҮНЧҮ БӨЛМӘ

АЛИ МӘКТӘБДӘ ПЕДАГОЖИ ПРОСЕСӘ ХИДМӘТ	299
--	-----

XXIV ФӘСИЛ

МАКИСТРАТУРА ПИЛЛӘСИНДӘ ПЕДАГОЖИ ТӘЧРҮБӘ	299
1. Педагожи тәчрүбәнини үмуми мәсәләләри	299
2. Макистратура пилләсиндә педагожи тәчрүбәнини формалары	302

XXV ФӘСИЛ

АЛИ МӘКТӘБДӘ ЕЛМИ-ТӘДГИГАТ ИШИ	307
1. Али мәктәбдә елми-тәдгигат иши педагожи просесини тәркиб һиссәси кими	307
2. Тәдрис планы үзрә тәләбә елми-тәдгигат ишләри	309
3. Тәдрис планиндан кәнар тәләбә елми ишләри	311

XXVI ФӘСИЛ

АЛИ МӘКТӘБДӘ ЈҮКСӘК ИХТИСАСЛЫ ЕЛМИ-ПЕДАГОЖИ КАДРЛАРЫН НАЗЫРЛАНМАСЫ	316
1. Јүксәк ихтисаслы елми-педагожи кадр анлајышы	316
2. Јүксәк ихтисаслы елми-педагожи кадр һазырланмасына али мәктәб-дә шәраитин јарадылмасы	318

XXVII ФӘСИЛ

АЛИ МӘКТӘБДӘ РӘҺБӘРЛИК ВӘ ПЕДАГОЖИ НӘЗАРӘТ	322
1. Али мәктәб фәалијјәтинини әсаслары	322
2. Али мәктәбин Елми Шурасы вә ректор	323
3. Факултә, декан, факултә елми шурасы	325
4. Али мәктәб фәалијјәтинини сәиәдләшдирилмәси	328
Әдәбијат	331

Жыгылмаға верилмиш 14. 01. 99. Чана имзаланмыш 29. 03. 99. Нәшрин форматы: 60×84¹/₁₆. Офсет кағызы. Әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу илә. Физики чап вәрәги 21,25. Сифариш 3. Тиражы 1000. Мүгавилә гијмәти илә.

«Ничат» нәшријаты, Бақы, Бүлбүл проспекти, 18.

Азәрбајҗан Республикасы Мәтбуат вә Информасија Назирлијинин
1 сәјлы Бақы Китаб Мәтбәәси. Бақы, Ә. Бајрамов күчәси, 3.